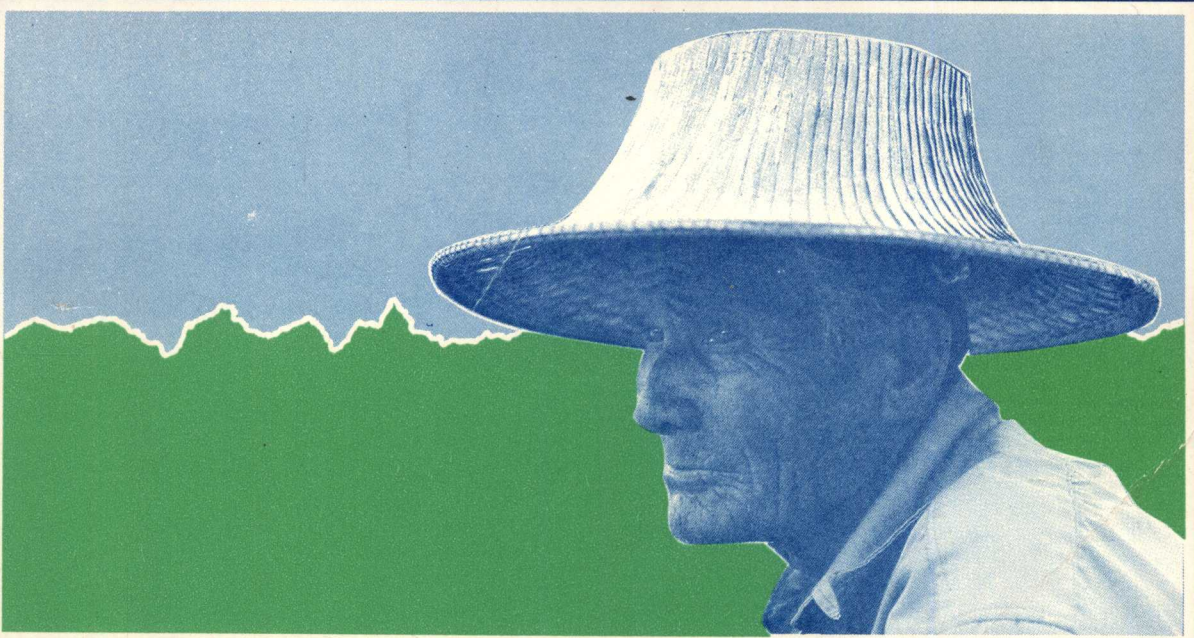

สังคมชนบท และ ภาคเศรษฐกิจข้าว ของไทย

พ.ศ. 2423-2473

เดวิด บรูซ จอห์นสตัน

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม • ชูสิทธิ์ พงศ์สุพัฒน์ • ชนัญ วงษ์วิภาค • ญาดา ประภาพันธ์
คณะผู้แปล

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม
บรรณาธิการแปล

สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย

พ.ศ. 2423-2473

คณะผู้แปล

ชนัญ วงษ์วิภาค

M.A. Anthropology, Australian National University

ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
(ผู้แปลบทที่ ๕)

บุลธิพร พงศ์สุพัฒน์

M.A. (Hons.), University of N.S.W. (Sydney)

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
(ผู้แปลบทที่ ๓ และบทที่ ๘)

ญาดา ประภาพันธุ์

ศ.ม., จุฬาฯ ; M.A. (Econ.), University of Alberta, Canada

คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง
(ผู้แปลบทที่ ๗)

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม

อ.ม., จุฬาฯ ; M.S., Institute of Social Studies, The Hague, the Netherlands

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
(บรรณาธิการแปล และผู้แปลบทที่ ๑, บทที่ ๒, บทที่ ๔, บทที่ ๖ และบท
ที่ ๑)

สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย

พ.ศ. 2423-2473

เดวิด บรูซ จอห์นสตัน

ผู้แต่ง

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม

ชัญญ วงษ์วิภาค

ชวลีพร พงศ์สุพัฒน์

ญาดา ประภาพันธุ์

คณะผู้แปล

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม

บรรณาธิการแปล

แปลจาก

David Bruce Johnston,

Rural Society and the Rice Economy

in Thailand, 1880-1930

(Ph.D. Dissertation, Yale University, 1975)

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ร่วมกับ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

2530

หนังสือประเภททั่วไป-แปล

จอห์นสตัน, เดวิด บรูซ

สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473.

1. สังคมวิทยาชนบท. 2. ข้าว--แง่เศรษฐกิจ.

(1) พรรณิรมณ์ เอี่ยมธรรม, บรรณาธิการแปล. (2) ชื่อเรื่อง.

HT475. จ 5.2530 301.35 ISBN 974-571-241-8

ลิขสิทธิ์ฉบับภาษาอังกฤษของ เดวิด บรูซ จอห์นสตัน

© Copyright by David Bruce Johnston 1976

ลิขสิทธิ์ฉบับภาษาไทยของ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์
และมนุษยศาสตร์

สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 เดือนมิถุนายน 2530

จำนวน 2,000 เล่ม

จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อาคารอเนกประสงค์ ชั้น 5 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 223-9232

จัดจำหน่ายโดย ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อาคารอเนกประสงค์ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 221-0633

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายเพิ่มพล โปธิ์เพิ่มเหม

ราคาเล่มละ 89.- บาท

สารบัญ

คำแถลงของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์	(7)
คำนำของบรรณาธิการแปล	(9)
บทคัดย่อ	(12)
คำอธิบายและตัวย่อ	(14)
บทที่ 1 สภาพทั่ว ๆ ไป: เศรษฐกิจและสังคมชนบทสยามกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25	1
บทที่ 2 ดินแดนใหม่สำหรับการเพาะปลูก: การปรับปรุงที่ดินโดยเอกชนและรัฐ	20
บทที่ 3 สังคมชนบท: การตั้งถิ่นฐานในเขตชานเมืองและกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดิน ในช่วงทศวรรษ 2433	54
บทที่ 4 สังคมชนบท: ปัญหาเกี่ยวกับอาชญากรรมและการปล้นสะดม	75
บทที่ 5 พัฒนาการของเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้า: ปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แรงงาน และทุน	110
บทที่ 6 ทศวรรษ 2433: คนไทยและคนจีนในระบบเศรษฐกิจแบบเปิดกว้าง	137
บทที่ 7 ภาวะเศรษฐกิจถดถอยระหว่างปี 2448-2455	155
บทที่ 8 รัฐบาลกับการเกษตร: การทดลองเล่นกับการดำเนินกิจกรรม พ.ศ.2443-2455	190
บทที่ 9 บทสรุป: การขยายตัวภายใต้แบบแผนที่กำหนดไว้แล้ว	216
บรรณานุกรม	240

รายชื่อคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธาน
นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายรัชชชัย ยงกิตติกุล	กรรมการ
นายบรรณิทธิ เศรษฐบุต	กรรมการ
นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา สุจริตชนารักษ์	กรรมการ
นางอมรา พงศาพิชญ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ พิพัฒนเสวีธรรม	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายรังสรรค์ ณะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ
นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	ที่ปรึกษาภายนอก
นายบดินทร์ อัคราณิชย์	ที่ปรึกษาภายนอก

คำแถลง
ของ
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมมือร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงานโครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิเมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องต้นของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยณะนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าว ยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานจากการศึกษาในชั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึง ทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วยไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล-เรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัยในช่วงแรก ๆ เราได้นั้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนัก

วิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม-กลั่นกรอง-ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์และนโยบายได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขาดังต่อไปนี้คือ (1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา (7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น “ชุด” ต่อ ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น “ชุดชีวิตและงาน” ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามีใช้กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปลเรียบเรียงหรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกับเรา

เสน่ห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

คำนำ ของ บรรณาธิการแปล

หนังสือสังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473 เล่มนี้ เป็นผลงานแปลมาจากวิทยานิพนธ์ ปรินซ์ อีเลียสที่เสนอที่มหาวิทยาลัยเยล เรื่อง “Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930” คณะผู้แปลเป็นนักวิชาการจากสาขาประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยา ที่สังกัดมหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยรามคำแหง และมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ผู้แปลแต่ละท่านจะแปลข้อความจากต้นฉบับภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย และบรรณาธิการทำหน้าที่ในการตรวจทาน แก้ไขสำนวนต่าง ๆ โดยเหตุที่หนังสือเล่มนี้ใช้ข้อมูลส่วนใหญ่จากแหล่งเอกสารภาษาไทย บรรณาธิการจึงต้องทำหน้าที่ค้นหา คัดลอกข้อความในอัญประกาศจากแหล่งข้อมูลต้นฉบับภาษาไทย มีบางกรณีที่ไม่สามารถติดตามข้อความในอัญประกาศจากต้นฉบับเอกสารภาษาไทยหรือพบเอกสารที่ระบุไว้ในเชิงอรรถแล้วแต่ไม่พบข้อความตรงกับที่ผู้เขียนอ้างไว้ บรรณาธิการได้ทำหมายเหตุไว้เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบว่า ข้อความในอัญประกาศเป็นเนื้อความที่แปลมาจากภาษาอังกฤษ บรรณาธิการเป็นผู้ตรวจสอบ ยศ ราชทินนาม ตัวสะกด ในหนังสือทั้งหมดให้เป็นไปตามเอกสารภาษาไทย และเป็นไปในรูปแบบเดียวกันทั้งเล่ม เนื่องจากราชทินนามของข้าราชการบางคนในเอกสารภาษาไทยสะกดต่าง ๆ กัน เช่น หลวงวาติศย์บรเทศ/วาติศบรเทศ/วาติศบรเทศ หรือพระยาบรรณาการ/บรรณาการ ฯลฯ ได้ใช้ วาติศย์บรเทศ, บรรณาการ ทั้งหมดในตัวเองหา ส่วนในเชิงอรรถจะคงการสะกดอย่างในเอกสารต้นฉบับภาษาไทยนั้นๆ การถอดชื่อที่มาจากภาษาอังกฤษนั้นจะใช้การออกเสียงสมัยนี้เป็นหลักในการถอดคำ เช่น Van der Heide อ่านตามปัจจุบัน คือ แวน เดอร์ ไฮเด ในเอกสารต้นฉบับภาษาไทยเขียนทั้ง วอน เดอร์ ไฮเด หรือ วัน เดอร์ ไฮเด เช่นเดียวกับชื่อ Giles ต้นฉบับใน หจข. อ่าน ไยลส์/ไยลส์ ในเนื้อหาใช้ไยลส์ทั้งเล่ม เป็นต้น

บรรณาธิการยังคงแปล NA. ซึ่งปัจจุบันเปลี่ยนสถานะเป็นหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เป็น กจข.-กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ซึ่งเป็นชื่อเดิมในช่วงที่ผู้เขียนได้ทำการค้นคว้าข้อมูลในช่วง พ.ศ. 2516-17 การแปลหนังสือเล่มนี้มีความยากลำบากอยู่ที่การค้นหาข้อความในอัญประกาศจากเอกสารต้นฉบับภาษา

ไทย เพราะนับแต่ปีที่ผู้เขียนค้นข้อมูลมาจนปัจจุบัน ทาง หจช. ได้ปรับปรุงการจำแนกเอกสาร โดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับเอกสารทางการเกษตร ออกเป็น กส. (กระทรวงเกษตรราชการ) และ กษ. (กรมราชเลขาธิการ) ในการอ้างข้อมูลจากกระทรวงเกษตรราชการ ผู้เขียนใช้ตัวย่อ 2 ตัว คือ K และ Ag. ตัว K มีคำอธิบายในบรรณานุกรมว่าเป็น กระทรวงเกษตรราชการ ตัว Ag. ไม่มีคำอธิบายไว้ แต่ตรวจสอบดูแล้วก็คือ กระทรวงเกษตรราชการ เช่นกัน ในการตรวจสอบเชิงอรรถ บรรณาราชการได้ใช้ทั้ง กษ. และ กส. โดยยึดตามการแบ่งเอกสารที่เกี่ยวกับการเกษตรในปัจจุบันเป็นหลัก ดังนี้

เอกสาร กระทรวงเกษตร (กส.)

- กส. 1 กรมสารบรรณ
- กส. 2 กรมบัญชาการ
- กส. 4 แผนกหนังสือเก่า
- กส. 5 ข้าหลวงเกษตร
- กส. 6 กองข้าหลวงออกโฉนด
- กส. 7 กรมแผนที่
- กส. 9 กรมทะเบียนที่ดิน
- กส. 10 บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม
- กส. 11 กรมคลอง
- กส. 16 กรมราชโลหกิจ และภูมิวิทยา

เอกสารกรมราชเลขาธิการ (กษ.)

- ร.5 กษ. 3 กรมนา
- กษ. 4 กรมทะเบียนที่ดิน
- กษ. 6 กรมราชโลหกิจ และภูมิวิทยา
- กษ. 9 กรมคลอง
- ร.6 กษ. 5 บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม
- กษ. 7 กรมทะเบียนที่ดิน

บรรณาราชการมีโอกาสตรวจดูใบยืมเอกสารที่ผู้เขียนยืมจาก หจช. ในช่วงที่ผู้เขียนมาเก็บข้อมูลในเมืองไทย พบว่า ผู้เขียนใช้แต่ กษ. ทั้งสิ้น เนื่องจากในขณะนั้น หจช. คงยังไม่ได้ทำการแยกเอกสารเป็น กส. และ กษ. อย่างในปัจจุบัน เอกสารจากบางกรม เช่น กรมคลอง บริษัทชุดคลองแลคูนา กรมทะเบียนที่ดินที่อยู่ซ้ำซ้อนกันทั้งใน กส. และ กษ. นั้น ผู้อ่านที่สนใจต้องการติดตามเอกสารเดิมใน หจช. อาจต้องเปิดดูทั้งใน กส. และ กษ. ซึ่งไม่ลำบากอะไรนัก บรรณาราชการยังคงการเขียนรหัสของเอกสารตามแบบผู้เขียนเดิม ในการค้นหาตรวจสอบเชิงอรรถอาจมีปัญหาอยู่บ้าง เช่น เชิงอรรถที่อ้างเอกสารจากแผนกหนังสือเก่า กระทรวงเกษตรราชการ เช่น หจช. กส. แผนกหนังสือเก่า 92, 4014 ตัวเลข 92 ไม่ทราบว่าเป็นอะไร ไม่ใช่เพิ่มหรือเล่ม ผู้ที่ต้องการค้นหาสามารถตัดตัวเลข 92 ออกไปได้ ตามค้นเฉพาะตัวเลขหลัง 4014 ซึ่งเป็นตัวเลขของเรื่อง เป็นต้น

บรรณาธิการได้ทำตามคำแนะนำของผู้ประเมินของมูลนิธิฯ ที่เสนอให้แปลง ค.ศ. เป็น พ.ศ. เพื่อไม่ให้หนังสือเล่มนี้มีหน้าตาเป็น“ฝรั่ง” แม้ว่าการแปลงทศวรรษจากแบบคริสต์มาเป็นพุทธจะดูแปลกๆ เนื่องจากเมื่อแปลงออกมาเป็น พ.ศ. แล้ว ไม่ลงท้ายด้วยเลข 0 อย่างจารีตตะวันตก แต่ก็ยังคงนับแบบเดียวกันคือ หมายถึงช่วงเวลา 10 ปี เช่นเดียวกับการแปลงคริสต์ศตวรรษเป็นพุทธศตวรรษ ซึ่งแม้จะดูยาวเยิ่นเย้อ เช่น คริสต์ศตวรรษ 19 แปลงเป็นกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 แต่ก็กระทำเพื่อสร้างบรรยากาศไว้เป็นหนังสือที่เป็นประวัติศาสตร์ไทยทั้งเล่ม

คณะผู้แปลขอขอบคุณ คุณเควิต บรูซ จอห์นสัน ผู้เขียนที่มีส่วนขยายมติดการศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ-สังคมของไทยให้กว้างขวางมากขึ้น บรรณาธิการแปลไม่สามารถติดต่อผู้เขียนได้ เพราะสืบถามแล้ว ไม่มีใครทราบว่าปัจจุบันผู้เขียนทำงานที่ไหน อย่างไร แต่ก็หวังว่าผู้เขียนคงยินดีที่จะได้เห็นผลงานที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทยได้เผยแพร่ในระดับภาษาไทย โดยมูลนิธิฯ ที่ทำงานเพื่อวิชาการโดยไม่มุ่งหวังผลกำไร

การทำงานแปลชิ้นนี้สำเร็จลงได้ และมูลนิธิโครงการตำราฯ รับผิดชอบในฐานะที่อยู่ในมาตรฐานที่จะนำไปตีพิมพ์ได้นั้น เป็นผลมาจากความพยายามซึ่งคณะผู้แปลและบรรณาธิการใคร่ขอขอบพระคุณ ที่นี่ ที่สำคัญคือ ผู้ทรงคุณวุฒิที่มูลนิธิโครงการตำราฯ แต่งตั้งให้เป็นผู้ประเมินผลงานชิ้นนี้ ด้วยจิตใจของนักวิชาการและความชื่นชอบหนังสือเล่มนี้ ได้เสียสละเวลา ช่วยผลักดันและช่วยเหลือให้หนังสือแปลเล่มนี้อยู่ในระดับที่มีมาตรฐาน ด้วยการทำหน้าที่ตรวจแก้ข้อความที่แปลผิดและตกหล่นต่าง ๆ อย่างละเอียดและอดสาหัส ซึ่งผ่านตาและอยู่เหนือความสามารถของบรรณาธิการ รวมทั้งข้อเสนอให้มีการปรับปรุงในประเด็นต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

ขอขอบคุณอาจารย์วิทยากร เชียงกุล ผู้ซึ่งช่วยอธิบายศัพท์และความหมายของประโยคที่เกี่ยวข้องกับทางเศรษฐศาสตร์ เจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติทุกท่านที่อำนวยความสะดวกในการค้นหาเอกสาร โดยเฉพาะคุณอรุณญา รอดกุล

ท้ายที่สุดนี้ คณะผู้แปลขอขอบคุณมูลนิธิโครงการตำราฯ ที่ได้ให้ทุนอุดหนุนค่าใช้จ่ายในการแปลและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น และเจ้าหน้าที่ในมูลนิธิที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะคุณสุดใจ ธารธาราทอง ผู้คอยติดตาม กระตุ้นเตือนคณะผู้แปลให้แปลงานชิ้นนี้จนสำเร็จลุล่วง

คณะผู้แปลหวังว่า หนังสือเล่มนี้จะ เป็นประโยชน์สำหรับผู้สนใจประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในช่วงเวลา และในแง่มุมที่ยังไม่มีผู้ใดค้นคว้ากันในรายละเอียด ความบกพร่องและข้อผิดพลาดใด ๆ ในประเด็นการแปลเป็นความรับผิดชอบของบรรณาธิการ

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม

บทคัดย่อ

ข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทยมาโดยตลอด และการทำนาก็เป็นอาชีพที่สำคัญของเกษตรกรไทย ในช่วงเวลา 100 ปีที่ผ่านมา ข้าวเป็นสินค้าที่ส่งออกมากที่สุดในประเทศเช่นกัน ประวัติศาสตร์สังคมและเศรษฐกิจสมัยใหม่ของไทยก็พัวพันอยู่กับพัฒนาการของธุรกิจเกี่ยวกับข้าวเป็นส่วนใหญ่ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้กำหนดขอบเขตของตัวเองอยู่กับปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวพันกับธุรกิจข้าวในช่วงปี 2423 ถึง 2473 และในดินแดนที่เป็นภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งมีการเติบโตและการพัฒนาธุรกิจเกี่ยวกับข้าวที่สำคัญที่สุด

เพื่อที่จะศึกษาปัญหาเหล่านี้ผู้เขียนได้ทำการวิจัยในประเทศไทยในช่วงปี 2515 และ 2516 แหล่งข้อมูลที่สำคัญที่สุดได้จากเอกสารในกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ในกรุงเทพฯ แหล่งข้อมูลอื่น ๆ รวมไปถึงบันทึกที่ได้จาก Foreign Office ของอังกฤษและสำนักงานที่ปรึกษากระทรวงการคลังในกรุงเทพฯ เอกสารที่ได้รับการตีพิมพ์ที่เกี่ยวข้องกับปัญหาที่ต้องการวิจัยนี้มีจำกัด ดังนั้นเพื่อทดแทนข้อจำกัดเหล่านี้ ผู้เขียนจึงได้ไปพูดคุยกับชาวนาสูงอายุในหมู่บ้านหลายแห่งในภาคกลางของประเทศไทย

สื่อบทแรกของวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้เป็นการบรรยายลักษณะทั่ว ๆ ไปในด้านต่าง ๆ ของสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบทไทยในช่วงปีแห่งความรุ่งโรจน์ของภาคเศรษฐกิจข้าว คือในทศวรรษ 2423, 2433 และต้นทศวรรษ 2443 บทที่ 2 เป็นการอธิบายโครงการชลประทาน การขุดคลองของเอกชนและรัฐ ซึ่งมีผลให้มีการบุกเบิกที่ดินทางใต้ของภาคกลางของไทยสำหรับการเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก บทที่ 3 เกี่ยวข้องกับการอพยพของผู้คนเข้าไปในดินแดนที่เปิดใหม่เหล่านี้ รวมทั้งเกี่ยวข้องกับปัญหาการเป็นเจ้าของที่ดินและกรรมสิทธิ์เกี่ยวกับที่ดิน บทที่ 4 บรรยายและวิเคราะห์ความวุ่นวายทางสังคมในรูปแบบของอาชญากรรมและการปล้นขโมยในชนบท ซึ่งเกิดขึ้นทั้งในดินแดนที่เปิดใหม่และในดินแดนที่มีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่เดิม แม้ว่าบทต่าง ๆ เหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับปัญหาด้านต่าง ๆ กัน แต่ก็ประสานเข้ากันได้ด้วยการกล่าวถึงประเด็น 2 ประเด็นร่วมกัน คือ ประเด็นแรก กล่าวคือ ผลกระทบของการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจข้าวที่มีต่อสังคมและเศรษฐกิจแบบเก่า ประเด็นที่สอง กล่าวถึง ความพยายามของรัฐบาลที่จะตั้งกฎเกณฑ์ควบคุม และจัดผลกระทบนั้นให้เข้ารูปเข้ารอย

เรื่องภาคเศรษฐกิจข้าวนั้นจะเน้นในบทที่ 5 ซึ่งจะวางจุดหนักอยู่ที่เรื่องการรักษาวิถีการปลูกข้าวแบบนาหว่านที่ใช้แรงงานและทุนน้อย และปรากฏการณ์นี้เกี่ยวข้องกับการขาดแคลนแรงงานและทุนเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนที่ดิน ในบทที่ 6 ความสนใจจะเปลี่ยนไปสู่ชีวิตทางเศรษฐกิจในเขตอื่น ๆ ซึ่งกลายเป็นสิ่งที่มีบทบาทมากขึ้นอันเป็นผลมาจากการผลิตข้าวที่ขยายตัวขึ้น ความเติบโตทางเศรษฐกิจดำเนินไปพร้อมกับช่วงเวลาของการปฏิรูปและการเติบโตของระบบราชการ การเกิดขึ้นพ้องกันอย่างบังเอิญนี้ผลักดันให้มีการแบ่งแยกอาชีพระหว่างคนไทยซึ่งมีอาชีพรับราชการและคนจีนที่มีอาชีพธุรกิจอย่างแน่นนอนมากขึ้น

บทที่ 7 อภิปรายเกี่ยวกับภาวะเศรษฐกิจถดถอยในปี 2448-2455 ซึ่งเห็นได้ชัดว่าเป็นเสมือนจุดแบ่งที่อยู่ระหว่างทศวรรษแห่งการเติบโตอย่างรวดเร็วมากที่สุดกับปีถัด ๆ มา ซึ่งเป็นเวลาที่จังหวัดหัวของการขยายตัวลดช้าลงอย่างสามารถวัดได้ บทที่ 8 เกี่ยวข้องกับบทบาทของรัฐบาลในเศรษฐกิจทางการเกษตร และบทที่ 9 ซึ่งเป็นบทสรุปนั้น เป็นการบรรยายผลกระทบของความตกต่ำของภาคเศรษฐกิจข้าว และจากนั้นจะเป็นการหันกลับมาสู่การเปรียบเทียบระหว่างภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยและพม่า การเติบโตทางภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย ดำเนินไปอย่างประสบความสำเร็จจากแหล่งแรงงานและเงินทุนภายในประเทศ ในขณะที่ภาคเศรษฐกิจข้าวของพม่าขึ้นอยู่กับเงินทุนและแรงงานต่างชาติเป็นสำคัญ ผลก็คือตลอดทศวรรษ 2463 เศรษฐกิจของพม่าเติบโตเร็วกว่าเศรษฐกิจของไทยเป็นอย่างมาก แต่แบบแผนทางเศรษฐกิจของพม่าเช่นนี้มีผลก่อให้เกิดความไม่สมดุลและการจัดสรรทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่ยุติธรรมในระดับสูงมากกว่าในสังคมไทย ในพม่า ความเติบโตทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วต้องพึ่งแรงงานและทุนจากต่างชาติอย่างมาก ซึ่งมีผลให้เกิดความไม่สมดุลทางสังคมในระยะยาว ในประเทศไทย ความเติบโตทางเศรษฐกิจดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งขึ้นอยู่กับการรักษาสมดุลภายในประเทศระหว่างปัจจัยการผลิตซึ่งให้พื้นฐานที่มั่นคงกว่าสำหรับการเติบโตทางเศรษฐกิจที่จะดำเนินต่อไป และให้เสถียรภาพทางการเมืองและสังคมด้วย

คำอธิบายและตัวย่อ

การถอดชื่อเฉพาะ การถอดชื่อเฉพาะจากภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษใช้ตาม

“General System of Phonetic Transcription of Thai Characters in to Roman,” pp. 32-36

ใน Phraya Anuman Rajadhon, *The Nature and Development of the Thai Language* (2nd ed., Bangkok 1963).

อย่างไรก็ดี ได้ใช้ อีอ แทน u และชื่อบุคคลบางคนเขียนตามความนิยม หรือเขียนตามวิธีที่เจ้าของชื่อเขียน (ดังนั้น จึงเขียน Chulalongkorn แทน chulalongkon และ Snidvongs แทน Sanitwong)

ชื่อและศัพท์ ลำดับชั้นของขุนนาง เรียงตามลำดับจากต่ำไปหาสูงดังนี้ :

ขุน หลวง พระ พระยา และเจ้าพระยา ในบางที่ที่เหมาะสม ข้าพเจ้าได้บอกยศ ตำแหน่งของบุคคลต่าง ๆ และย่อชื่อยาว ๆ ตามแบบที่คนไทยกระทำ (เช่น เทเวศร์วงศวิวัฒน์ เป็น เทเวศร์ วาติศย์บรเทศ เป็น วาติศย์ และ เพ็ญพัฒน์พงศ์ เป็น เพ็ญพัฒน์)

นอกจากยศศักดิ์แล้ว มีคำไทยอีก 2 คำ ที่ถูกใช้บ่อย ๆ และไม่ได้เขียนตัวเอน คือ ไร่ มาตราวัดพื้นที่ เท่ากับ 1,600 ตารางเมตร หรือ 0.4 เอเคอร์ และ บาท ซึ่งเป็นมาตราเงินหลักของไทย อัตราการแลกเปลี่ยนเป็นเงินบาทมีบอกไว้ในตารางใน James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970* (Stanford, 1971) หน้า 336-337 มาตราอื่น ๆ ที่ใช้กัน รวมทั้ง หาบ (picul) ซึ่งเท่ากับ 133.33 ปอนด์ และ เกวียน ซึ่งมีขนาดแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น และหมู่บ้าน นับแต่ทศวรรษ 2463 รัฐบาลพยายามวางมาตรฐานว่า 1 เกวียน เท่ากับ 2,000 ลิตร

การกำหนดเวลา ก่อนปี 2484 ระยะเวลา 1 ปี ตามปีราชการไทย นับจาก 1 เมษายนถึง 31 มีนาคมของอีกปีหนึ่ง ดังนั้นเมื่อเทียบเป็น ค.ศ. ผู้เขียนจึงใช้วิธีเขียนคร่อมปี ตัวอย่างเช่น ปีศักราชไทย รศ. 125 ผู้เขียนจึงเขียนเป็น 1906/07 ซึ่งหมายถึงช่วงเวลา 12 เดือน ระหว่างวันที่ 1 เดือนเมษายน 2449 ถึงวันที่ 31 มีนาคม 2450

ผู้เขียนได้เรียกปีหลัง พ.ศ. 2325 ว่าเป็นยุครัตนโกสินทร์ตามแบบคนไทย ซึ่งหลังปีนี้ เมืองหลวงซึ่งเคยตั้งอยู่ที่อยุธยาจนถูกพม่าทำลายในปี 2310 ได้มาตั้งอยู่ที่กรุงเทพ “ยุค” รัตนโกสินทร์นี้ ต่อมาก็กถูกแบ่งเวลาตามรัชกาลต่าง ๆ ในราชวงศ์จักรี รัชกาลที่สำคัญที่สุดในการศึกษาที่เป็นเป้าหมายของเราคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ (รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2414) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ (รัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2414-2453) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ (รัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2453-2468) และ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ (รัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2468-2478)

ชื่อ “ประเทศไทย” ได้ใช้แทน “สยาม” ในปี 2482 แต่ผู้เขียนได้ใช้ทั้ง 2 ชื่อ ในความหมายเดียวกัน การย่อคำ ในเชิงอรรถต่าง ๆ มีการใช้ตัวย่อดังต่อไปนี้

- BT ย่อจาก *The Bangkok Times* 1887-1941 หลังปี 2360 ข้อมูลประเด็นต่าง ๆ ได้จาก *The Bangkok Times Weekly Mail* ซึ่งเป็นการนำเอาบทความของสัปดาห์ที่แล้วมาพิมพ์ใหม่เพื่อส่งไปพิมพ์ทะเล วันเวลาใช้ตามต้นฉบับเดิม และเลขหน้าจะใช้ตามฉบับที่พิมพ์ใน *Weekly Mail*
- FA สำนักงานที่ปรึกษาการคลัง มีเอกสารที่เก็บรวบรวมไว้ในห้องสมุดกระทรวงการคลัง ตัวเลข หมายถึง หัวข้อเรื่องที่แบ่งแยกประเภทไว้ และแฟ้มที่อยู่ในแต่ละหัวข้อ เช่น FA 1/5 หมายถึง แฟ้มที่ 5 ในหัวข้อที่ 1 ซึ่งตรงกันข้าม รายได้และภาษีอากร
- FO United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office Series. ผู้เขียนไม่สามารถค้นคว้าในประเทศอังกฤษได้ การอ้างอิงเอกสารจากแหล่งข้อมูลนี้อ้างจากสำเนาและไมโครฟิล์มของสถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ
- I การสัมภาษณ์ที่กระทำในประเทศไทยช่วง 2515 และ 2516 ตัวหนังสือต่าง ๆ บ่งบอกชื่อและที่อยู่ของผู้ให้สัมภาษณ์ (ในการแปลใช้คำว่า สัมภาษณ์แทน-บรรณาธิการแปล)
- JSS *Journal of Siam Society*, กรุงเทพฯ 1904-.
- กชช.(NA) กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร, กระทรวงศึกษาธิการ, กรุงเทพฯ. ระบบที่ใช้ในการอ้างอิงเอกสาร มีอธิบายในบรรณานุกรม
- ป.ก.(PK) *ประกอบสิกรรม*, กระทรวงเกษตรราธิการ, กรุงเทพฯ 2455-56.
- ป.ก.ป.ศ.(PKPS) เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, เรียบเรียง, *ประชุมกฎหมายประจำศก*, 69 เล่ม, กรุงเทพฯ, 2468-96.
- ร.ก.บ.(RKB) *ราชกิจจานุเบกษา*, กรุงเทพฯ 2401, 2417-22, 2431-.
- SWA *Siam Weekly Advertiser*, Bangkok, 1869-86.

บทที่ 1

สภาพทั่ว ๆ ไป : เศรษฐกิจและสังคมชนบทสยาม กลางพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25

จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งอยู่ตอนเหนือของที่ราบลุ่มภาคกลางของประเทศไทย เป็นที่เกิดของแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำสายนี้เกิดจากการไหลมารวมกันของแควในภาคเหนือ 4 สาย และเป็นจุดเริ่มต้นการเดินทางอันยาวไกลและคดเคี้ยว : ช่วงหนึ่งแม่น้ำเจ้าพระยาได้ก่ดเซาะเป็นทางโค้งผ่านเนินที่แทบไม่เห็นของที่ราบ และอีกส่วนหนึ่งนั้นได้แยกออกเป็น 2 สาย ไหลผ่านชนานกันไปหลายไมล์ คนละฝั่งของเกาะที่มันได้สร้างขึ้น และมาบรรจบกันอีกครั้งหนึ่ง เพื่อสร้างแม่น้ำสายใหม่ที่ไหลอย่างเอื่อยเฉื่อย แต่แม่กระนั้นก็เต็มไปด้วยพลังไปตามเส้นทางไปสู่ทะเลอย่างสงบแบบขอมจำนวน

แต่การขอมจำนวนมิได้เป็นไปได้โดยสิ้นเชิง เพราะทุก ๆ ปี แม่น้ำเจ้าพระยาจะกัดเซาะพาเอาดินโคลนอันอุดมไปทับถมที่ปากแม่น้ำและทำให้แผ่นดินขยายตัวเข้าไปในทะเล หลายศตวรรษที่ผ่านมา การทับถมของตะกอนนี้ รวมทั้งที่มาจากแม่น้ำบางปะกง ท่าจีน และแม่กลอง ได้สร้างที่ราบ ซึ่งปัจจุบันคือ ภาคกลางของประเทศไทย¹ ดินแดนที่ขยายตัวออกไปถึง 55,000 ตารางไมล์นี้ซึ่งดูเป็นพื้นดินอันราบเรียบ เว้นแต่บางตอนที่มีระดับสูงกว่าน้ำทะเลแห่งนี้ เป็นหัวใจของอาณาจักรมากกว่า 6 ศตวรรษ หรือมากกว่านั้นมาแล้ว และในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ 25 ดินแดนแห่งนี้ได้เป็นที่เกิดของเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อขายอันเป็นเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้

สำหรับนักเดินทางในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 ที่ราบภาคกลางของประเทศไทยแห่งนี้ มีภูมิประเทศอันหลากหลาย นับจากตอนใต้ขึ้นไปทางเหนือ² ตามชายฝั่งนักเดินทางจะพบกับแนวแคบ ๆ ของหนองน้ำซึ่งมีต้นโกงกางขึ้นเต็ม มีหมู่บ้านชาวประมงที่ตั้งขึ้นชั่วคราว ปลูกอยู่เป็นหย่อม ๆ บริเวณถัดเข้ามาแผ่นดินจะมีระดับสูงขึ้น โคลนก็ดูจะหนาแน่นกว่า ดันจากขึ้นแทนโกงกาง มีทั้งหนองน้ำที่ไม่มีผู้คนไปจนถึงนาเกลือที่มีการดูแลรักษาอย่างดี ไกลจากทะเลออกไป นักเดินทางจะเริ่มเห็นต้นมะพร้าวหมาก ผลไม้ ดังเช่นขนุนและส้ม และท้ายที่สุดทางได้สุดจะพบนาข้าว เลยจากนั้นไปเป็นใจกลางของที่

ราบ เป็นทั้งที่ดินที่ใช้ทำการเพาะปลูกและป่ารก มีกอไผ่ขึ้นสลบอันเป็นเครื่องหมายของการตั้งหมู่บ้าน และต้นไม้สูงเป็นแถวตามแนวของลำน้ำ³ ที่ราบนี้จรดภูเขาทางตอนเหนือซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำเจ้าพระยา

แม่น้ำเจ้าพระยาไม่เพียงแต่สร้างที่ราบใจกลางของประเทศไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นตัวกำหนดความสำเร็จ และความล้มเหลวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจขั้นมูลฐาน อันได้แก่การปลูกข้าวอีกด้วย วิธีทางของลมมรสุมและแนวภูเขาที่กั้นขวางทางลม บังคับให้ภาคกลางของประเทศไทยรับแสงแดดมากกว่าดินแดนที่ปลูกข้าวในเขตร้อนอื่น ๆ และนี่เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ข้าวไทยมีชื่อเสียงมาเป็นเวลาช้านาน⁴ เงื่อนไขทางธรรมชาติเหล่านี้ยังหมายความว่า จากจำนวนน้ำ 1,800 มิลลิเมตรที่คาดกันว่าจำเป็นสำหรับการใช้ในการปลูกข้าว ชาวนาไทยจะได้น้ำฝนเพียง 1,000 ถึง 1,500 มิลลิเมตรเท่านั้น⁵ น้ำส่วนที่ขาดไปพวกเขาจะได้ออกน้ำที่เอ่อท่วมจากแม่น้ำเจ้าพระยาในฤดูน้ำหลาก ดังนั้น ในขณะที่ชาวนาไทยและชาวนาอื่น ๆ ในแถบเอเชียอาคเนย์ รอคอยฝนแรกจากลมมรสุมในเดือนเมษายนอย่างใจจดจ่อและคอยฝนที่จะตกเรื่อยไปจนถึงเดือนกันยายน พวกเขาจะต้องปรับตัวเองให้เข้ากับสถานะน้ำหลากและน้ำลดของแม่น้ำอีกด้วย :

“...สภาพน้ำหลากโดยธรรมชาตินับเป็นเหตุการณ์สำคัญประจำปีของประเทศสยาม คนต่างรอคอยน้ำหลากนี้ด้วยความกระตือรือร้น การทำนายว่าระดับน้ำจะมากน้อยเพียงใดสำหรับการเพาะปลูกแต่ละฤดูเป็นเนื้อหาสำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระราชพิธีแรกนาขวัญซึ่งมีมาแต่เดิม และเมื่อน้ำไม่ไต่หากมาถึงระดับที่ต้องการหรือมาช้า ก็จะมีความรู้สึกท้อแท้กันทั่วทั้งประเทศ และแต่ละอำเภอก็จะร้องขอให้ยังรัฐบาลให้ช่วยจัดการแก้ไขความหายนะที่ประชาชนรู้สึกว่าการน้ำจะมามากเกินไป...”⁶

หลักฐานที่มีอยู่ทุกชิ้นบ่งว่าภาคกลางของประเทศไทยในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 มีประชากรอาศัยอยู่อย่างเบาบาง⁷ มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นที่สุด และมีการพัฒนาการเพาะปลูกมากที่สุด เฉพาะบริเวณใจกลางของที่ราบรอบ ๆ อยุธยาซึ่งเป็นเมืองหลวงเก่า รวมทั้งจังหวัดใกล้เคียง เช่น อ่างทอง และลพบุรี ที่นั่นพวกเขาจะรวมกลุ่มตั้งถิ่นฐานกันเป็นหมู่ ๆ ในลักษณะที่นักมานุษยวิทยาในปัจจุบันจัดจำแนกว่าเป็นหมู่บ้านแบบ “เป็นแนว” (strip village-หมู่บ้านเป็นแถวยาวไปตามแนวท่อน้ำหรือทางถนน-บ.ก.แปล) และแบบ “กระจุก” (cluster village-หมู่บ้านอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม-บ.ก.แปล)⁸ ชาวนาไทยถูกปกครองอย่างหลวม ๆ โดยกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์แบบดั้งเดิม ที่จัดการบริหารออกเป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการปกครองที่จัดแบ่งและกำหนดหน้าที่ตามพื้นที่ กรมจะเป็นผู้รับผิดชอบในการรักษาความสงบเรียบร้อยในดินแดนต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร แต่ละกรมจะแต่งตั้งผู้มีอำนาจไปปกครองเมือง (ต่อมาคือ จังหวัด) และเป็นผู้ปกครองผ่านเจ้าหน้าที่ระดับต่าง ๆ เรียงลงมาตามลำดับ คือ แขวง (ต่อมาคือ อำเภอ) ตำบล และหมู่บ้าน⁹ ผลกระทบของการแบ่งพื้นที่ปกครองที่มีต่อชาวชนบทเป็นไปในทางลบอย่างมาก กล่าวคือ มันได้กีดกัน จำกัด และกำหนดกฎเกณฑ์กิจกรรมของชาวนา แต่หาได้เปิดโอกาสหรือใช้ประโยชน์ชาวนาในทางหนึ่งทางใดโดยเฉพาะไม่ การใช้ประโยชน์จากแรงงานขึ้นอยู่กับรูปแบบการบริหารการปกครองลักษณะที่สอง ซึ่งเกี่ยวข้องกับตัวบุคคลมากกว่าพื้นที่ และมีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวชนบทอย่างมาก เพื่อที่จะเกณฑ์แรงงานและมีรายได้ รัฐบาลกำหนดให้ผู้ชายอายุระหว่าง 18 ถึง 80 ปี ขึ้นทะเบียนสังกัดกับเจ้านายคนใดคนหนึ่ง การกิจที่มีต่อรัฐจะถูกส่งผ่านมาจากเจ้านาย

คนนั้น ในทางทฤษฎีแล้ว ภารกิจที่ปฏิบัติกันมาคือ การถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน 6 เดือนต่อปี แม้ว่าระหว่าง พ.ศ. 2323 ถึง 2353 นั้น จะลดลงในระยะแรกเหลือ 4 เดือน และต่อมาเหลือ 3 เดือน และช่วงเวลาส่วนใหญ่ของกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 ชาวบ้านที่ถูกเกณฑ์แรงงานได้รับอนุญาตให้เสียเงินค่าธรรมเนียมน้อยกว่า 6 บาทต่อเดือน แทนการเข้าเวร¹⁰

ภาระหน้าที่ที่ไพร่ได้รับเมื่อถูกเกณฑ์แรงงานขึ้นอยู่กับว่าตัวเขาจะเข้าได้กับระบบอันยุ่งยากและซับซ้อนนี้ได้อย่างไร ระบบเกณฑ์แรงงานนี้ได้เติบโตขึ้นมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ โดยที่มีการปฏิรูปและจัดระเบียบใหม่เป็นครั้งคราว โดยทั่ว ๆ ไปอาจกล่าวได้ว่าหน้าที่ของไพร่ถูกกำหนดโดยมุนายที่ไพร่ผู้นั้นสังกัด ชาวนาไทยสูงอายุผู้หนึ่งจำได้ว่า พ่อของเขาเคยสังกัดกรมม้า ดังนั้น ทุกปีเขาก็จะทำงานในกรมม้าในช่วงเวลาที่ถูกเกณฑ์แรงงานด้วย¹¹ ในอีกกรณีหนึ่ง ข้าราชการคนหนึ่งในจังหวัดนครนายก มีหน้าที่ในการดูแลหาโคลงช้าง ซึ่งถือว่าเป็นสมบัติของรัฐ ก็สามารถใช้งานไพร่ในสังกัดของตนที่ผลัดเปลี่ยนกันมาเข้าเวร ทำงานให้ตนได้¹² ไพร่บางคนได้รับมอบหมายให้ทำนาในนาหลวงโดยเฉพาะ¹³ ผลผลิตข้าวที่ได้ก็จะถูกส่งไปเลี้ยงโรงสีมือของรัฐ โดยมีมือของไพร่อีกชุดหนึ่ง¹⁴ แล้วก็จะส่งไปขายให้แก่หน่วยการค้าของรัฐหรือไม่ก็ถูกแจกจ่ายไปตามกองทหารต่าง ๆ

นอกเหนือจากหน้าที่ตามระเบียบและที่ทำกันต่อ ๆ มาแล้ว ไพร่ทุกคนต้องเข้ารับราชการในกรณีพิเศษ ที่สำคัญที่สุดคือ ในยามเกิดศึกสงคราม อย่างไรก็ตาม แม้แต่ในยามสงบ ชาวนาที่เคราะห์ร้ายบางคนอาจถูกเรียกให้มาทำงานนอกเหนืองานปกติได้ ยกตัวอย่างเช่น ปี พ.ศ.2356 รัฐบาลเรียกเกณฑ์ไพร่จำนวนมากจากโคราช เวียงจันทน์ บริเวณลาวและอีสาน เพื่อมาขุดดินเปลี่ยนทิศทางของแม่น้ำเจ้าพระยาที่อ่างทอง แต่โครงการนี้ล้มเหลว¹⁵ ในปี พ.ศ. 2413 รัฐบาลเกณฑ์แรงงานจากพวกมอญซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีความชำนาญในการทำอิฐ เพื่อใช้สร้างกำแพงเมืองล้อมรอบเมืองปราจีนบุรี พวกมอญต้องจากครอบครัวของตนในปทุมธานี เพื่อมาทำงานตามโครงการระยะ 2 ปี¹⁶

ผู้สังเกตการณ์ต่างคนต่างก็ให้ข้อสรุปเกี่ยวกับผลกระทบของระบบการเกณฑ์แรงงานต่าง ๆ กัน นักประวัติศาสตร์ที่มีความคิดวิพากษ์วิจารณ์ผู้หนึ่งสรุปว่า ผลกระทบของระบบการเกณฑ์แรงงานนั้นแพร่ไปทั่ว ดังจะเห็นได้จากวิธีการทักทายกันในปัจจุบันด้วยคำถามว่า “ไปไหนมา?” ก็มาจากคำถามที่ถามกันมาแต่โบราณว่า “ไปเข้าเดือนมาหรือ?” หรือ “ออกเดือนมาหรือ?”¹⁷ ส่วนคนอื่น ๆ ประณามวิธีปฏิบัติแบบ “นำคนมาเป็นทาสของรัฐบาล” โดยให้เหตุผลว่าเป็นเพราะระบบนี้ ห้ามชาวนาย้ายถิ่นฐานและจำกัดเวลาที่ชาวนาจะใช้ในการเพาะปลูกหรือกิจกรรมอื่น ระบบการเกณฑ์แรงงานเป็นอุปสรรคอย่างร้ายแรงต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจ¹⁸ นักวิจารณ์ระบบเกณฑ์แรงงานบางคนสรุปด้วยการเล่นสำนวนดังนี้ “ระบบนี้ไม่ได้มีผลเสียต่อเกษตรกรรมหรอกหรือ? ข้าพเจ้าขอบอกว่ามันมี”¹⁹

ผู้สังเกตการณ์คนอื่น ๆ เสนอความเห็นเห็นว่า แท้ที่จริงแล้วผลกระทบของระบบการเกณฑ์แรงงานนั้นน้อยกว่าที่กล่าว ๆ กันมาก อย่างหนึ่งก็คือ ระบบการเกณฑ์แรงงานซับซ้อนยิ่งและยากเกินกว่าจะควบคุม ดังนั้น จึงเป็นการง่ายสำหรับไพร่จำนวนมากที่จะหลบหนี ตัวอย่างเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์คือในปี 2353 ซึ่งเป็นปีเริ่มต้นของรัชกาลที่ 2 แห่งราชวงศ์จักรี พระองค์ทรงออกกฎหมายเพื่อแก้ปัญหาคความสับสนในการจดทะเบียนไพร่ การที่ไพร่หลีกเลี่ยงการถูกเกณฑ์และความไม่มีสมรรถภาพของ

ระบบราชการที่จะควบคุมไพร่ให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่ถือปฏิบัติกันมา พระองค์ทรงประกาศให้มีช่วงเวลาแห่งการพระราชทานอภัยโทษ ซึ่งนับเป็นช่วงเวลาดีที่ไพร่ผู้ไม่มีสังกัดสามารถปรากฏตัวโดยไม่กลัวการลงโทษ และสามารถเข้าสังกัดในกรมที่ตนเองเลือกได้ พระองค์ทรงวางกฎเกณฑ์ต่อต้านมูลนายที่เอาไพร่ไปใช้งานในทางที่ผิดอีก และเพื่อเป็นการจูงใจให้ไพร่เข้าสังกัด ทรงโปรดให้มีการลดช่วงเวลาการเข้าเวรจาก 4 เดือนเป็น 3 เดือนต่อปี ตามที่ถือปฏิบัติกันมาไพร่ที่ขึ้นสังกัดจะต้องถูกสักเป็นตราของกรมนั้น ๆ ไพร่หนีสังกัดเมื่อถูกจับได้จะถูกล่ามโซ่ และทางการเป็นผู้ส่งไปตามกรมต่าง ๆ²⁰ เป็นไปได้ยากที่จะตัดสินใจว่า กฎหมายฉบับนี้มีผลในการบังคับใช้ได้จริงจังหรือไม่ เราทราบเพียงว่าในปี 2414 ซึ่งเป็นต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ กษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรีได้มีความพยายามที่จะจัดระเบียบแก้ไขความยุ่งยากในการเกณฑ์แรงงานเช่นเดียวกัน ไม่มีการจดบันทึกผลของความพยายามครั้งนี้ แต่รายงานชิ้นหนึ่งบ่งว่า ผลกระทบแรก ๆ ที่สำคัญคือ ทำให้ “ชายหนุ่มหลายคนอย่างน้อยที่สุดก็ในตอนนี้หายไป”²¹ ตลอดช่วงรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 (2411–2453) ระบบการเกณฑ์แรงงานค่อย ๆ เสื่อมลง ในขณะที่รายได้จากแหล่งอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอย่างน่าพึงพอใจราวปี 2433 มีรายงานว่า “การเกณฑ์แรงงานภาคบังคับนี้ค่อย ๆ หดไปตามลำดับ”²² อันที่จริงแล้ว ราวปี 2443 ดูเหมือนว่าในตอนกลางของประเทศ มีเพียงหน่วยงานทางทหารเท่านั้นที่ยังคงควบคุมไพร่ในสังกัดได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่ไพร่พวกนี้ทั้งหมดไม่ใช่คนไทยแต่เป็นชนกลุ่มน้อย ระหว่างทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 ชาวนาไทยในภาคกลางส่วนใหญ่ไม่ได้ถูกเรียกเก็บส่วยในรูปของเงินและสิ่งของ²³ กล่าวโดยสรุป แม้ว่าระบบเกณฑ์แรงงานซึ่งครั้งหนึ่งอาจจะเป็นการหนีกองหลังของชาวนาไทยภาคกลาง แต่ภาระนี้ได้ผ่อนคลายลงตลอดช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 – กลาง 25 และสูญสลายไปประมาณปี พ.ศ.2443

ไพร่ส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่เลี้ยงตัวเองได้ ตั้งหลักแหล่งอย่างกระจัดกระจายอยู่ในที่ราบอันกว้างใหญ่ ถูกควบคุมและถูกเกณฑ์แรงงานโดยรัฐบาลในกรุงเทพฯ จากบันทึกของผู้ที่แสดงตัวเป็นปากเสียงของชาวนาผู้หนึ่งได้บรรยายไว้อย่างค่อนข้างเป็นอุดมคติว่า :

“...แต่ละครอบครัวมีที่นาผืนเล็ก ๆ ปลูกข้าวเพียงพอสำหรับการบริโภค มีที่ดินปลูกฝ้าย ซึ่งพวกผู้หญิงจะนำมาทอเป็นผ้าถุงและผ้าห่มอย่างดี เราปลูกใบยาสูบสำหรับสูบของเราเอง เรามีสวนไม้ ผัก เราต่อเรือและสร้างเกวียนของเราเอง และเรามีความสุข...”²⁴

เป็นการยากที่จะหาข้อมูลที่เป็นเอกสารสนับสนุนภาพข้างต้นนี้ อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านสูงอายุในตอนกลางของไทยปัจจุบันยังคงจำได้ถึงวัน เวลา ที่เกือบทุกครัวเรือนผลิตเครื่องนุ่งห่มของตัวเอง บางหมู่บ้านปลูกฝ้ายและปั่นด้ายของเขาเอง หมู่บ้านอื่น ๆ อาจซื้อด้ายที่ทำด้วยฝ้ายจากตลาดในเมือง แต่ดูเหมือนว่าทั้งหมดเป็นผู้ผลิตขั้นสุดท้าย คือ การทอผ้าสำเร็จรูปที่บ้าน²⁵

นอกจากนั้น ชาวนาส่วนใหญ่ไม่เพียงแต่ปลูกข้าวของตนเองเท่านั้น พวกเขายังสีข้าวที่บ้านด้วย แต่ละท้องถิ่นมีเครื่องมือและเทคนิคแตกต่างกันออกไป แต่มีเครื่องมือ 2 ประเภทที่ใช้กันทั่วไปคือ

“...เครื่องสี แบ่งเป็นสองตอน...แต่แทนที่จะทำด้วยหินหยาบอย่างปรกติ กลับทำด้วยไม้เนื้อแข็งฝังลงไปในดินเหนียว และหุ้มด้วยเครื่องสาน ชายและหญิงเป็นแรงงานสำหรับสีข้าว พวกเขาจะใช้เครื่องมือแบบดั้งเดิมนี้ด้วย

เสาวที่ตรงปลายมีดำ ไม้คขวางอยู่ตรงปลายข้างหนึ่งของเสาว ส่วนอีกข้างหนึ่งผูกติดอยู่ในเข้าหลวม ๆ กับ ส่วนบนของหินที่ใช้เป็นไม้ (หรือมันจะเป็นคนเหมียวและตระกร้าสาน) อันเป็นวิธีการเดียวกันกับไม้หินของเรา...²⁶

“...กระต๊อตำข้าว ทำมาจากคอไม้หนาสั้น เป็นรูกลวงข้างในลึกจนเกือบถึงพื้น ที่ปลายคานยาวข้างหนึ่งเป็นหัวค้อน ไม้หนักิ่งที่จะตำเข้าไปตามรูกลวงของกระต๊อ หัวค้อน ไม้จะถูกยกโดยน้ำหนักทั้งหมดของร่างกายด้วยการวางเท้าลงบนปลายคานอีกข้างหนึ่ง โดยทั่ว ๆ ไป พวกผู้หญิงมักจะถูกใช้ทำงานนี้ในหมู่บ้านเล็ก ๆ คุณจะได้ยินเสียงกระต๊อคังคัง กัง เป็นจังหวะ ตั้งแต่เช้าจรดค่ำ และจะเห็นเด็กผู้หญิงและเด็กสาว กระโดดขึ้น ๆ ลง ๆ ตรงปลายคานค้ำอย่างสม่ำเสมอและแม่นยำ...”²⁷

ฝ้ายและข้าวดูจะเป็นความต้องการขั้นพื้นฐานที่สุดของชาวบ้านสมัยก่อน และเป็นการผลิตเพื่อใช้เอง เพื่อให้ได้คุณค่าของอาหารครบ ชาวบ้านจะจับปลาเพื่อเป็นโปรตีนและปลูกผัก ถั่ว นานาชนิด ควบคู่ไปกับการเก็บหาผักหญ้าป่ามากิน ไม่มีหมู่บ้านใดหรือถ้ามีก็มีไม่กี่ครัวเรือนที่เลี้ยงตนเองได้อย่างสิ้นเชิง พวกเขาจะมีส่วนร่วมในระบบเศรษฐกิจในระดับที่แตกต่างกันไป ในระดับขั้นต้นที่สุด ชาวบ้านที่ทำการปลูกข้าวในอยุธยาจะนำผลผลิตส่วนเกินของเขาไปแลกเปลี่ยนกับเกลือบริเวณแถบชายฝั่งทะเล จากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุคนหนึ่ง กล่าวว่า อัตราแลกเปลี่ยนคือ ข้าว 1 หน่วยต่อเกลือ 3 หรือ 4 หน่วย²⁸ ชาวบ้านที่ปลูกข้าวในแถบอื่น ๆ อาจไม่มีข้าวเหลือมากพอ และใช้วิธีเก็บหาสินค้าที่นำไปขายตามท้องตลาดได้ เช่น เขาควย ขางสนที่ใช้ในการย้อมผ้า²⁹ นำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็นที่พวกเขาไม่อาจผลิตได้เอง

ภายในอาณาบริเวณหนึ่ง จะมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งที่มีความสามารถในการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างที่เป็นที่ต้องการของหมู่บ้านใกล้เคียง ยังไม่มีการสำรวจหมู่บ้านในลักษณะนี้อย่างเป็นทางการ แต่เป็นไปได้ที่จะชี้ให้เห็นว่า ในเศรษฐกิจสมัยก่อนในจังหวัดอยุธยา มีหมู่บ้านเช่นนี้จำนวนหนึ่ง และนี่เป็นการแสดงให้เห็นว่าจำเป็นต้องมีหมู่บ้านลักษณะเดียวกันนี้อยู่ในส่วนอื่น ๆ ของภาคกลางของประเทศ ทางตอนใต้ของจังหวัดอยุธยา มีหมู่บ้านที่ทำการปลูกอ้อยอย่างกว้างขวาง หมู่บ้านที่ใหญ่ที่สุดในประชามนี้ เป็นศูนย์กลางของการผลิตและจำหน่ายน้ำตาล³⁰ ทางตอนใต้ของจังหวัดเดียวกันนี้และเลยขึ้นไปจนถึงใจกลางเมืองอยุธยาเลียบฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามีหมู่บ้านมากมายที่มีชื่อเสียงยาวนานในการทำเครื่องปั้นดินเผาและอิฐ³¹ ชามแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางตะวันตก เราจะพบบ้านช่างเหล็กซึ่งชาวบ้านปัจจุบันเล่าว่า งานช่างเหล็กเคยเป็นอาชีพเกื้อกูลบรรพบุรุษของพวกเขา³² หันกลับมายังอยุธยาอีกครั้ง ทางตอนเหนือของตัวเมือง มีวัดแห่งหนึ่งซึ่งมีชื่อที่แสดงให้เห็นอาชีพเก่าแก่ คือ วัดป่าฝ้าย ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่เคยเป็นตำบลผลิตฝ้ายที่สำคัญของจังหวัด ที่หมู่บ้านอื่น ๆ ในบริเวณเดียวกันนี้ ชาวนาหารายได้พิเศษตามที่ปฏิบัติกันมาด้วยการทำอบและเหือก ลูกหลานของพวกเขายังคงสืบทอดกิจกรรมเฉพาะอย่างนี้สืบมา³³ ท้ายที่สุด หมู่บ้านในอยุธยาที่มีชื่อเสียงในความสามารถเฉพาะอย่างที่สุด คือหมู่บ้าน 2 หมู่บ้านที่อยู่ติดกันบนฝั่งแม่น้ำป่าสักในแขวงนครหลวง : ช่างฝีมือลาวที่อยู่ตำบลบ้านคันโพธิ์และบ้านไผ่หนอง ผลิตมิดและเครื่องโลหะมากกว่า 100 ปีมาแล้ว และปรากฏเรื่อยมาจนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ผลผลิตที่มีคุณภาพสูงของพวกเขาเป็นการยืนยันว่า ผลผลิตของเขาคงไม่ได้จำหน่ายอยู่เพียงแต่ที่อยุธยาเท่านั้น แต่คงส่งไปขายทั่วราชอาณาจักร³⁴

ตัวอย่างเหล่านี้ แสดงว่ามีการผลิตและการค้าสินค้าเฉพาะอย่างในเศรษฐกิจชนบทสมัยก่อนในระดับหนึ่ง แต่ความชำนาญเฉพาะอย่างทางเศรษฐกิจเป็นกรณียกเว้น ไม่ใช่เป็นกรณีทั่วไป เพราะหมู่บ้านโดยทั่วไปนั้นเป็นหมู่บ้านที่พึ่งตนเองได้เป็นส่วนใหญ่ หมู่บ้านเหล่านี้ผลิตสิ่งของที่คนต้องบริโภคได้เป็นส่วนมาก และเกี่ยวพันกับการค้าในระบบเศรษฐกิจในระดับจำกัด แต่ในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 รูปแบบของการพึ่งตนเองและความชำนาญเฉพาะอย่างเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ต่อไปนี้เราจะมาดูกันอย่างรวดเร็วถึงสาเหตุของความเปลี่ยนแปลงนี้

สาเหตุของความเปลี่ยนแปลง :

ความต้องการซื้อสินค้าของต่างประเทศและการตอบสนองจากในประเทศ

ในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 สังคมแบบดั้งเดิมที่เราได้พรรณนาถึงข้างต้นนี้ได้เผชิญอย่างเฉียบพลันกับอุปสงค์จากต่างประเทศจำนวนมากและเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในการเสนอซื้อผลผลิตหลัก คือ ข้าว เราอาจตั้งข้อสังเกตโดยไม่ต้องกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับพัฒนาการของอุปสงค์ดังกล่าวนี้ได้ว่า ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 22-กลาง 23 และกลางพุทธศตวรรษที่ 23-กลาง 24 ประเทศในยุโรปไม่เพียงแต่เริ่มต้นบริโภคข้าวจำนวนมากในฐานะที่เป็นอาหารหลักราคาถูกสำหรับบริโภคเท่านั้น แต่ข้าวยังถูกใช้ในโรงงานผลิตเบียร์ ใช้ผสมกับข้าวสาลีในการทำผลผลิตจำพวกแป้ง ใช้ทำให้ผ้าแข็งตัว และใช้เลี้ยงวัวและหมู อย่างที่ เซ็ง ซอก ฮวา (Cheng Siok-Hwa) อธิบายไว้ในงานที่ศึกษา เรื่องเศรษฐกิจข้าวในประเทศพม่าของเธอ³⁵ ว่า เมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 24 เทคนิคการสีข้าวและการแปรรูปใหม่ ๆ ยังผลให้ผู้บริโภคชาวยุโรปมองหาแหล่งผลิตใหญ่ ๆ ในต่างประเทศ ที่จะสนองความต้องการข้าวของพวกเขา อันได้แก่ เมืองต่าง ๆ ของอินเดียในแคว้นเบงกอล มัทราส และรัฐทางตอนใต้ของประเทศสหรัฐอเมริกา ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 การก่อกองกบฏในอินเดียและสงครามกลางเมืองอเมริกา มีผลให้แหล่งผลิตข้าวเหล่านั้นถูกตัดขาด ซึ่งเป็นเวลาเดียวกับที่ได้มีการปรับปรุงเทคโนโลยีในการขนส่ง ทำให้ผู้ส่งสินค้าข้าวชาวยุโรปสามารถซื้อข้าวจากดินแดนที่ห่างไกลกว่าเดิม ดังเช่น จากเอเชียอาคเนย์ได้มากขึ้น³⁶

เริ่มจากทศวรรษ 2403 เรื่อยไปจนถึงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 2473 ความต้องการข้าวของต่างประเทศจากประเทศไทย พม่า และเวียดนามเพิ่มขึ้นมากอย่างไม่น่าเชื่อ แม้ว่าเราจะไม่ทราบแหล่งที่ต้องการและจุดหมายปลายทางของข้าวส่งออกที่แน่นอนเสมอไปก็ตาม ดูจะเป็นเรื่องประหลาดที่ตลาดยุโรปซื้อข้าวถึง 50% จากการส่งออกของไทย³⁷ ข้าวจำนวนมากถูกส่งไปยังประเทศต่าง ๆ ในเอเชียซึ่งเปลี่ยนวิธีการผลิตไปตามความต้องการของตลาดโลก ด้วยการหันไปผลิตพืชที่ทำเงิน เช่น กาแฟ ยาสูบ น้ำตาล และยางพารา แทนที่จะใช้ที่ดินและเวลาปลูกข้าวอย่างที่เคยทำมา ตลอดทศวรรษ 2473 ข้าวจำนวนมากของไทยถูกส่งไปขายในประเทศจีน เพื่อทดแทนข้าวที่ผลิตไม่เพียงพอ³⁸ ยังไม่มีการศึกษาในรายละเอียดเกี่ยวกับความสลับซับซ้อนของความต้องการสินค้าข้าวของจีนนี้ อย่างไรก็ตาม จุดมุ่งหมายของเรา คือ เป็นการเพียงพอที่จะกล่าวอย่างกระชับว่า ความต้องการสินค้าข้าวของไทยจำนวนมากและที่เพิ่มขึ้นนั้น มีอยู่และเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญในภาคกลางของไทยในหลายทศวรรษต่อมา เจมส์ อินแกรม (James Ingram) ได้รวบรวมตัวเลขเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ช่วงทศวรรษ

2393 ถึง 2473 สินค้าข้าวส่งออกของไทยเพิ่มขึ้น 25 เท่า กระโดดจาก 5% ของผลผลิตข้าวทั้งหมดในปี 2393 เป็นประมาณ 50% ของผลผลิตข้าวทั้งหมดในปี 2443³⁹

ก่อนที่การเติบโตจะเป็นไปได้ จำเป็นที่ต้องยกเลิกอุปสรรคต่าง ๆ และสิ่งที่ผู้เขียนหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า กษัตริย์ไทยได้ทรงปฏิรูปตามแนวทางนี้ สิ่งที่จะต้องยกเลิกมากที่สุด คือ กฎหมายห้ามการค้าข้าว หลังการขึ้นครองราชย์ในปี 2394 ไม่นาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กษัตริย์องค์ที่ 4 แห่งราชวงศ์จักรี ทรงเป็นฝ่ายประกาศลดค่าธรรมเนียมนิวเรื่อที่เข้ามาจอดในกรุงเทพฯ และยกเลิกการห้ามส่งข้าวไปขายเป็นสินค้าออกเอง นโยบายปฏิรูปที่มีผลต่อการเปิดประตูการค้าให้กว้างขึ้นนี้ เป็นหลักเป็นฐานมากขึ้น เมื่อมีการเซ็นสนธิสัญญาบาวริง ระหว่างอังกฤษกับไทยในปี 2398 สนธิสัญญานี้ได้เปิดช่องทางหลายอย่าง รวมทั้งการให้พ่อค้าอังกฤษมีตัวแทนกงสุล ประกันสิทธิในการค้า โดยปราศจากการแทรกแซงจากการผูกขาดของรัฐ การกำหนดอัตราภาษีศุลกากรสำหรับสินค้าเข้าและสินค้าออกให้เป็นแบบแผน⁴⁰ ประเทศไทยได้ทำสัญญาอย่างเดียวกันกับประเทศอื่น ๆ ในปีต่อ ๆ มา และการเปิดประเทศโดยนิตินัยเพื่อการค้าระหว่างประเทศก็เสร็จสมบูรณ์

ภายหลังจากการทำข้อตกลงต่าง ๆ นี้แล้ว รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงประกาศการรับรองการค้าต่างประเทศ และทรงสนับสนุนข้าราชการให้เข้ามีส่วนร่วมและหาผลกำไรจากการค้าต่างประเทศ ประกาศนี้ยังได้ให้หลักประกันว่า รัฐบาลจะรับรองบุคคลซึ่งได้ลงนามเป็นคณานและเสมียนในบริษัทต่างชาติ และรัฐบาลจะรู้สึกยินดีหากผู้ที่มีทรัพย์สิน (หมายถึงที่ดิน-ผู้แปล) จะนำทรัพย์สินนั้น ๆ ไปให้ชาวต่างชาติเช่า⁴¹ นอกเหนือจากการรับประกันนี้ รัฐบาลยังให้แรงจูงใจสำหรับการขยายการเพาะปลูกด้วยการยกเว้นภาษีสำหรับที่ดินที่เพิ่งบุกเบิกใหม่ และลดอัตราภาษีให้ในช่วงปีแรก ๆ ของการเพาะปลูก⁴²

ในท้ายที่สุด ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 รัฐบาลได้ยกเลิกอุปสรรคที่สำคัญต่อเสรีภาพส่วนบุคคลและปลดปล่อยสามัญชนให้มีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในเศรษฐกิจข้าวที่ขยายตัวนี้ ขั้นตอนที่มีการออกกฎหมายการปฏิรูปเหล่านี้ก่อนข้างคลุมเครือ และยังเป็นการยากที่จะค้นหากฎหมายที่เกี่ยวข้องได้อย่างแม่นยำ แต่เป็นที่เห็นได้ชัดว่า ในราวปี 2448 ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ 2 ประการเกิดขึ้น ประการแรกคือ คนไทยจำนวนมากในภาคกลางไม่ต้องถูกเรียกเกณฑ์แรงงานอีกต่อไป ประการที่สอง พวกเขาไม่ต้องขายตัวเป็นทาสสินไถ่อีกต่อไป เหมือนอย่างเมื่อ 2-3 ทศวรรษก่อนหน้านี้ ที่การตกเป็นหนี้ได้สร้างข้อจำกัดอย่างเข้มงวดต่ออิสรภาพของประชาชนราวครึ่งหนึ่งของจำนวนประชาชนทั้งหมด⁴³

ขอให้พิจารณาสถาบันทาสเป็นอันดับแรก การยกเลิกทาสในทุกรูปแบบเริ่มในทันทีที่เจ้าฟ้า-จุฬาลงกรณ์ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงบรรลุนิติภาวะและได้เป็นกษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรีในปี พ.ศ. 2417 กฎหมายที่ออกในปีนั้นบ่งถึงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการลดค่าตัวทาสอย่างชัดเจน ดังนั้น ลูกหนี้และทาสประเภทต่าง ๆ สามารถจ่ายเงินค่าไถ่และได้รับอิสรภาพอย่างมากขึ้น ได้มีการกระทำการเกี่ยวกับการลดค่าตัวทาสเพื่อว่า ทาสทุกคนที่เกิดในเรือนทาสหลังพ.ศ. 2411 จะเป็นอิสระเมื่อมีอายุครบ 21 ปี ราวทศวรรษ 2433 ในขณะที่คนหนุ่มสาวเหล่านี้ได้รับเสรีภาพอย่างอัตโนมัติ

โนมิตี และในขณะที่พ่อแม่และทาสสูงอายุคนอื่น ๆ ซึ่งยังเป็นทาสอยู่ก็มีค่าตัวลดลงเรื่อย ๆ นั้น ยังมีการลดค่าตัวอย่างรวดเร็วสำหรับทาสจำนวนหนึ่งที่มีการตกเป็นทาสของพวกเขาขัดขวางไม่ให้เขามีเสรีภาพที่จะเข้ามีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เป็นอิสระอีกด้วย⁴⁴

ประวัติการเลิกทาสอย่างเป็นทางการมีการกล่าวอย่างชัดเจนมากกว่าผลกระทบที่เกิดขึ้นในทางเศรษฐกิจ เป็นที่แน่ชัดว่า ทาสจำนวนมากที่เป็นอิสระจากพันธะเดิมของตนคงได้เข้าไปมีส่วนร่วมกับการขยายตัวของเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับข้าว อย่างไรก็ตาม ในขณะที่เดียวกัน ในเวลานั้นก็ได้มีบางคนโต้แย้งว่า การเลิกทาสก็คชวงการพัฒนา 2 ด้าน ด้านแรก การเลิกทาสได้ทำลายโอกาสของการใช้แรงงาน ซึ่งเชื่อถือได้และมั่นคงสำหรับไร่นาขนาดใหญ่ ด้านที่สอง การเลิกทาสทำให้เกษตรกรขนาดเล็กจำนวนมากขาดแรงงานทาส ซึ่งทำให้เขาไม่สามารถสะสมทุนและขยายการเพาะปลูกได้⁴⁵ การยกเลิกสถาบันดั้งเดิมทั้งสองสถาบันนี้คงจะมีประโยชน์ต่อสังคมอย่างไม่ต้องสงสัย แต่เราไม่อาจกล่าวได้อย่างมั่นใจว่า มันช่วยให้เศรษฐกิจเจริญเติบโตเร็วขึ้น

การสลายตัวของระบบการเกณฑ์แรงงาน และการเก็บเงินค่าราชการทดแทนการเกณฑ์แรงงาน มีผลที่เห็นได้ชัดมากกว่า อย่างหนึ่งที่เราเห็นก็คือ ชาวบางคนหนึ่งสามารถปลูกพืชจำนวนมากได้โดยไม่ต้องเกรงว่าจะถูกเรียกเกณฑ์แรงงานก่อนที่เขาจะมีโอกาสได้เก็บเกี่ยวและนำมันไปขาย อีกประการหนึ่งก็คือ มันทำให้เขาคงต้องมีเงินสดอย่างน้อยจำนวนย่อม ๆ จำนวนหนึ่ง ซึ่งเขาจะได้มาก็ด้วยการผลิตผลผลิตส่วนเกินที่สามารถนำไปขายได้ ในการผลิตผลผลิตส่วนเกิน ดังที่เราจะได้กล่าวถึงต่อไปในบทที่ 2 และ 3 ชาวจำนวนมากจึงได้อพยพไปแสวงหาดินแดนกว้างว่างเปล่า เพื่อการทำการเกษตรกรรมในดินแดนที่ห่างไกลออกไป การยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานนี้เองที่ทำให้การอพยพของผู้คนเป็นไปได้ง่ายขึ้น การเกณฑ์แรงงานนั้นเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเคลื่อนย้ายแรงงาน เพราะระบบการเกณฑ์แรงงานชาวต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนตามคำสั่งของขุนนางคนใดคนหนึ่ง ในขณะที่ตนสังกัด แต่การเก็บเงินค่าราชการนั้น ผู้เสียภาษีอาจเสียให้กับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นในเขตใดเขตหนึ่งก็ได้⁴⁶

โดยสรุป รัฐบาลได้ตอบสนองความต้องการจากต่างประเทศด้วยการเข้าไปมีบทบาทหลายอย่าง ซึ่งทั้งหมดมีแนวโน้มว่าเป็นไปเพื่อปลดปล่อยประชาชนจากข้อจำกัดที่มีมาแต่โบราณ และสนับสนุนให้พวกเขาได้ก้าวเข้าสู่การผลิตใหม่ที่ขยายตัวของสินค้าที่สามารถนำไปขายได้ ถ้ามองอีกจุดหนึ่ง รัฐบาลได้อำนวยความสะดวกให้กับความต้องการสินค้าไทยของต่างชาติ ซึ่งมีข้าวเป็นอันดับแรก แต่ช่วงระหว่างทศวรรษ 2393 ถึง 2403 ชนิดของผลผลิตทางการเกษตรที่เป็นที่ต้องการของต่างชาติมากที่สุดนั้นยังไม่ชัดเจน ก่อนที่เราจะหันความสนใจอย่างเฉพาะเจาะจงมายังข้าว เราควรพิจารณาถึงความต้องการของต่างชาติที่ปรากฏออกมาในรูปของกระบวนการที่กระท่อนกระแท่นและกระจัดกระจาย โดยการมองพืชผลอื่น ๆ ที่เป็นที่ต้องการของต่างชาติเช่นกัน แม้ว่าต่างชาติจะต้องการพืชผลเหล่านั้นเพียงช่วงระยะเวลาสั้น ๆ

พัฒนาการทางเศรษฐกิจและการพัฒนาอุตสาหกรรมในยุโรปได้ก่อให้เกิดความต้องการอย่างไม่มีวันสิ้นสุดในสินค้าขั้นปฐมหลายประเภท ซึ่งข้าวเป็นประเภทหนึ่ง อันที่จริงบางครั้ง ในทศวรรษ 2383 ช่วงเวลาก่อนการลงนามสนธิสัญญาบาวริง พ่อค้าจะสนใจน้ำตาลของประเทศไทยมากกว่าข้าว อุตสาหกรรมน้ำตาลเป็นสิ่งที่ดึงดูดความสนใจของนักสังเกตการณ์ชาวต่างชาติ อย่างเช่นบาทหลวงปาลเลอกัวซ์

การปลูกอ้อยอย่างกว้างขวางในจังหวัดฉะเชิงเทราและจังหวัดต่าง ๆ ในภาคกลาง แต่ปาลเลอกัวซ์ ฐิติกรประทับใจมากที่สุดกับการพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาลที่นครชัยศรี เขานับได้ว่ามีโรงงานน้ำตาลถึง 20 กว่าโรง แต่ละโรงงานจ้างคนงานราว 200-300 คน⁴⁷ จากความประทับใจในตัวเลขดังกล่าวบวรวิงได้คาดการณ์ว่า “น้ำตาลจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของสยาม”⁴⁸ อุตสาหกรรมน้ำตาลรุ่งเรืองเรื่อยมาในช่วงทศวรรษ 2393 ในช่วงปีเดียวมีการตั้งโรงงานน้ำตาลถึง 10 โรง⁴⁹ ในต้นทศวรรษ 2403 การเติบโตของการค้าน้ำตาลเป็นแรงผลักดันสำคัญในการสร้างคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวกทางตะวันตกของกรุงเทพฯ เราจะมาพูดถึงคลองเหล่านี้ในบทที่ 2 แต่ให้สังเกตไว้ ณ ที่นี้ว่า ผู้ที่จัดการริเริ่ม คือ พระภานุสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ซึ่งลงทุนอย่างหนักด้วยการสั่งซื้อเครื่องจักรสำหรับโรงงานน้ำตาลมาจากอังกฤษ โรงงานของเขาตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำท่าจีนในนครชัยศรี คงจะเป็นโรงงานที่ทันสมัยที่สุดในราชอาณาจักร⁵⁰ ผลผลิตน้ำตาลของเขาที่ถูกลำเลียงตามคลองภาษีเจริญไปยังกรุงเทพฯ เป็นการยืนยันฐานะของพระภานุสมบัติบริบูรณ์ว่าเป็นผู้ส่งน้ำตาลเป็นสินค้าออกรายใหญ่ที่สุด

จวบจนกระทั่งปี 2413 น้ำตาลยังคงเป็นสินค้าที่ให้ความหวังว่าจะนำผลกำไรจำนวนมากมาให้และเป็นตัวดึงดูดการลงทุนที่สำคัญต่อไป⁵¹ ในปีนั้น ได้มีการลงทุนขนาดใหญ่ที่สุดในนครชัยศรี คือการตั้งบริษัทน้ำตาลอินโดจีน จำกัด (Indo-Chinese Sugar Company, Ltd.) ซึ่งเป็นบริษัทอังกฤษที่มีผลประโยชน์ในไซ่ง่อนและมะนิลา บริษัทได้ประกาศแผนการที่จะก่อสร้างโรงงานน้ำตาลที่ใช้พลังงานไอน้ำขนาดใหญ่ บนฝั่งแม่น้ำท่าจีน รัฐบาลได้ให้บริเวณที่ก่อสร้างโรงงานรวมทั้งที่ดินอีก 3,000 ไร่ เป็นการแลกเปลี่ยนกับข้อตกลงว่า ที่ดินผืนนี้จะต้องปลูกอ้อยให้เต็ม และเสียภาษีให้รัฐบาลตามอัตราปกติ⁵² โครงการดังกล่าวนี้กระตุ้นให้เกิดความสนใจอย่างใหญ่หลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงจดบัญชีรายชื่อชาวต่างประเทศที่สนใจที่จะมาดูแลเครื่องจักรสำหรับโรงงานน้ำตาลลำสุคนี เป็นที่คาดหมายว่าโรงงานน้ำตาลพื้นเมืองจะต้องคืนรนอย่างหนักเพื่อปรับตัวเองให้เข้ากับการแข่งขันแบบใหม่⁵³

แม้ว่าการเริ่มต้นของโครงการนี้จะให้ความหวังแต่แรก แต่ไม่นานนักโครงการใหม่นี้กลับล้มเหลวในกลางทศวรรษ 2413 เจ้าหนี้ของบริษัทยึดทรัพย์โรงงาน ทำให้โรงงานต้องยุติการผลิต⁵⁴ แต่ความล้มเหลวของโรงงานแห่งนี้ไม่ได้เป็นเรื่องแปลก อุตสาหกรรมน้ำตาลของไทยได้ผ่านจุดสูงสุดมาตั้งแต่ปี 2402 โดยที่นักลงทุนอย่างเช่น พระภานุสมบัติบริบูรณ์ และบริษัทน้ำตาลอินโดจีน อาจจะไม่ได้ตระหนัก การส่งน้ำตาลกว่า 200,000 หาบ เป็นสินค้าออกในปีนี้เป็นจุดสุดยอดของทศวรรษที่รุ่งเรือง แต่ในปี 2403 จำนวนน้ำตาลที่ส่งออกตกลงเหลือ 150,000 หาบ ภายใน 2 ทศวรรษ จำนวนน้ำตาลที่ส่งออกเหลืออยู่ราวปีละ 20,000 และ 30,000 หาบ และในระหว่างทศวรรษ 2423 ประเทศไทยเริ่มส่งน้ำตาลเข้าเป็นจำนวนมากและกลายเป็นผู้ส่งเข้าหลังจากนั้นเรื่อยมา⁵⁵

มีปัจจัยมากมายที่ถูกนำมาอ้างเพื่ออธิบายความล้มเหลวของอุตสาหกรรมน้ำตาล บางคนโทษว่าเป็นความผิดของการเก็บภาษีภายในที่ไม่แน่นอนและมากเกินไป ขณะที่บางคนก็ชี้ว่าเป็นผลมาจากความสูญเสียของไร่อ้อย อันเนื่องมาจากการทะลักเข้ามาของน้ำเค็ม⁵⁶ แต่ความล้มเหลวของกิจการน้ำตาลอาจเป็นที่เข้าใจได้อย่างเต็มที่ หากจะพิจารณาเชื่อมโยงกับความต้องการขึ้น ๆ ลง ๆ ของต่างชาติ และความสามารถโดยทั่วไปของประเทศไทยที่จะตอบสนองความต้องการต่างชาตินั้น ๆ ราวทศวรรษ 2403 ชาตินี้ที่สั่งซื้อน้ำตาลเริ่มพึ่งตนเองในด้านน้ำตาล และการผลิตน้ำตาลจากหัวบีทรูทในประเทศยุโรปที่ได้รับเงินสนับสนุน

จากรัฐบาลนำมาซึ่งการตกต่ำของราคาน้ำตาลภายในประเทศ⁵⁷ อย่างไรก็ตาม ในหมู่ประเทศเอเชียอาคเนย์ที่ส่งน้ำตาลเป็นสินค้าออก ชาวและฟิลิปปินส์สามารถลดราคาน้ำตาลของตนเอง และน้ำตาลยังคงมีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจของ 2 ประเทศนี้ แต่ประเทศไทยไม่ได้เดินตามแบบแผนเดียวกันนี้ เพราะการเกิดขึ้นอย่างฉับพลันของการส่งข้าวออกที่ได้กลายเป็นทางเลือกที่สำคัญของไทยในทศวรรษ 2403 และ 2413 ในขณะที่ราคาน้ำตาลตกลง เจ้าของโรงงานและผู้ส่งออกน้ำตาลพยายามที่จะลดราคาและลดค่าแรงที่จ่ายให้แก่เกษตรกรและคนงานในโรงงาน ซึ่งคนงานโรงงานน้ำตาลก็ผลจากโรงงานน้ำตาลไปทำงานในนาข้าวอย่างรวดเร็ว ชาวจีนที่ทำงานในโรงงานน้ำตาลในฉงชิ่งและนครฉงชี่ พากันอพยพไปทำงานในโรงสีข้าวในกรุงเทพฯ ที่เปิดใหม่ พวกเขาได้เปลี่ยนพื้นที่ดินที่ปลูกอ้อยเป็นข้าวแทน อย่างน้อยในราวกลางทศวรรษ 2413 เป็นที่เห็นได้ชัดว่า สิ่งที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับการที่ภาคกลางของประเทศไทยจะเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก คือ ข้าว ไม่ใช่ น้ำตาล⁵⁸

อ้อยไม่ใช่พืชผลชนิดเดียวที่ทรุดโทรมลงในขณะที่ข้าวกำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว ฝ้ายซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญจนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ก็พบกับปัญหาเช่นเดียวกัน⁵⁹ ภายในและตลาดการค้าต่างประเทศถูกกล่าวหาว่าเป็นสาเหตุของการเสื่อมสลายของสินค้าออกฝ้าย⁶⁰ แต่อีกเช่นกันที่จะต้องพิจารณาการเสื่อมสลายของฝ้ายเชื่อมโยงกับการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าว ดังที่นักสังเกตการณ์ผู้หนึ่งบรรยายไว้ว่า ฝ้ายขึ้นในที่ราบสูงที่ใกล้ทางน้ำ แต่การบำรุงรักษาต้องการใช้แรงงานจำนวนมากและในปีต่อ ๆ มาค่าจ้างแรงงานในสยามสูงขึ้น ในขณะที่ราคาฝ้ายไม่สูงมากนัก การปลูกฝ้ายจึงแทบจะไม่เหลือ⁶¹ ดังที่เราจะพบว่า การที่แรงงานมีราคาสูงขึ้นนั้น เกี่ยวพันอย่างแนบชิดกับการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าว ลักษณะเดียวกันก็สามารถอธิบายได้ว่า เกษตรกรมีรายได้จากการปลูกฝ้ายลดลง และเขาจะทำรายได้ดีกว่าถ้าเลิกจากการปลูกฝ้าย และหันไปปลูกข้าวแทน

พืชผลอื่น ๆ รวมทั้งชนิดที่ไม่ค่อยเป็นที่รู้จักกันนัก ดังเช่น งา ซึ่งน้ำมันของมันใช้ในการทำกับข้าวและขนมหวานต่าง ๆ ก็ตกหายไปจากบัญชีสินค้าส่งออก⁶² ในขณะเดียวกันที่ผ้าไหม กระดาษมะพร้าว และผลของพืชจำพวกปาล์ม เริ่มปรากฏในบัญชีสินค้าเข้าในช่วงทศวรรษสุดท้ายของกลางพุทธศตวรรษที่ 24-กลาง 25⁶³ แม้กระนั้นการเปลี่ยนจากการปลูกพืชดังกล่าวเหล่านี้มาเป็นข้าวก็สำเร็จลงด้วยกระบวนการที่กระท่อนกระแท่นไม่สม่ำเสมอ ช่วงเปลี่ยนผ่านส่วนใหญ่เกิดขึ้นในช่วงปี 2403 ถึง 2413 เมื่อเศรษฐกิจไทยได้ปรับตัวเองให้เข้ากับตลาดโลก และพบข้อสรุปว่า ข้าวมีความสำคัญมากยิ่งขึ้นกว่าการเป็นอาหารหลักพื้นฐานภายในประเทศ คือ สามารถเข้าแทนที่พืชผลอื่น ๆ ในฐานะที่เป็นสินค้าออกที่นำเงินมาให้ที่สำคัญ ตลอดช่วงเวลาดังกล่าวนี้ เศรษฐกิจของประเทศหลายต่อหลายประเทศในเอเชียล้วนประสบกับความเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน ความต้องการซื้อข้าวจากไทยมีลักษณะไม่ต่อเนื่องและกระจัดกระจาย แม้ว่าความต้องการข้าวไทยมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น แต่ก็มีจำนวนแปรเปลี่ยนไปปีต่อปี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณการผลิตและปริมาณที่เหลือสำหรับการส่งออกในประเทศอื่น ๆ ใน พ.ศ. 2413 กองสุลตงกฤษตั้งข้อสังเกตไว้ว่า การค้าข้าวของไทยมีลักษณะขึ้น ๆ ลง ๆ เป็นวัฏจักร⁶⁴ ทั้งนี้เพราะการค้าระหว่างประเทศยังไม่ปรากฏรูปแบบอย่างชัดเจน ดังนั้น ความต้องการข้าวของไทยในปีใดปีหนึ่งอาจมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยมีการส่งข้าวล่วงหน้าเพียงไม่นาน เรือก็ได้เข้ามาถึงกรุงเทพฯ และพร้อมที่จะขนส่งข้าวออกไป ดังนั้น ราคาก็จะสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่บ่อยครั้งพ่อค้าข้าวมักจะกักตุนข้าว เพื่อรอให้ข้าวมีราคาสูง

ขึ้นอีก ในบางกรณีทุกฝ่ายต่างเป็นผู้สูญเสีย กล่าวคือ กัปตันเรือ ซึ่งเบื่อนายก็จะแล่นเรือไปเมืองท่าอื่น ขณะที่พ่อค้าข้าวที่กรุงเทพฯ ซึ่งกักตุนข้าวไว้นานจนเกินไปไม่สามารถระบายข้าว ซึ่งบัดนี้เกือบไม่มีค่าขายออกไปได้ และกรุงเทพฯ ก็จะเสียชื่อและ “ถูกทอดทิ้งไปช่วงหนึ่งจนกว่าจะมีปัญหาทำนองเดียวกันนี้เกิดขึ้นในเมืองอื่น พวกนักกึ่งก้าไรก็จะกลับมามีอีก” เหมือนอย่างที่กงสุลอังกฤษได้สรุปไว้ว่า “ความต้องการที่สม่าเสมอในอัตราที่มีก้าไรจะเป็นประโยชน์มากกว่าความไม่แน่นอนอย่างในสภาพปัจจุบัน”⁶⁵

ตอนกลางทศวรรษ 2413 สภาพความไม่แน่นอนได้เปลี่ยนไปกลายเป็นการขยายตัวของความต้องการข้าวอย่างสม่าเสมอและรวดเร็ว แต่ตัวเลขปริมาณการส่งออกและปริมาณการผลิตข้าวไร่ว่าจะเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง⁶⁶ หากแต่บัดนี้ปีที่การส่งออกตกต่ำลงนั้น ไม่ได้เกิดจากการตกต่ำของอุปสงค์ หากแต่เกิดจากความล้มเหลวทางด้านอุปทานซึ่งบ่อยครั้งเกิดจากภาวะฝนแล้งและอุทกภัย

เราจะเริ่มต้นการศึกษาในรายละเอียดขึ้นนับตั้งแต่ยุคเริ่มต้นของความรุ่งโรจน์ในทศวรรษ 2423 และทศวรรษ 2433 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ภาคเศรษฐกิจข้าวก้าวเข้าสู่ยุคแห่งการขยายตัวอย่างรวดเร็วสูงสุด ในบทที่ 2 จะบรรยายถึงกระบวนการที่เปิดโอกาสให้มีการบุกเบิกผืนดินใหม่ ๆ เพื่อการประกอบเกษตรกรรมในช่วง 3 ทศวรรษสุดท้ายของกลางพุทธศตวรรษที่ 24-กลาง 25 ส่วนบทที่ 3 และ 4 กล่าวถึงแบบแผนการตั้งถิ่นฐานและสังคมทั้งในบริเวณที่เปิดใหม่และบริเวณที่ตั้งถิ่นฐานมานานกว่าในบริเวณภาคกลางของไทย และในบทที่ 5 จะเปลี่ยนมาเน้นเกี่ยวกับการปลูกข้าวโดยตรง หลังจากนั้นในบทที่ 6 จะพยายามประมวลความสัมพันธ์ระหว่างภาคเศรษฐกิจข้าวกับบทบาทของคนไทยและคนจีนในระบบเศรษฐกิจโดยส่วนรวม เนื้อหาที่เป็นแกนกลางที่เกี่ยวกับการเติบโตทางเศรษฐกิจในบทต่าง ๆ นี้ จะเน้นหนักในเรื่องการขาดแคลนแรงงานและเงินทุน ซึ่งดังที่ปรากฏในต้นทศวรรษแรกของกลางพุทธศตวรรษที่ 25 - กลาง 26 เป็นสาเหตุขัดขวางมิให้ภาคเศรษฐกิจข้าวเจริญเติบโตในอัตราที่เคยประสบความสำเร็จมาแล้วในช่วงความรุ่งโรจน์ทางเศรษฐกิจในทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 บทที่ 7 จะกล่าวถึงภาวะเศรษฐกิจถดถอยในระหว่างปี 2448-2455 ซึ่งเป็นเส้นแบ่งของช่วงการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าวที่หลังจากนั้นจะเติบโตอย่างค่อยเป็นค่อยไปมากขึ้น แม้จะเป็นการเจริญเติบโตที่สม่าเสมอและน่าประทับใจ บทที่ 8 จะกล่าวถึงการเข้าไปเกี่ยวข้องของรัฐบาลในภาคเศรษฐกิจข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ ในท้ายที่สุดบทที่ 9 จะประมวลแบบแผนที่ได้กล่าวมาในบทก่อน ๆ และแสดงให้เห็นว่าแบบแผนเหล่านั้นได้ดำรงอยู่จนถึงช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 2473 ได้อย่างไร และหลังจากที่เปรียบเทียบประสบการณ์ของไทยในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำกับประเทศเพื่อนบ้านในเอเชียอาคเนย์ ก็จะชี้ให้เห็นถึงนัยของแบบแผนการเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจข้าวในภาคกลางของไทย

เชิงอรรถที่ 1

¹ การทับถมของตะกอน ซึ่งอำนวยความสะดวกให้เกิดการอพยพของผู้คนลงมาทางใต้ และการตั้งเมืองที่เป็นศูนย์กลางในหลายศตวรรษที่ผ่านมา มีกล่าวถึงในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของชาญวิทย์ เกษตรศิริ เรื่อง "The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries" ที่เสนอต่อมหาวิทยาลัยคอร์เนล ค.ศ. 1973 หน้า 27-29 และ 109-113.

² เอช. วอริงตัน สมิธ (H. Warrington Smyth) เป็นคนหนึ่งในจำนวนนักท่องเที่ยวเหล่านี้ การบรรยายในย่อหน้านี้ได้มาจากหนังสือของเขาชื่อ *Five Years in Siam from 1891 to 1896* (London, 1898), เล่ม 1, หน้า 56.

³ J. Homan Van der Heide, *General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley* (Bangkok, 1903), p. 3.

⁴ "Editorial," *BT*, 3 December 1904; and Van der Heide, *General Report...*, p. 42.

⁵ Royal Irrigation Department, *Administration Report of the Royal Irrigation Department of Siam for the Period 2457 B.E. - 2468 B.E.* (Bangkok, 1927), p. 1; *Irrigation in Siam* (Bangkok, 1926), pp. 3-4; Van der Heide, *General Report...*, pp. 18-21, 42-43; and Van der Heide, "The Economical Development in Siam During the Last Half Century," *JSS*, vol. 3, part 2 (1906), pp. 95-96.

⁶ Royal Irrigation Department, *Report on the Benefits Which Have Already Accrued to the State by Irrigation Works Already Completed, and What Benefit May Be Expected from Works Still to Be Undertaken* (Bangkok, 1929), p. 7.

⁷ ได้มีการคาดคะเนเกี่ยวกับจำนวนประชากรในพุทธศตวรรษที่ 24 ไว้หลายแห่ง ในหนังสือของ James C. Ingram, *Economic Change in Thailand, 1850-1970* (Stanford, 1971), pp. 7-8. อินแกรมสรุปว่า จำนวนประชากรทั้งหมดใน พ.ศ. 2393 มีระหว่าง 5-6 ล้านคน และน้อยกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนนี้อาศัยอยู่ในภาคกลางของประเทศไทย การถกเถียงเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางประชากรในเอเชียอาคเนย์ที่น่าสนใจ ปรากฏอยู่ในหนังสือ Wilbur Zelinsky, "The Indochinese Peninsula: A Demographic Anomaly," *Far Eastern Quarterly*, vol. 9, no. 2 (Feb. 1950), pp. 115-145; และ Charles A. Fisher, "Some Comments on Population Growth in South-East Asia, with Special Reference to the Period Since 1830," in C.D. Cowan, ed., *The Economic Development of South-East Asia* (London, 1964), pp. 48-71.

⁸ พระยาอนุমানราชชน, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน [พิมพ์ใหม่ใน การศึกษาเรื่องประเทศไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระนคร, 2515)], หน้า 306-307; และ John de Young, *Village Life in Modern Thailand* (Berkeley, 1963), pp. 8-12. และดูหน้า 115-116 ข้างล่าง.

⁹ เรื่องราวเกี่ยวกับการปกครองโบราณมีอยู่ในหนังสือของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (พระนคร, 2503), หน้า 1-30; และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (พระนคร, 2470); พิธิษฐุ์ เจริญวงศ์, "การปกครองสมัยอยุธยา," ใน รวมปรากฏการณ์อนุสรณ์อยุธยา 200 ปี (พระนคร, 2510), เล่ม 1, หน้า 181-205; อคิน รัตพันธ์, *The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1782-1873*, Cornell University, Southeast Asia Program Data Paper No. 74 (Ithaca, 1969), pp. 70-74; และ เศษ มุนนาค, "The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915," Diss., St. Anthony's College Oxford 1968, pp. 30-73.

¹⁰ นี้เป็นตอนที่กล่าวถึงระบบอันซับซ้อนมากระบบหนึ่งอย่างง่ายเกินไป คำอธิบายที่ดีที่สุดอยู่ในอคิน, *Organization...* และ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่," ใน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (พระนคร, 2514), หน้า 111-162. รวมทั้งเอกสาร 2 ชิ้น ใน FA 5/1, F.H. Giles, "Memorandum on 'Sue,'" 10 June 1899; and W.A. Graham, "Note on the 'Lek' System," n.d. คำอธิบายนอกเหนือจากนี้มีในหลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอนเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย," ใน สำนักนายกรัฐมนตรี, วิจิตรวาทการอนุสรณ์ (พระนคร, 2505), เล่ม 1, หน้า 59-76; และ Constance M. Wilson, "State and Society in the Reign of Mongkut, 1851-1868: Thailand on the Eve of Modernization," Diss., Cornell, 1970, pp. 410-411, 577-578.

ใน พ.ศ. 2440 มีการยกเลิกการเก็บเงินส่วยเล็กน้อยแตกต่างกันไปแล้วแต่ตัวไพร่ มาเป็นการเก็บอัตรา 6 บาทเท่าเทียมกันทั่วราชอาณาจักร ดูประกาศเรื่อง "ข้าราชการขุนหมื่นและไพร่หลวง," 22 มี.ค. 2493, ป.ก.ป.ศ., เล่ม 15, ตอน 2, หน้า 264-265.

¹¹ สัมภาษณ์: S.Ch.L. (87, 150).

¹² กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 46, 1794, รายงานโดย F.H. Giles, 1898, หน้า 5.

¹³ กจช. 5 กษ. 3.2/19, พระยาสุรินทภักข์กราบบูชาสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 20 กุมภาพันธ์ 2438. ไพร่บางส่วนถูกเรียกร้องให้ผลิตสินค้าอื่น ๆ ด้วย บ่อยครั้งที่เกิดการเก็บส่วยในรูปสิ่งของ เรียกเก็บจากดินแดนอันห่างไกล เป็นแร่ธาตุที่มีค่าและผลผลิตจากป่า คอนสแตน วิลสัน ได้แสดงให้เห็นว่ามีการเรียกเก็บส่วยจากภาคกลางด้วย เช่นกัน ดังนั้น ในทศวรรษ 2393 ไพร่ในอยุธยามีหน้าที่ในการล่า เลี้ยงล่าไม้และดินเหนียว เพื่อใช้ในโครงการก่อสร้างต่าง ๆ ดู Wilson, "State and Society...", pp. 900-953.

¹⁴ ๑ เอกสารใน กชช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 45, 1712; และ กชช. กษ.: ส.บ.: 16, 405.

¹⁵ สมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร, 2511), หน้า 138-139.

¹⁶ พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 เมื่อคราวเสด็จประพาสสมณทัตปราชญ์ และ เรื่องจังหวัดปราชญ์ พิมพ์ในงานศพ นายแม่ัน ยุพานนท์ (พระนคร, 2503), หน้า 41-43.

¹⁷ หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอน...", หน้า 60-61.

¹⁸ "Letter to the editor of London and China Express," by 'Observer,' *SWA*, 24 Oct. 1885, pp. 2-3; and "Young Siam," *SWA*, 16 Jan. 1886, p. 2.

¹⁹ "Agriculture and the Peasant in Siam," *BT*, 23 Nov. 1901, p. 7.

²⁰ สมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 52-56.

²¹ "Rice Prospects," *SWA*, 27 July 1871, p. 2.

²² "British," *BT*, 1 Nov. 1890.

²³ ภาวะการเสียภาษีที่บรรเทาเบาบางลง มีการอภิปรายกันใน กชช.5ก. 4.5/6, F.H. Giles, "คำชี้แจงในเรื่องอัตราอากรที่ดิน," 20 Nov. 1902, pp. 5-6; และใน FA. 2.2, Giblin, "Notes on the proposed system of land taxation," 14 Sept. 1905, pp. 3-4.

เงินค่าราชการซึ่งกำหนดขึ้นมาในปี พ.ศ. 2442 แทนการเกณฑ์แรงงาน เริ่มบังคับใช้เป็นเวลาหลายปีเฉพาะในบริเวณภาคกลางบางส่วนเท่านั้น จนเมื่อ พ.ศ. 2451 จึงมีผลบังคับใช้ทั่วไป และในปีที่เองที่ยอดรวมภาษีพุ่งสูงขึ้นอย่างน่าทึ่ง รายได้รวมยอดจากภาษีรายหัวในมณฑลอยุธยาเพิ่มจาก 4,348 เป็น 604,974 บาท ระหว่างปี 2450-2451 ในปราจีนบุรีเพิ่มจาก 3,571 เป็น 285,850 บาท นครชัยศรีรายได้พุ่งจากไม่มีเลยในปี 2450 เป็น 231,706 บาท ในปี 2451 ในขณะที่ด้วยสาเหตุบางประการชาวบ้านในราชบุรียอมที่จะเสียภาษีรายหัวโดยตลอดและตั้งมณฑลกลับได้รับภาษีเพิ่มจาก 269,564 บาท เป็นจำนวนเพียง 299,601 บาท ตัวเลขนี้ปรากฏอยู่ในกระทรวงมหาดไทย, บัญชีเงินผลประโยชน์แผ่นดิน กรมสรรพากรนอกกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) ถึง พ.ศ. 2457 (ร.ศ. 133) (พระนคร, 2457), หน้า 3.

²⁴ A Rasadorn, pseud., "The Need of Irrigation," *BT*, 28 Sept. 1909, p. 15. ภาพกว้าง ๆ เกี่ยวกับชีวิตทางเศรษฐกิจโบราณ แม้ว่าจะไรแมนดิคน้อยกว่า แต่ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน อ่านได้ใน J. Homan Van der Heide, "The Economical Development of Siam During the Last Half Century," *JSS*, vol 3, part 2 (1906), pp. 77-79. บทความเหล่านี้มีลักษณะไรแมนดิคน้อยกว่า แต่ก็ให้ความหมายเดียวกัน

²⁵ สัมภาษณ์: H.S.K. (25); สัมภาษณ์: Q.S.Kh. (22); และสัมภาษณ์: H.S.Q. (18).

²⁶ Frank Vincent, Jr., *The Land of the White Elephant: Sights and Scenes in South-Eastern Asia* (New York, 1874), p. 180. ไม่ลักษณะคล้ายกันนี้มีบรรยายใน สงวน อึ้งคง, สิ่งแรกในเมืองไทย (พระนคร, 2502), หน้า 314-315. เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพที่แท้จริง ผู้แปลจึงได้คัดลอกคำบรรยาย เครื่องสีข้าวที่ปรากฏในหนังสือของ สงวน อึ้งคง, สิ่งแรกในเมืองไทย ดังนี้

"...ในที่นี้จะขอล่าวถึงรูปร่างลักษณะของสีที่ใช้และการสีข้าว เปลือกให้เป็นข้าวกลิ้งในสมัยก่อนสักเล็กน้อย เพราะว่าในสมัยนี้ออกจะหาดูได้ยากและนับวันจะสูญไป

รูปร่างลักษณะของ เครื่องสีที่ใช้สีข้าว เปลือกมาให้ เป็นข้าวกลิ้งของเราที่ใช้มาแต่ เดิม นั้นภายนอกทำด้วยไม้ไผ่จักสาน แบ่งเป็นสองตอนคือ ส่วนบนและส่วนล่าง ภายในทั้งส่วนบนและส่วนล่างใส่ดินกระทุ้งจนแน่น และใช้ไม้แข็งจัก เป็นซี่ ๆ ดอกไว้ภายในคันทันที่จะประกบกันทั้งส่วนบนและส่วนล่างให้เหลือปริมาตร ๑ ซี่ไม้แข็งชนิดนี้เรียกกันว่า พันสี เมื่อได้บรรจุข้าว เปลือกไว้บนส่วนบนของสีแล้วก็โยกมือสีให้ส่วนบนของสีหมุน ในขณะที่สีหมุน เมล็ดข้าวจะไหลลงแทรกพันสีให้พันสีขบ เปลือกแล้วข้าวที่ถูกขบ เปลือกก็จะไหลออกมาตามพันสี ซึ่งเราเรียกกันว่า "ข้าวกลิ้ง" เครื่องสีข้าวที่กล่าวนี้ปัจจุบัน เป็นของล้าสมัยเกือบไม่มีใช้แล้ว เพราะล่าช้าและเปลืองแรงงาน ยังมีใช้อยู่บ้างก็แต่พวกชาวนา ชาวป่า ชาวเขา ที่อยู่ห่างไกลจากโรงสีเครื่องจักร"

ชาวนาที่ถูกสัมภาษณ์ในช่วงเวลาที่ทำวิจัยนั้น มักพูดน้อย ๆ ถึงช่วงเวลาที่การสีข้าวเป็นงานในครัวเรือน เช่นสัมภาษณ์: S.Ch.L. (118); สัมภาษณ์: H.S.K. (18); สัมภาษณ์: Ph.N.Ph. (9); และสัมภาษณ์: Q.H.Q. (7).

²⁷ Ernest Young, *The Kingdom of the Yellow Robe*, 3d ed. (London, 1907), p. 209. ดู G.E. Gerini, *Siam and Its Productions, Arts, and Manufactures* (Hertford, 1912), p. 163; และ Jacob T. Child, *The Pearl of Asia* (Chicago, 1892), p. 145. ภาพเกี่ยวกับโรงสีข้าวด้วยมืออัน เป็นการค้าดำเนินงานโดยชาวจีน แต่ไม่มีคำอธิบายหรือความเห็น พบได้ใน Arnold Wright and Oliver T. Breakspear, eds., *Twentieth Century Impressions of Siam* (London, 1908), p. 149. เครื่องสีข้าวในครัวเรือน และการสีข้าวให้เพียงพอกับความ ต้องการขณะนั้นกระทำกันในตัวเมืองกรุงเทพฯ ด้วยเช่นกัน จนเมื่อทศวรรษ 2393 ที่การสีข้าวในครัวเรือนหมดไปเปิดทางให้โรงสีข้าวเพื่อการค้าเข้ามาแทน ดู "ประกาศพระราชทานโอวาทแก่ผู้ซื้อข้าวขายข้าว," ปี พ.ศ. 2407 ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พระนคร, 2503-2504), ตอน 3, หน้า 231-232.

²⁸ สัมภาษณ์: H.S.Q. (8).

²⁹ การเก็บขงสนนี้ รู้จักกันในชื่อรวม ๆ กันว่า "สีเสียด" มีกล่าวถึงใน กชข. 5ม. 50/4, "รายงานพระยาอุทัย," 18 มีนาคม 2442, หลักฐานอ้างอิงว่า เขาหัว เป็นสินค้าสำหรับการค้าขายพบได้ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า, ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา (พระนคร, 2514), หน้า 9-10.

³⁰ สัมภาษณ์: H.S.Q. (9) ประชาคมแห่งนี้ชื่อ "บ้านทึบ" ซึ่งมีความหมายว่าเป็นหมู่บ้านสำหรับทึบอ้อย.

³¹ Bock, *Temples and Elephants*, p.70. กชช. กษ: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 21, 434, มีคำบอกเล่าของช่างปั้นหม้อผู้หญิงจังหวัดอยุธยาที่ไว้แก่เจ้าหน้าที่ท้องถิ่น เมื่อ 1 มีนาคม 2454 ว่า ระหว่างปี 2452 เธอขายหม้อได้ 500-600 ใบ ในราคา 31-37 สตางค์ต่อใบ ในวันหนึ่ง ๆ คน 2 คน สามารถปั้นหม้อได้ 30-40 ใบ หลังจากนำไปตากแดดราว 3 วันก็จะนำไปเผาในเตา และเอาไปขายโดยไม่คดแต่งหรือทำอะไรอีก.

³² สัมภาษณ์: Ph. Ch. B.

³³ สัมภาษณ์: H.S.Q. (9); และสัมภาษณ์: Ch.Q.N. (2).

³⁴ ชาวนาทุกคนที่ข้าพเจ้าสัมภาษณ์ล้วนคุ้นเคยกับมิด เหล่านี้ ซึ่งมีคอรัญญิก เป็น เครื่องหมายการค้า สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (2); และสัมภาษณ์: H.S.Q. (9). ปัจจุบันผู้ผลิต เหล่านี้รวมตัวกัน เป็นสหกรณ์ที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล ชื่อ สหกรณ์มิดอรัญญิกจำกัด.

³⁵ Cheng Siok-Hwa, *The rice Industry of Burma, 1852-1940* (Kuala Lumpur and Singapore, 1968), chapter 1.

³⁶ Cheng, chapter 1 อย่างที่ Van der Heide เขียนไว้ในบทความ "Economical Development...", หน้า 83 ว่า "พัฒนาการของการขนส่งแบบทันสมัยได้สร้างความต้องการที่สม่ำเสมอและเพิ่มจำนวนของสินค้า เช่น ข้าวมากขึ้น..." ดู Ingram, *Economic Change...*, pp. 41-43; และ Norman G. Owen, "The Rice Industry of Mainland Southeast Asia 1850-1914," *JSS*, vol. 59, part 2 (July 1971), pp. 78-81.

³⁷ ไม่ทราบ เเปอร์ เซ็นต์ที่แน่นอน รวมทั้งการขนส่งทางเรือโดยตรง

ยุโรปยังได้รับข้าวบางส่วนที่ไทยส่งผ่านสิงคโปร์ ตัว เลขของสินค้าออกอาจเพียงแต่บ่งว่าข้าวจำนวนนั้นถูกส่งไปสิงคโปร์ แต่ไม่ได้บอกถึงจุดหมายปลายทางสุดท้าย ดู James C. Ingram, "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources" ใน C.D. Cowan, ed., *The Economic Development of South-East Asia* (London, 1964), pp. 105-109.

³⁸ Wilson, "State and Society...", pp. 615-616. แสดงให้เห็นว่า ในต้นทศวรรษ 2403 ราคาข้าวส่งออกของไทยขึ้นอยู่กับความต้องการของจีนแต่เพียงประเทศเดียว อย่างไรก็ตาม ราวปลายทศวรรษนี้ ความต้องการของจีนลดลงและไทยต้องหาตลาดอื่น ๆ ดูใน Ingram, "Thailand's Rice Trade...", pp. 105-109.

³⁹ Ingram, *Economic Change...*, pp. 37-41, 52-54.

⁴⁰ สาระ เกี่ยวกับสัญญาซื้อขายใน John Bowring, *The Kingdom and People of Siam* (London, 1857), vol. II, pp. 216-222. มีการอภิปรายเนื้อหาสำคัญ ๆ ของสัญญาใน Ingram, *Economic Change...*, pp. 33-35.

⁴¹ หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอน....," หน้า 160-164.

⁴² กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ อ้างใน Ingram, *Economic Change...*, pp. 76-77; และ Wira Wimoniti, *Historical Patterns of Tax Administration in Thailand* (Bangkok, 1961), p. 80.

⁴³ วิชัย เสวะมาศย์, การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร, 2510), หน้า 23-24. ด้วยการศึกษาจากเอกสารการจดทะเบียนประชาชนในจังหวัด บริเวณชายฝั่งทะเล Wilson ("State and Society...", pp. 594-595) พบว่า มีประชาชนจำนวน 13% เท่านั้นที่เป็นหนี้ ความแตกต่างทางโครงสร้างเศรษฐกิจในภาคกลางของไทยทำให้ผู้สังเกตการณ์ยุโรปมักประมาณตัวเลขที่สูงกว่านี้

⁴⁴ ข้อถกเถียงเกี่ยวกับขั้นตอนของการเลิกทาสทุกแห่งทุกมุมมีมากที่สุด ใน วิชัย, การเลิกทาส... กฎหมายการเลิกทาสที่สำคัญพิมพ์อีกครั้งในภาคผนวกของหนังสือเล่มนี้ และควรดู พระยาอนุমানราชธน, เรื่องเลิกทาสในรัชกาลที่ 5 (พระนคร, 2499).

⁴⁵ การโต้เถียงกันที่น่าสนใจเกี่ยวกับผลกระทบของการเลิกทาส มีปรากฏในหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ระหว่างทศวรรษ 2423 และทศวรรษ 2433 ดูตัวอย่าง "Consular Report on Siam," *BT*, Oct. 1898, pp. 2-3; "A Mendacious Libel, Slavery(?) in Siam," *BT*, 8 Dec. 1898, p. 2; "Ayuthia," *BT*, 1 Oct. 1892, p. 3; "Ayuthia," *BT*, 23 Nov. 1892, p.3; "Slavery in Siam," *BT*, 26 Nov. 1892, p.3; "Slavery in Siam," *BT*, 14 Dec. 1892, p.2; "Ayuthia," *BT*, 14 Dec. 1892, p.3; "To the Editor," *BT*, 21 Dec. 1892; "The Slavery Question," *BT*, 21 Jan. 1893, p.2; "Slavery in Siam II," *BT*, 25 Jan. 1893, p.2; และ "Ayuthia," *BT*, 7 June 1893.

⁴⁶ กฎหมายที่ทำให้การเกณฑ์แรงงานสิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการ มีการกล่าวถึงใน ขจร, "ฐานันดรไพร่." หน้า 145-153. ดูอีกใน Prinz Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam* (Leipzig, 1908), pp. 53-55, และประเทศไทย กระทรวงการคลัง กรมรายได้, เรื่อง กรมสรรพากรนอก (พระนคร, 2505), หน้า 31.

⁴⁷ Jean Baptiste Pallegoix, *Description du Royaume Thai ou Siam* (Paris, 1854), vol. I, pp. 80, 101-102.

⁴⁸ Bowring, *Kingdom and People...*, vol. I, p. 204.

⁴⁹ "Bangkok Trade Fifty Years Ago," *BT*, 11 Oct. 1907, p.2.

⁵⁰ "Sugar," *SWA*, 21 July 1870, p. 2. ดูในประเทศไทย, คณะกรรมการพัฒนาพาณิชย์กรรม, จดหมายเหตุของสภาเผยแพร่วาณิชย (พระนคร, 2464), หน้า 8-9 มีสำเนาเก็บไว้ใน กชช. กษ.: เลขานุการ, สภาเผยแพร่วาณิชย: 6, 18: 7-8. บทความเดียวกันนี้ปรากฏเป็นภาษาอังกฤษ ชื่อ "Monograph on Sugar in Siam, *The Record*, vol. I, no. 3 (January 1922).

⁵¹"Rice Prospects: Patrieu," *SWA*, 18 Aug. 1870.

⁵²มีรายงานเกี่ยวกับสัญญาใน กช.ร.5 ค.4 ง/23, "Report on the case of Wellesley Sinclair's title to land at Nakonchaisee by Mom Chow Traidos," 24 พ.ค. 2450, หน้า 1; และใน G.B., F.O., *Commercial Report from Her Majesty's Consul-General in Siam for the Year 1870* (London, 1871), pp. 2-3.

⁵³"The Una," *SWA*, 24 Nov. 1870, p. 2; "New Sugar Mill of Lak 'aunch' aisee," *SWA*, 29 Dec. 1870, p.2; "Nak'aunchisee Sugar Factory," *SWA*, 1 June 1871, p. 2; Great Britain, *Commercial Report...1870*, pp. 2-3.

⁵⁴โรงงานน้ำตาลดำเนินการต่อไปอีกช่วงสั้น ๆ ภายใต้การจัดการใหม่ แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ ดู กช.ร.5 ค. 4ง/23, และ กช.ร.5กช. 12.3/1.

⁵⁵ประเทศไทย, คณะกรรมการพัฒนาพาณิชย์กรรม, จดหมายเหตุของสภาเผยแพร่วินิจฉัย (พระนคร, 2465), หน้า 8; และ "Monograph on Sugar," pp. 6-7; G.B., F.O., *Commercial Reports by Her Majesty's Minister Resident and Consul-General, etc., in Siam for the Year 1884* (London, 1885), p. 13; Wilson, "State and Society...", p. 985; และ Ingram, *Economic Change...*, p. 126.

⁵⁶เพื่อพิจารณาภายใน และภายนอก ๆ ที่กีดขวางการผลิตน้ำตาล ให้อู "The Sugar Cane Tax," *BT*, 1 Dec. 1905, p. 6; "Editorial," *BT*, 1 May 1912, p. 17; "Sugar in Siam," *BT*, 3 May 1913, p.6; "Sugar in Siam," *BT*, 10 May 1913, p.6; FA 1/6 "Tariff Revision. Some Preliminary Considerations," 14 July 1926, p.7; FO 371/12536, J.F.Johns-Chamberlain, 5 Sept.1927; Graham, *Siam*, vol.II, p.123; Ingram, *Economic Change...*, pp.124-125; สมสวัสดิ์ ชวนชัย-สิทธิ์, "การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, วิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร, 2515, หน้า 112; และประเทศไทย, กระทรวงการคลัง, *Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam, 1916* (Bangkok, 1916), p. 115.

การตัดสินของน้ำทะเลมีกล่าวไว้ใน "Monograph on Sugar," p.6.

⁵⁷Ingram, *Economic Change...*, p. 124-125; Graham, *Siam*, vol.II, pp. 26-27. ดู Benito Fernandez Legarda, Jr., "Foreign Trade, Economic Change and Entrepreneurship in the Nineteenth Century Philippines," Diss., Harvard, 1955, p.214.

⁵⁸ความเสื่อมสลายของน้ำตาลที่เป็นผลจากการเติบโตของข้าว ดู "Foreign Trade in Siam in 1848," *Bangkok Calendar, 1870* (Bangkok, 1870), pp.144-148; G.B., *Commercial Report...1870*, pp.2-3; "Sugar," *SWA*, 21 July 1870, p.2; กช. 5 ก.9.2/45 มีเรื่อง "Report on the Supphan River," 17 May 1904 ที่ เอฟ. เอช.โจลส์ แนะนำว่า สิ่งใหม่กระหน่ำอุตสาหกรรมน้ำตาลอันสุดท้ายคือ น้ำทะเลท่วม

ไร่อ้อยในปี 2421 แต่โจลส์สรุปว่า แม้ว่าจะได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาล การปลูกอ้อยก็เป็นไปอย่างจำกัดเพราะ "...การทำนาข้าวทำได้ง่ายกว่า เสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่า และได้กำไรมากกว่า" "Monograph on Sugar," p.7, ซึ่งประเด็นว่า การปฏิรูปของรัฐบาลเป็นการลดโอกาสของเจ้าของโรงงานน้ำตาลที่จะกำหนดค่าจ้างแรงงาน กำหนดการซื้อหาข้าว ควาย และผลผลิตอ้อยได้ตามใจชอบ เหมือนแต่ก่อน ผลลัพธ์ก็คือ เกษตรกรและแรงงานสามารถเปลี่ยนไปผลิตข้าวได้

⁵⁹ Crawford, *Journal*, pp.424-425, รายงานว่า มีการส่งเมล็ดฝ้าย 20,000 หาบ เป็นสินค้าออกไปขายยังโยนนานทุกปี และ Malloch (ตั้งที่ Van der Heide ยกมาอ้างใน "Economical Development...", p. 85) บ่งราคาสินค้าออกฝ้ายที่ส่งไปจีนว่าเป็นเงิน 450,000 บาทต่อปี ในปี 2393.

⁶⁰ มีการกล่าวถึงภาษีการค้าภายใน ใน "Cotton," *SWA*, 10 Aug.1871,p.2. มีการอธิบายเรื่องการค้าในระดับสากลใน FO 69/90, "Report on the Country Transversed by Mr.Satow in his Journey to Chiangmai in December, 1885, and January, 1886," เรียบเรียงโดย Mr.Archer, p.7.

⁶¹ Van der Heide, *General Report...*, p. 54.

⁶² เรื่องราวเกี่ยวกับงานมีอยู่ใน Smyth, *Five Years...*, vol. II, pp. 272-273; Graham, *Siam*, vol.II, p.31; Gerini, *Siam*, p.146; A.Cecil Carter, ed., *The Kingdom of Siam* (New York and London,1904),pp.165-166; "Ayuthia," *BT*, 23 April 1892,p.2; "Ayuthia," *BT*, 29 June 1892; "Ayuthia," *BT*, 21 June 1893,p.3.

⁶³ เกี่ยวกับผ้าไหม ดู G.B., *Commercial Reports...1884*, pp.2-9; G.B. *Commercial Report...1885*, p.3. เกี่ยวกับผลผลิตของผลไม้เปลือกแข็งต่างๆ ดู "British," *BT*, 25 Oct. 1890. เกี่ยวกับกระดาษ ดู G.B. *Commercial Report...1885*, pp.5-6.

⁶⁴ คำอธิบายต่อมาส่วนใหญ่ที่เกี่ยวกับสภาวะใน ปี พ.ศ.2412 และ พ.ศ.2413 ได้มาจาก G.B., *Commercial Report...1870*, pp.1-2. เรื่องราวอื่น ๆ เกี่ยวกับสภาวะการค้าในช่วงปีเหล่านี้มีอยู่ใน "Events of the Fortnight, Nov.19th 1869," pp. 141-142, "Rice Prospects," pp. 147-148 and "Rice Dealers," p.256, ทั้งหมดนี้อยู่ใน *Siam Repository*, vol.2 (1870); และใน "Rice Prospects," *SWA*, 25 Nov.1869, p.2.

⁶⁵ Great Britain, *Commercial Report...1870*, p.1.

⁶⁶ ใน "Thailand's Rice Trade" หน้า 120-122 อินแกรมได้รวบรวมตัวเลขสินค้าข้าวแต่ละปีทั้งปริมาณและมูลค่าตั้งแต่ปี พ.ศ.2407 ถึง พ.ศ.2502.

บทที่ 2

ดินแดนใหม่สำหรับการเพาะปลูก : การปรับปรุงที่ดินโดยเอกชนและรัฐ

ในทศวรรษ 2393 และ 2403 ข้าวที่ผลิตได้ในใจกลางของพื้นที่ราบที่มีศูนย์กลางอยู่ที่อยุธยา ได้ตอบสนองความต้องการข้าวของต่างประเทศที่เพิ่มขึ้นเป็นส่วนใหญ่ การที่บริเวณแห่งนี้ได้รับน้ำเข้าและออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาและป่าสัก ได้กลายเป็นอยู่ข้าวอู่น้ำแห่งราชอาณาจักร ให้ผลผลิตส่วนเกินที่เลี้ยงดูราชสำนัก ทหาร และขุนนาง ทั้งในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ แม้ว่าบริเวณนี้จะมีบทบาทที่สำคัญดังกล่าว แต่บริเวณนี้ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 – กลาง 25 ก็มีผู้คนหักร้างถางพงและตั้งถิ่นฐานเป็นบางส่วน และยังคงมีที่ว่างเปล่าสำหรับราชการขยายตัวทางเกษตรกรรมอีกมาก เมื่ออิทธิพลของความต้องการต่างชาติเริ่มมีบทบาทและเมื่อชาวนาเริ่มสนองตอบต่อโอกาสใหม่ ๆ ของการผลิตข้าวเพื่อการค้า จำนวนที่ดินที่เหลือว่างเปล่านั้นก็ลดลง

น่าเสียดายที่เราไม่มีข้อมูลอย่างต่อเนื่องเกี่ยวกับประชากร ที่ดินที่ใช้เพาะปลูกหรือปริมาณการผลิตข้าว ซึ่งข้อมูลเหล่านี้อาจจะทำให้เราติดตามกระบวนการนี้ได้อย่างใกล้ชิด เราจึงต้องพึ่งพาลักษณะทางอ้อมและประสบการณ์ความประทับใจของนักเดินทางในสมัยนั้น รวมทั้งเรื่องราวที่ได้จากความทรงจำของคนไทยสูงอายุและบรรพบุรุษของเขา ยกตัวอย่างเช่น เราทราบว่าภายหลังการย้ายเมืองหลวงจากอยุธยามายังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.2310 มาหลายทศวรรษ การปกครองส่วนท้องถิ่นของเมืองอยุธยายังคงใช้รูปแบบการปกครองผ่านแขวงทั้งสิ้น ซึ่งเป็นแขวงเดิมที่เคยมีอยู่ในช่วงที่อยุธยาเป็นราชธานี แขวงเป็นรูปแบบการปกครองที่สร้างขึ้นสำหรับปกครองประชากรจำนวนจำกัดจำนวนหนึ่ง หากจำนวนประชากรมีมากกว่าขีดจำกัดดังกล่าวนี้ ธรรมเนียมในทางปฏิบัติมีอยู่ว่าแขวงนั้นจะถูกแบ่งออกเป็นสองแขวง เราอาจจะสรุปได้ว่า ทรายเก่าที่อยุธยายังคงไว้ซึ่งแขวงทั้งสิ้น นั้นหมายความว่า จำนวนประชากรมิได้มีปริมาณเพิ่มขึ้น แท้จริงแล้ว ภายหลังจากที่ราชธานีถูกพม่าเข้าปล้นสะดมในปี 2310 จำนวนประชากรน่าจะลดลงอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม ในระหว่างรัชกาลที่ 3 แห่งราชวงศ์จักรี (2367–2394) ได้มีการตั้งแขวงแห่งใหม่ 2 แห่งในอยุธยา¹ เป็นการแสดงให้เห็นว่า จำนวนประชากรเริ่มเพิ่มขึ้นก่อนที่อุปสงค์ในการเสนอซื้อข้าวไทยจากต่างประเทศจะเพิ่มขึ้นอย่าง

จริงจังและก่อนช่วงเวลาที่ยุทธ สุขพานิช นักประวัติศาสตร์ไทยที่มีชื่อเสียงเชื่อว่า การตั้งถิ่นฐานเริ่ม “หนาแน่น” ในทศวรรษที่ 2403² การเพิ่มขึ้นของแขวง (ซึ่งต่อมาคือ อำเภอ) ในอยุธยาในปี 2438, 2446 และในทศวรรษ 2453 สะท้อนให้เห็นถึงการเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องของจำนวนประชากรและการขยายตัวของการเพาะปลูก³

ผู้สูงอายุที่ยังมีชีวิตอยู่ในอยุธยาปัจจุบันได้เล่าความทรงจำของเขาอันเป็นการสนับสนุนภาพการขยายตัวครั้งนี้ ดูเหมือนว่า ในราวทศวรรษ 2423 คงมีที่ดินที่เหมาะสมสำหรับการขยายตัวที่ไม่ได้จับจองน้อยลง มีการเล่าว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวที่ผักไห่ ซึ่งเป็นตลาดและศูนย์กลางการปกครองของอำเภอที่ตั้งอยู่ระหว่างอยุธยากับอ่างทองนั้น จำนวนของผู้ตั้งถิ่นฐานและผู้อพยพใหม่ที่แยกจากครอบครัวของตนมีมากกว่าที่ดินที่ถือครอง พวกเขาถูกบังคับให้อพยพไปทางตะวันตก ไปสู่สุพรรณบุรี เพื่อแสวงหาที่ดินที่ไม่มีผู้จับจองเพื่อหลักร้างถางพงและเพาะปลูก⁴

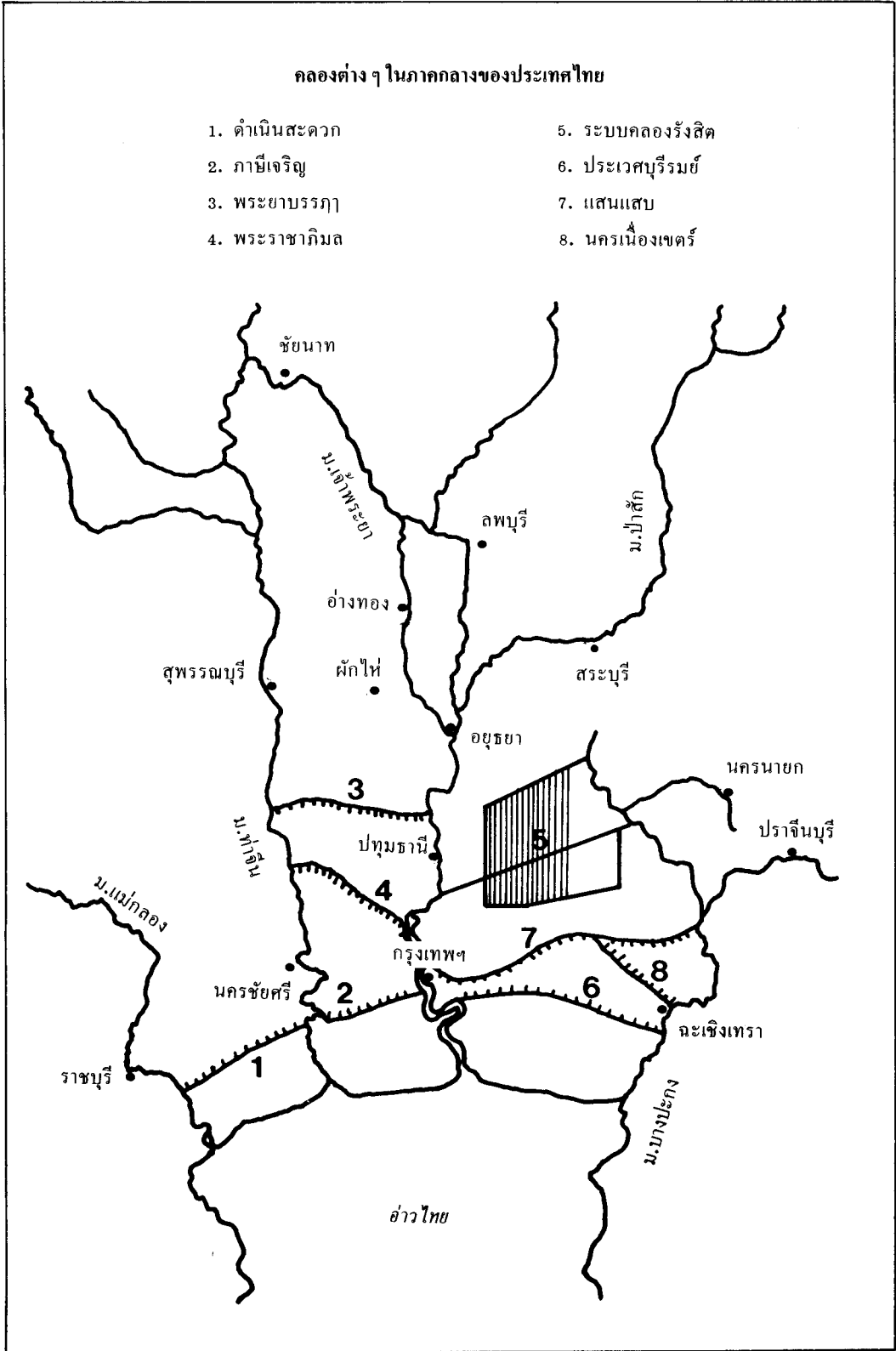
ดินแดนบริเวณรอบนอกของที่ราบใจกลาง ตั้งแต่โบราณนี้ ทางตะวันออกและตะวันตกของบริเวณใจกลางอยุธยา มีผู้คนไปตั้งถิ่นฐานหนาแน่นน้อยกว่าที่อื่น ๆ ในขณะที่โอกาสในการขยายการตั้งถิ่นฐานในบริเวณเก่าลดน้อยลง ชาวต่างชาติเริ่มอพยพเข้าไปอยู่ในอำเภอรอบนอกเหล่านี้ การเคลื่อนย้ายครั้งนี้มีข้อจำกัด 2 ประการ ประการแรก คือ ดินแดนเหล่านี้โดยตัวของมันเองแล้วไม่ติดกัน ทางตะวันออก ตั้งแต่ตอนใต้ของแม่น้ำป่าสักทอดแนวยาวไปสู่เนินเขาของที่ราบสูงโคราช ซึ่งเป็นที่ที่มีลักษณะสูงชันเล็กน้อยนี้ มักได้รับน้ำจากแม่น้ำสายต่าง ๆ ก่อนข้างสม่ำเสมอน้อยกว่าที่อื่น และความแห้งแล้งเป็นสิ่งที่สร้างความหวาดวิตกอยู่เป็นประจำ มากไปกว่านั้นก็คือ ความที่ดินแดนบริเวณน้อยอยู่ใกล้เทือกเขาตงพระยาเย็น ซึ่งมีข้อด้านใช้ป่าชุกชุมและความหวาดกลัวภัยจากโจรสลัด ทำให้การเข้าไปตั้งถิ่นฐานในอำเภอต่าง ๆ เหล่านี้เป็นไปอย่างล่าช้า⁵ ทางทิศตะวันตก อุปสรรคของการตั้งถิ่นฐานดูเหมือนว่าจะมีน้อยกว่า อุปสรรคโดยพื้นฐานเป็นผลมาจากการมีโอกาสจะถูกน้ำท่วมมาก⁶

การตั้งถิ่นฐานในบริเวณโดยรอบเหล่านี้ เป็นไปอย่างเชื่องช้าด้วยสาเหตุอันที่สอง คือ ความน่าสนใจที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันของการเปิดดินแดนสำหรับการเกษตรกรรมทางตอนใต้ในช่วงทศวรรษปลาย ๆ ของพุทธศตวรรษที่ 25 ก่อนหน้านั้น ดินแดนทางตอนใต้ที่แทบไม่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจสำหรับรัฐอยุธยา แม้แต่ในฐานะเมืองบริวารด้วยซ้ำ หากไม่นับด้านที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ 2-3 แห่งแล้ว ทางตอนใต้นี้โดยส่วนใหญ่เป็นป่าห้วยคาที่ว่างเปล่าไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ แต่ในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 25 การที่ดินแดนตอนใต้อยู่ติดกับราชธานีใหม่ที่กรุงเทพฯ และดูเหมือนจะมีศักยภาพอันไร้ขีดจำกัดในฐานะที่เป็นที่ดินใหม่สด ทำให้พื้นที่ชายเขตทางใต้สามารถดึงดูดและดูดซับแรงงานของประชาชนชาวไทย นับจากชวาจนถึงพวกเจ้านาย ซึ่งหาทางที่จะเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องและหากำไรจากระบบเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวนี้

อุปสรรคสำคัญสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการเพาะปลูกในบริเวณทางตอนใต้ นี้ คือ การขาดทางคมนาคมติดต่อ ชาวนาเคยชินอยู่กับการอยู่ใกล้ ๆ เส้นทางน้ำ ทั้งเส้นทางน้ำตามธรรมชาติและคลองที่ขุดขึ้นโดยฝีมือมนุษย์ แต่ดินแดนบริเวณนี้ไม่สะดวกสำหรับการขนส่งและการคมนาคม เพราะในบริเวณกว้างใหญ่ระหว่างแม่น้ำสายสำคัญมีคลองขนาดพอสมควรตัดเชื่อมต่อกันน้อยมาก การจะให้ดินแดนแห่งนี้เป็นที่ที่คนสามารถเข้ามาตั้งถิ่นได้ จำเป็นที่จะต้องมีการขุดคลองตัดผ่านเพื่อเชื่อมกับแม่น้ำที่ไหลจากเหนือสู่ใต้ ถ้าคลองเหล่านี้ทำให้ชาวนาสามารถเข้าไปในบริเวณนี้และตั้งถิ่นฐานได้ รวมทั้งทำให้พวกเขามั่นใจว่า ดินแดนเหล่านี้จะสามารถทำให้

คลองต่าง ๆ ในภาคกลางของประเทศไทย

1. ดำเนินสะดวก	5. ระบบคลองรังสิต
2. ภาษีเจริญ	6. ประเวศบุรีรมย์
3. พระยาบรรณการ	7. แสนแสบ
4. พระราชากิมล	8. นครเนื่องเขตร

เขาได้ผลผลิตส่วนเกินเพื่อนำไปขายที่ตลาดได้ ยิ่งไปกว่านั้น ดังที่เราได้เห็นมาแล้วว่า น้ำฝนมักไม่เพียงพอต่อการปลูกข้าว ชาวนาหวังว่า คลองต่าง ๆ เหล่านี้จะนำน้ำมายังที่นาของพวกเขา รวมทั้งส่งน้ำไกลเข้าไปในบริเวณที่ยังคงแห้งแล้งอยู่? การขุดคลองที่เป็นการเปิดไปสู่ดินแดนทางตอนใต้ นับเป็นก้าวสำคัญในการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจข้าว อันเป็นประเด็นหนึ่งที่เรากำลังจะกล่าวถึงในรายละเอียด

คลองในระยะแรก ๆ และการลงทุนของรัฐบาล ในทศวรรษ 2403 และทศวรรษ 2413

การขุดคลองเป็นรูปแบบสำคัญของการก่อสร้างงานสาธารณูปโภคของรัฐในสยามโบราณ แต่มักขุดขึ้นด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการป้องกันตัวมากกว่าเหตุผลทางเศรษฐกิจ⁸ ยกตัวอย่างเช่น ความต้องการการคมนาคมอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น ในรัชกาลที่ 3 (2367 – 2394) ระหว่างกรุงเทพฯกับกองทัพที่กำลังสู้รบในเขมร ทำให้รัฐบาลต้องขุดคลองแสนแสบเพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง⁹ เช่นเดียวกับคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดขึ้นในรัชกาลที่ 4 (2394–2411) ออกแบบขึ้นเพื่อช่วยการปกป้องเมืองหลวง¹⁰ คลองบางแห่งตัดผ่านป่าห้วยาคาที่ไม่มีผู้คนอาศัย ซึ่งบุกเบิกให้มีการเพาะปลูกเป็นครั้งแรก ดังนั้น โครงการขุดคลองแต่โบราณจึงอาจมีผลทางเศรษฐกิจในทางอ้อมได้ด้วย ครอบงำกระทั่งปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อคนไทยเริ่มตระหนักว่า ที่ราบที่มีผู้คนเบาบางนั้นอาจนำไปสู่ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้ จึงเริ่มขุดคลองด้วยจุดประสงค์ทางเศรษฐกิจ

ในทศวรรษ 2403 พระภายีสम्บัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ได้ยื่นข้อเสนอขอขุดคลองภายีเจริญ คลองภายีเจริญไหลจากกรุงเทพฯสู่น้ำท่าจีน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงนิพนธ์ในภายหลังว่า คลองภายีเจริญเป็นคลองแรกที่ขุดขึ้นด้วยความต้องการที่จะพัฒนาการค้าแต่เพียงอย่างเดียว¹¹ ในบรรดาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระภายีสम्บัติบริบูรณ์นั้น มีโรงงานน้ำตาลบนแม่น้ำท่าจีนแห่งหนึ่งรวมอยู่ด้วย การขุดคลองนี้ขึ้นก็เพื่อนำความรุ่งเรืองมาสู่โรงงานน้ำตาลนี้ด้วย ในขณะที่เดียวกับที่แหล่งรายได้หลักของเขาดูเหมือนจะเป็นการผูกขาดการค้าฝิ่นที่จำหน่ายในนครชัยศรี¹² ครอบงำกระทั่งปลายรัชกาลที่ 5 รัฐบาลได้ให้มีการรับช่วงหรือรับเหมาการเก็บภาษีบางประเภท รวมทั้งภาษีจากผู้ที่สูบฝิ่น สัญญาสำหรับการเก็บภาษีประเภทต่าง ๆ และในจังหวัดต่าง ๆ จะให้แก่ผู้ซึ่งประมูลสูงสุด เจ้าภายีนายอากรเหล่านี้ได้รับอนุญาตให้เก็บรายได้ส่วนเกินที่ได้จากการเก็บภาษีเป็นจำนวนมากกว่าราคาประมูลเป็นค่านายหน้า สภาวะทางเศรษฐกิจและการปกครองที่มีการประมูลและการผูกขาดแบบรัฐมีส่วนกำหนด เป็นลักษณะเด่นในช่วงนี้ ความคิดเกี่ยวกับการขุดคลองและการปรับปรุงที่ดินโดยให้สัมปทานเอกชน ซึ่งพระภายีสम्บัติบริบูรณ์เคยได้ยินว่ามีกรณีปฏิบัติกันในต่างประเทศมาแล้ว จึงดูเป็นเรื่องธรรมดาทีเดียว

ประวัติความเป็นมาทั้งหมดนี้พอเข้าใจได้ชัดเจน แต่ลักษณะการขุดคลองภายีเจริญ ดูเหมือนว่าจะชัดเจนน้อยกว่า คำบอกเล่าในแนวหนึ่ง ซึ่งมีผู้กล่าวอ้าง 2 แหล่ง กล่าวไว้ แท้จริงแล้ว พระภายีสम्บัติบริบูรณ์ได้รับสัมปทานที่ตนเองยื่นขอไว้ ผลตอบแทนที่ได้รับจากการลงทุนค่าก่อสร้างครั้งนี้ก็คือ ประการแรก เขาได้รับสิทธิในการเก็บภาษีผ่านคลอง (เราไม่ทราบว่าจะกินเวลาเท่าไรหรืออัตราเท่าไร) ประการที่สอง ได้รับอนุญาตให้ยืมเวลาการผูกขาดการค้าฝิ่นอีก 3 ปี โดยไม่ต้องยื่นขอสัมปทานหรือทำสัญญา¹³ แต่คำบอก

เล่าในอีกแนวหนึ่งกล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า แม้พระภายีสมบัติบริบูรณ์จะได้อื่นเสนอเรื่องการขุดคลองและต้องการได้สัมปทานบางอย่าง แต่แท้จริงแล้ว คลองภายีเจริญนี้ขุดขึ้นโดยรัฐบาล¹⁴

ดูเหมือนว่าคลองภายีเจริญนี้จะประสบความสำเร็จอย่างรวดเร็ว ภายหลังจากที่คลองนี้ขุดเสร็จไม่นาน ก็มีการขุดคลองดำเนินสะดวก ซึ่งเป็นการขยายคลองภายีเจริญ จากแม่น้ำท่าจีนไปยังแม่น้ำแม่กลอง คลองดำเนินสะดวกขุดขึ้นภายใต้คำแนะนำของข้าราชการชั้นสูงสุดของแผ่นดิน คือ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ลักษณะการใช้จ่ายเงินในการขุดคลองแห่งนี้ แสดงให้เห็นการทำงานของรัฐบาลสยามในสมัยที่ยังไม่มีการร่างงบประมาณ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่สร้างพระราชวังที่เพชรบุรี ในการหาเงินเพื่อการนี้ เขาได้รับรายได้ที่ได้จากการเก็บภายีน้ำตาลมะพร้าวในบริเวณเพชรบุรี เมื่อการสร้างพระราชวังสิ้นสุดลง รายได้จากภายีน้ำตาลมะพร้าวก็ยังคงตกอยู่กับสมเด็จพระยาฯ มากกว่าตกอยู่กับท้องพระคลัง สมเด็จพระยาฯ ได้ใช้จ่ายรายได้นี้ไปในทางที่เห็นสมควร บางรายการก็ได้อาศัยอำนาจตามตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ บางรายการก็โดยฐานะส่วนตัว ทั้งนี้เป็นไปตามระบบการเก็บรวบรวมรายได้ และการจ่ายค่าตอบแทนขุนนางในสยามแต่โบราณ¹⁵ ซึ่งเป็นระบบอันยุ่งเหยิงและบ่อยครั้งมักจะอาศัยวิธีการพิเศษ เงินเหล่านี้เองที่ใช้ในการขุดคลองดำเนินสะดวก ในระยะเวลาต่อมา สมเด็จพระยาฯ ประกาศว่า ท่านเป็นผู้ออกเงินสำหรับขุดคลองนี้ ท่านชี้แจงว่าหากไม่ขุดคลองนี้แล้วรายได้จากภายีน้ำตาลมะพร้าวก็คงถูกท่านนำไปใช้ในทางอื่น แต่เห็นได้ชัดว่า ท่านได้รับผลประโยชน์จากคลองนี้ด้วยเช่นกัน ด้วยการแจกจ่ายที่ดินบนฝั่ง 2 ด้านให้แก่ญาติพี่น้อง บริวาร และชายส่วนที่เหลือให้กับคนอื่น ๆ¹⁶

คลองภายีเจริญและคลองดำเนินสะดวกขุดขึ้นเพื่อให้ความสะดวกสำหรับการพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาล ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 สำหรับหลายคนแล้วดูเหมือนจะเป็นอุตสาหกรรมใหม่ที่ทำให้ความหวังมากที่สุด ในภาคกลางของสยามประเทศ เมื่ออุตสาหกรรมน้ำตาลเริ่มตกต่ำลงในทศวรรษ 2413 และกลายเป็นว่าข้าวจะให้ผลกำไรสำหรับการลงทุนมากกว่า ทำให้เป้าความสนใจการเกษตรกรรมทั้งหมดย้ายจากบริเวณแหล่งน้ำตาลทางตะวันตกของกรุงเทพฯ ใน 3 ทศวรรษต่อมา ผู้ที่สนใจกับการเติบโตอย่างรวดเร็วเหล่านี้มีแนวโน้มว่าจะหันไปให้ความสนใจกับบริเวณที่ราบต่ำทางตะวันออกของเมืองหลวง พร้อมกับแรงจูงใจจากการมีโอกาสในตลาดค้าข้าวของโลกและความต้องการของประชาชนที่ต้องการมีที่นาใหม่ ๆ นำไปสู่การขุดคลองในบริเวณ ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างรวดเร็วและอย่างกระตือรือร้น

ในระหว่างช่วงเวลาเดียวกันนี้ ภายหลังจากระยะเวลาการปกครองโดยผู้สำเร็จราชการ 8 ปี สิ้นสุดลงและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงบรรลุนิติภาวะ ในปี 2417 ทรงจัดให้มีการออกกฎหมายปฏิรูปการปกครองที่สำคัญหลายฉบับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพยายามที่จะควบคุมระบบราชการที่ค่อนข้างหละหลวมให้รัดกุมขึ้น¹⁷ ด้วยเหตุดังนั้น ในทศวรรษ 2413 รัฐบาลก็ได้แสวงหาวิธีที่จะจัดระเบียบการบุกเบิกดินแดนใหม่ ๆ สำหรับการเกษตรอีกด้วย

คลองเปรมประชากร ซึ่งทอดยาวจากทางเหนือของกรุงเทพฯ ขึ้นไปจดทางใต้ของอยุธยาโดยเชื่อมเข้ากับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นคลองแห่งแรกที่ขุดขึ้นเพื่อเข้าไปสู่ดินแดนเปิดใหม่ในรัชกาลที่ 5 ในขณะที่

ยังทรงอยู่ได้ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตั้งข้อสังเกตว่า คลองไม่เพียงแต่จะย่นระยะทางระหว่างอยุธยากับกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ยังสามารถเปลี่ยนดินแดนที่เป็นป่าห้วยคามมาเป็นดินแดนเพื่อการเกษตรอีกด้วย การขุดคลองยาว 500 กิโลเมตรนั้น ใช้เวลาประมาณ 2 ปี รัชกาลที่ 5 ทรงประกาศด้วยความพอพระทัยว่า เนื่องจากมีกร่างจ้างแรงงานจีนในโครงการนี้ รัฐบาลจึงไม่เห็นความจำเป็นที่จะเพิ่มภาระให้แก่ประชาชนด้วยการเกณฑ์แรงงานเพิ่มขึ้น¹⁸ ประชาชนก็พอใจกับผลประโยชน์ที่ได้จากการขุดคลองใหม่ ๆ ทั้งข้าราชการและสามัญชนต่างเข้าจับจองที่ดินสองฟากฝั่งคลอง ที่ดินที่ประกาศจับจองนี้ บางแปลงมีมากถึง 2,000 ไร่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นการตระหนักอีกขั้นหนึ่งถึงการเก็งกำไรราคาที่ดิน มีคนน้อยคนที่จะมีกำลังคนได้บังคับบัญชาพอที่จะทำไร่นาในผืนดินขนาดใหญ่เช่นนี้ ดูเหมือนว่าจะเป็นไปได้ว่า เอกชนที่เกี่ยวข้องกำลังจะขายหรือไม่ก็ให้เช่าผืนดินเหล่านั้นในอนาคต ดังนั้นที่ดินสองฟากฝั่งลำคลองจึงยังคงไม่ได้ใช้เพาะปลูกอยู่อีกมาก ในขณะเดียวกัน ดินแดนที่ไม่มีการจับจองในเขตอื่น ๆ ก็ยังมีพอและชาวไร่ผู้คิดว่าไม่จำเป็นต้องเสี่ยงกับโชคชะตาด้วยการอพยพเข้าไปในดินแดนที่แม้ว่าจะมีน้ำอุดมสมบูรณ์และยังไม่มีมีการเพาะปลูก แต่ก็ถูกจับจองโดยบุคคลที่มีอำนาจมากกว่าในสังคม¹⁹

คลองนครเนื่องเขตรับเป็นก้าวสำคัญถัดมา ในการที่รัฐบาลกรุงเทพฯ จะตัดแปลงสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์ คลองนี้มุ่งลงทางตะวันออกเฉียงใต้เชื่อมกับคลองแสนแสบสู่ทะเลสาบอ่าวไทยออกแม่น้ำบางปะกง เป็นคลองที่ขุดขึ้นโดยกรมกรจีนและเสร็จในปี 2420²⁰ ในขณะนี้รัฐบาลเพิ่มความระมัดระวังขึ้นในการวางกฎเกณฑ์ เรื่องการจับจองที่ดินที่เกิดขึ้นจากการที่คลองตัดผ่าน รัฐบาลมีคำสั่งให้ข้าราชการสำรวจและแจกจ่ายที่ดินให้กับผู้จับจองเป็นจำนวนตามกำลังความสามารถ เมื่อที่ดินแต่ละแปลงถูกแจกจ่ายไปแล้ว จะถูกจัดบัญชีไว้และอย่างน้อยที่สุดในทางทฤษฎี ทุก ๆ 3 ปีจะต้องมีการทาบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบถึงความก้าวหน้าของทีนาแต่ละแปลง²¹

ภายหลังจากการสร้างคลองนครเนื่องเขตรเสร็จไม่นาน รัฐบาลได้ปรับเปลี่ยนนโยบายการพัฒนาคลองและที่ดินอีก ประกาศเกี่ยวกับการขุดคลองในปี 2420 ดูจะเป็นการสะท้อนความรู้สึกรัฐบาลว่า ในอนาคตรัฐบาลจะเข้าดำเนินการเกี่ยวกับการขุดคลองอย่างต่อเนื่อง ไม่ใช่ถือเป็นโครงการเฉพาะกิจเท่านั้น คำประกาศนี้ได้กล่าวถึงความสำคัญที่เพิ่มขึ้นของสินค้าออกข้าว และยังทำความถึงความช่วยเหลือของรัฐบาลในด้านการเพาะปลูกข้าวในรูปของโครงการขุดคลองต่าง ๆ ในอดีตอีกด้วย อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายที่ดินแดนที่เปิดใหม่เหล่านี้ไม่ได้ใช้ในการเพาะปลูกอย่างเต็มที่ อันเป็นผลมาจากการจับจองที่ดินเพื่อการเก็งกำไรที่กล่าวข้างต้น คำประกาศฉบับนี้ตั้งประเด็นว่า การที่ทางการอนุญาตให้เจ้าที่ดินจับจองผืนนาใหญ่ ๆ โดยไม่เสียเงินอะไรเลย ทำให้คนเหล่านั้นไม่รู้สึกรู้ว่ามีมาตรการใดที่จะบีบบังคับให้พวกเขาต้องสร้างผลผลิตจากที่ดิน ที่ดินจึงยังคงรกร้างและไม่ได้ถูกนำมาใช้ทั้งจากรัฐหรือประชาชนทั่ว ๆ ไป และในที่บางแห่งที่มีชาวนาที่ขยันขันแข็งพยายามทำไร่นาในผืนนาขนาดใหญ่นี้ ก็ปรากฏว่าพวกเขาต้องเผชิญกับการขัดแย้งกับข้าราชการที่มีอำนาจ บ่อยครั้งกว่าจำนวนครั้งที่สามารถเพาะปลูกข้าวมากพอสำหรับการนำออกขาย เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงปัญหาดังกล่าว ได้มีการออกกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ต่อไปนี้ให้ปฏิบัติ เมื่อมีการตกลงใจที่จะขุดคลองเพื่อบุกเบิกดินแดนใหม่สำหรับการเพาะปลูก พระเจ้าแผ่นดินจะทรงมีพระบรมราชโองการฯ ให้ข้าราชการออกไปสำรวจดินแดน เสาะหาสถานที่ที่มีดินอุดมสมบูรณ์ และมีกำลังคนเพียงพอ แล้วจึงจะมีการประกาศแผนการขุดคลอง ประชาชนที่สนใจจะต้องมายื่นคำร้องสมัครจับจองทีนาในจำนวนและ

สถานที่ที่บ่งไว้อย่างเฉพาะเจาะจง ณ หน่วยงานของรัฐบาล แล้วรัฐบาลก็จะประเมินราคาค่าขุดคลองทั้งหมด รวมทั้งสัดส่วนของที่ดินที่จะแบ่งให้แก่ผู้ขุดจอง ดังนั้น ผู้ที่จะได้รับผลประโยชน์จากที่ดิน 2 ฝั่งคลองโดยตรงก็ต้องจ่ายเงินให้ทางการ และดังนั้นการตั้งถิ่นฐานก็จะเป็ระเบียบขึ้น เพื่อที่จะปกป้องผลประโยชน์ของผู้ที่ยากจนที่สุดที่อาจเข้ามาจับจอง ได้มีการระบุว่า การจ่ายค่าจับจองที่ดินอาจจะกระทำในรูปของการให้แรงงานแก่โครงการคลองนั้น ๆ แทนการให้เป็นเงินสดได้ เพื่อให้เกษตรกรสนใจการปรับปรุงที่ดินดังกล่าวนี้เพิ่มขึ้น จึงมีการยกเว้นการเก็บภาษีที่นา 3 ปีสำหรับดินแดนใหม่ ๆ ยิ่งไปกว่านั้นตามที่ปฏิบัติกันอยู่ แม้ว่ารัฐบาลจะออกโฉนดให้แล้ว แต่ก็ยังสงวนสิทธิที่จะเพิกถอนสิทธิหากที่ดินนั้นไม่ถูกนำไปใช้เพื่อการผลิตภายใน 3 ปี คำประกาศปี 2420 ได้สนับสนุนการขยายตัวทางเกษตรกรรมต่อมาด้วยการขยายเวลาที่กำหนดให้ที่ดินต้องถูกนำมาใช้เพาะปลูกจาก 3 ปีเป็น 5 ปี²²

คลองประเวศบุรีรมย์เป็นอีกคลองหนึ่งที่ขุดไปทางตะวันออก ตัดผ่านทุ่งหญ้ากว้างใหญ่ทางใต้ของคลองแสนแสบไปยังแม่น้ำบางปะกง เป็นคลองแห่งแรกและดูเหมือนว่าเป็นคลองเดียวที่ขุดขึ้นภายใต้กฎเกณฑ์ของคำประกาศปี 2420 ที่ดินบริเวณสองฟากขายกันในราคา 1-1.50 บาทต่อไร่ ซึ่งได้รับการตอบสนองอย่างมากเสียจนต้องตัดสินใจขยายที่ดินให้มีน้ำเข้าถึงด้วยการขุดคลองซอยส่งน้ำขนาดเล็กเพิ่มอีก 4 สายตัดผ่าน²³ ราวกลางทศวรรษ 2423 สองฟากฝั่งคลองเป็นที่นาของชาวนาหลายพันครอบครัว²⁴

ด้วยเหตุผลที่ไม่กระจ่างชัด การระดมการขุดคลองและปรับปรุงที่ดินของรัฐบาลในทศวรรษ 2413 ไม่ได้ดำเนินต่อเนื่องมาจนถึงทศวรรษ 2423 แม้ว่าจะมีการเริ่มต้นโครงการย่อย ๆ 2-3 โครงการขึ้น แต่ก็ไม่ได้ดำเนินการด้วยความกระตือรือร้นดังที่กล่าวข้างต้น²⁵ ทำไมการขุดคลองที่เป็นไปอย่างกว้างขวางในทศวรรษ 2413 กลับมาหยุดชะงักลงในทศวรรษ 2423 ? อาจเป็นเพราะความผันผวนทางการเมืองในรัชสมัยนั้น คลื่นแห่งการปฏิรูปของยุวกษัตริย์อาจถูกแรงสั่นสะเทือนทำให้เบี่ยงเบนไปโดยคลื่นใต้น้ำของฝ่ายปฏิภิกิริยาในทศวรรษ 2423 เพียงชั่วขณะ²⁶ ซึ่งส่งผลให้รัฐบาลไม่สามารถดำเนินโครงการต่าง ๆ ดังกล่าวได้อย่างมีประสิทธิภาพ หรืออาจเป็นเพราะรัฐบาลรู้สึกว่าคุณคนได้เปิดทางไปสู่ดินแดนสำคัญที่ง่ายแก่การปรับปรุงที่สุด และสำหรับในเวลานั้น ก็เป็นการเพียงพอแล้ว รวมทั้งความต้องการที่ดินในการเพาะปลูกคงลดน้อยลงชั่วคราว ทั้งนี้เป็นเพราะการขุดคลองในทศวรรษ 2413 ทำให้ได้ดินมากเกินกำลังของประชากรที่มีอยู่ในขณะนั้นแล้ว ไม่ว่าเหตุผลจะเป็นเช่นไรก็ตาม เมื่อโครงการปรับปรุงที่ดินและคลองเริ่มกลับเข้ามาเป็นลักษณะเด่นอีกครั้งหนึ่งในทศวรรษ 2433 รัฐบาลพบว่า ตนเองไม่ได้มีบทบาทนำอีกต่อไป แต่เป็นผู้ตามกระแสศูนย์กลางทุนเอกชนมากกว่า

การปรับปรุงที่ดินโดยบริษัทเอกชน

ในช่วงความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจในทศวรรษ 2433

นักเดินทางผู้หนึ่งที่ท่องไปทางตะวันออกของกรุงเทพฯ ในปี 2428 รู้สึกยินดีที่คลองนครเนื่อง-เขตร์ และคลองประเวศบุรีรมย์ได้เปิดดินแดนใหม่ ๆ สำหรับการเกษตรกรรม แต่กระนั้นเขาก็ตระหนักอีกเช่นกันว่า ที่ราบเหล่านี้ไม่ได้ถูกนำมาใช้อย่างเต็มที่ และยังไม่เป็น “อู่ข้าวอู่น้ำแห่งสยาม” เสียที่

เดียว²⁷ อีก 7 ปี ต่อมา นักเดินทางคนที่สองได้บรรยายบริเวณฝั่งตะวันออกไปจนจดทางเหนือของคลองแสนแสบว่า “เต็มไปด้วยหนองบึงและหญ้าคา... ไม่มีการจับจอง มีแต่ควายและนกกกระสา...”²⁸ ในช่วงเวลานี้ได้มีการวางแผนที่จะปรับปรุงดินแดนเหล่านี้อย่างกว้างขวางและรวดเร็วไว้แล้ว ถ้าการดำเนินงานตามโครงการปรับปรุงรายเล็ก ๆ จำนวนมากในทศวรรษ 2423 แสดงให้เห็นว่ามีที่ดินมากเพียงพอแก่ความต้องการ ในขณะที่นั้น กิจกรรมที่เกี่ยวกับการปรับปรุงที่ดินที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในปลายทศวรรษเป็นตัวชี้ว่าสภาพการณ์ที่ดินรกร้างว่างเปล่าดังที่กล่าวข้างต้นนั้นไม่มีอีกต่อไป

ตามธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันมา รัฐบาลเป็นทั้งผู้ออกเงินและจัดการเกี่ยวกับโครงการขุดคลองต่าง ๆ²⁹ เราได้พบว่าในทศวรรษ 2413 ภาระการเงินที่ใช้ในการขุดคลองเปลี่ยนไปตกอยู่กับผู้ที่ได้รับผลกำไรโดยตรงจากโครงการต่าง ๆ นี้ รัฐบาลยังคงมีบทบาทด้านการจัดการอยู่ในทศวรรษ 2433 รัฐบาลได้ยอมให้กระบวนกรนี้ก้าวหน้าขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง คือ การให้สัมปทานสำหรับการปรับปรุงที่ดินแก่เอกชน บทบาทด้านการจัดการของรัฐบาลกลายเป็นเพียงบทบาทเกี่ยวกับการวางระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เราไม่ทราบแน่ชัดว่า เหตุใดรัฐบาลจึงได้ลดบทบาทด้านนี้ลงจากเดิมที่เคยปฏิบัติกันมา แต่สิ่งที่ได้เห็นต่อไปนี้คือ ในช่วงกลางรัชสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐบาลตระหนักดีถึงความสามารถอันจำกัดและความยากลำบากในการดำเนินงานการขุดคลอง ซึ่งดูเหมือนจะกลายเป็นภารกิจที่กินเวลาอย่างไม่จำเป็น และเป็นการง่ายกว่าที่จะให้เอกชนดำเนินงานแทน เป็นความจริงที่ว่ารัฐบาลเคยชินกับการให้เอกชนรับเหมาช่วงงานตามหน้าที่ด้านใดด้านหนึ่งเป็นพิเศษ และการให้สัมปทานเพื่อปรับปรุงที่ดิน อาจถือได้ว่าเป็นเพียงรูปแบบใหม่แบบหนึ่งของกรให้เอกชนรับเหมาช่วงงานเท่านั้น ท้ายที่สุด ผู้ที่ได้สัมปทานการปรับปรุงที่ดินในทศวรรษ 2433 ล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับรัฐบาลทั้งหมด แม้ว่าคนเหล่านี้จะดำเนินงานเกี่ยวกับสัมปทานที่ได้รับในฐานะบริษัทเอกชน แต่สัมปทานเหล่านี้มีลักษณะแตกต่างจากโครงการก่อนหน้านี้ เช่น โครงการคลองดำเนินสะดวกของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โดยที่ความแตกต่างดังกล่าวนี้เป็นความแตกต่างด้านคำจำกัดความหาใช่ความแตกต่างด้านเนื้อหาไม่ เราจะกลับมาพูดถึงการแบ่งแยกความแตกต่างระหว่างบริษัทเอกชนกับการประกอบการของรัฐอย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในบทที่ 6

ในทศวรรษ 2423 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเป็นหนึ่งในหลาย ๆ คนที่เข้าถึงข้อสรุปที่ว่า การปรับปรุงคลองเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการขยายตัวทางการเกษตรในระยะต่อไป ผู้ที่มีความเห็นเช่นเดียวกับพระองค์ คือ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ โอรสของลูกพี่ลูกน้ององค์สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระองค์เจ้าสายฯ เป็นแพทย์ประจำพระองค์ เป็นนายทหารที่มีอิทธิพลผู้หนึ่งในกองทัพเรือ เป็นเจ้าของกิจการเดินเรือที่สำคัญ³⁰ พระองค์เจ้าสายฯ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไม่เพียงแต่จะปรึกษากันเรื่องความจำเป็นในอันที่จะปรับปรุงที่ดินเท่านั้น แต่ยังได้อภิปรายกันถึงภาระที่โครงการเหล่านี้ก่อให้เกิดแก่คลังแผ่นดินอีกด้วย เรื่องราวเท่าที่ทราบกัน คือ พระองค์เจ้าสายฯ ได้พัฒนาโครงการเพื่อขอสัมปทาน และได้ก่อตั้งบริษัทเอกชนที่รู้จักกันในภาษาไทยว่า “บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม” ในภาษาอังกฤษ คือ “The Siam Land Canals and Irrigation Company” บริษัทนี้ได้ขอสัมปทานและได้รับอนุมัติจากรัฐบาล³¹ หุ้นส่วนของพระองค์เจ้าสายฯ ในบริษัทนี้ คือ โจachim กราซี (Joachim Grassi) ซึ่งเป็นสถาปนิกอิตาลีและเป็นเจ้าของบริษัทก่อสร้างในกรุงเทพฯ อีก 2 คน คือ พระนานาพิทักษ์ (จีน) และหลวงสารราชาขุศล (ยม) ซึ่งมีเรื่องราวเป็นที่รู้จักน้อย³²

สัญญาที่ลงนามกันในเดือนมกราคม 2432 ทำให้บริษัทผูกขาดโครงการปรับปรุงที่ดิน และคลองทั่วราชอาณาจักรในช่วงเวลา 25 ปีต่อมา ภายใต้ข้อตกลงนี้ ทั้งรัฐบาลและนักปรับปรุงที่ดินเอกชนต้องแจ้งโครงการเสนอการปรับปรุงที่ดินต่าง ๆ ให้บริษัททราบก่อน ต่อเมื่อบริษัทจะสละสิทธิของตนแล้วเท่านั้น บริษัทอื่น ๆ จึงจะมีสิทธิดำเนินงานได้ แต่ถึงแม้ว่าบริษัทจะสละสิทธิในการเป็นผู้จัดการและปรับปรุงโครงการใดโครงการหนึ่ง บริษัทอาจจะขอรับเหมาเป็นผู้ขุดคลอง ถ้าการประมูลของบริษัทต่ำกว่าหรือเท่ากับผู้รับเหมารายอื่น ๆ ในกรณีที่บริษัทปรับปรุงที่ดินเอง บริษัทจะได้รับที่ดินทั้งหมดที่บริษัทสามารถเปิดไปถึงได้และแจกจ่ายหรือนำไปใช้ประโยชน์ตามแต่เห็นควร จากข้อสมมุติฐานที่ว่า บริษัทเลือกที่จะขายที่ดินส่วนใหญ่ในโครงการของตน รัฐบาลจึงได้สงวนสิทธิในสัญญาในอันที่จะเป็นผู้กำหนดราคาที่ดินที่จะขายนั้น ๆ ท้ายที่สุดบริษัทตกลงที่จะจ่ายค่าธรรมเนียมรายปี ซึ่งเท่ากับ 20% ของกำไรของบริษัทให้แก่รัฐบาล³³

เห็นได้ชัดว่า บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้รับสัมปทานในการปรับปรุงที่ดินมากกว่าโครงการเฉพาะโครงการใดโครงการหนึ่ง บริษัทได้ยืนยันเรื่องนี้ในการตกลงอย่างกว้าง ๆ เพื่อเป็นหลักประกันว่าบริษัทจะเรียกทุกคืนจากการลงทุนเป็นจำนวนมากได้ แผนงานของบริษัทที่มีขอบข่ายกว้างขวางเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดตั้งแต่แรกเริ่ม ด้วยการตัดสินใจอย่างฉับพลันว่า การขุดคลองโดยแรงงานว่าจ้างชาวจีนนั้นช้าและในระยะยาวจะแพงขึ้นกว่าเดิม บริษัทได้สั่งซื้อเครื่องขุดลอกและเจาะแบบทันสมัยเป็นเครื่องแรกสำหรับใช้ในเมืองไทย³⁴ เริ่มมีการทำแผนที่และสำรวจแผนผังสำหรับวางแบบคลองให้ตัดกันไปมาเพื่อครอบคลุมภาคกลางตอนล่างที่อยู่สองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา³⁵ คลองแรก ได้แก่ คลองรังสิต เป็นเสมือนเส้นโลหิตสำคัญที่รู้จักกันว่าเป็นระบบรังสิต คลองรังสิตตัดผ่านระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกงไปสู่ทางเหนือของคลองแสนแสบ เป็นคลองที่ได้รับการอนุมัติจากรัฐบาลในปี 2433 แต่ในระยะ 2 ปีแรกจะเป็นเวลาที่ใช้หมดไปกับการทะเลาะถกเถียงเกี่ยวกับสัญญามากกว่าการขุดลอกคลอง ความไม่ลงรอยกันระหว่างรัฐบาลและบริษัท เป็นอุปสรรคแก่การดำเนินงานของบริษัทตลอดช่วงประวัติศาสตร์สมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงนี้ ในปี 2433-2434 บริษัทพบความยุ่งยากจากสิ่งที่บริษัทถือว่าเป็นการขัดขวางจากเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ-เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) บริษัทได้กล่าวหาท่านว่าเป็นผู้ให้ความสนใจการปรับปรุงที่ดินน้อยกว่าการเก็บกำไรจากที่ดินของญาติพี่น้องของท่าน³⁶ ต่อเมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ถูกย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และกราชียาฮุนของคนที่บริษัทให้กับชาวยุโรปคนหนึ่งแล้ว การดำเนินงานของบริษัทจึงเริ่มต้นก้าวหน้าไปอย่างน่าพึงพอใจ

ราวเดือนกันยายน 2435 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ได้เข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการแทนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ และเตรียมพร้อมจะอนุมัติการขออนุญาตตัดคลองซอย 40 คลอง ทางใต้และเหนือคลองรังสิต แต่อย่างไรก็ดี แผนงานเหล่านี้ก็กลับชะงักลง เนื่องจากปัญหาเกี่ยวกับสถานภาพทางกฎหมายของกราชียาฮุนที่เขยิบขึ้นทะเบียกงสุลฝรั่งเศส และปฏิเสธที่จะอยู่ใต้กฎหมายไทย รัฐบาลเกรงว่าเขาจะอ้างสิทธิสภาพนอกอาณาเขต จึงขู่ที่จะเพิกถอนสัญญา³⁷ กราชียาฮุนที่เขยิบยินยอมตามการเรียกร้องของรัฐบาล แต่ให้นายเออร์วิน มุลเลอร์ (Erwin Müller) หุ่นส่วนชาวออสเตรียในบริษัท บี.กริมม์ ซื่อผลประโยชน์ของตนในบริษัท มุลเลอร์อาศัยอยู่ในสยามเป็นเวลานานและได้ราชทินนามเป็นหลวงปฏิบัติราชการประสงค์ เขาได้นำทั้งเงินทุนและความสามารถด้านการจัดการมาสู่บริษัทอย่าง

เหลือนั้น ภายในปีเดียว มูลเลอร์กลายเป็นผู้มั่งคั่งที่สุดในธุรกิจของบริษัทร่วมกับ ม.ร.ว.สุวพรรณศรี สนิทวงศ์ ซึ่งเป็นลูกชายคนใหญ่ของพระองค์เจ้าสายฯ ม.ร.ว.สุวพรรณศรี ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวต่างประเทศว่า ด็อกเตอร์ใหญ่ เพิ่งสำเร็จการศึกษาวิชาแพทยศาสตร์จากมหาวิทยาลัยในสกอตแลนด์ไม่นาน ม.ร.ว.สุวพรรณศรีไม่มีความอดทนต่อการทำงานล่าช้าของระบบข้าราชการและพิธีรีตองของชีวิตในราชสำนัก เขาจึงหลีกเลี่ยงจากอาชีพรับราชการและเลือกอาชีพประสานผลประโยชน์ทางธุรกิจหลากหลายเข้ากับการทำนาแบบผู้ดีและการเป็นหมอในชนบท³⁸

ราวเดือนกันยายน 2435 ม.ร.ว.สุวพรรณศรีและมูลเลอร์ได้ยื่นข้อเสนอการปรับปรุงฝั่งตะวันออกเพิ่มเติม ในแผนงานที่มีอยู่นี้ได้มีการเพิ่มการขุดคลองทางตะวันออก-ตะวันตก ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับบางปะกงเพิ่มขึ้นอีก 2 สาย สายหนึ่งไปทางเหนือ สายหนึ่งไปทางใต้ เท่าที่ระบบรังสิตจะไปถึง โครงการทั้งหมดจะขุดคลองยาวรวมกันทั้งสิ้น 1,720 กิโลเมตร³⁹ การขยายระบบชลประทานรังสิต ซึ่งอย่างน้อยที่สุดส่วนหนึ่งเกิดจากการสนับสนุนของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี⁴⁰ ครั้งนี้ มิได้หวังผลมากไปกว่าที่สถานการณ์จะเกื้อกูล ความต้องการที่นาที่เข้าถึงได้ยังคงมีมากอยู่จนถึงอย่างเข้าสู่ศตวรรษใหม่ ในปี 2439 มีผู้ร้องขอจับจองที่ดินเป็นจำนวนมากกว่าที่บริษัทจะสามารถจัดหาให้ได้⁴¹ ในปี 2441 ความต้องการที่ดินจากบริษัท "มากกว่าที่ผ่านมา"⁴² ราวปี 2442 ที่ดินด้านเหนือของเขตสัมปทานสามารถตอบสนองความต้องการของผู้ขอจับจองเพียงเศษหนึ่งส่วนสาม⁴³ และในปี 2443 บริษัทพบว่าเป็นไปได้ที่จะเปิดที่ดินให้ได้เท่ากับความต้องการของประชาชน⁴⁴ ในหลายปีต่อมา เมื่อความชบเซาเข้ามาแทนที่การเค็มใหญ่ และบริษัทพบว่าเป็นการยากที่จะดึงผู้คนให้สนใจที่ดินของบริษัท ม.ร.ว.สุวพรรณศรีจะย้อนกลับไปคิดถึงช่วงของการตื่นตัวเรื่องทีนา ซึ่งในตอนนั้นแม่คนและเครื่องจักรของบริษัทจะทำงานแข่งกับเวลา ก็ยังไม่สามารถเปิดทีนาใหม่ให้ทันกับความต้องการซื้อของชาวนาและพวกนักเก็งกำไร⁴⁵

แม้ว่าบริษัทไม่สามารถสนองความต้องการดังกล่าวได้ แต่อย่างไรก็ดี ผลงานของบริษัทก็น่าประทับใจ น้ำท่วมในต้นทศวรรษ 2433 ทำให้การดำเนินงานล่าช้าลง⁴⁶ แต่ในปี 2438 มีการขุดคลองรังสิตเข้าไปจากแม่น้ำเจ้าพระยาราว 10 ไมล์ และ "...ในช่วงเวลาแห่งการตื่นตัวของ การขุดคลองครั้งมโหฬารนี้ ได้มีการหักล้างทางพงและบ้านเรือนผู้คนขึ้นมาตามทีต่าง ๆ"⁴⁷ ในปีต่อมาคลองรังสิตถูกขุดจนบรรจบแม่น้ำบางปะกง มีการสร้างทำนบกั้นน้ำไว้ทั้ง 2 ด้าน ราวปี 2443 มีทีนาราว 500,000 ไร่ พร้อมสำหรับการเกษตรกรรม และเมื่อการขุดส่วนใหญ่สิ้นสุดลงในอีก 2-3 ปีต่อมา คาดว่ามีที่ดินที่ได้ประโยชน์จากโครงการนี้ถึง 2,000,000 ไร่ ผู้สังเกตการณ์ส่วนใหญ่ให้ตัวเลขว่าอยู่ในระหว่าง 1,250,000 และ 1,500,000 ไร่⁴⁸

การขุดคลองมีหลายขั้นตอน ตั้งแต่การวางแผน การสำรวจ และการขุดในที่สุด กระบวนการแจกจ่ายที่ดินก็ดำเนินคู่ขนานกันไป เท่าที่ปฏิบัติกันมา ข้าราชการท้องถิ่นและเจ้าหน้าที่ของบริษัทจะทำการรังวัดและสำรวจที่ดินไปพร้อมกัน ต่อจากนั้น บริษัทก็จะออกประกาศพร้อมกัน 2 ชุด ชุดแรก เป็นการประกาศเจตนาที่จะขุดคลองและแนะนำให้ผู้ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่เป็นสิทธิของบริษัทมาติดต่อ ผู้ซึ่งมีเอกสารแสดงความเป็นเจ้าของที่ดินก่อนที่บริษัทจะเซ็นสัญญา จะยังคงสิทธิของตนอยู่ แต่ผู้ที่ไม่ม่เอกสารหรือมีเอกสารที่ออกหลังการทำสัญญาของบริษัทจะสูญเสียสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดินให้แก่บริษัท ชุดที่สองที่จะออกเป็นอันดับต่อไป จะบ่งถึงจำนวนที่ดินที่จะขายทั้งหมดและวิธีการในการซื้อที่ดิน มักมีการยอมรับ

การวางเงินล่วงหน้าก่อนที่การขุดคลองจะเริ่มขึ้น และเป็นที่คาดหวังว่าจะมีการจ่ายเงินอีกงวดหนึ่งเมื่อมีการขุดคลองมาจนถึงที่ดินแปลงที่ถูกจับจอง และงวดสุดท้ายภายใน 2 ปี หลังจากการขุดคลองแล้วเสร็จ⁴⁹

ราคาที่ดินในเขตสัมปทานนี้เปลี่ยนแปลงไปตามสถานที่ตั้ง และดูเหมือนว่าจะเปลี่ยนไปตามเวลาจากเมื่อทศวรรษที่แล้วด้วย ในปี 2435 ราคาที่ดินมีตั้งแต่ 3 ถึง 8 บาทต่อไร่⁵⁰ ขณะที่ราวปี 2443 ราคาที่ดินเป็นทางการสูงสุดถึง 10 บาทต่อไร่⁵¹ อย่างไรก็ตาม บริษัทก็ขายที่ดินเป็นการส่วนตัวโดยไม่ผ่านการประมูลด้วย ในปี 2442 ราคาที่ดินเพิ่มเป็น 16 บาทต่อไร่ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาเนื่องจากเป็นบริเวณที่มีการหักล้างทางพงและมีผู้คนตั้งถิ่นฐานบางส่วนเรียบร้อยแล้ว⁵² เมื่อบริษัทถูกกล่าวหาว่าทำการขายที่ดินอย่างปกปิด อันเป็นการละเมิดเงื่อนไขของสัญญาสัมปทาน บริษัทได้ตอบว่า ราคาที่ดินที่รัฐบาลเป็นผู้กำหนดนั้นต่ำเกินไปกว่าที่บริษัทจะมีกำไรได้ และยิ่งไปกว่านั้นก็คือ การกำหนดราคาที่ดินต่ำเช่นนี้ ไม่ใช่เป็นไปตามสภาวะทางเศรษฐกิจโดยทั่วไป แต่เป็นเพียงอิทธิพลของผู้ต้องการซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไรที่มีความสัมพันธ์กับข้าราชการเท่านั้น⁵³

แน่นอน กำไรของบริษัทได้รับจากความแตกต่างของราคาที่ดินกับต้นทุนในกิจกรรมการขุดคลอง แม้ว่าจะมีข้อมูลที่จำกัดและขัดแย้งกันอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงปีแห่งความรุ่งโรจน์ในทศวรรษ 2433 บริษัทจะได้รับความสำเร็จด้านการเงิน ได้มีการประเมินผลกำไรของบริษัทตั้งแต่เริ่มงานสัมปทานที่รังสิต แยกกันได้เป็น 4 ฉบับ : 2 ฉบับโดยเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ – เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และอีก 2 ฉบับโดยบริษัท เมื่อมองจากบทบาทของรัฐบาลในการกำหนดราคาที่ดิน ไม่เป็นที่แปลกใจเลยว่า รัฐบาลจะมองผลกำไรที่บริษัทได้รับในแง่ดีมากกว่าตัวบริษัทเอง ในปี 2435 กราซีคิดว่าทุนทั้งหมดสำหรับการก่อสร้างคลองรังสิตอย่างเดียวยังสูงถึง 400,000 บาท ซึ่งบริษัทจะได้รับเงิน 370,000 บาทในการขายที่ดินตอบแทนกลับมา และจะขาดทุนราว 30,000 บาท แต่เมื่อบริษัทเริ่มขุดคลองขนาดเล็ก ๆ ซึ่งไม่เพียงแต่จะเสียค่าใช้จ่ายในการขุดมากกว่าเท่านั้น แต่ยังเข้าไปในบริเวณที่มีปัญหาการอ้างสิทธิของเจ้าของเดิม น้อยกว่าบริเวณอื่นอีกด้วย นั่นแหละบริษัทจึงเริ่มมีกำไร⁵⁴ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีคาดคะเนว่า ตลอดช่วงการสัมปทานทั้งหมดบริษัทคงได้กำไรมากกว่า 1 ล้านบาท ซึ่งท่านเห็นว่า มากเกินไปสักหน่อย ดังนั้นจึงเสนอว่า บริษัทสามารถลดราคาที่ดินลงได้ แม้ว่าคำตอบของกราซีจะมีน้ำเสียงแสดงความไม่พึงพอใจแต่อย่างใดก็ตาม เขาก็ตกลงที่จะลดราคาที่ดิน 1 บาทต่อไร่⁵⁵ เป็นที่เห็นได้ชัดว่าอนาคตของบริษัทอยู่ในฐานะที่ดี

ภายหลังที่ ม.ร.ว.สุวพรรณและมุลเลอร์เข้าคุมการจัดการของบริษัท ทั้งสองได้ยื่นข้อเรียกร้องใหม่ตามแบบการวิเคราะห์ของกราซี โดยเสนอว่า แม้ว่าบริษัทจะเก็บเกี่ยวกำไรอย่างเป็นขั้นเป็นอันในท้ายที่สุด แต่ในช่วง 8 ปีแรกของการก่อสร้าง ต้นทุนจะสูงกว่ารายได้ที่ได้จากการขายราว 800,000 บาท การสูญเสียดังกล่าวนี้ เขาทั้งสองกล่าวว่าเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลยื่นกรณที่จะให้บริษัทเร่งพัฒนาไปเร็วกว่าระดับความต้องการซื้อของประชาชน⁵⁶ อีกครั้งหนึ่งที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีตอบด้วยการคาดคะเนกำไรของบริษัทตลอดช่วงเวลาที่ได้สัมปทานว่าในขณะนั้นได้เพิ่มขึ้นเป็น 1,364,000 บาท ก่อนที่จะหักค่าธรรมเนียมที่ต้องจ่ายให้รัฐบาล 20 เปอร์เซ็นต์⁵⁷ เช่นเดียวกับกราซี ม.ร.ว.สุวพรรณและมุลเลอร์ไม่ค่อย

สบายใจนักกับตัวเลขที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรียกขึ้น แต่ทั้งสองคนก็ตกลงที่จะขุดคลองให้สำเร็จตามเวลาที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกำหนดใน พ.ศ. 2446 แทนปี 2456⁵⁸

ตัวเลขที่อ้างไว้ข้างต้นนี้เป็นตัวเลขประมาณการและเป็นเพียงการคาดคะเน ในขณะที่โครงการเพิ่งดำเนินการ ผู้เขียนพบว่า การประมาณการกำไรของบริษัทเมื่อโครงการส่วนใหญ่แล้วเสร็จที่จะใช้ประโยชน์ได้บ้าง มีอยู่เพียงชิ้นเดียว เอกสารนี้ประมาณการในปี 2443 โดยชาวต่างประเทศชื่อ แอล.อี.เบนเนต (L.E.Benette) ซึ่งต้องการทำสัญญาปรับปรุงระบบชลประทานกับรัฐบาล เบนเนตประเมินไว้ว่า บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเสียค่าใช้จ่าย 400 บาทต่อการขุดคลอง 40 เมตร ซึ่งจะได้ที่ดินสำหรับขาย 80 ไร่ ถ้าบริษัทขายที่ดินในราคาโดยเฉลี่ย คือ 7 บาทต่อไร่ รายได้จากการขุดคลองทุกระยะ 40 เมตร จะเป็นเงิน 560 บาท เหลือเป็นกำไรสุทธิ 160 บาท⁵⁹ เนื่องจากโครงการทั้งหมดเป็นจำนวนคลองยาวรวมทั้งสิ้น 1,720 กิโลเมตร กำไรทั้งสิ้นเท่าที่เห็น ๆ น่าจะเป็นจำนวนเงิน 8,880,000 บาท ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสมมุติฐานว่า ที่ดินในเขตสัมปทานขายได้ทั้งหมดในราคาพอสมควร การประเมินของเบนเนตจึงดูค่อนข้างสูงเกินไป โดยเหตุที่ขาดตัวเลขอื่น ๆ ที่จะใช้ในการตรวจสอบ เราจึงต้องสรุปจากข้อมูลนี้ รวมทั้งจากความรู้สึกร่วมอย่างเป็นเอกฉันท์ของผู้สังเกตการณ์ทุกคนในยุคนั้นว่า บริษัทประสบความสำเร็จทางการเงินแม้ว่าเราจะไม่สามารถระบุอย่างเฉพาะเจาะจงว่าความสำเร็จนี้มีมากน้อยเพียงใดก็ตาม

แม้กระนั้น บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามในฐานะที่เป็นตัวการสำคัญของการบุกเบิกที่ดินอันกว้างขวางบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาและพัฒนาการของเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับข้าว บริษัทก็ยังถูกวิจารณ์อย่างกว้างขวางสำหรับการทำงานที่ไม่เพียงพอ การที่บริษัทวางแผนที่จะเปิดเนื้อที่นาเป็นด้านหลัก⁶⁰ ทำให้ไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมายอย่างที่สอง คือ การแจกจ่ายน้ำอย่างสม่ำเสมอเพื่อการผลิตข้าว แต่การจะมาพูดถึงความล้มเหลวเหล่านี้จะเป็นการกระโดดไกลไปกว่าเรื่องของเรา ซึ่งในทศวรรษ 2433 ไม่มีใครที่จะคิดถึงมัน บริษัทได้สร้างโอกาสต่าง ๆ ซึ่งในบางช่วงเวลาดูเหมือนว่าจะมีไม่รู้จักจบจักสิ้น และชาวนาที่กระตือรือร้นต่างก็รุกกันเข้าไปยังดินแดนเหล่านี้ ชั้นตอนและแบบแผนของการตั้งถิ่นฐานเหล่านี้จะเป็นประเด็นในบทที่ 3 และ 4 ณ ที่นี้ ผู้เขียนต้องการที่จะอภิปรายต่อถึงความก้าวหน้าของการปรับปรุงที่ดินในส่วนที่เป็นการลงทุนเอกชนในทศวรรษ 2433 และลักษณะที่รัฐบาลจะเป็นผู้ควบคุมในตอนแรก และเข้ามาอ้างสิทธิเหนือกิจการทั้งหมดในภายหลัง ในชั้นตอนเหล่านี้ เราจะเห็นผลสะท้อนของความรุ่งโรจน์ทางเกษตรกรรมในทศวรรษ 2433 รวมทั้งทัศนะในสมัยนั้นที่มีต่อบทบาทและหน้าที่อันเหมาะสมของรัฐบาล

เมื่อคำนึงถึงความต้องการที่ดินที่เหมาะสมสำหรับการทำงานที่เพิ่มขึ้นอย่างคงเส้นคงวาไม่เป็นที่แปลกใจเลยว่ ทำไมจึงได้มีโครงการปรับปรุงที่ดินเกิดขึ้นจำนวนมากในทศวรรษ 2433 บริษัทอื่น ๆ ซึ่งคงได้รับความบันดาลใจมาจากการเห็นตัวอย่างของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม มักจะมีปัญหาความขัดแย้งกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ความขัดแย้งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความกระตือรือร้นของนายทุนไทย และเป็นตัวกระตุ้นให้รัฐบาลหันมาสนใจวางมาตรการเกี่ยวกับเรื่องการชลประทานและการปรับปรุงที่ดินใหม่

ในปีพ.ศ. 2433 พระยาดำรงราชพลขันธ์ (นกแก้ว) เดินทางกลับสู่ประเทศสยามภายหลังการดำรงตำแหน่งทางการทูตในยุโรป ท่านได้เดินทางไปเยี่ยมเยือนที่ดินของท่านบริเวณริมคลองประเวศบุรีรมย์

ชวานาท้องถิ่นนั้นเล่าว่า ช่วง 12 ปีก่อนหน้านี้ พระยาดำรงฯ เป็นเจ้าหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้ทำการขุดคลองประเวศบุรีรมย์ จากการฟื้นความหลังของพระยาดำรงฯ เมื่อพวกชวานาได้ข่าวว่าท่านกลับมาจึงพากันไปท่อมล้อมบ้านท่าน เพื่อรายงานให้ท่านทราบว่า ที่ดินที่ถูกบุกเบิกโดยคลองสายหลักและคลองไส้ไก่ 4 สายนั้นล้วนถูกอ้างสิทธิและถูกใช้เพาะปลูกไปแล้ว ชวานา 70 คนจากจำนวนทั้งหมด ชักจูงท่านให้เข้าร่วมกับพวกตนในการยื่นฎีกาต่อกระทรวงเกษตรฯ เพื่อขออนุญาตทำการขุดคลองสายใหม่ในบริเวณที่ใกล้เคียง เพื่อเปิดที่ดินสำหรับการเพาะปลูกมากขึ้น⁶¹ ผู้เข้าชื่อเสนอฎีกา 70 คน แต่ละคนอ้างสิทธิจับจองที่ดินบริเวณริมฝั่งคลองที่เสนอขุดสายนี้ ตามอัตราส่วนของทุนที่ลงไปในการขุด การจับจองที่ดินมีตั้งแต่รายละ 100 ไร่ ไปจนถึง 1,000 ไร่ เฉลี่ยรายละ 430 ไร่⁶² การฎีกาครั้งนี้สร้างปัญหาเกี่ยวกับกระทรวงเกษตรฯ กล่าวคือ ถ้ายินยอมให้ขุดก็อาจเป็นการละเมิดสัญญาที่กระทรวงเกษตรฯ ทำไว้กับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม หากปฏิเสธก็เท่ากับเป็นการยอมรับให้การบุกเบิกดินแดนใหม่ ๆ ขึ้นอยู่กับทรัพยากรและความต้องการของบริษัทเพียงผู้เดียว เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์พยายามที่จะแก้ปัญหาที่มีลักษณะขัดแย้งกันในตัวนี้ ด้วยการเสนอว่า รัฐบาลควรกลับไปใช้นโยบายในปลายทศวรรษ 2433 นั่นคือ รัฐบาลควรจะยอมรับฎีกาดังเช่นฎีกาของพระยาดำรงฯ รัฐบาลควรเข้าดำเนินการควบคุมการขุดคลองด้วยตัวเอง และขายที่ดินบริเวณสองฝั่งแม่น้ำให้กับผู้ยื่นฎีกา เพื่อให้ได้เงินมาชดเชยค่าใช้จ่ายในการขุด⁶³

อย่างไรก็ดี ในปี 2433 รัฐบาลยังคงยินดีที่จะปล่อยให้การขุดคลองและการปรับปรุงที่ดินเป็นของบริษัทเอกชน และการเปลี่ยนไปใช้นโยบายเดิมที่ให้รัฐบาลเข้ายุ่งเกี่ยวกับการขุดคลองเป็นเพียงข้อยกเว้นในระยะสั้น ๆ ของแนวโน้มทั่วไป ในเดือนธันวาคม 2433 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์สามารถชักจูงบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามให้ยินยอมขยายความในสัญญา ซึ่งทำให้การผูกขาดของบริษัทลดน้อยลง และเปิดโอกาสให้บริษัทเอกชนอื่น ๆ เข้ามาในวงธุรกิจปรับปรุงที่ดินได้ภายใต้ข้อสัญญาใหม่นี้ ผู้ปรับปรุงที่ดินอื่น ๆ สามารถยื่นเสนอขออนุมัติจากรัฐบาลได้ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามยังคงสิทธิที่จะได้รับการพิจารณาเป็นผู้รับเหมาก่อสร้างโครงการรายแรก แต่ไม่ใช่ในฐานะเป็นผู้จัดการและผู้ปรับปรุงที่ดินเอง⁶⁴

ภายใน 2 เดือนหลังจากการตกลง รัฐบาลได้อนุมัติโครงการใหม่ทางฝั่งตะวันออก 2 โครงการ⁶⁵ และตั้งนั้นในเดือนพฤษภาคม 2434 มีการออกประกาศเพื่อเป็นการสนับสนุนและเป็นการวางกฎเกณฑ์โครงการปรับปรุงที่ดินเอกชนด้วย คลองทุกคลองจะได้รับการจัดประเภทตามความกว้าง และผู้ปรับปรุงที่ดินจะได้รับที่ดินริมฝั่งคลองตามจำนวนที่สัมพันธ์กับความกว้าง⁶⁶ ในขณะที่คำประกาศนี้ได้วางกรอบในทางกฎหมายให้ผู้ปรับปรุงที่ดินเอกชนปฏิบัติ ความต้องการของรัฐบาลที่จะให้การปรับปรุงที่ดินเป็นเรื่องของบริษัทเอกชนได้ปรากฏพยานหลักฐานต่อมา ในเดือนเดียวกันนี้ เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ได้ส่งข้าราชการผู้หนึ่งไปสำรวจอำเภอพนสนธิคม ตามคำร้องเรียนของราษฎรในท้องถิ่นเกี่ยวกับสภาวะทางการเกษตรที่ยากลำบากในอำเภอดังกล่าวนี้นี้ เมื่อกลับมา ข้าราชการผู้นี้เสนอแนะว่า สถานการณ์อาจจะได้รับการแก้ไขได้ส่วนหนึ่งถ้ามีการขุดคลอง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ยอมรับข้อเสนอและได้ออกประกาศแสดงความต้องการขุดคลองนั้น การประกาศนี้เท่ากับเป็นการคอกย้อนนโยบายในขณะนั้นในการให้สิทธิแก่ผู้

ประกอบการเอกชนที่จะขาดคล่อง และกระตุ้นผู้ที่สนใจอื่น ๆ ให้ยื่นข้อเสนอต่อกระทรวงเกษตรธิการ : ต่อเมื่อรัฐบาลไม่ได้รับการเสนอที่เพียงพอ รัฐบาลจึงจะเข้าดำเนินการขาดคล่องเสียเอง⁶⁷

ด้วยแรงกระตุ้นที่ได้รับจากการสนับสนุนของรัฐบาล และเนละจากความต้องการที่ดินเพื่อการเพาะปลูกที่ยังคงมีอยู่เรื่อย ๆ ผู้ประกอบการในขณะนั้นพากันริเริ่มเสนอโครงการใหม่ ๆ จำนวนมาก แม้ว่าจะมีโครงการที่กำลังดำเนินในบริเวณฝั่งตะวันออกเพิ่มขึ้นอยู่บ้าง⁶⁸ แต่ราวต้นทศวรรษ 2433 ความสนใจของผู้พัฒนาที่ดินส่วนใหญ่ได้เปลี่ยนมาไปยังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว ทางฝั่งตะวันออกได้กลายเป็นแหล่งที่มีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างหนาแน่นและมีการเกษตรกรรมที่ขยายตัวอย่างสำคัญในทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 แต่สำหรับผู้ปรับปรุงที่ดินแล้ว บริเวณฝั่งตะวันตกที่ทอดตัวไปทางเหนือจากคลองภาษีเจริญไปยังสุพรรณบุรี เริ่มดึงดูดใจพวกเขาที่ละเล็กทีละน้อย ดินแดนทางฝั่งตะวันตกมีผู้คนตั้งถิ่นฐานและทำการเพาะปลูกอยู่เบาบางและส่วนใหญ่ยังไม่มีใครจับจองอีกด้วย แม้กระทั่งปี 2451 แล้วก็ตามทางฝั่งตะวันตกก็อาจบรรยายได้ว่าเป็น “บริเวณที่ไม่ได้มีการเพาะปลูกอย่างกว้างขวาง”⁶⁹ ยิ่งปี 2433 ด้วยแล้ว บริเวณนี้ยังเป็นดินแดนแห่งโคลน

ตั้งแต่ปี 2432 แล้ว ที่ข้าหลวงเมืองอยุธยาพร้อมกับผู้เก็บภาษีที่ดินท้องถิ่นได้กระตุ้นให้รัฐบาลปรับปรุงบริเวณฝั่งตะวันตก ข้อเสนอของพวกเขามุ่งไปยังบริเวณทางเหนือส่วนใหญ่ของดินแดนฝั่งตะวันตกที่ไม่มีผู้คน ไปจนถึงบริเวณทางใต้ของอำเภอผักไห่ ซึ่งเกือบตรงไปฝั่งตะวันตกของอยุธยาและอำเภอเสนา พวกเขารายงานว่ามันเป็นบริเวณที่กว้างใหญ่ อุดมสมบูรณ์ สามารถให้สิ่งที่จะเพิ่มความมั่งคั่งของชาติได้มาก แต่เนื่องจากขาดน้ำในฤดูแล้ง พวกเขาชี้แจงว่า การคมนาคมขนส่งที่ไม่สะดวกนั้นเป็นสิ่งขัดขวางการปรับปรุงที่ดิน ควรจัดให้มีการขุดลอกคลองที่มีอยู่เดิม และการขุดคลองใหม่ ๆ ขึ้นมา ซึ่งทำให้สามารถปรับเปลี่ยนที่ดินบริเวณ 2 ฟากคลองให้ดีขึ้นและนำผลกำไรอย่างมากมาสู่ชาวนาแต่ละคนและแก่รัฐบาลเอง⁷⁰ ในขณะเดียวกัน ผู้ประกอบการท้องถิ่นเริ่มจับตามองโอกาสที่ดีเดียวกันนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ข้าราชการท้องถิ่นผู้หนึ่งขออนุมัติขุดคลองในบริเวณนี้โดยได้อ้างว่าตนเองได้รับการสนับสนุนจาก 50 ครวเรือน อย่างไรก็ตาม 6 ปีผ่านไป โดยไม่ปรากฏว่ามีการลงมือทำตามข้อเสนอที่กล่าวไว้ข้างต้น ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่าข้อเสนอเหล่านั้นไม่ได้ถูกเสนออย่างเป็นทางการและเป็นระบบและอย่างต่อเนื่อง⁷¹

ในขณะที่โครงการเหล่านี้ไม่ได้รับการอนุมัติจากรัฐบาล โครงการในระยะเวลาเดียวกันในทางตอนใต้ที่ได้รับอนุมัติแล้วก็ไม่สามารถรวบรวมเงินทุนมาลงทุนได้เต็มที่ ในกรณีเช่นนี้ พระราชาภิรมล (เพ็ง) ได้รวบรวมนักลงทุนกลุ่มหนึ่ง จำนวนราว 20 คน แต่ละคนลงทุนอยู่ในระหว่าง 800 – 4,000 บาท เพื่อใช้ในการขุดคลองระหว่างจังหวัดนนทบุรีกับนครชัยศรี ด้วยความคาดหวังว่า พวกเขาจะสามารถขายที่ดินบริเวณ 2 ฝั่งคลองในราคา 1.50 บาทต่อไร่ หุ่นส่วนทั้งหลายก็จะได้กำไรรวมทั้งสิ้น 28,000 บาท เจ้าพระยาภาสกรวงศ์สนับสนุนอย่างแข็งขันและให้ทำการขุดได้ ดังนั้น การสร้างคลองพระราชาภิรมลจึงเริ่มขึ้น⁷² ในช่วงเวลาสั้น ๆ นี้ ถูทางคู่อันข้างแจ่มใส กลุ่มผู้ถือหุ้นรู้จักกันในนาม บริษัทขุดคลองบางบัวทอง ซึ่งมีชื่อเสียงกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามคงจะฟังดูน่าประทับใจในสมัยนั้น⁷³ แต่โครงการดำเนินไปล่าช้ามาก ทั้งนี้เนื่องมาจากน้ำท่วมเมื่อปี 2434 และ 2435 แม้ว่ารัฐบาลจะได้อนุมัติให้ยืมเวลาสำหรับการดำเนินงานให้สำเร็จไปถึงปี 2438 แต่ถึงปี 2442 โครงการนี้สำเร็จเกินครึ่งไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น⁷⁴

โครงการทางฝั่งตะวันตก 2 โครงการที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น กล่าวโดยเปรียบเทียบแล้วเป็นโครงการขนาดเล็ก แต่โครงการที่เสนออื่น ๆ อีก 4 โครงการ เพื่อปรับปรุงที่ดินแถบนั้นมีความสำคัญกว่า ไม่เป็นที่น่าแปลกใจเลยว่า โครงการแรกสุดในจำนวนนี้ถูกเสนอโดยบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม ในปี 2433 บริษัทได้ยื่นเสนอขอปรับปรุงที่ดินทางฝั่งตะวันตก⁷⁵ แต่ตลอดช่วงทศวรรษ 2433 ดูเหมือนว่า บริษัทจะให้ความสนใจกับโครงการฝั่งตะวันออกเป็นส่วนใหญ่ คณะกรรมการชุกหนึ่งที่ได้เข้าไปตรวจสอบกิจการของบริษัทในปี 2440 พบว่า รัฐบาลได้อนุญาตให้บริษัทดำเนินแผนงานทางบริเวณฝั่งตะวันตกจริง แต่คณะกรรมการได้ชี้แนะว่า การที่ไม่มีการดำเนินการใด ๆ มาเป็นระยะเวลาหลายปีนั้น ทำให้การอนุมัติถูกมองว่าไม่มีความหมาย⁷⁶ แต่ไม่นานหลังจากนั้น บริษัทได้รื้อฟื้นข้อเรียกร้องของตนใหม่ และตลอดปี 2441 ดูเหมือนว่าบริษัทจะมุ่งมั่นอยู่กับการขออนุญาตปรับปรุงฝั่งตะวันตกอีกครั้งหนึ่ง บริษัทได้ยื่นข้อเสนอหลายครั้ง และกล่าวหาว่ารัฐบาลว่าทำงานล่าช้าและไม่ทำตามสัญญา แต่ไม่เกิดผลอะไร⁷⁷ หลังปี 2441 เห็นได้ชัดว่าบริษัทหมดกำลังใจ แม้ว่าบริษัทจะยังคงมีผลประโยชน์ในบริเวณนี้ แต่บริษัทก็หันกลับมาติดตามการขอสัมปทานบริเวณฝั่งตะวันตกอย่างกระตือรือร้นเพียงในปี 2447 เท่านั้น ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ดังที่จะกล่าวถึงต่อไป รัฐบาลได้ตั้งกรมชลประทานแล้ว และเริ่มเปลี่ยนนโยบายการชุกคลองและปรับปรุงที่ดินจากกิจการเอกชนมาเป็นของรัฐ⁷⁸

โครงการฝั่งตะวันตกขนาดใหญ่โครงการที่สอง ที่อย่างน้อยที่สุดประสบความสำเร็จมากกว่านั้น เป็นผลมาจากการสร้างคลองพระยาบรรพชา คลองแห่งนี้มีชื่อตามพระยาบรรพชาสิงหนาท (เจ๊ก) ซึ่งเป็นชาวเวียดนามนับถือศาสนาคริสต์ และนายทหารในกองทัพเวียดนามที่รับใช้กษัตริย์ไทย⁷⁹ พระยาบรรพชาซึ่งเป็นชื่อที่รู้จักกันดี ได้ริเริ่มวางโครงการชุกคลองแห่งนี้ขึ้นเพื่อที่จะยกระดับความเป็นอยู่ของชุมชนเวียดนามในประเทศไทย ในคำฎีกาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ในปี 2435 พระยาบรรพชาได้ชี้ให้เห็นความยากจนของชาวเวียดนามที่อยู่ในพระราชอาณาจักร และเสนอแนะว่า หากชุมชนเลี้ยงตัวเองได้ดีขึ้นก็จะสามารถรับใช้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้มากขึ้น รวมทั้งยังชี้ให้เห็นว่า การจัดให้กองทัพเวียดนามในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ อยู่ในที่แห่งเดียวกันก็จะสะดวกสำหรับการเรียกตัวในยามที่รัฐบาลต้องการ เพื่อบรรลุดูประสงค์ดังกล่าว พระยาบรรพชาได้แสวงหาและพบที่ดินที่ยังไม่มีการจับจองที่สามารถชุกคลองและจัดสรรให้แก่เกษตรกรชาวเวียดนามอย่างเพียงพอ คลองแห่งนี้จะแยกออกจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงจุดหลังเกาะใหญ่ไปยังทางเหนือของปทุมธานีและพุ่งไปทางตะวันตกเป็นระยะทางประมาณ 16 กิโลเมตร⁸⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแสดงความเห็นว่า โครงการดังกล่าวนี้จะเสนอให้ชัดเจนกว่านี้ แต่เพื่อป้องกันไม่ให้ผู้อพยพชาวเวียดนามก้าวไปสู่อาชีพที่ไม่พึงประสงค์ ความพยายามที่ช่วยให้พวกเขาเป็นชาวนาอย่างถาวรเลยนั้นจึงน่าจะเป็นสิ่งที่ดี⁸¹

ภายในหนึ่งเดือนหลังจากการเสนอฎีกา พระยาบรรพชาได้ส่งบัญชีลายเซ็นของชาวเวียดนามที่ให้ความสนใจ และมั่นใจว่ามีชาวเวียดนามอีกเป็นจำนวนมากที่พระราชอาณาจักรที่จะเข้าร่วมด้วย เมื่อพวกเขาได้ยื่นเกี่ยวกับโครงการนี้ พวกหัวหน้าชุมชนจะได้ที่ดินรายละ 400 ไร่ ทหารธรรมดาได้รายละ 200 ไร่ เมื่อมีที่ดินเหลือ พระยาบรรพชาตั้งใจจำหน่ายให้แก่ผู้ที่ไม่ใช่ชาวเวียดนาม คือ คนไทย จีนและมอญที่ต้องการทำนาในบริเวณนี้⁸² ทั้งที่ข้อเสนอดังกล่าวนี้อยู่ในขั้นตอนที่คลุมเครือ แต่ก็มีการลงนามในสัญญาการชุกคลองระหว่างพระยาบรรพชา กับเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ในปี 2438 ประเด็นสำคัญที่เหมือนกันกับสัญญาที่รัฐบาลเซ็นกับบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามในโครงการรังสิตก็คือ สัญญาให้สิทธิ

แก่พระยาบรรพชาในการจำหน่ายที่ดินที่ไม่มีผู้ใดจับจองมาก่อนหน้าการขุดคลองทั้งหมดซึ่งห่างจากสองฝั่งคลองเป็นระยะ 1 กิโลเมตร⁸³

โครงการนี้เต็มไปด้วยความยากลำบากตั้งแต่แรกเริ่ม ความมิดชิดของป่าและที่ดินเฉาะและกีดขวางการปฏิบัติงานสำรวจอย่างถูกต้องในบริเวณนี้⁸⁴ และผลลัพธ์ก็คือ ไม่นานนักการอ้างสิทธิของพระยาบรรพชาในที่ดินต่างนำมาสู่กรณีพิพาทกับผู้คนจำนวนมาก ซึ่งอ้างว่าพวกเขาได้ทำไร้ไถนาในดินแดนเหล่านี้ก่อนจะมีการเซ็นสัญญาขุดคลองกัน อย่างน้อยที่สุดคู่พิพาทรายหนึ่งกลับกลายเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลที่ทำหน้าที่ดูแลที่ดินของหลวงในบริเวณนี้ พูดอีกอย่างก็คือ รัฐบาลได้มอบที่ดินของหลวงให้แก่พระยาบรรพชาโดยไม่รู้ตัว⁸⁵

โครงการดังกล่าวนี้มีความคืบหน้าแต่เพียงเล็กน้อย เมื่อพระยาบรรพชาถูกเรียกตัวเข้ามาทำงานให้รัฐบาลในปี 2437 การขุดสร้างคลองหยุดชะงัก เมื่อเขาเป็นอิสระจากงานที่รับผิดชอบในปี 2439 เขาเริ่มต้นงานขุดคลองอีกครั้งหนึ่งในปี 2441 เมื่องานขุดคลองสำเร็จลงประมาณหนึ่งในสี่⁸⁶ ดูเหมือนว่าพระยาบรรพชาจะหมดทรัพยากรที่จะทำต่อ ในปีนี้เองเขาได้เซ็นสัญญากับหุ้นส่วนใหม่ 3 คน เพื่อขุดคลองส่วนที่เหลือ ตามสัญญาระบุว่าหุ้นส่วนใหม่ทั้งสามจะต้องลงทุนในโครงการนี้เท่า ๆ กัน และจะได้รับส่วนแบ่งทั้งที่เป็นผลกำไรและที่ดินที่บุกเบิกตามฝั่งคลอง หนึ่งในหุ้นส่วนนั้นคือ หลวงวาทิตยร์เทศ ซึ่งมีบทบาทเด่นชัดในการเก็งกำไรที่ดินบริเวณคลองรังสิตและคลองแสนแสบที่เราจะได้กล่าวถึงในไม่ช้านี้⁸⁷

ภายใต้การจัดการใหม่นี้ ได้มีการว่าจ้างแรงงานจีนเป็นจำนวนมากและการขุดคลองดำเนินไปอย่างรวดเร็ว พร้อมกับที่กิจกรรมทวีขึ้น ความสนใจของผู้คนก็เพิ่มขึ้นด้วย และความต้องการที่ดินจากการสัมปทานครั้งนี้มากเกินกว่าจำนวนที่ดินทั้งหมดที่คลองสายสำคัญจะเปิดให้ได้ เพื่อตอบสนองความต้องการอย่างเพียงพอ พระยาบรรพชา และหุ้นส่วนของเขาเสนอขอขยายการสัมปทาน คือรวมถึงการขุดคลองส่งน้ำ 6 สาย ตัดผ่านคลองสายใหญ่และมุ่งไปยังดินแดนที่ยังไม่ถูกจับจอง⁸⁸ พวกเขาหุ้นส่วนต่างพากันคอยกระตุ้นให้รัฐบาลอนุมัติอย่างรวดเร็วโดยเล็งผลเลิศในผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้ ในช่วงเวลานี้การเติบโตอย่างรวดเร็วของกิจการที่ดินในทศวรรษ 2433 กำลังเข้าสู่จุดสุดยอดของมัน ข้อโต้แย้งต่าง ๆ ที่หุ้นส่วนเหล่านี้ยกขึ้นมากล่าวอ้างสะท้อนให้เห็นสถานะทางเศรษฐกิจที่น่าตื่นเต้นในช่วงเวลานั้น : ประการแรก พวกเขาชี้ให้เห็นว่า หลังจากที่ได้ยื่นโครงการของพวกเขาในบริเวณนี้ ชาวนาและพวกเก็งกำไรหลายคนได้รุกกันเข้ามาอ้างสิทธิในที่ดินด้วยความหวังว่าจะได้รับสิทธิก่อน การขุดคลองและได้รับผลประโยชน์จากการขุดคลองโดยไม่ต้องเสียเงินใด ๆ ประการที่สอง หากโครงการนี้ช้าเนิ่นนานไป พวกที่ยื่นขอจับจองที่ดินก็จะหมดความเชื่อมั่นในโครงการและผลไปยังที่ดินที่มีการปรับปรุงแห่งอื่น ๆ ⁸⁹ พวกเขาหุ้นส่วนได้ยื่นอุทธรณ์พร้อมทั้งเสนอรายชื่อผู้แสดงความประสงค์ขอซื้อที่ดินเอกชนจำนวน 131 คน เป็นจำนวน 31,650 ไร่ จากบริเวณคลองส่งน้ำ 3 คลองแรก จำนวนนี้เป็นส่วนที่เกินมาจากผู้ที่ขอจับจองที่ดินในบริเวณคลองสายใหญ่⁹⁰

อย่างไรก็ตาม ในท้ายที่สุดคำร้องขอนี้ไม่ได้รับอนุมัติ เหตุผลก็คือ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ยื่นเสนอขุดคลองส่งน้ำตัดผ่านบริเวณดังกล่าวแล้ว⁹¹ แต่ในระยะยาว โครงการของพระยาบรรพชาก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกับโครงการต่าง ๆ ของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม คือ ตกเป็นเหยื่อของความรู้สึกที่เพิ่มขึ้นของรัฐบาลที่ว่า การปรับปรุงที่ดินอย่างยุติธรรมและมีประสิทธิภาพนั้น รัฐบาลควรเป็นผู้เข้าดำเนินงาน

เอง ภายใต้การควบคุมของพระยาบรรณา และภายหลังการถึงแก่อนิจกรรมของเขา ลูกชายได้รับการต่อโครงการขุดคลองได้ประสบความสำเร็จที่จะขุดคลองให้ได้ความยาวตามที่ระบุไว้ในสัญญา จวบจนกระทั่งย่างเข้าสู่กลางพุทธศตวรรษที่ 25 - กลาง 28 ที่บริเวณแห่งนี้จึงได้รับการปรับปรุงอย่างทั่วถึง โดยกรมทตน้ำ⁹²

ความล้มเหลวของโครงการของพระยาบรรณาสิงหนาทตามมาด้วยการไม่มีการดำเนินงานในโครงการใหญ่ ๆ ใด ๆ ในฝั่งตะวันตกมากกว่า 1 ทศวรรษ อย่างไรก็ตาม เราควรให้ความสนใจกับข้อเสนอที่น่าสนใจ 2 ชั้น ซึ่งได้ชี้ให้เห็นการเติบโตของกิจการที่ดินที่เฟื่องฟูจนเข้าสู่ศตวรรษใหม่ และทำให้เราได้เข้าใจถึงความคิดด้านเศรษฐกิจที่น่าสนใจช่วงหนึ่งของชนชั้นผู้นำของไทยในยุคนั้น

โครงการที่เสนอขึ้นแรกที่มีลักษณะคลุมเครือกว่าอีกโครงการหนึ่ง เสนอโดยกรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อท่านเกษียณจากราชการในกลางทศวรรษ 2433 หลังจากได้เข้ารับราชการทั้งในกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงยุติธรรมนั้น ท่านได้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ในเขตสัมปทานรังสิต ในการอุทธรณ์เมื่อ 2436 ที่ท่านยื่นต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่านได้ตั้งข้อสังเกตว่า การปลูกข้าวเป็นกิจการที่เติบโตอย่างรวดเร็วและใหญ่ที่สุดในประเทศ ท่านได้คาดคะเนว่า ถึงแม้ว่าจะได้มีการให้สัมปทานเรื่องที่ดินแล้ว ชาวนาก็ยังผลิตข้าวได้เพียง 10% ของความสามารถในการผลิต กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงทราบเพิ่มเติมว่า พวกที่ได้รับที่ดินในเขตสัมปทานมักแสวงหากำไรอย่างเร่งด่วนที่ได้รับจากการขายที่ดินเท่านั้น คนเหล่านี้ไม่แยแสที่จะพิจารณาความต้องการทางการเกษตรกรรมในระยะยาวในบริเวณที่พวกเขาเข้าไปเกี่ยวข้องกับการปรับปรุงที่ดิน กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงขอพระราชทานอนุญาตซื้อที่ดินจากสำนักทรัพย์สินจำนวน 60,000 ถึง 120,000 ไร่ โดยท่านจะจ่ายไร่ละ 1 บาท ท่านได้เสนอสร้างระบบการชลประทานให้เป็นแบบอย่างในบริเวณที่ขอสัมปทานนี้ด้วยการวางท่อและด่านกักน้ำ แม้ว่าจะไม่เคยมีการเลือกบริเวณใดที่แน่นอน กรมหลวงพิชิตปรีชากรคิดว่า บริเวณทางฝั่งตะวันตกจะเหมาะสมที่สุด อาจเป็นเพราะความไม่ชัดเจนของข้อเสนอและรวมทั้งทัศนคติเกี่ยวกับการปรับปรุงที่ดินเอกชนที่เปลี่ยนไปของรัฐบาล ทำให้ข้อเสนอของเขาถูกปฏิเสธ⁹³

กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ อนุชาต่างมารดาอีกองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ยื่นข้อเสนออันที่สอง ท่านเป็นอดีตเสนาบดีกระทรวงการคลัง เป็นที่รู้จักกันในสังคมกรุงเทพฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความรู้และความสนใจด้านการละคร กรมหมื่นนราธิปยังทรงเกี่ยวข้องกับกิจการการประกอบการนานาชนิด เช่นเดียวกับกรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหมื่นนราธิปเป็นเจ้าของดินแดนอันกว้างใหญ่บริเวณรังสิต และท่านรู้สึกเช่นเดียวกันว่าจะต้องเข้าไปมีบทบาทในการปรับปรุงที่ดินอย่างกระตือรือร้นมากขึ้น ท่านได้ทราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี 2442 ว่า "บันดาคือใด ๆ ในกรุงสยามสำหรับผู้คิดไทยที่ควรจะทำเพื่อหาเลี้ยงชีพ ฤ็เพื่อใช้ทุนให้สืบผลอันมั่นคงในบัดนี้ ข้าจะมีคิดเสมอการค้าที่ดิน" "แต่ที่ดินอย่างใดในสมัยนี้ยากจะมีผลเสมอเหมือนมีที่นาดีให้ชาวนาเช่าทำด้วยราคาเข้าขึ้นอยู่เสมอ มากกว่าค่าแรงฤ็เสบียงอาหารที่ราคาขึ้น"⁹⁴ ซึ่งก็เป็นอย่างที่ท่านได้กล่าวไว้ เพราะดูเหมือนว่า ราคาข้าวจะเพิ่มขึ้นอย่างไม่มีสิ้นสุดในอัตราสูงกว่าอัตราค่าจ้าง ราคาอาหารและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ท่านได้ตั้งข้อสังเกตต่อไปอีกว่า แม้ว่าจะมีทุนในการทำนาเองก็ตาม แต่การทำนาเป็นเรื่องเสี่ยงเพราะต้องพึ่งพา

สภาวะอากาศและปัจจัยที่ไม่อาจทำนายได้อื่น ๆ ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งที่เป็นที่เคารพบางคนพยายามที่จะทำนาขนาดใหญ่ แต่หลายคนต้องประสบความล้มเหลวในท้ายที่สุด ท่านได้ตั้งประเด็นว่า สำหรับคนที่มีเงินทุนมันเป็นการดีที่จะเป็นเจ้าของและให้เช่าที่ดินมากกว่าการลงทุนทำนาเอง

กรมหมื่นนราธิปฯ ยังคงชี้ให้เห็นอีกว่า แม้ว่าความตั้งใจของผู้ปรับปรุงที่ดินได้ประกาศว่าจะจำหน่ายที่ดินให้แก่ชาวนาอิสระขนาดเล็ก แต่ในการสัมปทานทุกครั้งเท่าที่ผ่านมาที่ดินส่วนใหญ่ขายให้แก่คนที่มั่งคั่งสูง ซึ่งไม่เพียงแต่มีเงินสดเท่านั้น หากแต่มีสายใยและความสัมพันธ์ที่จำเป็นสำหรับการให้ได้ว่าซึ่งที่ดินอีกด้วย ไม่ว่าความตั้งใจที่แท้จริงของเจ้าของที่ดินที่มั่งคั่งเหล่านี้จะเป็นอย่างไร แต่มีจำนวนน้อยคนที่จะลงทุนทำนาด้วยตัวเอง ส่วนมากคนเหล่านี้จะให้เช่า ดังนั้น เกษตรกรรมที่ได้รับความนิยมสำเร็จจึงขึ้นอยู่กับความร่วมมือของนายทุน ซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินกับชาวนาผู้เช่าซึ่งมีแรงงาน⁹⁵ ในฐานะที่เป็นนายทุนในลักษณะเช่นนี้คนหนึ่ง กรมหมื่นนราธิปฯ ได้อำนาจที่ดินของท่านทั้งหมดที่รังสิดให้ชาวนาเช่าและท่านได้พบว่า ท่านมีที่ดินไม่พอสำหรับเพื่อนและญาติของชาวนาผู้เช่าที่ดินของท่านที่ต้องการขอเช่าที่นาจากท่าน ท่านได้ซื้อซื้อที่ดินเพิ่มเติมจากบริษัท แต่ได้รับแจ้งว่าจำนวนผู้ยื่นความประสงค์ขอซื้อที่ดินของบริษัทมีมากกว่าจำนวนที่ดินที่บริษัทอยู่ในเขตสัมปทานหลายเท่า

จากสภาพเช่นนี้เองกรมหมื่นนราธิปฯ ได้เสนอขอปรับปรุงที่ดิน 367,000 ไร่ บริเวณฝั่งตะวันตกระหว่างถนนทูลกระหม่อมกับนครชัยศรี โครงการนี้ประกอบด้วยการขุดคลองหลัก 1 คลอง และคลองขนาดเล็กหลายคลองตัดพาดผ่าน ซึ่งสามารถดำเนินงานได้ในหลาย ๆ ทาง : ด้วยการว่าจ้างให้บริษัทขุดคลองแลดูนาสยามขุดหรือให้รัฐบาลเป็นผู้ขุด หรือกรมหมื่นนราธิปฯ ทรงรวบรวมเงินทุนที่จำเป็นเพื่อขุดคลองด้วยตนเอง ลักษณะที่ไม่เหมือนโครงการใดของแผนงานนี้คือ เงื่อนไขที่ว่า ไม่ว่าใครก็ตามที่รับผิดชอบในการขุดคลองดังกล่าวเหล่านี้ กรมหมื่นนราธิปฯ ประสงค์จะซื้อที่ดินทั้งหมด ถ้าไรที่ได้นั้นไม่ใช่ได้จากขายที่ดิน แต่จะได้จากการให้เช่า แม้ว่าอาจจะมีการแย้งว่า ระบบเช่นนี้จะถูกใช้อย่างผิด ๆ ได้ง่ายมากกว่าระบบที่มีอยู่ก็ตาม แต่พึงระลึกว่า กรมหมื่นนราธิปฯ อาจจะได้รับแรงจูงใจอย่างแท้จริงจากสิ่งที่ไม่เสี่ยงไม่ได้ในการเกษตรกรรมชนิดนี้ ที่เข้าที่ดินและชาวนาต่างต้องพึ่งพาอาศัยและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การที่กรมหมื่นนราธิปฯ มีค่านิยมประเพณีไทยเดิมและอยู่ในสถานภาพเป็นที่เคารพในสังคมเช่นนี้ ย่อมเคยชินกับบทบาทในฐานะมูลนายที่มีไพร่เป็นชาวนาจำนวนมาก ดังนั้น ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า กรมหมื่นนราธิปฯ จะมีความรับรู้ว่าจะระบบดังกล่าวมานี้เป็นระบบที่เข้มงวดน้อยกว่าและมีลักษณะที่เน้นการเอากำไรน้อยกว่าระบบของบริษัทมาก ไม่ว่าความตั้งใจของท่านจะเป็นอย่างไรก็ตาม ข้อเสนอนี้มีได้รับการทดสอบเพราะแผนการของท่านก็เช่นเดียวกับพวกที่มาลงทุนในฝั่งตะวันตกในระยะหลังทั้งหมด ได้รับการปฏิเสธเพราะรัฐต้องการเข้ามาลงทุนในการปรับปรุงที่ดินและขุดคลองเสียเอง⁹⁶

การเพิ่มบทบาทของรัฐบาลในการปรับปรุงที่ดินและการชลประทาน

ในช่วงเวลานี้ รัฐบาลได้ตัดสินใจที่จะยุติยุคแห่งการลงทุนของเอกชนในกิจการขุดคลองและปรับปรุงที่ดิน ประการแรก มีหลักฐานว่า การปรับปรุงโดยเอกชนนั้นไม่เพียงแต่เกี่ยวข้องกับทำให้สัมปทานที่ดินเท่านั้น แต่ในบางระดับยังเกี่ยวกับการมีอำนาจด้วยเช่นกัน เราจะกล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับการตั้งถิ่น

ฐานในชนบทและการปกครองในระดับท้องถิ่นในบทที่ 3 และ 4 ตอนนี้เราเพียงแต่ต้องการที่จะชี้ให้เห็นว่า จากแง่มุมของรัฐบาล มองว่าผู้ได้รับสัมปทานซึ่งไม่ได้ผูกพันตนเองกับอะไรมากไปกว่ากำไร เป็นผู้สร้างบทบาทที่สำคัญให้แก่ตนเองในการกำหนดสถานที่ สิ่งแวดล้อมและระยะเวลาสำหรับประชาชนในการตั้งถิ่นฐาน กิจกรรมเหล่านี้ย่อมเกี่ยวพันอย่างแน่นนอนกับการปกครองส่วนท้องถิ่น และรัฐบาลรู้สึกว่าการเข้าควบคุมกิจการปรับปรุงที่ดินจะเป็นการประกันว่าผลประโยชน์ของสาธารณชนจะได้รับการปกป้องอย่างดีที่สุด

ความรู้สึกดังกล่าวเหล่านี้ถูกประกาศออกมาเป็นครั้งแรกในปี 2437 เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ ปฏิเสธโครงการที่ชาวจีนเสนอ ซึ่งไม่เพียงแต่ขอปรับปรุงและสร้างคลองให้ดีขึ้นเท่านั้น แต่ยังขอรับผิดชอบในการรักษากฎหมายและความเป็นระเบียบเรียบร้อยในดินแดนที่เกี่ยวข้องอีกด้วย⁹⁷ ดังนั้น ในปี 2439 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงได้แสดงให้เห็นความต้องการที่จะสงวนท่าทีเกี่ยวกับระบบการปรับปรุงที่ดินโดยเอกชนมากขึ้น ในบรรดาผู้ที่ได้สัมปทาน 3 ราย (ได้แก่ บริษัทที่ได้รับสัมปทานรังสิต พระราชาภิรมลและพระยาบรรเทา) ไม่มีรายใดที่ดำเนินงานคืบหน้าอย่างราบรื่น ต่างไม่บรรลุตามโครงการที่วางไว้ และทั้งหมดถูกกีดขวางด้วยข้อพิพาทเกี่ยวกับที่ดิน ในบางราย (เห็นได้ชัดจากราย พระราชาภิรมลและพระยาบรรเทา) จำเป็นต้องยุติการดำเนินงานเนื่องจากขาดเงินทุน ทำให้ผู้คนจำนวนมากสูญเสียเงินล่วงหน้าที่เสียให้เมื่อยื่นสมัครจับจองที่ดิน⁹⁸

หลายปีต่อมา กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (รพี) ในฐานะที่เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้สนับสนุนข้อวิจารณ์ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเกี่ยวกับระบบการให้สัมปทานเอกชน โดยการกล่าวหาว่า เท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้นักลงทุนเอกชนหลอกลวงและหากำไรจากทั้งรัฐบาลและประชาชนทั่วไป นอกจากนี้ พระองค์ยังได้วิจารณ์อีกประเด็นหนึ่งว่า ระบบการให้สัมปทานแก่เอกชนไม่สามารถที่จะจัดการระบบชลประทานได้อย่างสม่ำเสมอ อย่างประสานกันได้ดี และอย่างเพียงพอ⁹⁹

หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้เตือนตั้งแต่ปี 2434 ว่า การขยายตัวอย่างรวดเร็วอันเนื่องจากผลกำไรดังที่เกิดขึ้นในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมา จะเป็นผลเสียต่อการพัฒนาในระยะยาว :

“...แม้ว่าการซื้อขายเหล่านี้จะทำให้มีผลกำไรมากก็ตาม แต่เท่าที่เรารู้ก็คือ ไม่มีความพยายามที่จะลงทุนป้องกันที่ดินของแม่น้ำลำคลองแต่อย่างใด ในขณะที่เดียวกัน ได้มีการอนุญาตให้ขุดคลองใหม่ๆ ขึ้นอย่างสงัดในแทบทุกส่วนของที่ราบภายใน และโดยขาดการคำนึงถึงสิทธิในที่ดินของเกษตรกรผู้ยากไร้ ผู้ซึ่งพบว่า สัญญาซื้อขายที่ดินกลายเป็นสิ่งที่ไม่มีความหมาย สิ่งนี้อาจจะไม่ได้เกิดขึ้นใน 2-3 ปีแรกๆ แต่ก็เกิดขึ้นในเวลาต่อมา อันเป็นผลเนื่องมาจากการขาดการวางแผนหรือการวางโครงการที่จะจัดการระบบชลประทานในชนบท...”¹⁰⁰

ในจดหมายถึงบรรณาธิการอีก 2 ปีต่อมา “A Friend of Siam” ได้เสนอความคิดเห็นว่า แม้ว่าปัญหาการแก่งำไรที่ดินในที่ดินเอกชนจะเป็นสิ่งที่สำคัญ แต่สิ่งที่เป็นปัญหามากกว่าก็คือ การขาดการประสานงานระหว่างโครงการต่าง ๆ การที่จะบรรลุเป้าหมายนี้ได้ รัฐบาลจะต้องเข้ามาจัดการระบบชลประทานเสียเอง¹⁰¹

ในปีต่อ ๆ มา ผู้เชี่ยวชาญหลายคนก็ได้แสดงความเห็นในทำนองเดียวกัน เจ. โฮมาน แวน เดอร์ ไฮเด (J.Homan Van der Heide) ชาวดัตช์ที่ได้รับการว่าจ้างมาเป็นอธิบดีกรมคลองคนแรกในปี 2445 ได้แสดงให้เห็นว่า คลองแต่เดิมของไทย ซึ่งขุดจากตะวันออกไปตะวันตก จะตัดเป็นมุมฉากกับการไหลของน้ำตามธรรมชาติ ดังนั้น ดลิ่งของมันจึงสะกิดกั้นการไหลของน้ำไม่ให้เข้ามาในที่นา ทั้งที่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการเติบโตของข้าว ยิ่งไปกว่านั้นก็คือ คลองเหล่านี้มักจะขุดขึ้นโดยวิธีดึงน้ำจากทุ่งนาไปสู่แม่น้ำมากกว่าที่จะให้น้ำจากแม่น้ำไหลเข้ามาสู่ทุ่งนาอย่างที่ตั้งใจไว้¹⁰²

โครงการรังสิตของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เป็นโครงการที่ก้าวหน้าในทางเทคนิคมากที่สุดในประเทศ โครงการนี้ได้พัฒนาวิธีการแบบเก่าโดยการทำประตูกั้นน้ำ ตรงจุดเชื่อมระหว่างคลองสำคัญระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ดังนั้น ระบบนี้จึงสามารถกักเก็บน้ำที่ไหลเข้ามาจากแม่น้ำไว้ได้ แต่เนื่องจากโครงการรังสิตไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาที่มีการประสานงานกันอย่างเป็นระบบ จึงไม่สามารถให้หลักประกันได้ว่าจะมีน้ำเพียงพอแก่ความต้องการใช้ ยิ่งไปกว่านั้น เนื่องจากการพัฒนาโครงการรังสิตให้เป็นโครงการแยกต่างหากจากที่นาอื่น ๆ ทำให้ไม่สามารถควบคุมน้ำที่ไหลสู่อาณาบริเวณนี้ได้ ที่นาทางด้านใต้ซึ่งเคยอาศัยน้ำจากรังสิต จึงได้รับผลกระทบกระเทือนในทางลบ เพราะไม่ได้มีการประสานความต้องการน้ำของพวกเขาในบริเวณนี้เข้ากับของโครงการรังสิต¹⁰³

โครงการรังสิตไม่เพียงแต่เป็นความพยายามในการจัดระบบชลประทานที่มีขอบเขตจำกัดเท่านั้น แต่ยังเป็นโครงการที่เสื่อมประสิทธิภาพลงอย่างรวดเร็ว ปรากฏว่า ความกว้างของคลองนั้นกลับแคบเกินไปเมื่อเทียบกับสวนลี้ และภายในเวลาไม่กี่ปีหลังโครงการเสร็จ คลองเหล่านั้นก็เริ่มตื้นเขิน¹⁰⁴ การที่บริษัททั้งหลายที่จะซ่อมหรือขุดลอกคลอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่ที่ดินส่วนใหญ่ได้ขายไปแล้ว ได้กลายมาเป็นเหตุผลในการสนับสนุนให้รัฐบาลเข้ามาควบคุมการขุดคลองโดยสิ้นเชิง

ทั้ง ๆ ที่มีปัญหาเหล่านี้ แต่ในปี 2440 นั้นเองรัฐบาลมีความเห็นที่ชัดเจนและอาจมีเหตุมีผลว่า เรื่องการชลประทานและการพัฒนาที่ดิน รวมทั้งเรื่องการเกษตรอื่น ๆ ควรได้รับการสนนใจน้อยกว่าเรื่องที่ไม่ใช่การเกษตรซึ่งเร่งด่วนกว่า โดยที่ตระหนักถึงความสำคัญของการปฏิรูปอื่น ๆ ในสมัยนี้ ประวัติกระทรวงเกษตรฯที่เขียนขึ้นอย่างเป็นทางการได้บรรยายสภาพการณ์ไว้ว่า :

“แต่ในยุคนั้น การงานยังไม่ดำเนินไปได้เต็มที่ เพราะรัฐบาลมีงานอื่นที่จำเป็นต้องรีบจัดก่อน เช่น การปกครอง การศาล และการคลัง และได้มีความเห็นกันในสมัยนั้นว่า งานเกษตรจะดำเนินไปได้ก็ต่อเมื่อการปกครองท้องที่และการศาล ได้จัดลงรูปแล้ว”¹⁰⁵

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีตระหนักถึงสภาพการณ์ดังกล่าวนี้และรู้สึกท้อแท้โดยไม่ต้องสงสัย จึงได้ยื่นใบลาออกในปี 2440 ใบลาออกของท่านเป็นที่ยอมรับและกระทรวงเองก็ถูกยุบตามคำแนะนำของท่านที่ว่า มันมีบทบาทจำกัดและค่อนข้างไม่สำคัญ ดังนั้น จากนั้นไปอีก 2 ปีจึงไม่มีกระทรวงเกษตรฯ และงานที่เกี่ยวข้องที่สำคัญก็โอนไปให้กระทรวงอื่น เช่น กระทรวงการคลัง และมหาดไทย¹⁰⁶

อย่างไรก็ตาม ในปี 2442 การขยายตัวอย่างรวดเร็วของการเกษตรและการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของความต้องการและราคาที่ดิน และการเพิ่มขึ้นของการพิพาทเรื่องที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินของเอกชนที่เพิ่มขยายตัวไป ทำให้รัฐบาลต้องรื้อฟื้นการตั้งกระทรวงขึ้นใหม่¹⁰⁷ นโยบายเกี่ยวกับปัญหาที่ดิน

เป็นเรื่องเร่งด่วนที่กระทรวงเกษตรฯ จะต้องเร่งรีบดำเนินการ ความข้อนี้มันยในค้ำหนึ่งว่าจะต้องมีการพัฒนาระบบการจดทะเบียนที่ดิน ซึ่งได้อภิปรายแล้วในบทที่ 3 และในอีกด้านหนึ่งคือ มีความพยายามที่จะกำหนดนโยบายการชลประทานของรัฐบาล ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปในบทนี้

หลังจากที่ได้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ได้แสดงให้เห็นชัดว่า เขาต้องการให้การพัฒนาชลประทานและที่ดินเป็นเรื่องของรัฐ ในจดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ในเดือนพฤศจิกายน 2442 เขาได้พิจารณาถึงคำขออนุญาตขุดคลองด้านฝั่งตะวันตก 4 ราย และได้เสนอว่าให้ปฏิเสธทั้งหมด โดยกล่าวว่า ถ้าหากไม่ทำเช่นนั้นแล้วก็จะทำให้เกิดปัญหาในลักษณะที่เราได้กล่าวมาแล้ว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วย¹⁰⁸ ความคิดของเจ้าพระยาเทเวศร์ได้รับการยืนยันมากขึ้น หลังจากที่เขาได้ไปสำรวจภาคสนามในฤดูฝนถัดมา เขาได้พบว่า เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นไม่สามารถจะรายงานความก้าวหน้าของโครงการคลองพระราชกิมล รวมทั้งพวกเขาจะไม่ตระหนักถึงความจริงที่ว่า การขุดคลองของพระยาบรรณานันท์ ไม่ได้ขุดคลองตรงตามสัญญาที่ระบุไว้¹⁰⁹

ในการรณรงค์เพื่อให้รัฐบาลมีบทบาทในการปรับปรุงที่ดิน เจ้าพระยาเทเวศร์ได้ให้คนของท่านศึกษาเรื่องการหาเงินสนับสนุนการสร้างประตูน้ำและการเก็บค่าธรรมเนียมเรือที่เดินทางผ่าน¹¹⁰ และได้ว่าจ้างชาวต่างประเทศคนหนึ่งมาเป็นที่ปรึกษาทางวิชาการ¹¹¹ อย่างไรก็ตาม ก็ยังไม่มี การตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายที่สำคัญ ๆ จนกระทั่งได้มีกรว่าจ้างวิศวกรชาวต่างประเทศที่มีคุณวุฒิอีกคนหนึ่ง¹¹²

ในปี 2445 รัฐบาลได้ประกาศแต่งตั้ง แวน เดอร์ ไฮเด เป็นอธิบดีกรมคลอง ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นในกระทรวงเกษตรฯ¹¹³ สิ่งที แวน เดอร์ ไฮเด เสนอที่สำคัญที่สุดและเป็นสิ่งที่สร้างความอึดอัดยุ่งยากใจแก่เขามากที่สุด คือ รายงานเรื่อง “General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley”¹¹⁴ ซึ่งภายหลังจากที่ได้บรรยายสถานะทางเกษตรกรรมในภาคกลางของสยามแล้ว รายงานเรื่องนี้ได้เสนอเหตุผลสำคัญในการสนับสนุนสิ่งซึ่งกลายเป็นที่รู้จักว่า “สกิมใหญ่” (“big scheme”) งานที่เป็นหัวใจของโครงการนี้คือ การสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาท ซึ่งเป็นจุดที่คลองสำคัญ 3 สาย สามารถส่งน้ำลงไปทางใต้ได้ และจากจุดนี้จะมีการแจกจ่ายน้ำไปยังคลองคูเล็ก ๆ จำนวนมากมายหลายสาย ซึ่งในท้ายที่สุดก็จะเป็นระบบชลประทานที่เชื่อมโยงกันโดยตลอดทั่วภาคกลางของสยามประเทศ ข้อเท็จจริงที่ว่ารัฐบาลได้ว่าจ้างให้เขียนรายงานนี้ และเนื้อหาของรายงานเป็นเรื่องที่มีการถกเถียงกันนับเป็นประจักษ์พยานอันน่าเชื่อถือว่า รัฐบาลผิดหวังต่อการปฏิรูปที่ดินที่ดำเนินงานโดยเอกชน แต่การที่ “สกิมใหญ่” ถูกปฏิเสธในท้ายที่สุดนั้น ชี้ให้เห็นว่า รัฐบาลเองก็ยังคงไม่แน่ใจว่ามีความจำเป็นที่รัฐบาลจะเข้าไปมีบทบาทอย่างกระตือรือร้นในกิจการชลประทานโดยเฉพาะและในการปฏิรูปทางเศรษฐกิจและเกษตรกรรมโดยทั่วไปหรือไม่เพียงใด เรื่องราวเกี่ยวกับการปฏิเสธข้อเสนอของ แวน เดอร์ ไฮเด ซึ่งเป็นข้อเสนอที่อาจจะกระตุ้นให้การพัฒนาเกษตรกรรมในประเทศไทยหันเหไปสู่บรรทัดฐานอันแตกต่างไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิงนั้น ไม่มีกล่าวอย่างชัดเจนในเอกสารของกระทรวงที่มีอยู่ในปัจจุบัน เหตุผลประการหนึ่งก็คือ ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าเป็นเรื่องทางการเมืองภายในรัฐบาลในขณะนั้น เป็นที่เห็นได้ชัดว่า เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ไม่สามารถชักจูงที่ประชุมให้เห็นด้วยกับโครงการนี้เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้เสนอโครงการนี้ต่อเบื้องพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปี 2446 ดูเหมือนว่า เขาจะรู้สึกกระอักกระอ่วนใจต่อขนาด

ที่ใหญ่มากของโครงการ เขาได้เสนออย่างถ่อมตัวว่า ก่อนที่จะเริ่มดำเนินงานตามโครงการนั้น รัฐบาลควร จะซ่อมแซมคูคลองต่าง ๆ ที่มีอยู่แล้วเสียก่อน¹¹⁵ ยิ่งไปกว่านั้น แวน เดอร์ ไฮเด จะไม่สามารถเข้าไป สนิทสนมกับบุคคลสำคัญในคณะรัฐบาล และทั้งยังไม่สามารถจัดแจงเรื่องราวต่าง ๆ อย่างราบรื่นในกรม คลองอีกด้วย¹¹⁶

อย่างไรก็ดี ยังมีด้านอื่น ๆ ของเรื่องที่มีความสำคัญมากกว่า “สгимใหญ่” ได้รับการอภิปราย อย่างกว้างขวาง แม้ว่าจะเป็นการอภิปรายแบบกระโดดจากจุดนี้ไปจุดนั้นมากกว่าก็ตาม นับเป็นเรื่อง ประจักษ์ชัดมาแต่แรกว่า โครงการนี้จะต้องแข่งขันกับโครงการสาธารณูปโภคอื่น ๆ ที่เสนอมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างทางรถไฟ ทั้งนี้เพราะรัฐบาลมีงบประมาณจำกัด ความสำคัญของเส้นทางรถไฟในฐานะที่เป็นวิธีการขยายการคมนาคมและการขนส่งภายในประเทศและอย่างน้อยที่สุด ในทางอ้อมก็เป็นการทำให้อำนาจของรัฐบาลกลางขยายไปทั่วราชอาณาจักร โครงการสร้างทางรถไฟได้รับการกระตุ้นอย่างมากจากการเกิดขบถในส่วนท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องในปี 2445¹¹⁷ แม้ว่า ดับเบิลยู. เอ. เกรแฮม (W.A. Graham) ได้เร่งรัดความสนพระทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยการแนะนำว่า โครงการชลประทานของ แวน เดอร์ ไฮเด จะเชื่อมการคมนาคมกับทางเหนือเท่า ๆ กับการให้ผลประโยชน์ในทางเกษตรกรรม¹¹⁸ แต่การเรียกร้องให้มีการสร้างทางรถไฟก็ได้กลายเป็นอุปสรรคที่กั้นความก้าวหน้าของการชลประทานที่สำคัญที่สุดอยู่หลายปี¹¹⁹

ในปี 2446 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ทรงแต่งตั้งคณะกรรมการชุดหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยสมเด็จพระยาธำรงฯ, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย, เจ้าฟ้ากรมขุนนริศฯ และเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เพื่อถกเถียงเกี่ยวกับการใช้จ่ายเงินทั้งในโครงการสร้างทางรถไฟและการชลประทาน คณะกรรมการได้ประชุมและมีมติเบื้องต้นอย่างปราศจากข้อกังขา แต่ไม่ได้มีการบันทึกไว้ ว่ามติเหล่านี้คืออะไร¹²⁰ ดูเหมือนว่าในเวลานั้นยังไม่มีบรรลุดถึงการตัดสินใจขั้นสุดท้าย แต่มีท่าทีว่า กรมคลองได้รับอนุมัติให้ดำเนินงานในโครงการย่อย ๆ ต่าง ๆ และการตกลงใจขั้นสุดท้ายเกี่ยวกับ “สгимใหญ่” ถูกเลื่อนเวลาออกไป¹²¹ อย่างน้อยนี่ก็คือ สถานภาพของโครงการในปี 2448 เมื่อคณะกรรมการชุดที่ 2 ได้ตกลงใจเลื่อนการพิจารณาเกี่ยวกับโครงการนี้ในขั้นสุดท้ายไปจนถึงปี 2450¹²² ในปีนั้นเอง แวน เดอร์ ไฮเด ยังยื่นกรณเหตุผลข้อสนับสนุนทางวิชาการโดยมีความคิดที่มีลักษณะในทางการเมืองมากขึ้น และสร้างความกระอักกระอ่วนให้กับผู้บังคับบัญชาของเขาคือ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ อีกครั้งหนึ่ง¹²³ แวน เดอร์ ไฮเด ได้เสนอว่า ทางรถไฟไม่ใช่สิ่งที่จะนำความมั่นคงมาสู่ชาติ แต่อาจเป็นแหล่งที่น่าอันตรายมายังราชอาณาจักรได้ ไม่เพียงแต่ว่าทางรถไฟจะเอื้อต่อพัฒนาการทางเศรษฐกิจเพียงส่วนน้อยเท่านั้น แต่เมื่อการก่อสร้างสิ้นสุดลงในที่สุด เส้นทางรถไฟจะย่นระยะทางระหว่างอ่าวเบงกอลกับฮานอยให้สั้นขึ้น และทางรถไฟจะเพิ่มโอกาสอันดีสำหรับการขยายตัวของจักรวรรดินิยมทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสเข้ามาในสยาม เขาได้เสนอความเห็นที่เห็นว่า ก่อนที่จะนำตัวเองเผชิญกับอันตรายดังกล่าว สยามควรที่จะมุ่งพัฒนาความมั่นคงของชาติเป็นสิ่งแรก ซึ่งการกระทำที่ดีที่สุดก็คือ การสร้างระบบการชลประทานที่แผ่ขยายทั่วไปในใจกลางราชอาณาจักร¹²⁴

ความกลัวของ แวน เดอร์ ไฮเดเกี่ยวกับอันตรายของทางรถไฟ อาจจะดูไม่มีมูลหรือพูดเกินความจริงไป แต่เหตุผลของเขาที่ว่าการพัฒนาชาติจะได้รับผลประโยชน์จากการใช้จ่ายเงินในกิจการชลประทาน

มากกว่าการสร้างทางรถไฟนั้นคือน้ำหนักน่าเชื่อ ซึ่งจะเห็นได้ชัดในบทที่ 5 ว่า การขาดแคลนทุนและแรงงานเป็นตัวกีดขวางการพัฒนาเกษตรกรรมในช่วงเวลาเดียวกันที่มีการโต้เถียงเกี่ยวกับการลงทุนในโครงการสาธารณูปโภค “สกิมใหญ่” สามารถเพิ่มพูนสมรรถวิสัยในการเพาะปลูกของชาวนาแต่ละคนและครอบครัวได้ ซึ่งอาจช่วยชดเชยการขาดแคลนเงินทุนและแรงงาน และสร้างสิ่งที่เป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาอย่างรวดเร็วของภาคเศรษฐกิจข้าวได้มากขึ้น

อย่างไรก็ดี สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ กิจการรถไฟได้รับการจัดลำดับความสำคัญไว้เหนือการชลประทาน และรัฐบาลคิดว่าเป็นการไม่ฉลาดนักที่จะโยนตัวลงทุนในโครงการใหญ่ทั้งสองพร้อมกันไป ราวปี 2452 ได้มีการตัดสินใจว่า “ในอีกหลายปีในอนาคต” โครงการชลประทานแม้ในขนาดที่เล็กกว่า “สกิมใหญ่” มากจะยังไม่ได้รับการพิจารณา แวน เดอร์ ไฮเคผู้ไม่พอใจเรื่องนี้ประกาศว่า “การรับใช้ของข้าพเจ้าสิ้นสุดลง ณ บัดนี้” และเดินทางไปทำงานด้านวิศวกรรม ซึ่งสามารถทำอะไรได้มากกว่าในอินโดนีเซีย¹²⁵

ความล้มเหลวของรัฐบาลในการดำเนินงาน “สกิมใหญ่” ให้บรรลุความสำเร็จไม่ควรจะเป็นสิ่งที่หันเหความสนใจไปจากแนวโน้มสำคัญ 2 ประการ ในช่วงเวลาระหว่างปี 2433 ถึง 2448 ประการแรก ความต้องการที่นาใหม่ของประชาชนยังคงมีอยู่อย่างน้อยที่สุดครบจนกระทั่งปี 2448 แม้ว่าหรืออาจเป็นเพราะภายหลังปี 2443 โครงการปรับปรุงที่ดินต่าง ๆ จะลดจำนวนลงแล้วก็ตาม ดังนั้น ปฏิบัติการต่อข้าวคือที่ว่า รัฐบาลกำลังดำเนินงานเกี่ยวกับโครงการชลประทานในฝั่งตะวันตก ทำให้มีใบคำร้องขอจับจองที่ดินหลังไหลไปยังกระทรวงเกษตรฯถึง 150 รายเพื่อยื่นขอซื้อที่ดินจำนวน 80,000 ไร่ในบริเวณสองฟากฝั่งของคลองที่จะขุดขึ้น¹²⁶ และขณะที่รัฐบาลโต้เถียงเกี่ยวกับเรื่องการลงทุนด้านการชลประทาน รัฐบาลพบว่ามีความจำเป็นที่ต้องออกประกาศในปี 2447 ห้ามการออกโฉนดให้กับที่ดินที่จับจองใหม่ ๆ ในฝั่งตะวันตก¹²⁷ ประกาศดังกล่าวสะท้อนความห่วงใยว่า การขยายตัวทางการเพาะปลูกและการเก็งกำไรที่ดินที่มีอยู่ต่อไปนั้นจะเป็นอุปสรรคต่อโครงการใด ๆ ที่รัฐบาลจะตัดสินใจดำเนินงานในภายหลัง

ประการที่สอง มีแนวโน้มว่าจะเกิดโครงการที่มีลักษณะผสมผสานและสมเหตุสมผลระหว่างการชลประทานกับการปรับปรุงที่ดิน ซึ่งรัฐบาลไม่เพียงแต่ให้คำแนะนำเท่านั้น แต่ต้องเป็นผู้จัดการและปฏิบัติการด้วย ภายหลังปี 2446 ไม่มีการให้สัมปทานที่ดินส่วนบุคคล แม้ว่ากรมคลองจะไม่ได้เป็นหน่วยงานที่น่าประทับใจในช่วงรัชกาลที่ 5 กระนั้นก็ตาม ก็เป็นช่วงเวลาของการวางรากฐานอันนำไปสู่ความสำเร็จในระยะต่อมา เราได้ชี้ให้เห็นความเหมือนกันระหว่างการปรับปรุงที่ดินโดยการให้สัมปทานแก่เอกชนกับสถาบันอื่น ๆ ของรัฐบาลแต่โบราณ จึงไม่น่าประหลาดใจว่า การปฏิรูปในด้านอื่น ๆ ที่มีจุดมุ่งหมายที่จะใช้อำนาจของรัฐบาลอย่างมีประสิทธิภาพและสมบูรณ์นั้นได้เกิดขึ้นควบคู่ไปกับการปฏิรูปนโยบายการปรับปรุงที่ดิน ในบทที่ 3 หลังจากการกล่าวถึงเรื่องการตั้งถิ่นฐานและการปกครองดินแดนที่บุกเบิกใหม่แล้ว เราจะกลับมาดูถึงด้านอื่น ๆ ของปัญหาเกี่ยวกับนโยบายที่ดินอีกครั้งหนึ่ง

เชิงอรรถบทที่ 2

¹ พระยาโบราณานุกรณารักษ์, ตำนานกรุงเก่า (พระนคร, 2451), หน้า 117-119.

² ขจร สุขพานิช, "กรุงศรีอยุธยาราชธานีแต่โบราณ," วารสารอยุธยา, ปีที่ 3 ฉบับที่ 6 (มิ.ย.2513), หน้า 12-13.

³ ขจร, "กรุงศรีอยุธยา...", หน้า 12-13; พระยาโบราณานุกรณารักษ์, ตำนานกรุงเก่า, หน้า 119.

การจัดรูปองค์กรการปกครองใหม่ที่เกิดขึ้นในตอนกลางของการปฏิรูปการปกครองส่วนท้องถิ่น ในทศวรรษ 2433 และ 2443 การจัดตั้งนี้อาจมีจุดมุ่งหมายเพื่อจะจัดระเบียบอำเภอใหม่ ไม่ใช่เพียงให้สอดคล้องกับการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรเท่านั้น แต่ยังเพื่อให้สอดคล้องกับระเบียบการปกครองใหม่อีกด้วย

⁴ สัมภาษณ์: Ph.N.Ph.(2); สัมภาษณ์: H.N.Ph.(2). เกี่ยวกับความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานทางตะวันออกของอยุธยาในทศวรรษ 2423 และ 2433 ดู สัมภาษณ์: Ch.Q.N.(5); และ กชช.5 ยศ.5.9/7, มิสเตอร์เก็คเรียนมายังท่านเจ้ากรมรถไฟ, 22 ก.พ.2441, หน้า 1.

การขยายตัวของ การตั้งถิ่นฐานในชนบทดำเนินไปพร้อมกับการเติบโตของศูนย์กลางการปกครองและตลาดด้วย ยกตัวอย่างเช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแปลกพระทัยต่อ การเปลี่ยนแปลงของอ่างทอง จากสภาพเมื่อปี 2441 มาเป็นสภาพในปี 2444 "แต่ในเมืองอ่างทอง ซึ่งฉันไม่ได้เห็นนานแล้ว ถ้าไม่บอกก็ไม่รู้จัก" ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชการที่ 5 (กรุงเทพฯ, 2492), หน้า 1-2; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา, หน้า 24.

⁵ ชาวนาหลายคนที่ข้าพเจ้าสัมภาษณ์ ได้เล่าถึงภัยที่เกิดจากช้างและไต่ป้าร้ายแรง ยกตัวอย่างเช่น สัมภาษณ์: S.Ch.L.(13) การที่มีการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ช้ากว่าที่อื่นจะเห็นได้จากการที่ไม่มี การสร้างแนวใหม่ ๆ ขึ้นจนกระทั่ง เมื่อทศวรรษ 2433 ดู โบราณานุกรณารักษ์, ตำนาน..., หน้า 118. ขณะที่ เป็นไปไม่ได้ที่จะหาหลักฐานที่แน่นอน เราอาจรับฟังผู้ให้ข้อมูลท้องถิ่น ที่มีความเห็น ว่า ในขณะที่ดินแดนทางตะวันออกไม่ถึงกับถูกทอดทิ้ง ในรัชกาลที่ 4 และต้นรัชกาลที่ 5 ที่ดินเหล่านี้ก็ไม่ได้ถูกหักร้างถางพงและเพาะปลูกเต็มที่จนกระทั่งกลางสมัยรัชกาลที่ 6 ยกตัวอย่าง สัมภาษณ์: H.S.K.(8); K.S.K.(3) และสัมภาษณ์: Q.S.Kh.(2,4) รวมทั้งเอกสารที่พบใน กชช. 5 ย. 12/206 ที่พูดถึง การตั้งถิ่นฐานของคนไทยจากอยุธยาและนครนายกที่จังหวัดสระบุรีและบริเวณทางตะวันออกโดย ในปี 2429 และ 2430 ข้อมูลเหล่านี้ทำให้เห็นชัดว่าในช่วงเวลาดังกล่าวมีการตั้งถิ่นฐานในบริเวณเหล่านี้ อย่างเบาบาง

⁶ เรื่องราวเกี่ยวกับในบริเวณนี้มีที่ดินมากเพียงพอสำหรับการเพาะปลูกเรื่อยมาจนกระทั่งปลายทศวรรษ 2463 มีในรายงานอย่างน้อย 2 ที่ ดู กชช. 7 ม. 4.1/11, "บันทึกย่อ รายงานข้าหลวงตรวจราชการนครชัยศรี," 28 ธ.ค.2469, ภาคผนวก 2; และ กชช. 7 รล. 20.6/59.

พระยาวิฑูรา กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 14 พฤษภาคม 2473. ดูเหมือนว่าในปี 2433 เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ คาดคะเนว่า 1/3 ของที่ดินในอยุธยายังคงว่างเปล่า เขาได้กล่าวหาคิงถึงดินแดนรอบนอก เหล่านี้ ทั้งทางตะวันออกและตะวันตก ซึ่งมีชายแดนต่อกันว่าเป็นจังหวัดที่มีผู้คนอยู่หนาแน่นน้อยกว่า กษ. 5 ก. 3.3/2 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 15 ตุลาคม 2433.

⁷ เนื่องจากขาดแคลนน้ำฝน ทำให้ประเทศไทยแตกต่างจากพม่าหรือประเทศที่ปลูกข้าวอื่น ๆ ที่ไม่ต้องการระบายน้ำเพื่อทำให้พื้นดินเหมาะแก่การเพาะปลูก แต่คลองเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการเข้าถึงที่นา และเพื่อเพิ่มปริมาณน้ำที่อยู่คงที่ไม่ใช่ระบายมันออกไป เกี่ยวกับบทบาทของคลองในประเทศไทยมีกล่าวถึงใน กษ. กษ.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3839, พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ม.ร.ว.สุพรรณธร สนิทวงศ์ และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 24 พฤษภาคม 2437, หน้า 1, 7.

⁸ Gerini, *Siam*, pp.62-73. เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ (พระนคร, 2484), หน้า 125-154.

⁹ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 133.

¹⁰ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 136; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ราชบุรี, หน้า 2.

¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ราชบุรี, หน้า 2.

เราไม่อาจแยกแยะความแตกต่างระหว่างบทบาทและหน้าที่ต่าง ๆ ของคลองได้อย่างชัดเจนเสมอไป ยกตัวอย่างเช่น ใน "ประกาศเปิดคลองนครเนื่องเขตร์, ป.ก.ป.ศ., เล่ม 9, ตอน 3, หน้า 230-232. ประกาศว่าประโยชน์ที่ได้จากการขุดคลองนครเนื่องเขตร์มี 3 ประการ คือ ช่วยในการคมนาคมของทางการ ให้ความสะดวกในการค้าขายและเปิดกับ เชื่อมโยงที่ดินเพื่อการเพาะปลูก

¹² กษ. ร.5 กษ. 9.2/59, "คัดจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4" บันทึกโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ไม่มีวันที่; และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ราชบุรี, หน้า 2-3.

¹³ กษ. ร.5 กษ. 9.2/59, "คัดจาก...;" เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 135-136.

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ราชบุรี, หน้า 2-3.

¹⁵ ประเด็นนี้จะกล่าวถึงในรายละเอียด ในบทที่ 6.

¹⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ราชบุรี, หน้า 3.

¹⁷ David K.Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand* (New Haven, 1969), pp.35-62.

¹⁸ กษ. ร.5 กษ. 9.2/59, "ประกาศคลองสวัสดิ์เปรมประชากร;" เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 37; และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร, 2514), หน้า 236-237.

¹⁹ "ประกาศคลองนครเนื่องเขตร์," ป.ก.ป.ศ., เล่ม 9, ตอน 3, หน้า 202-204.

²⁰"ประกาศเปิดคลอง เมือง เขตร์," ป.ก.ป.ศ., เล่ม 9, ตอน 3, หน้า 230-232;
"A Trip to Khorat," *SWA*, 9 May 1885, p.1.

²¹"ประกาศคลองนคร เมือง เขตร์," ป.ก.ป.ศ., เล่ม 9, ตอน 3, หน้า 202-204.

²²"ประกาศขุดคลอง," ป.ก.ป.ศ., เล่ม 9, ตอน 3, หน้า 221-225.

²³เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, หน้า 140-141. วิธีการตระเตรียมเงินอย่างน่าสนใจเบื้องหลังการขุดคลองนี้มีการกล่าวถึงเป็นนัย ๆ ใน กชข.ร.5 กษ.4.4/7 พระยามหาโยธากรามมูลกรมหมื่นมทิสรา, 25 กรกฎาคม 2441 และกรมหมื่นมทิสรา กรามบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 28 กรกฎาคม 2441. พระยามหาโยธาเป็นผู้ควบคุมโครงการ โดยได้รับเงิน 8,000 บาท เป็นกองทุนสำหรับดำเนินการจากรัฐ หัวหน้างานและกรรมกรชาวจีนที่เกี่ยวข้องกับการขุดคลองได้รับเงินเป็นค่าตอบแทนแทนเงิน ดูเหมือนว่าผู้ผูกขาดการค้าสินค้านั้นเป็นผู้มอบเงินให้ ดังนั้น เงินส่วนหนึ่งที่เก็บจากผู้ตั้งถิ่นฐาน จึงถูกส่งให้กับคนปลูกฝิ่น ส่วนที่เหลือถูกส่งกลับเป็นของรัฐบาล เห็นได้ชัดจากจดหมายโต้ตอบนี้ว่า ไม่ได้มีการทำบัญชีอย่างละเอียด

²⁴"Trip," *SWA*, 2 May 1885, p.1.

²⁵เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, หน้า 142-146.

²⁶Wyatt, *Politics...*, pp. 35-62, 84-101.

²⁷"Trip," *SWA*, 2 May 1885, p.1.

²⁸Smyth, *Five Years...*, vol. 1, p. 53.

²⁹ยกเว้นกรณีคลองภาษีเจริญ ดูหน้า 31-32 ข้างต้น.

³⁰จะมีการนำเอาหน้าที่การทำงานของพระองค์เจ้าสายฯ มากล่าวในรายละเอียดในบทที่ 6.

³¹กชข.5/1 น.อ.2 ก/2, พระฤทธิจักรกำจร, "จดหมายเหตุ," หน้า 1, และ กชข. 5 ก. 9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กรามบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2441, หน้า 45, เอกสารฉบับนี้เป็นรายงาน 65 หน้า รวบรวมโดยเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ และผู้ช่วยอีก 3 คน เป็นแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับกิจการบริษัทอันมีค่า

³²กชข.ร.5 ก.9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กรามบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2441, หน้า 4; กชข. กษ.: กรมคลอง: 34, 791, "แจ้งความกระทรวงเกษตรา อนุญาตขุดคลองที่ 1," 25 มีนาคม 2434, หน้า 1; และ "Irrigation in Siam," *BT*, 15 Jan. 1903, p. 23.

³³สำเนาของสัญญามีอยู่ใน กชข. 5ก. 9.4 ก/33, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กรามบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 21 ตุลาคม 2440, หน้า 4-7; และใน กชข. กส.: แผนกหนังสือเก่า, น.ก.: 91, 3967, และ กชข. กส.: น.ก.: 86, 3833, กราขี้ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 5 พฤษภาคม 2435, หน้า 1.

³⁴กชข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3833, กราขี้ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 5 พฤษภาคม 2435, หน้า 2.

³⁵ เพิ่งอ้าง, หน้า 2.

³⁶ เพิ่งอ้าง, หน้า 6-7; Smyth, *Five Years...*, vol. I, pp. 53-54. เห็นด้วยกับกราวีว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ปฏิบัติคนแบบข้าราชการที่ไม่เอาใจใส่ต่องานของคนในประเด็นนี้และการตัดสินใจของท่านส่วนหนึ่งทำให้เกิดการพิพาทเกี่ยวกับที่ดินซึ่งเราจะอภิปรายกันในบทที่ 3.

³⁷ กจข. กษ.: กรมคลอง: 34, 791, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 11 ตุลาคม 2435.

³⁸ อารีย์ของ ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ มีอภิปรายในรายละเอียดในบทที่ 6.

³⁹ กจข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3836, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 7 ตุลาคม 2436, หน้า 1.

⁴⁰ กจข. 5 กษ. 9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2440, หน้า 25-28, 43.

⁴¹ กจข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 91, 3967, หลวงปฏิบัติราชประสงค์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 22 พฤศจิกายน 2439.

⁴² "Local and General," *BT*, 9 April 1898, p.2.

⁴³ กจข. กส.: บริษัทหุดคลองแลคูนาสยาม: 1, 12, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 18 พฤศจิกายน 2442.

⁴⁴ กจข. กส.: บริษัทหุดคลองแลคูนาสยาม: 4, 46, พระองค์เจ้าสาษา และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 14 มิถุนายน 2443.

⁴⁵ ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ ถึง รองเสนาบดี กระทรวงเกษตรธิการ, 2 มีนาคม 2455, คัดมาลงใน กจข. 6 กษ. 5/9 เรื่อง "บริษัทหุดคลองแลคูนาสยามหุดถึงนครนายก," หน้า 501.

⁴⁶ Letter to Editor, *BT*, 11 Nov. 1893, p.2.

⁴⁷ Smyth, *Five Years...*, vol. I, p. 54.

⁴⁸ กจข. กส.: บริษัทหุดคลองแลคูนาสยาม: 4, 46, พระองค์เจ้าสาษา และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 14 มิถุนายน 2443, หน้า 1; กจข. ร.6 ก. 5/10 "เรื่อง บริษัทหุดคลอง," หมวด 8; กจข. 5/1 น.3.2 ก/2, พระยาฤทธิจักรกำจร, "จดหมายเหตุ," หน้า 5; Van der Heide, *General Report...*, p.82; และ "Klong Rangsit District," *BT*, 23 Aug. 1907, p.3.

⁴⁹ สำเนาของคำประกาศเหล่านี้หาได้จาก กจข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3844.

⁵⁰ กจข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3833, กราวี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 5 พฤษภาคม 2435.

⁵¹ กจข. กส.: กรมคลอง: 2, 18, แอล.อี.เบนเนต ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 23 มีนาคม 2443, หน้า 2; และ "The Value of Land," *BT*, 3 March 1899, p. 2.

⁵² กจช. กษ.: กรมทะเบียนที่ดิน: 2, 23, พระยามหาโยธา ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 27 มีนาคม 2443.

⁵³ กจช. กส.: บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม: 3, 40, หลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง พระยาศรีสุนทร, 27 สิงหาคม 2443, และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 21 กุมภาพันธ์ 2444.

⁵⁴ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3833, กราขี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 5 พฤษภาคม 2435.

⁵⁵ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3833, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ถึง กราขี, 6 มิถุนายน 2435, หน้า 2, และ กราขี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 12 มิถุนายน 2435, หน้า 4. ในเดือนกันยายน เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจะเนก่าไรไว้ว่าเป็นจำนวน 1,252,080 บาท ดังที่มีรายงานใน กจช.ร.5 กษ.9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2440, หน้า 20-21.

⁵⁶ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3836, บริษัท ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 5 พฤศจิกายน 2446.

⁵⁷ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3836, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูล กรมหมื่นสมมตา, 27 พฤศจิกายน 2456, หน้า 3-4.

⁵⁸ กจช. 5ก. 9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2441, หน้า 25-28, 43.

⁵⁹ กจช. กส.: กรมคลอง: 2, 18, เบนเนตถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 23 มีนาคม 2443 ต้นทุนโดยประมาณเท่ากับ 400 บาทคือความยาวของคลอง 40 เมตร สำหรับคลองที่กว้าง 6 วา (12 เมตร) แต่คลองส่วนใหญ่กว้างเพียง 4 วา (8 เมตร) ดังนั้นต้นทุนในการขุดจึงต่ำกว่าที่กล่าวมา ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่ากำไรจึงอาจจะสูงกว่าการประมาณของ เบนเนต

⁶⁰ ประเทศไทย, กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ (พระนคร 2500), หน้า 110-111.

⁶¹ กจช. ร.5 กษ. 9.2/14, เจ้าพระยามหาโยธา กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 12 กุมภาพันธ์ 2440; เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, หน้า 153-154.

⁶² กจช. ร.5 กษ. 4.4/2, เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, 31 ตุลาคม 2433.

⁶³ เพิ่งอ้าง, หน้า 5-6; กจช. ร.5 กษ. 9.2/14, เจ้าพระยามหาโยธา กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 12 กุมภาพันธ์ 2440; และ เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, หน้า 153-154.

⁶⁴ กจข. ร.5 กษ. 9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2440, หน้า 9-10.

⁶⁵ กจข. ร.5 กษ. 9.2/3, เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นสมมตฯ, 19 กุมภาพันธ์ 2434; การเรียกเรื่องสำหรับโครงการต่าง ๆ มีบรรยายไว้ใน กจข. 5ก. 4.4/2 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นสมมตฯ, 31 ตุลาคม 2433.

⁶⁶ "ประกาศเรื่อง อนุญาตขุดคลอง," ป.ก.ป.ศ., เล่ม 13, ตอน 1, หน้า 8-12.

⁶⁷ กจข. ร.5 กษ. 9.2/3, เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, 25 พฤษภาคม 2434 พร้อมกับ "ร่างแจ้งความด้วย เรื่องขุดคลองนานาแหลมข้าวแขวง เมืองพนัสนิคม"

⁶⁸ ดู เอกสารเหล่านี้ใน กจข. ร.5 กษ. 9.2/4; กจข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 91, 3967, พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 11 มกราคม 2440, พร้อมด้วย ร่าง "ประกาศกรมฯ;" และเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 147, 152-153.

⁶⁹ FA 18/4, Van der Heide, "Short note concerning scheme of new canals on the West Bank," 26 June 1908.

⁷⁰ กจข. ร.5 กษ. 9.2/2, พระยาเกษตรรักษาและพระยาไชยวิชิต ถึง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 20 สิงหาคม 2432, และเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นสมมตฯ, 11 พฤศจิกายน 2433.

⁷¹ กจข. ร.5 กษ. 9.2/11, มุนยนต์โยคีวิชาชาญ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 26 กุมภาพันธ์ 2439.

⁷² กจข. ร.5 กษ. 9.2/7, พระราชาภิมลและจะหมื่นสมุททิฆมาน ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ, 13 กุมภาพันธ์ 2434, และเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นสมมตฯ, 17 กุมภาพันธ์ 2434.

⁷³ กจข. ร.5 กษ. 9.2/7, เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล กรมหมื่นพิทยาลาภฯ, 13 กุมภาพันธ์ 2435.

⁷⁴ กจข. ร.5 กษ. 9.2/7, พระราชาภิมล ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 22 มกราคม 2437, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูล กรมหมื่นสมมตฯ, 7 เมษายน 2437, และกรมหมื่นสมมตฯ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 28 เมษายน 2437; และเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 150-151.

⁷⁵ กจข. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3833, กราษี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 15 มิถุนายน 2435.

⁷⁶ กจข. ร.5 กษ. 9.4ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 21 ตุลาคม 2440.

⁷⁷ ดูเอกสารใน กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 3844; กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 91, 3975; และ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 91, 3981. ในปี 2444 มูลเลอร์บ่นว่ามีผู้ประกอบการระดับย่อยบุคคลลงกันอย่างต่อเนื่องถึง 3 คลอง และบุกเบิกที่ดินสำหรับบริเวณฝั่งตะวันตก ซึ่งเป็นการเห็นได้ชัดว่าได้มีการละเมิดสัญญาที่รัฐบาลทำไว้กับบริษัท ดู กจช. กส.: บริษัทบุคคลลงแลคูนาสยาม: 4, 49, หลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง พระยาศรีสุนทรไวยาท, 4 มีนาคม 2443.

⁷⁸ กจช. กส.: บริษัทบุคคลลงแลคูนาสยาม: 10, 254, Van der Heide, "Note concerning the discussion at the last meeting, in respect to the application of the S.Canals Land and Irrigation Company," 18 มิถุนายน 2447; กจช. 6 ก. 5/4, "เรื่องบริษัทบุคคลลง," หน้า 71-72 ; Thailand, Ministry of Agriculture, Royal Irrigation Department, *Project Estimate for Works of Irrigation, Drainage and Navigation to Develop the Plain of Central Siam* (Bangkok, 1915), vol.III, p.12.

⁷⁹ "Aythia," *BT*, 3 March 1894.

⁸⁰ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3811, พระยาบวรภุญา กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, พฤศจิกายน 2435.

⁸¹ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3811, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 21 พฤศจิกายน 2435.

⁸² กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3811, พระยาบวรภุญา กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 17 ธันวาคม 2435.

⁸³ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812 รวมสำเนาสัญญา ลงวันที่ 14 มีนาคม 2436

⁸⁴ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3811, นายกองและนายไพร่ ถึง ผู้อำนวยการชั่วคราวกรมสำรวจ, 21 กุมภาพันธ์ 2436.

⁸⁵ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3811, พระยาบวรภุญา ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 7 มิถุนายน 2436, และพระยาบวรภุญา ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี; 16 มิถุนายน 2436. กรณีพิพาทอื่น ๆ ก่อนหน้านี้มีบันทึกเป็นเอกสารใน กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3813.

⁸⁶ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812, พระยาบวรภุญาถึงหนาท ทูล พระองค์เจ้าอลังการ, 2 พฤษภาคม 2441 และ "Ayuthia," *BT*, 3 March, 1894.

⁸⁷ ทุนส่วนอีก 2 รายที่เห็นสัญญาซึ่งมีสำเนาปรากฏอยู่ใน กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812 คือ ขุนราชปัญหา และนายร้อยตรีริน

⁸⁸ กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812, พระยาบวรภุญาถึงหนาท, หลวงวาทีคบุตรเทศ, รื่น กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย, 25 เมษายน 2441.

⁸⁹ กช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812, พระยาบรรณาสังหนาท, หลวงวาติตบรเทศ, ขุนราชปัญญา และนายร้อยศรีรื่น กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย, 7 พฤษภาคม 2441.

⁹⁰ บัญชีรายชื่อต่าง ๆ ปรากฏอยู่ใน กช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812, และถูกส่งไปพร้อมกับจดหมายจากพระยาบรรณาสังหนาท หลวงวาติตบรเทศ ขุนราชปัญญา และนายร้อยศรีรื่น ไปถึง พระยามหาโยธา, 9 มิถุนายน 2441.

⁹¹ กช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812, พระยาบรรณาสังหนาท หลวงวาติตบรเทศ ขุนราชปัญญา และนายร้อยศรีรื่น กราบทูล กรมหมื่นมหิศรฯ, 7 พฤษภาคม 2441; หลวงปฏิบัติราช-ประสงค์ กราบทูล กรมหมื่นมหิศรฯ 20 มิถุนายน 2441; และกรมหมื่นมหิศรฯ ถึง พระยาบรรณาสังหนาท, 24 มิถุนายน 2411.

⁹² การปฏิเสดที่จะให้อนุญาตการขยายโครงการนี้ มีกล่าวถึงใน กช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3812, พระยามหาโยธา ถึง พระยาบรรณาสังหนาท, 3 สิงหาคม 2441 และ พระยาบรรณาสังหนาท กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, พฤศจิกายน 2441; ดู เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, หน้า 151-152. ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการจำหน่ายที่ดินเหล่านี้ในปีต่อ ๆ ไปให้ดู กช. 6 ก. 7/2, พระยาวงษาอนุประพัทธ์ กราบทูล กรมพระสมมตฯ, 6 พฤษภาคม 2454.

⁹³ กช. ร.5 กษ. 4.4/8, กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 22 พฤศจิกายน 2441 และ 30 พฤศจิกายน 2441.

⁹⁴ กช. ร.5 กษ. 9.2/25, กรมหมื่นนราธิปฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 18 ตุลาคม 2442 หน้า 1. สำเนาฉบับที่ 2 ของจดหมายฉบับนี้อยู่ใน กช. กส.: กรมคลอง: 2, 8.

⁹⁵ อ้างแล้ว, หน้า 1-2, ทศนะของกรมหมื่นนราธิปฯ เกี่ยวกับการพัฒนาการเกษตรของไทย คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงในระดับหนึ่ง เนื่องจากท่านมองจากเงื่อนไขของกรณีจริง ซึ่งท่านทราบอยู่ โดยลืมมองเงื่อนไขของผู้อื่น ๆ

⁹⁶ กช. กรมคลอง: 2,8,กรมหมื่นสมมตฯ กราบทูล กรมหมื่นนราธิปฯ, 29 พฤศจิกายน 2442.

⁹⁷ กช. ร.5 กษ. 9.2/9, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, 13 มิถุนายน 2437.

⁹⁸ กช. ร.5 กษ. 9.2/11, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์, 22 มีนาคม 2439. ร่างฉบับที่ 2 อยู่ใน กช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 85, 3801.

⁹⁹ กช. กษ.: กรมคลอง: 42, 972, กรมหมื่นราชบุรดี เรกฤทธิ์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 14 มีนาคม 2457 ก่อนหน้านั้นในจดหมายฉบับวันที่ 13 มกราคม 2456 พระองค์ได้เขียนว่า ผู้ได้สัมปทานใช้ "วิธีการ เปิดป่าขุดคลอง เป็นวิธีให้ประชาชน เข้าไปในป่า เพื่อหักร้างตางพงและ เบียดป่า เป็นทุ่งนา ขุดอีกอย่างหนึ่งก็คือวิธีการ เช่นนี้ทำให้ได้เพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่ไม่ได้ทำให้การทำหน้าที่ทำกันอยู่นั้นง่ายขึ้น" (หมายเหตุ: พบ همینนี้แต่ไม่พบข้อความในอัญประกาศบรรณาธิการ)

¹⁰⁰ "Our," *BT*, 25 Feb. 1891.

- ¹⁰¹ จดหมายถึงบรรณาธิการ, จาก "A Friend of Siam," *BT*, 11 Nov. 1893, p.2.
- ¹⁰² Van der Heide, *General Report...*, pp. 23-27.
- ¹⁰³ เติ้งอ๋าง, หน้า 26, "The Possibilities of Irrigation in Siam," *BT*, 21 Jan. 1903, pp.19-20.
- ¹⁰⁴ กจช., กษ.: กรมคลอง: 24, 524, วัน เดอร์ โยเด, "บันทึกเรื่องการปรับปรุงโครงการคลองรังสิต," 20 กุมภาพันธ์ 2451, หน้า 1-2.
- ¹⁰⁵ กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 53-54.
- ¹⁰⁶ เจ้าพระยาวางษาประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 43; กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวง-เกษตรฯ, หน้า 37-38; กจช. 5ก. 1/3, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 11 มีนาคม 2440 จดหมายขอเสนอขานี้ เรื่องการลาออกและการเสนอให้ยุบกระทรวงเกษตรฯ
- ¹⁰⁷ เอกสารเกี่ยวกับการตั้งกระทรวงใหม่ อยู่ใน กจช. ร.5 ก. 1/5 และ กจช. กษ.: ส.ป.: 1, 1.
- ¹⁰⁸ กจช. ร.5 กษ. 9.2/18, เจ้าพระยาเทเวศร์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 23 พฤศจิกายน 2442 และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 26 พฤศจิกายน 2442.
- ¹⁰⁹ กจช. ร.5 กษ. 9.2/28, เจ้าพระยาเทเวศร์, "ระยะทางตรวจที่ขุดคลอง," 15 มิถุนายน 2442, หน้า 1.
- ¹¹⁰ กจช. ร.5 กษ. 9/2, จดหมายเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 17 เมษายน 2443.
- ¹¹¹ กจช. ร.5 กษ. 9.2/28, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, "ระยะทาง..." หน้า 5.
- ¹¹² กจช. กษ.: กรมคลอง: 2, 9, Rivett-Carnac ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 6 ธันวาคม 2442; และ กจช. 5กษ. 9.2/28, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 1 มกราคม 2444 และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 8 มกราคม 2444.
- ¹¹³ ดู กจช. ร.5 ก 5.3/9, กรมหมื่นสมมตฯ ถึง Rivett-Carnac, 15 ธันวาคม 2442; บทนำ, *BT*, 7 พฤศจิกายน 2444, หน้า 21; และกระทรวงเกษตรฯ ประเทศไทย, รายงานประจำปี กระทรวงเกษตรธิการ ตั้งแต่เดือนกันยายน ร.ศ.118 ถึงเดือนมีนาคม ร.ศ.130 (กรุงเทพฯ, 2454) หน้า 66.
- ¹¹⁴ มีกล่าวถึงทั้งหมดในเชิงอรรถ 3 บทที่ 1.
- ¹¹⁵ กจช. ร.5 กษ. 9/4, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 15 สิงหาคม 2446.

¹²³ กจช. ร.5 กษ. 1/11, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กรามฑูต มกุฎราชกุมาร, 27 กรกฎาคม 2450 และแนบบทความของ วอน เคอร์ ไฮเค คือ "View on Practical Politics for Siam" 20 May 1907 มาด้วย

¹²⁴ กจช. 45 กษ. 1/11, Van der Heide, "Views..."

¹²⁵ FA 18/5, วัน เคอร์ ไฮเค ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 3 เมษายน 2452 และ 19 เมษายน 2452.

¹²⁶ "A New Klong," BT, 17 April 1900, p. 6; ในคำร้องบางชิ้นอยู่ใน กจช.กส.: บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม: 5, 117. คำร้องดังกล่าวทั้งหมดถูกปฏิเสธโดยกระทรวง พร้อมข้อความอธิบายว่า จะไม่มีใบคำร้องใด ๆ ได้รับความพิจารณาจนกว่าจะมีการนำนโยบายที่แน่นอนมาใช้

¹²⁷ ประกาศเรื่องห้ามไม่ให้จับจองที่ดินในท้องทุ่งฝั่งตะวันตกแห่งแม่น้ำเจ้าพระยา, "ป.ก.ป.ศ.", เล่ม 19, ตอน 2, หน้า 322.

บทที่ 3

สังคมชนบท : การตั้งถิ่นฐานในเขตชนบทเมือง และกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินในช่วงทศวรรษ 2433

โอกาสอันวามของตลาดการค้าข้าวระหว่างประเทศซึ่งได้กล่าวถึงในบทที่ 1 ได้ให้สิ่งจูงใจสำหรับการปรับปรุงที่ดินและโครงการชลประทานซึ่งเป็นหัวข้อของบทที่ 2 เพื่อที่จะให้ได้ภาพที่สมบูรณ์ของชนบทไทยในครั้งหลังของรัชกาลที่ 5 และเพื่อที่จะสามารถร่างเค้าโครงของสภาพทางสังคมของเศรษฐกิจการค้าข้าวภายในประเทศได้ละเอียดมากขึ้น เราต้องหันมาพิจารณาบางแง่มุมของชีวิตและสังคมในเวลานั้นอย่างใกล้ชิด ประการแรก ผู้เขียนจะบรรยายถึงวิถีที่คนไทยทุกระดับของสังคม ซึ่งได้รับแรงผลักดันจากโอกาสทางเศรษฐกิจและมีอิสระที่จะแสวงหาโอกาส อันเป็นผลจากการปฏิรูปทั้งปวงดังที่ได้กล่าวถึงในบทที่ 2 ได้มาตั้งหลักแหล่งและทำการเพาะปลูกในที่ดินบริเวณเปิดใหม่บนฝั่งตะวันออก ผู้คนเหล่านี้โดยส่วนใหญ่แล้วได้เข้าไปอ้างสิทธิและบุกเบิกที่ดินบริเวณชนบทเมืองรอบ ๆ เมืองหลวงใหม่ ซึ่งได้แก่ กรุงเทพฯ ประการที่สอง ผู้เขียนจะกล่าวถึงกรณีพิพาทเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ที่ดินในบริเวณใหม่นี้ในลักษณะที่เป็นการแสดงถึงราคาที่ดินที่เพิ่มขึ้นและความไม่สงบที่ชนบทไทยประสบในระบายนั้น รัฐบาลได้แก้ไขโดยวางมาตรการเฉพาะกิจต่าง ๆ แต่ในที่สุดก็ต้องรับเอาระบบการจดทะเบียนที่ดินที่ปฏิรูปแล้วมาใช้ซึ่งทำให้รัฐบาลจัดการกับปัญหาที่ดินในระบบเศรษฐกิจการเกษตรสมัยใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จากนั้นในบทที่ 4 ผู้เขียนจะขยายจุดสนใจออกไปครอบคลุมบริเวณภาคกลางของประเทศไทยทั้งหมด เพื่อค้นคว้าเรื่องโจรสลัด ซึ่งเป็นแง่หนึ่งของความวุ่นวายในชนบทในรัชกาลที่ 5 บทที่ 4 จะสรุปโดยการมองอย่างคร่าว ๆ ถึงความพยายามต่าง ๆ ของรัฐบาลทั้งที่เป็นในทางบวกและทางลบที่จะนำความสงบเรียบร้อยมาสู่ชนบท

ความพยายามใด ๆ ที่จะปะติดปะต่อภาพแบบแผนของการตั้งถิ่นฐานในฝั่งตะวันออกมักจะประสบอุปสรรคเนื่องจากการขาดแคลนข้อมูลสถิติ ตามความเป็นจริงแล้ว เนื่องจากรัฐบาลเพิ่งจะขยายเขตการปกครองไปสู่บริเวณนี้ในต้นทศวรรษที่ 25 นี้เอง ดังนั้น สำหรับปีก่อน ๆ เราจึงต้องพึ่งการสังเกตและคาดคะเนของปัจเจกบุคคลทั้งสิ้น ก่อนอื่น เป็นการเหมาะสมที่จะกล่าวโดยสังเขปถึงการเคลื่อนย้าย

เข้ามาสู่ฝั่งตะวันออก การเคลื่อนย้ายนี้ส่วนใหญ่เกิดขึ้นระหว่าง 2 ทศวรรษสุดท้ายและโดยทั่วไปขยายจากตอนใต้สู่บริเวณตอนเหนือ ดังนั้น ในขณะที่ตอนกลางทศวรรษ 2423 มีการถากถางที่ดินส่วนใหญ่ตามคลองประเวศบุรีรมย์เพื่อการเพาะปลูกแล้วนั้น¹ การตั้งหลักแหล่งอย่างกว้างขวางตามคลองแสนแสบยังมีได้เกิดขึ้นจนกระทั่งอีกหลายปีต่อมา² ในปีพ.ศ. 2423 ตามคำบอกเล่าเจมส์ แมคคาร์ธีผู้มาทำการสำรวจที่ดินให้แก่รัฐบาล ไม่มีการทำกรเพาะปลูกในตอนเหนือของคลองแสนแสบเลย ในทางตรงกันข้ามบริเวณนี้ “เต็มไปด้วยข้างป่าที่น้ำอันตรัย”³ 7 ปีต่อมา แมคคาร์ธีได้กลับมาที่เดิม และรายงานความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงว่า

“...เจ็ดปีมาแล้ว ข้าพเจ้าได้มาในที่เหล่านี้บ้างแล้ว มีความปลาดในตาอย่างที่สุดที่ได้มาเห็นที่ๆ เป็นป่าพงมาเป็นทุ่งนาไปหมดกันนั้น เมื่อข้าพเจ้าออกมาครั้งก่อนนั้น ที่เหล่านี้ไม่มีสิ่งใดเลย เป็นแต่ป่าพงดงข้างป่าทั้งนั้น และเป็นที่น่ากลัวแก่ชีวิตของที่ไปตั้งบ้านเรือนตามคลองแสนแสบ...”⁴

บริเวณที่แมคคาร์ธีกล่าวถึงเป็นพื้นที่แนวยาวจากคลองแสนแสบเข้าสู่ตอนใต้ของเขตสัมปทานรังสิตระหว่างทศวรรษ 2433 การอพยพเข้าสู่ฝั่งตะวันออกเพิ่มขึ้นถึงจุดสูงสุด โดยที่ประชาชนมากกว่าแสนคนได้เข้ามาจับจองบริเวณที่เคยเป็นป่าซึ่งได้รับการปรับปรุงโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม⁵ ดังที่เราจะกล่าวถึงต่อไป ขนาดของการอพยพเข้าสู่และการตั้งหลักแหล่งในบริเวณฝั่งตะวันออก จวบจนถึงปี 2445 ทำให้เกิดความจำเป็นต้องจัดตั้งเขตจังหวัดใหม่สองจังหวัดเพื่อให้การปกครองของรัฐบาลสะดวกขึ้น และในปี 2450 ประชากรในสวนเหนือของเขตสัมปทานรังสิตขยายตัวมากพอที่จะต้องมีการจัดตั้งตำบลใหม่⁶ อย่างไรก็ตาม ควรจะคำนึงไว้ด้วยว่า ถึงตอนนี้ชาวนาตลอดฝั่งตะวันออกได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงจากสภาวะตกต่ำของการเกษตรซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 7 สภาวะผลผลิตตกต่ำนี้ทำให้การอพยพเข้าสู่ฝั่งตะวันออกหยุดชะงักอย่างรวดเร็ว และจนถึงประมาณทศวรรษ 2463 ก็ยังมีที่ดินผืนใหญ่ ๆ ที่ยังไม่ได้ใช้ทำประโยชน์ในรังสิตและทั่วไปในฝั่งตะวันออกเหลืออยู่⁷

การจำลองภาพทั่ว ๆ ไปของการอพยพและการตั้งถิ่นฐานนี้ทำได้ง่ายกว่าการแสดงถึงวิธีดำเนินการและแบบแผนต่าง ๆ ซึ่งช่วยให้การอพยพและการตั้งถิ่นฐานนั้นสำเร็จลงได้ ผู้อพยพบางคนอาจจะได้รับการกระตุ้นจากสภาพแวดล้อมที่ “ผลักดัน” มากกว่า “การดึงดูด” ของโอกาสใหม่⁸ ตามคำกล่าวของลูเซียน เฮนส์ลีย์ “บุคคล ไร้อุปกรณ์การขยายตัวของกรุงเทพมหานครมาเรื่อย ๆ”⁹ และผู้สูงอายุไทยคนหนึ่งแนะกับผู้เขียนว่า การเลิกทาสทำให้ทาสสินไถ่จำนวนมากถูกขับไล่ออกจากสภาวะที่มั่นคงและถูกบังคับให้ต้องหาเลี้ยงตนเอง¹⁰ แต่โดยส่วนรวมแล้วผู้อพยพสู่ฝั่งตะวันออกต้องการเสียดูจจากการขยายตัวของเศรษฐกิจผู้อพยพบางคนมาจากกรุงเทพฯ และอีกหลาย ๆ คนอาจมาจากที่ไกลถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อาจจะพาครอบครัวมาด้วยหรือมามีภรรยาในถิ่นฐานใหม่¹¹

อย่างไรก็ตาม ผู้อพยพส่วนใหญ่จะมาจากชนบทแถบภาคกลางของไทย และในเรื่องนี้เราอาจอนุมานให้ถือนายจุนเป็นตัวอย่าง ตลอดทศวรรษ 2423 นายจุนประสบความสำเร็จมากในการปลูกข้าวในนาของเขาที่คลองภาษีเจริญทางตะวันตกของกรุงเทพฯ แหล่งน้ำที่พึ่งได้ไม่แน่นอน ในขณะที่ศัตรูข้าวมีมาก ทำให้เขาไม่เคยที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิตได้เกินกว่าสำหรับเลี้ยงตัวเองและครอบครัว จนกระทั่งวันหนึ่งเพื่อนของเขาได้ข่าวเกี่ยวกับที่ดินว่างเปล่าระหว่างคลองแสนแสบกับคลองรังสิตซึ่งตามรายงานว่า

ให้ผลผลิตอย่างมาก นายจุนและเพื่อนพร้อมกับคนอื่น ๆ จึงย้ายเข้าไปในบริเวณนั้นราวปี 2433 ในปีแรก เขาถางที่และทำนาในที่ดินประมาณ 5 ไร่ จนกระทั่งปี พ.ศ.2436 เขาได้ขยายที่นาออกเป็น 30 ไร่ และเก็บเกี่ยวผลผลิตได้มากพอที่จะขายเป็นสินค้า¹²

ที่ดินบริเวณคลองแสนแสบและระหว่างคลองกับเขตตอนใต้ของรังสิตส่วนใหญ่ หรืออาจจะทั้งหมด ใช้ทำการเพาะปลูกโดยชาวนาผู้ประกอบการขนาดเล็กเหมือนนายจุน เนื่องจากชาวนาเหล่านี้มีที่นาประมาณ 50 ถึง 200 ไร่ จึงดูเหมือนจะสอดคล้องกับความเห็นที่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า การขยายตัวของการทำงานข้าวในประเทศไทยนั้นกระทำโดยชาวนาเจ้าของที่ดินขนาดเล็ก และบทบาทของเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่หรือนายทุนเงินกู้มีจำกัด¹³ ภาพพจน์นี้ดูจะถูกต้องสำหรับบริเวณตอนกลางของประเทศไทย แต่ไม่ค่อยจะตรงกับประสบการณ์บนฝั่งตะวันออกเสียทีเดียว ในประการแรก ผู้ที่มาเลี้ยงชีพในฝั่งตะวันออกพบว่า ตนเองต้องต่อสู้กับภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติที่ค่อนข้างจะทารุณ ชีวิตในเขตชนเมืองใหม่นี้จึงไม่ใช่เรื่องง่าย การหักร้างถางพงเป็นงานหนักและการที่ครอบครัวจะต้องดิ้นรนเพื่อหาเลี้ยงตนเองก่อนที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิตครั้งแรกได้ ถ้าสมาชิกผู้ใหญ่ของครอบครัวคนใดเจ็บป่วยลง การเสียชีวิตของเขาไป แม้เพียงชั่วคราว ก็อาจทำให้ความพยายามที่จะตั้งถิ่นฐานทั้งหมดล้มเหลวลงได้ ในทันทีที่พืชผลถูกหว่านลงไป ก็ต้องเสี่ยงต่ออันตรายมากมาย เป็นต้นว่าอาจจะถูกช้างเหยียบย่ำ¹⁴ หรือล้มเหลวเนื่องจากน้ำฝนมากหรือน้อยเกินไป หรือจากโรคของพืชและศัตรูพืชต่าง ๆ¹⁵

ในเขตชุมชนเก่าใจกลางของอาณาจักรซึ่งการตั้งหลักแหล่งขยายตัวอย่างช้า ๆ และในบริเวณใหม่ที่ติดกับดินแดนที่มีการตั้งหลักแหล่งมานานแล้ว ผู้คนที่พยายามขยายเขตการเพาะปลูก แล้วเกิดประสบเคราะห์กรรม อาจถอยกลับไปที่บ้านหรือหมู่บ้านเดิมที่ออกมาได้โดยไม่ยากนัก ในเขตชนเมืองใหม่บนฝั่งตะวันออก การถอยกลับเช่นนี้ ถึงแม้ว่าจะเป็นไปได้ ก็ทำได้ยากกว่าและไม่บ่อยนัก นอกจากนั้น เนื่องจากไม่สามารถพึ่งความช่วยเหลือของเพื่อนบ้านที่อยู่มาก่อน ชาวนาบนฝั่งตะวันออกมักจะต้องกู้ยืมเพื่อนำเงินมาลงทุน¹⁶ บางคนอาจมีทรัพย์สินที่จะใช้ประกันเงินกู้ แต่อีกหลาย ๆ คนใช้ตัวเองหรือคนในครอบครัวเป็นประกันโดยสัญญายินยอมเป็นทาสสินไถ่ ถ้าไม่สามารถคืนเงินหรือให้ดอกเบี้ยย คนที่เอาตัวเป็นประกันต้องไปทำงานให้แก่เจ้าหนี้ในฐานะเป็นบ่าวหรือทาส¹⁷ หนี้สินส่วนมากอาจเกิดขึ้นในปีแรกของการตั้งหลักแหล่งเพื่อนำเงินมาเป็นค่าใช้จ่ายในการเพาะปลูก นอกจากนี้คนที่อาศัยอยู่ในเขตสัมปทานรังสิตยังต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินด้วย มีชาวเมืองผู้หนึ่งตั้งข้อสังเกตในเวลาต่อมาว่า ชาวนามักจะขาดเงินที่จะซื้อที่ดินและ

“...ดังนั้นเขาจึงต้องกู้โดยเสียดอกเบี้ยในอัตราร้อยละ 15 ในจำนวนนี้หลายคนก็ต้องขายที่ดินให้แก่คนที่ไม่มีเงินทุนในเวลาต่อมา หรือมิฉะนั้นก็อาจอยู่ต่อโดยการเช่าที่ดินหรือไปหาที่ดินใหม่ตามคลองอื่นที่ยังว่างอยู่”¹⁸

ชะตากรรมที่คล้ายคลึงกันเช่นนี้เกิดขึ้นกับผู้ที่มีเงินด้วยเหตุผลอื่น ๆ เช่นกัน

ดังนั้น ชีวิตของชาวนาผู้ประกอบการขนาดเล็กในฝั่งตะวันออกจึงมีความมั่นคงน้อยกว่าในบริเวณเขตชุมชนเก่า แต่ในขณะเดียวกัน โอกาสและศักยภาพของดินแดนแถบนี้และของเศรษฐกิจการค้าข้าวทั้งหมดดึงดูดความสนใจของผู้ที่มีเงินมากกว่าและมีความทะเยอทะยานสูงด้วย บางคนจะทำกิจการในลักษณะ

ผู้ค้าที่ดินเพื่อเก็งกำไรแท้ ๆ ถึงแม้ว่าเป็นการยากที่จะหารายละเอียดเฉพาะของคนกลุ่มนี้ เราก็ตราบว่า หลายคนซื้อที่ดินจากบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ในปี 2450 คนเหล่านี้มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินขนาดค่อนข้างใหญ่ และได้ร้องขอให้มีการแบ่งซอยที่ดินเป็นแปลงย่อย และแยกจดทะเบียนต่างหากจากกัน (ซึ่งเป็นที่แน่ชัดว่าเพื่อนำไปขายต่อ)¹⁹ หลายปีต่อมาเจ้าของที่ดินรายหนึ่งอ้างในคอลัมน์ของหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ว่า ผู้ค้ากำไรจากที่ดินเหล่านี้ได้รับผลกำไร 300-400% ในตำบลรังสิต โดยซื้อจากบริษัทและขายในเวลาหลายปีต่อมาด้วยราคาที่สูงขึ้นมากในยุครุ่งเรืองของที่ดิน²⁰ พระบรมวงศ์เธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงกล่าวเพิ่มเติมว่า นายหน้าขายที่ดินเหล่านี้ “ซื้อที่เก็บไว้ไม่นานก็ขายกันได้ในราคาสูง เล่นซื้อขายกันมากเช่นนี้ในพระมหานคร แล้วก็ตาม ไปจนถึงทุ่งรังสิตด้วย”²¹

กลุ่มที่มองบทบาทได้ชัดเจนกว่านายหน้าค้ากำไรที่ดิน คือ พวกเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ คนหนึ่งในกลุ่มนี้ได้แสดงความภาคภูมิใจอย่างเปิดเผยในบทบาทที่เขาและคนอื่นได้มีต่อการปรับปรุงที่บริเวณรังสิตและคลองแสนแสบว่า

“ที่ดินกว้างใหญ่ไพศาลนี้เป็นป่าร้างตั้งแต่ไหนแต่ไรมาและไม่ได้ให้ประโยชน์แก่ใครเลย...ต่อมาบริษัทได้รับสัมปทานการขุดคลองและโดยการทำเช่นนั้นก็ได้ออกมาด้วย แต่พวกเรานั้นเองที่ออกค่าใช้จ่ายสำหรับคลองเหล่านั้น และพวกเรานั้นเองที่ทุ่มเงินลงไปในความพยายามที่จะปรับปรุงที่ดินบริเวณนี้ และจากความพยายามรวมเงินทุนร่วมกันของเรา เราก็สามารถรวบรวมประชากรจำนวนมากได้ แต่จะต้องใช้เวลานานเท่าไรสำหรับประชาชนธรรมดาผู้ไม่มีทุนรอนและไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาล จึงจะสามารถปรับปรุงบริเวณนี้ได้”²²

เห็นได้ชัดเจนว่าผู้เขียนข้อความข้างต้นนี้มีความเห็นเหมือนกับพระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งเราได้กล่าวถึงในบทที่ 2 ที่ว่า การพัฒนาการเกษตรต้องการความร่วมมือระหว่างทุนของเจ้าของที่ดินกับแรงงานของผู้เช่า

เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่สามารถจัดดำเนินการกับที่ดินของเขาได้สองวิธี บางคนใช้แรงงานของทาสสินไถ่ บ่าวไพร่ และแรงงานจ้างเท่าที่จำเป็น เพื่อหักล้างถางพงและเพาะปลูก ยกตัวอย่างเช่น เมื่อพระยาไชยวิชิตซื้อที่ดินจำนวน 720 ไร่ทางตอนเหนือของคลองรังสิตในปี 2437 เขาได้มอบหมายให้ทาสสินไถ่กลุ่มหนึ่งเป็นผู้ทำ²³ ปีก่อนหน้านี้นี้มีราษฎรธรรมดาซื้อที่ดินขนาด 150 ไร่จากบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามและเขาก็ใช้แรงงานของทาสในการปรับปรุงที่ดินเช่นเดียวกัน²⁴ เจ้าของที่ดินรายใหญ่อีกรายคือ ม.ร.ว.ถัด สีหศักดิ์สมิทวงศ์ ขุนสาย หลานของพระองค์เจ้าสายฯ และม.ร.ว.สุวพรรณธ สนิทวงศ์ ซึ่งซื้อที่ดินผืนนี้ติดต่อกับคลองรังสิต วิธีดำเนินการของท่านแปลกออกไป ดังที่ท่านภูมิใจจะชี้ให้เห็นตรงที่ว่า ท่านเข้าไปดำเนินการเอง ม.ร.ว.ถัดเข้ามาอาศัยอยู่ในที่ดิน ดิ้นขึ้นทุกเช้าเพื่อดูแลคนงานและให้ความสนใจอย่างมากต่อการใช้ชีวิตด้านอื่น ๆ นอกเหนือจากการทำการเพาะปลูกด้วย เนื่องจากท่านมีทัศนคติว่า ไร่นาเปรียบเสมือนครอบครัว ม.ร.ว.ถัดจึงพบปะกับคนงานทุกคืน ซึ่งท่านจะคุยทั้งเรื่องการเกษตรและเรื่องอื่น ๆ เช่น ผลดีของการหลีกเลี่ยงการพนัน เหล้า และความประพฤติไม่ดีอื่น ๆ จากคำบอกเล่าของท่าน การใช้วิธีปกครองแบบพ่อปกครองแบบนี้ให้ผลดี คนงานของท่านสามารถผลิตได้มากกว่าผู้เช่าทำนาหรือคนงานในไร่นาที่เจ้าของไม่ได้มายุ่งเกี่ยวโดยตรง²⁵

ถึงแม้ว่าตัวอย่างดังกล่าวจะแสดงว่า เจ้าของที่ดินรายใหญ่ก็สามารถดำเนินกิจการในที่นาทั้งหมด ผืนเดียวได้ แต่ส่วนใหญ่พวกเขาเลือกที่จะแบ่งที่ดินออกเป็นสวน ๆ เพื่อให้เช่า ในช่วงทศวรรษ 2433 การปฏิรูปซึ่งยกเลิกทาสสินได้เริ่มมีผลบังคับใช้ ซึ่งหมายความว่า มีเจ้าของที่ดินจำนวนน้อยลงที่สามารถนำแรงงานคนมาใช้ทำนาผืนใหญ่ ๆ ได้ นอกจากนี้ เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เป็นคนกรุงและคงจะรู้สึกสบายใจกว่าที่จะมอบหน้าที่การทำนาให้แก่ผู้เช่า ดังนั้น คนเหล่านี้จะพยายามดึงดูดหาผู้เช่าที่ของเขาจากเพชรบุรี อยุธยา อ่างทอง “และจากที่อื่น ๆ ซึ่งผู้คนไม่มีที่พอทำกิน”²⁶

ขนาดของกิจการผู้ให้เช่าที่ดินนี้แตกต่างกันอย่างมากซึ่งจะเห็นได้จากกรณีตัวอย่างเฉพาะ 2-3 กรณี ในกรณีหนึ่ง มีคนจีนชื่อ “ซัน” เป็นเจ้าของที่ดินแปลงเล็ก ๆ ซึ่งเขาได้ตกลงให้เช่าแก่ชาวนาหัว-เมียคนไทยคู่หนึ่งในปี 2436 ในจำนวนที่ดินทั้งหมดของซันมีเพียง 20 ไร่เท่านั้นที่หักร้างวางพงแล้ว ที่ดินส่วนนี้เองที่ซันให้เช่า โดยได้ค่าเช่าเป็นข้าวประมาณ 40 ลิตรต่อไร่ ซึ่งปกติเป็นจำนวนต่ำกว่า 10% ของผลผลิต²⁷ นอกจากนี้ซันยังอนุญาตให้ผู้เช่าหักร้างวางพงและเพาะปลูกในที่นาที่อยู่ติด ๆ กันให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้โดยไม่คิดค่าเช่า ประมาณปี 2439 ชาวนาไทยหัวเมียผู้เช่าที่ของซันทำนาประมาณ 200 ไร่ แต่ตามบันทึกไม่ได้บอกไว้ว่าสัญญาเช่าในตอนนี้เป็นอย่างไร²⁸

ในกรณีสุดท้ายอีกด้านหนึ่งเกี่ยวกับขนาดของการถือครองที่ดิน เราอาจชี้ให้เห็นถึงการดำเนินงานของบริษัทลำไทร แม้ว่าจะมีข้อมูลจากการบันทึกกิจการของบริษัทไม่มากนัก แต่ก็เห็นได้ชัดว่าในต้นทศวรรษ 2433 บริษัทซื้อที่ดินประมาณ 9,000 ไร่จากบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของรังสิต บริษัทลำไทรดำเนินการขุดคลองเล็ก ๆ ของตัวเองในบริเวณที่ถือครอง และเพื่อเป็นการดึงดูดผู้เช่า จึงได้เสนอที่ดินให้ทำโดยไม่คิดค่าเช่าในระหว่างปีแรก ๆ ของการเพาะปลูก เมื่อที่ดินได้รับการปรับปรุงแล้วบริษัทก็จะเพิ่มค่าเช่าตามลำดับจนถึง 3 บาทต่อไร่ หรือประมาณหนึ่งในหกของเงินรายได้ทั้งหมดในปี 2448²⁹

ในกรณีสุดท้ายระหว่างกรณีการถือครองที่ดินขนาดเล็กของนายซัน กับกรณีการประกอบธุรกิจที่ดินขนาดใหญ่ของบริษัทลำไทร จะมีกรณีส่วนใหญ่ซึ่งอยู่ระหว่างกรณีสุดท้ายทั้งสองนี้ที่เจ้าของที่ดินทางฝั่งตะวันออกให้เช่าที่ดินแก่ชาวนาผู้ขอเช่า สำหรับจุดประสงค์ของเราความแตกต่างระหว่างขนาดการถือครองของเจ้าของที่ดินมีความสำคัญน้อยกว่าข้อเท็จจริงที่ว่า การถือครองที่ดินขนาดใหญ่และการเช่าที่ดินเป็นประเด็นสำคัญที่ชี้ให้เห็นสภาพทางสังคมของเขตชานเมืองฝั่งตะวันออก ถึงแม้ว่าเราจะขาดข้อมูลทางสถิติในเรื่องนี้ และดังนั้นเราจึงไม่สามารถชี้ชัดว่า ส่วนไหนของฝั่งตะวันออกได้รับการปรับปรุงโดยเจ้าของผู้ประกอบการรายย่อย ส่วนไหนโดยทาสและปาวไฟร์ และส่วนไหนโดยผู้เช่า แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่าส่วนต่าง ๆ เหล่านี้แตกต่างจากที่เป็นอยู่ในบริเวณชุมชนเก่า ซึ่งประกอบด้วยเจ้าของที่ดินเป็นส่วนใหญ่และผู้เช่าเป็นส่วนน้อย ในบริเวณบุกเบิกใหม่ เจ้าของที่ดินมีจำนวนน้อยกว่าและผู้เช่ามีจำนวนมากกว่า ความแตกต่างของสัดส่วนนี้เกี่ยวข้องกับลักษณะอื่นของสังคมชานเมือง ซึ่งข้อแรกที่เราจะให้ความสนใจ คือ ความคล่องตัวในการโยกย้ายถิ่นฐานของประชากร

ในปี 2429 นักการทูตชาวอังกฤษคนหนึ่งกล่าวถึงชาวชนบทสยามว่า “น้อยนักที่ชาวชนบทจะเดินทางข้ามจังหวัด”³⁰ นักการทูตผู้นี้ให้ข้อสังเกตที่ผิดพลาดมิใช่เพียงเพราะความไม่เที่ยงตรงในการรายงาน หากแต่เป็นเพราะการรายงานที่ผิดกาลเวลามากกว่าก่อนหน้านั้นเพียงปีเดียว นักสังเกตการณ์ชาวอิตาเลียน

ผู้หนึ่งซึ่งแหลมคมกว่าบันทึกไว้ว่า คนไทยที่อาศัยอยู่บนฝั่งตะวันออกมีการเคลื่อนย้ายค่อนข้างมาก จี. อี. เกรินี (G.E. Gerini) บรรยายถึงพื้นที่ขนาดใหญ่ซึ่งถูกบุกเบิกเพื่อการเพาะปลูกตามฝั่งคลองประเวศบุรีรมย์และชี้ให้เห็นว่า ลักษณะของที่อยู่อาศัยบนที่ดินเหล่านี้ไม่ใช่ลักษณะของที่อยู่ถาวรตามแบบของไทย แต่เป็นเพียง “กระท่อมไม้ไผ่หรือฟางหยาบ ๆ ซึ่งดูเหมือนจะสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่อยู่ชั่วคราวสำหรับชาวนาที่ทำนาในนาข้าวที่อยู่บริเวณใกล้ ๆ กัน”³¹ เกรินีให้ความเห็นเกี่ยวกับการที่ผู้ชายในครอบครัวที่อยู่ตามกระท่อมเหล่านี้มักจะหายตัวไปว่า “เขาจะอพยพออกไปหลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จแล้วไม่นาน เพื่อหางานที่อื่นทำและจะกลับมาอีกเมื่อได้เวลาหว่านไถที่นาอีกครั้งหนึ่ง”³² สิปปาคอมเจ้าพนักงานกองทะเบียนที่ดินจากกระทรวงเกษตรฯ พบว่า ลักษณะการตั้งหลักแหล่งที่ไม่ถาวรแบบนี้เป็นอุปสรรคต่องานของเขา หลังจากถูกเก็บเกี่ยว เขาและผู้ช่วยจะทำการสำรวจเพื่อออกใบถือครองและประเมินภาษีที่ดิน แต่บ่อยครั้งที่ไม่สามารถหาทั้งเจ้าของที่ดินและผู้เช่าได้พบในบริเวณนั้น³³ ในปี 2452 มีคำบอกเล่าอีกครั้งว่า ผู้เช่าจำนวนมากในเขตรังสิตอาศัยอยู่ชั่วคราวในฤดูกาลทำนาเท่านั้น หลังจากเก็บเกี่ยว เขาจะกลับไปอยู่ถาวรที่อื่น³⁴

แม้แต่ผู้ที่ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรในแถบนี้ก็อาจจะถูกดึงดูดีให้มีการย้ายถิ่นอยู่บ่อย ๆ ภายในฝั่งตะวันออกนั่นเอง แม้จะมีโชทุกปีก็ตาม อย่างน้อยที่สุดตราบนครบทั้งปี 2443 ผู้อพยพส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่ย้ายถิ่นเข้าสู่เขตสัมปทานรังสิต และในจำนวนนี้มีเป็นจำนวนมากที่จะตั้งถิ่นเดิมที่คลองประเวศบุรีรมย์ ในทศวรรษ 2423 การปรับปรุงคลองประเวศบุรีรมย์ถือกันว่าประสบความสำเร็จ แต่เนื่องจากเหตุผลหลายประการ เช่น คลองตื้นเขิน ความเสียหายจากวัชพืชและศัตรูพืช ความเสื่อมของดินและแหล่งน้ำที่ถูกรบกวนจากการขุดคลองรังสิต ทำให้ที่ดินในบริเวณนี้เสื่อมโทรมลง ในขณะที่ที่ดินในรังสิตเจริญมากขึ้น³⁵ ผู้อพยพจากคลองประเวศบุรีรมย์ไปรังสิตจะสมทบกับผู้มาจากบริเวณใกล้เคียง ดังเช่นปทุมธานี และภาวะผลผลิตตกต่ำในปี 2450 ในบางตำบลริมคลองแสนแสบทำให้ผู้เช่ากว่าร้อยละครึ่งต้องละทิ้งถิ่นมาอยู่ที่รังสิตด้วย³⁶ ดังนั้น การเคลื่อนย้ายของประชากรจึงสะท้อนให้เห็นถึงโชคชะตาอันผันผวนของพื้นที่บริเวณต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันออก ตามที่นายเกรแฮมชี้ให้เห็นต่อไปนี้

“ภาพที่ปรากฏของระบบรังสิตอันยิ่งใหญ่แตกต่างจากภาพอันน่าทึ่งหัวใจในคลองประเวศบุรีรมย์เป็นอันมาก ณ ที่นั้น ที่ดินมีราคาแพงขึ้นทุกปี คลองสายใหม่ ๆ ใ้รับการขุดสร้างและที่ดินที่ปรับปรุงแล้วก็ถูกจับจองทันที...มีผู้อพยพไม่ขาดสายเข้าสู่บริเวณที่มีคลองเป็นแหล่งน้ำ ชาวนาจากคลองประเวศบุรีรมย์และที่อุดมสมบูรณ์น้อยกว่าแถบตะวันตกของแม่น้ำ (เจ้าพระยา) ละทิ้งที่ดินเก่ามาสู่พื้นที่ใหม่ที่ดีกว่าดังกล่าวนี้”³⁷

การย้ายถิ่นยังคงมีต่อมาแม้หลังจากการปรับปรุงเขตสัมปทานรังสิต นั่นคือ ภาวะตกต่ำของการผลิตทางการเกษตรในทศวรรษต่อมาซึ่งทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายออกจากที่นั้น ตามข้อมูลแหล่งหนึ่งผู้อพยพออกจากรังสิตไปหาที่อยู่ใหม่ในนครนายกและปทุมธานี และบางคนถึงกับกลับไปที่คลองประเวศบุรีรมย์³⁸ ในปี 2456 โครงการควบคู่น้ำขนาดย่อมที่สำเร็จลงทางตอนใต้ของคลองประเวศบุรีรมย์จึงใจให้ชาวนาละทิ้ง “เขตรังสิตที่ซึ่งสภาวะไม่ค่อยจะดีเท่าที่เคยเป็นมา”³⁹

ดังนั้นการย้ายถิ่นของประชากรและการตั้งถิ่นฐานชั่วคราวเป็นลักษณะหนึ่งของสังคมชนเมือง ซึ่งทำให้บริเวณนี้แตกต่างออกไปจากเขตเพาะปลูกเก่าแก่ของภาคกลาง บริเวณทั้งสองยังแตกต่างกันในลักษณะทางกายภาพของหมู่บ้านอีกด้วย ในสมัยโบราณ หมู่บ้านของไทยมักจะมีลักษณะพื้นฐานสอง

ประการ ซึ่งนักมานุษยวิทยาเขียนว่า “หมู่บ้านเป็นแนว” (strip villages) และ “หมู่บ้านกระจุก” (cluster village)⁴⁰ หมู่บ้านเป็นแนวประกอบด้วยบ้านปลูกเป็นแถวยาวแคบ ๆ ตามแม่น้ำ ลำคลองหรือตามถนน มีสวนผักและนาอยู่หลังบ้าน ศูนย์กลางจะอยู่ที่การมีชายแม่น้ำร่วมกันมากกว่าจะอยู่ใจกลางหมู่บ้าน หมู่บ้านเป็นแนวหลาย ๆ หมู่บ้านในที่ที่มีประชากรหนาแน่นมักจะกลายเป็นบริเวณการตั้งหลักแหล่งที่ยาวต่อเนื่อง สำหรับหมู่บ้านกระจุกซึ่งไม่ได้ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำ แต่อยู่ในท่ามกลางนาข้าวมักจะรวมตัวกันเป็นหน่วยเดียว และแต่ละหน่วยจะแยกออกจากหมู่บ้านใกล้เคียง

บริเวณฝั่งตะวันออก การตั้งหลักแหล่งเป็นไปตามแบบใหม่ นั่นคือ ชาวนาจะก่อสร้างบ้านขึ้นในใจกลางที่ดินของเขานั่น “ที่ราบกว้างใหญ่ที่ไม่มีต้นไม้อะไร”⁴¹ และไม่ได้อยู่ในหมู่บ้านทั้งแบบ “เป็นแนว” หรือ “กระจุก” เพื่อสะดวกต่อการปกครองรัฐบาลจึงรวมบ้านเรือนประมาณ 50 หลังคาเรือนที่แยกกันอยู่ จัดกลุ่มเข้าด้วยกันเป็นหนึ่งหมู่บ้าน และนักมานุษยวิทยาได้ตั้งชื่อให้เหมาะสมว่า “หมู่บ้านกระจาย” (scatter villages)⁴²

ผู้สังเกตการณ์เริ่มให้ความเห็นเกี่ยวกับลักษณะการตั้งบ้านเรือนแบบใหม่นี้เป็นครั้งแรกในราวทศวรรษ 2433 และเขามักจะเชื่อมโยงลักษณะนี้กับความไม่สงบและอาชญากรรมที่มีมากในบริเวณฝั่งตะวันออก ในปี 2437 ม.ร.ว.สุพรรณธร และนายมุลเลอร์ จากบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่ตั้งหลักแหล่งในเขตสัมปทาน “พวกเหล่านี้ก็ตั้งโรงอยู่เป็นหย่อมหย่อมตามขอบใจ”⁴³ ในปี 2451 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* แนะนำเหตุร้ายแรงในชนบทใกล้ ๆ กรุงเทพฯ เกิดขึ้นจากการที่ที่นาเหล่านี้ “กระจายอยู่ตามทุ่งนาห่างจากกันมาก”⁴⁴ ในปีต่อมา รายงานของนายเกรแฮมให้ข้อสรุปที่คล้ายคลึงกันในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบริเวณรังสิตว่า

“มาตรการที่จำเป็นอีกก้าวหนึ่งในการป้องกันทรัพย์สินจักต้องดำเนินการทันที ผู้สัญจรไปมาตามคลองรังสิตออกที่จะสะดุดใจกับการขาดแบบแผนในการตั้งบ้านเรือนเสียมิได้ ดูเหมือนว่า เมื่อมาถึง ผู้อยู่อาศัยก็จะสร้างบ้านบนฝั่งคลองตรงที่เขาชอบมากที่สุด โดยไม่มีการปรึกษาผู้ใหญ่บ้านหรือกำนัน ณ ที่นั้นเขาจะสะสมวัวควาย ข้าวของและอาศัยอยู่อย่างโดดเดี่ยว ผลที่เกิดขึ้นคือ คับหนึ่งบ้านของเขาถูกรายล้อมด้วยกลุ่มโจร และเขาพบว่าตนเองอยู่ห่างจากเพื่อนบ้านที่อาจให้ความช่วยเหลือ ได้ถึงครึ่ง ไมล์”⁴⁵

เกรแฮมแนะนำต่อไปว่า ผู้มาตั้งถิ่นฐานควรจจะรวมตัวกันขึ้นเป็นหมู่บ้านประมาณ 20 หลังคาเรือน หมู่บ้านแต่ละแห่งควรมีรั้วล้อมและมีประตูซึ่งปิดหลังเที่ยงคืน และคนในหมู่บ้านอาจเปลี่ยนกันเฝ้ายาม⁴⁶

ในปี 2450 ม.ร.ว.สุพรรณธรย้ำอีกครั้งว่า การตั้งถิ่นฐานอย่าง “กระจุกกระจาย” นี้เกี่ยวข้องกับเหตุร้ายแรงที่เกิดขึ้นในชนบท นอกจากนี้ เขายังอ้างด้วยว่า ความไม่มั่นคงซึ่งเป็นผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้นเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการย้ายออกจากบริเวณรังสิต⁴⁷ ประการสุดท้าย ที่กล่าวกันว่า การตั้งบ้านเรือนแบบนี้จะทำความเดือดร้อนให้แก่หน่วยงานของรัฐบาลต่อไปข้างหน้าก็สามารถพิสูจน์ได้จากรายงานซึ่งเขียนในปี 2470 ว่า “การที่ราษฎรจะมาตั้งการทำการในทุ่งนี้(อำเภอหนองเสือในเขตสัมปทานรังสิต) เพียงครัวหนึ่งหรือสองครัวก็เกรงจะถูกรบกวน เพราะราษฎรมาจากตำบลต่าง ๆ กันทั้งสิ้น”⁴⁸

ผู้เขียนทั้งหมดที่เราได้อ้างถึงข้างต้นนี้ได้กล่าวเป็นนัยถึงความรุนแรงและความไม่สงบซึ่งแพร่หลายอยู่ในชนบทไทยตอนปลายศตวรรษ ในบทที่ 4 เราจะกล่าวถึงปัญหาโจรผู้ร้ายในแง่ที่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นแพร่หลายกว้างขวางมากกว่านี้ สำหรับในที่นี้จะให้ความสนใจเฉพาะกรณีพิพาทเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเป็นความไม่สงบที่ดูจะเป็นเรื่องเฉพาะของชนเมืองฝั่งตะวันออก

เงื่อนไขทั่วไปข้อหนึ่งที่มีส่วนทำให้เกิดกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินคือ ระบบการจดทะเบียนของรัฐบาลที่ไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ เท่าที่เป็นมา เจ้าหน้าที่ประจำท้องถื่นของรัฐบาลจะออกเอกสารที่ดินชั้นต้น (ใบเหยียบย่ำ) ให้แก่ผู้ยื่นคำขอ จากนั้นเมื่อผู้ประเมินภาษี (ข้าหลวงเสนาหรือข้าหลวงกรมนา) ซึ่งแต่งตั้งจากกระทรวงเกษตรฯ ทำการสำรวจประจำปีแล้วก็จะออกเอกสาร (บางแห่งเรียกว่า ใบจองบางแห่งเรียกว่า ตราแดง) ซึ่งให้กรรมสิทธิ์อย่างถาวรมากกว่า นอกจากนี้ เขายังออกใบเสร็จรับเงินภาษีที่จ่ายซึ่งจะใช้เพื่อสนับสนุนการอ้างสิทธิในที่ดินเฉพาะแปลงได้ ความสับสนในระบบนี้เกิดขึ้นเพราะไม่มีการเก็บบันทึกที่ดินที่ขึ้นทะเบียนแล้ว หรือบันทึกการซื้อขายที่ดินที่ส่วนกลาง นอกจากนี้ เมื่อมีการเปลี่ยนตัวผู้ประเมินภาษี ผู้มาใหม่อาจใช้แบบฟอร์มใหม่หมดก็เป็นได้ เมื่อไม่มีบันทึกส่วนกลาง เจ้าพนักงานอาจออกเอกสารใหม่ให้กับที่ดินที่มีการขึ้นทะเบียนไว้แล้ว กล่าวโดยสรุปก็คือ นอกเสียจากว่าผู้ประเมินภาษีและเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นทำงานอย่างละเอียดและซื่อสัตย์ ระบบนี้จะช่วยให้ไม่เกิดความสับสนหรือการหลอกลวงได้น้อยมาก สำหรับที่นาแปลงหนึ่ง ๆ ผู้อ้างสิทธิหลายคนอาจมีทั้งใบเหยียบย่ำ ตราจองหรือตราแดงใบหนึ่งหรือมากกว่า ซึ่งออกโดยผู้ประเมินหลายคน และอาจมีใบเสร็จค่าภาษีของปีหนึ่งหรือหลายปี นอกจากนี้ ถ้าที่นาอยู่ในเขตโครงการปรับปรุงที่ดิน อาจมีบุคคลอื่นอีกที่สามารถอ้างสิทธิจากใบเสร็จแสดงการซื้อที่ดินจากผู้ปรับปรุงที่ดิน⁴⁹

ความหละหลวมของระบบแม้จะมีสาเหตุ แต่ก็ก่อให้เกิดกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดิน การวิวาทที่เกิดขึ้นและทำให้เกิดความไม่สงบในชนบทของไทยในทศวรรษ 2433 มีสาเหตุเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจที่ขยายตัวโดยทั่วไปในขณะนั้น ที่ดินเริ่มมีค่าเพิ่มขึ้นอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก จนกลายเป็นสินค้าจำเป็นสำหรับการเพาะปลูกข้าวเพื่อส่งออกขาย ดังนั้น ที่ดินจึงมีค่าพอแก่การแย่งชิง แม้จะมีข้อมูลจำกัดมาก แต่ผู้เขียนก็ได้พยายามแสดงให้เห็นในตารางหมายเลข 1 ซึ่งสนับสนุนความเห็นของผู้สังเกตการณ์ตอนนั้นว่า ราคาของที่ดินโดยเฉพาะบนฝั่งตะวันออกเพิ่มขึ้นเร็วมากในตอนท้ายของศตวรรษ⁵⁰ และในฝั่งตะวันออกที่ซึ่งโอกาสจับจองที่ดินมีมากที่สุดและอุปสรรคจากรัฐที่มีต่อการไขว่คว้าหาที่ดินมีน้อยที่สุดนี้เองที่การวิวาทแย่งชิงที่ดินกลายเป็นปัญหาสำคัญ

ตาราง 1
ราคาที่ดินบนฝั่งตะวันออก⁵¹
(บาท/ไร่)

ปี	ราคา	จำนวน
2423	4.00	1
2433	4.25	1
2435	5.30	3
2437	4.80	3
2439	6.30	2
2441	3.50	1
2442	22.67	3
2444	35.00	1
2445	26.50	2
2446	35.00	1
2447	37.50	2

กรณีพิพาทกรณีหนึ่งเกิดขึ้นแทบจะทันทีที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้รับสัมปทานที่ดินบริเวณรังสิต กรณีนี้เกี่ยวข้องกับที่ดินในบริเวณทางตะวันตกของเขตสัมปทานตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาไม่ไกลจากปทุมธานี ตามคำบอกเล่าของบริษัทมีว่า เมื่อขุนนาง (ผู้มีบรรดาศักดิ์) จากกรุงเทพฯ กลุ่มหนึ่งทราบว่ามีกรให้สัมปทาน คนเหล่านั้นก็ตีความทันทีว่าเป็นโอกาสที่จะหาผลประโยชน์จากบริษัท โดยความร่วมมือจากผู้ประเมินภาษี ขุนนางเหล่านั้นได้ปลอมแปลงเอกสารเกี่ยวกับที่ดินบริเวณนั้น เพื่อที่จะแสดงว่ามีสิทธิบนที่ดินที่บริษัทตั้งใจจะตัดคลองผ่านมาตั้งแต่หลายปีก่อนหน้าแล้ว จากนั้นก็ขายที่ดินให้แก่ชาวนาผู้ประสงค์จะทำนาในเขตสัมปทาน⁵² ในไม่ช้า ผู้ที่ซื้อที่นาไปจากพวกที่อ้างสิทธินี้ก็เกิดทะเลาะกับชาวนาที่ซื้อที่ดินที่เดียวกันจากบริษัท จนเกิดเป็นเหตุรุนแรงขึ้นบ่อย ๆ ในปี 2435 ราชรัฐรู้สึกตกใจในสภาวะของเขตสัมปทานซึ่งเขาได้บรรยายด้วยภาษาที่ผิด ๆ ถูก ๆ ไว้ว่า

“แต่ที่นาเหล่านั้นข้าพเจ้าได้เห็นหมู่บ้านคนไปประชุมอยู่เป็นอันมาก ไม่เหมือนอย่างเดิมขณะเมื่อ 3-4 เดือนก่อนซึ่งเป็นน้ำเป็นพงกรจ้อย แล้วพวกราษฎรเป็นอันมาก ได้ชวนกันเข้ามาหากอบปนีชุดคลองจะขอจับจองซื้อที่นั้นไว้เป็นกำมธสส่วนตัว...แต่ข้าพเจ้ามีความเสียใจเป็นอันมากเพราะกำนันคำ แลพระยา (เข้าใจว่าคงจะหมายถึงข้าหลวงปทุมธานี)⁵³ ได้อาพวกรหัวหน้าของราษฎรเหล่านั้นซึ่งอยู่ที่ปากเกร็ดและบางประทุมมา แลได้ภาพพวกเหล่านั้นไปจับจองในจำเพาะในที่กอบปนีจะลงมือชุดคลองใหม่นั้น กอบปนีได้ขายที่เหล่านั้นให้แก่ราษฎรผู้ซื้อหลายคน แต่ผู้ซื้อเอาที่เหล่านั้นเป็นกำมธสของตัวไม่ได้เพราะมีข้อขัดขวางหลายอย่างหลายประการ

แล้วพวกกำนันเหล่านั้นยังได้ขู่ว่าจะให้คนถือเครื่องสาตราวุธอยู่รักษาที่ทั้งนั้น จะไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดเข้าไปในที่เหล่านั้นได้ นอกแต่พวกของเขาเอง...”⁵⁴

กราซีกกล่าวอ้างในเวลาต่อมาว่า ผู้มาอ้างสิทธิบางคนที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับบริษัทเป็นคนที่สังกัดซึ่งปกป้องโดยผู้มีบรรดาศักดิ์ในกรุงเทพฯ ข้อที่น่าสนใจก็คือ กราซีกดูเหมือนจะกังวลเป็นพิเศษกับความรุนแรงที่เกิดจากการกระทำของชาวมอญซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยในบริเวณนั้น มีพวกชาวมอญกลุ่มใหญ่ “พร้อมด้วยอาวุธปืน ดาบ และอาวุธอื่น ๆ” เข้ามาเหยียบย่ำทำลายนาข้าวปลูกใหม่ ๆ ของชาวนาในเดือนมิถุนายน 2435

“...พวกเหล่านี้ได้ว่าเขาได้ทำลายกอมปะนีชุกคลองนั้นแล้ว จึงได้บังอาจบุกรุกเข้ามาทับกระบือเหยียบย่ำที่นาซึ่งได้ทำลงไว้แล้ว เขาได้คำ่ว่าหยาบฆ่าถึงคนของข้าพเจ้ากับพวกกอมปะนีของข้าพเจ้าด้วยแล้วยังได้ขู่ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดเป็นคนของกอมปะนีบังอาจเข้ามาในที่นั้นเขาจะประหารชีวิตเสีย แต่พวกของข้าพเจ้าหาได้โต้ตอบเป็นการการใดไม่ คนของข้าพเจ้ามีความตกใจกลัวเป็นอันมาก แต่ข้าพเจ้าก็ไม่มีกำลังอาญาสิทธิ์ที่จะช่วยเขาได้...”⁵⁵

ต่อมาในเดือนเดียวกันนั้น กราซีกรายงานว่า มอญกลุ่มนั้นไล่ควายและเผาบ้านของเจ้าของนาที่ถูกต้องหลายคนในที่สุด⁵⁶ เราอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ปทุมธานีและบริเวณใกล้เคียงมีชาวมอญอาศัยอยู่มาก อาจเป็นไปได้ว่า คนเหล่านี้ถูกบังคับหรือชักจูงให้ทำผลประโยชน์ให้แก่เจ้าพนักงานท้องถิ่นในการแย่งชิงที่ดิน

กรณีพิพาทเหล่านี้ไม่สามารถตกลงกันได้เป็นเวลานานหลายปี ผลก็คือ ที่ดินส่วนใหญ่ถูกทิ้งร้าง เพราะเจ้าของที่ดินเลือกที่จะย้ายไปอยู่ในบริเวณที่สงบกว่า ในที่สุดข้าหลวงกรมนาและข้าราชการดังกล่าวได้รับโทษจากข้อกล่าวหาที่บริษัทฟ้องร้อง แต่ในแง่ของการลงโทษและการจัดการเกี่ยวกับที่ดินในที่สุดนั้น ไม่มีการบันทึกไว้ชัดเจน⁵⁷

การวิวาทที่คล้ายคลึงกันเกิดขึ้นในตำบลอื่นๆ ในบริเวณฝั่งตะวันออก เอฟ.เฮช. ไซลส์ (F.H. Giles) ชาวอังกฤษผู้ซึ่งทำงานให้แก่กรมสรรพากรได้ร่วมสอบสวนเรื่องราวบริเวณคลองประเวศบุรีรมย์ในตอนกลางทศวรรษ 2433 และให้ข้อสังเกตว่า ตามฝั่งคลองนี้ “ยังเป็นการยุ่งเหยิงมาก มีวิวาทได้เถียงกัน เกือบแทบทุกราย”⁵⁸ ผู้อ้างสิทธิบางคนมีตัวกรอก ซึ่งออกโดยกระทรวงเกษตรฯให้แก่ผู้ตั้งหลักแหล่งเมื่อชุกคลองครั้งแรกในช่วงทศวรรษ 2413 คนอื่น ๆ อ้างสิทธิจากหนังสือตราจองที่ออกให้ในเวลาต่อมา โดยผู้ประเมินภาษีซึ่งก็ได้รับแต่งตั้งจากกระทรวงเกษตรฯเช่นกัน ไซลส์กล่าวว่า “ผลที่ตามมาก็คือ ข้อบกพร่องอันสุดกล่งเมื่อผู้ที่แข็งเกรงกว่าหรือมีอิทธิพลมากกว่าเข้าไปในที่นั้นนั้นทำประโยชน์”⁵⁹ ข้อเขียนของไซลส์ทำให้เราเห็นภาพที่ชัดเจนเกี่ยวกับราคาที่ดินที่เพิ่มขึ้น ตอนต้นทศวรรษ 2423 ดูเหมือนว่า ที่ดินบางแห่งตามคลองนี้ไม่ถูกถือว่าเป็นสมบัติมีค่า ดังนั้น ผู้ครอบครองดั้งเดิมอาจจะทิ้งที่ดินนั้นไปเลย หรือยังคงถือครองอยู่แต่ทิ้งร้างไว้หลายปีโดยมิได้ใช้เพาะปลูก ระหว่างนั้นคนอื่นเข้ามาหักร้างถางพง และขอหนังสือรับรองจากผู้ประเมินภาษี พอถึงช่วงทศวรรษ 2433 ราคาที่ดินเพิ่มขึ้นไปมากพอที่จะทำให้ทั้งสองฝ่ายเห็นว่าที่ดินมีค่าแก่การอ้างกรรมสิทธิ์

กรณีพิพาทที่รุนแรงและใหญ่ที่สุดในช่วงทศวรรษ 2433 ครอบคลุมบริเวณตอนใต้ของเขตสัมปทานรังสิต และบังเอิญเกี่ยวข้องกับบุคคลสองคนที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว คนหนึ่งคือนายจุน ผู้ซึ่งย้ายจาก

คลองภาษีเจริญมาที่รังสิตเพื่อหาที่นาที่อุดมสมบูรณ์กว่าในปี 2433 และในปี 2436 ได้ขยายที่ทำนาทั้งหมดเป็น 30 ไร่ ในปีก่อนหน้านั้น นายจุนได้พบว่า ที่ดินที่เขาทำนานั้นอยู่ในเขตสัมปทานของบริษัท เขาจึงทำเรื่องขอซื้อที่ดินจากบริษัทไว้ แต่ในปี 2436 เขากลับถูกบังคับไล่ออกจากที่ดินโดยกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับหลวงวาทิตย์ประเทศ เราได้กล่าวถึงหลวงวาทิตย์ฯ ครั้งแรกในบทที่ 2 ในฐานะหุ้นส่วนคนหนึ่งในการปรับปรุงคลองพระยาบรรพชา อย่างไรก็ตาม หลวงวาทิตย์ฯ มีชื่อเสียงในฐานะผู้ขุดคลองน้อยกว่าในฐานะนักแย่งชิงที่ดินบนฝั่งตะวันออก จวบจนกระทั่งถึงปี 2432 เขาได้สร้างชื่อให้แก่ตัวเองในฐานะเจ้าของที่ดินรายใหญ่ริมคลองประเวศบุรีรมย์⁶⁰ อีกไม่กี่ปีต่อมาจุดสนใจของเขาย้ายขึ้นสู่คอนทอนเหนือและได้มีขุนนางในกรุงเทพฯ อีกหลายคนเข้าร่วมด้วย

ในบรรดาใบฎีกามากมายที่เขียนร้องเรียนเกี่ยวกับพฤติกรรมของกลุ่มหลวงวาทิตย์ฯ ใบฎีกาเขียนโดยชาวนา 18 คน ร้องเรียนต่อกระทรวงเกษตราในปี 2437 นับเป็นตัวอย่างที่ดี ผู้ร้องเรียนกล่าวว่า ได้ทราบความตั้งใจของบริษัทที่จะขุดคลองไปบริเวณนั้น จึงได้มาซื้อที่นาจากบริษัท ทำการบุกเบิกและทำการเก็บเกี่ยวผลผลิตเป็นอย่างดีมา 2 ปีแล้ว และแล้วในระหว่างฤดูการทำนาปี 2437 คนประมาณ 30 คนซึ่งเป็นข้าทาสบริวารของหลวงวาทิตย์ฯ และขุนนางกรุงเทพฯ อีก 2 คน บังคับให้ผู้ร้องเรียนต้องละทิ้งที่นาเพื่อที่พวกเขาจะเข้ามาทำนาเสียเอง⁶¹

ในปี 2438 เจมส์ แมคคาร์ธี จากกรมสำรวจได้เข้าร่วมในคณะกรรมการที่แต่งตั้งขึ้นเพื่อสอบสวนกรณีพิพาทและได้รวบรวมเรื่องราวที่ค่อนข้างน่าเศร้าใจว่ามีการกระทำที่เป็นไปได้ถึงเพียงนั้น เขาสังเกตเห็นและได้ไต่ถามถึงซากบ้านใหม่ไฟที่เหลืออยู่ และได้รับคำตอบว่าเป็นของชาวนาชื่อ นายเต็ม และภรรยา ซึ่งในปี 2432 มีที่นา ณ ที่นั้นถึง 100 ไร่ แต่ในปี 2436 ทาสของกลุ่มหลวงวาทิตย์ฯ เริ่มเข้ามาในที่นั้น รายงานของแมคคาร์ธีก็กล่าวว่า

“...ครั้นนายเต็มกับภรรยาไปห้ามปราม พวกบ่าวไพร่มีอาวุธ ดาบ ปืน เข้าแย่งตีเอาโดยสาด นายเต็มกับภรรยาที่ไต่ไปร้องต่อกำนัน ๆ ก็ไม่กล้าทำประการใด ครั้นมาเดือนที่ 3 (มิถุนายน) นายเต็มเข้ามาเสียกรุงเทพฯ ภรรยาอยู่ข้างหลังออกไปเก็บฟืน เกิดไฟไหม้โรง ถูกเด็กผู้ชายตายในไฟ หลานสาวอายุประมาณ 6 ขวบ หมีไฟตกบ่อน้ำตาย”⁶²

แมคคาร์ธีบรรยายถึงวิธีที่คนได้อำนาจของหลวงวาทิตย์ฯ สามารถใช้ระบบศาลให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง ในตอนต้นฤดูทำนา เขาจะจัดให้มีการว่าคดีขึ้นที่ศาลในกรุงเทพฯ ดังนั้น จึงเท่ากับบังคับให้ชาวนาต้องละทิ้งที่นาในเวลาสำคัญเพื่อไปศาล โดยการเล่นแง่ทางกฎหมายหลายอย่าง คดีความมักจะ “ถูกเลื่อนอยู่เสมอ” และชาวนา “ก็ถูกกดดันแก่ลงจนต้องละทิ้งที่นา” ซึ่งหลวงวาทิตย์ฯ ก็จะเข้ายึดและให้คนอื่นเช่าต่อไป⁶³ อย่างน้อยที่สุดในต้นทศวรรษ 2433 ก็ไม่มีกำลังของท้องถิ่นที่มีอำนาจหรือมีอิทธิพลพอที่จะต้านทานกลุ่มของหลวงวาทิตย์ฯ ได้ หลังจากที่บังคับให้ชาวนาละทิ้งที่นาและนำไปให้คนอื่นเช่าแล้ว หลวงวาทิตย์ฯ มักจะขายที่ดินนั้นต่อให้ขุนนางคนอื่น ๆ จากนั้นก็เริ่มต้นไปหาที่ของชาวนาอื่น ๆ ต่อไป

“...เหตุที่เกิดขึ้นอย่างนี้ดูเหมือนอย่างแข็งแรง ทำให้ละทิ้งพระราชกำหนดกฎหมายของแผ่นดินกับหมกความเมตตากรุณา และทำให้ราษฎรได้รับความลำบากอย่างที่สุด และต้องถูกไล่ออกจากที่ทางของตัว...”⁶⁴

กรณีพิพาทที่เกี่ยวข้องกับหลวงวาทิตย์ฯ นี้เองที่ทำให้รัฐบาลเริ่มให้ความสนใจอย่างจริงจังกับปัญหากรรมสิทธิ์และการทะเบียนที่ดิน เพื่อลดภาระทางศาลของกระทรวงยุติธรรมที่มีงานล้นมือ รัชกาลที่ 5 จึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการ 5 คนขึ้นในปี 2438 เพื่อสอบสวนและไกล่เกลี่ยคดีต่างๆ ตามคำตัดสินในปี 2439 คณะกรรมการตัดสินให้หลวงวาทิตย์ฯ แพ้ในทุกกรณี⁶⁵ ในช่วงนี้เองที่รัฐบาลมองเห็นว่าข้อพิพาทเกี่ยวกับที่ดินยังเป็นส่วนหนึ่งของความไม่สงบในชนบท ดังนั้น รัฐบาลจึงได้ขยายขอบเขตของการดำเนินงานของคณะกรรมการ จากรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงคณะกรรมการเห็นได้ชัดว่า ทรงทราบดีว่าในเขตสัมปทานรังสิต "...มีผู้ร้ายชุกชุมมาก แลการแย่งชิงที่นากันก็ยังเป็น ไปอยู่เสมอ..."⁶⁶ มีการส่งกลุ่มตำรวจพิเศษไปปราบปรามโจรผู้ร้ายและมอบให้คณะกรรมการทำหน้าที่ตัดสินคดีเกี่ยวกับที่ดินทุกคดีที่เกิดขึ้นในเขตสัมปทาน⁶⁷ ในเดือนกันยายน 2439 ได้มีการขยายความรับผิดชอบของคณะกรรมการออกไปอีกจนครอบคลุมกรณีพิพาทซึ่งเกิดขึ้นในเขตสามมณฑลของกรุงเทพฯ อยุธยา (กรุงเก่า) และปราจีนบุรี⁶⁸ แม้ว่าในเรื่องนี้ผู้เขียนจะไม่ได้เห็นหลักฐานเกี่ยวกับจำนวนคดีที่คณะกรรมการเข้าไปจัดการในเขตที่ขยายออกมานี้ว่ามีหรือไม่ก็ตาม

พอถึงกลางปี 2440 คณะกรรมการชุดนี้ถูกยุบเลิกโดยไม่ทราบสาเหตุที่แน่ชัดแม้แต่น้อย อำนาจในการตัดสินคดีความที่ดินกลับไปขึ้นต่อศาลกระทรวงยุติธรรม และความข้อนี้บ่งชี้ว่า การยุบเลิกคณะกรรมการชุดนี้ อาจมิใช่เป็นเพียงเพราะว่ากรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินมีจำนวนลดลง หากแต่เป็นเพราะว่าระบบการยุติธรรมที่ปฏิรูปแล้วนั้นมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้นมากกว่า⁶⁹ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองที่กระทรวงเกษตรฯถูกยุบและหน้าที่ของกระทรวงถูกโอนไปให้กับกระทรวงอื่น ๆ เนื่องจากคณะกรรมการพิเศษชุดนี้รายงานตรงต่อกระทรวงเกษตรฯ และเนื่องจากหน้าที่ดั้งเดิมเกี่ยวกับคดีหลวงวาทิตย์ฯ ได้สำเร็จลุล่วงแล้ว จึงอาจจะเห็นว่า เป็นเวลาสมควรที่จะคืนความรับผิดชอบด้านกฎหมายในเรื่องคดีความที่ดินให้แก่กระทรวงยุติธรรม⁷⁰

ในช่วงเวลาสองปีต่อมา เรื่องราวต่าง ๆ จะสงบลง อย่างไรก็ตาม ความทุเลาเบาบางของกรณีพิพาทอาจจะไม่สะท้อนสถานการณ์จริง ๆ ในตอนนั้น แต่สะท้อนถึงปัญหาการเก็บข้อมูลและเอกสารซึ่งเกี่ยวข้องไปถึงการย้ายอำนาจในการตัดสินคดีระหว่างกระทรวงเกษตรฯกับกระทรวงยุติธรรม ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ว่า กรณีพิพาทเรื่องที่ดินที่สำคัญยังคงมีอยู่ต่อมา สำหรับหลักฐานที่มีอยู่บอกเราแต่เพียงว่า กลุ่มของหลวงวาทิตย์ฯ ได้ใช้วิธีการอุทธรณ์มากมายจนสามารถเลื่อนการดำเนินการตามคำพิพากษาของคณะกรรมการออกไปได้⁷¹

แต่ไม่ว่าอย่างไรก็ตาม ในปี 2442 สถานการณ์เปลี่ยนไปอีกโดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงปัญหาสืบเนื่องจากกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินและความต้องการอย่างเร่งด่วนเรื่องการจดทะเบียนที่ดิน จึงทรงประกาศแต่งตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯที่ตั้งขึ้นใหม่อีกครั้ง⁷² สองปีก่อนหน้านั้น เจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ได้ทำรายงานเกี่ยวกับการปรับปรุงเขตสัมปทานรังสิต และได้ดำเนินผู้รับผิดชอบคนก่อน ๆ อันได้แก่ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความล้มเหลวของขุนนางทั้งสองในการแก้ปัญหาการแย่งชิงกรรมสิทธิ์ที่ดินในเขตสัมปทาน⁷³ จึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจว่า เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้ให้เวลากับเรื่องนี้อย่างมากก่อนทันที เพียงเดือนเศษหลังจากรับตำแหน่งท่านได้เช่นสัญญาใหม่กับบริษัทบุคคลอง

แลดูนาสยาม เพื่อให้เงื่อนไขต่าง ๆ กระง่างขึ้น ที่ดินได้รับการจำแนกและมีการเจรจาตกลงระงับข้อพิพาท⁷⁴ นอกจากนี้ ท่านยังส่งคณะกรรมการไปยังบริเวณที่มีปัญหามาก โดยให้อำนาจพิเศษที่จะจัดการตัดสินข้อวิวาทและออกไปสำคัญ(ตราจอง) กรณีพิพาทใหญ่ ๆ มีการตกลงกันได้ในระยะประมาณปีเศษ⁷⁵

ในปี 2443 กรณีพิพาทที่ใหญ่ที่สุดได้รับการสะสางในที่สุด แม้ว่าผลที่ออกมาจะไม่น่าชื่นชมนัก เมื่อรัฐบาลตกลงใจที่จะดำเนินการต่อกลุ่มของหลวงวาทิตย์ฯ ตามคำตัดสินปี 2434 แต่มีเหตุการณ์อันน่าชิงชังเกิดขึ้นเมื่อข้าราชการกระทรวงมหาดไทยคนหนึ่งได้รับการชักจูงจากพนักงานของบริษัทขุดคลองแลดูนาสยาม ให้นำตำรวจเข้าจับไล่ผู้คนออกจากที่ดินบริเวณที่เป็นกรณีพิพาท เหตุการณ์นี้ไม่ได้รับการบันทึกมากนัก แต่ก็พอมองเห็นได้ว่า พวกที่ถูกขับไล่มีความผิดอย่างมากแต่ถูกหลอกให้มาซื้อหรือเช่าที่จากกลุ่มของหลวงวาทิตย์ฯ และกลุ่มหลังเองก็ไม่ได้ถูกขับไล่ นอกจากนั้น พวกชาวนาที่ถูกบังคับให้ละทิ้งที่ดินโดยพวกของหลวงวาทิตย์ฯ ก็ไม่ได้อยู่ในบริเวณนั้นเพื่อขอที่ดินคืนแต่อย่างใด จึงปรากฏต่อมาว่า บริษัทฯได้เข้าถือครองที่ดินเหล่านั้นและเข้าใจว่าได้นำไปขายต่อ ทำยที่สุดชาวนาหลายต่อหลายคนที่ถูกขับออกไปนั้นเป็นเจ้าของหรือมีฉะนั้นก็เป็นผู้เช่าที่ดินซึ่งไม่เคยเป็นกรณีพิพาทเลย แต่ตำรวจก็ได้จับคนเหล่านี้ออกไปด้วย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะตำรวจเคร่งครัดต่อหน้าที่มากเกินไป หรือมีฉะนั้นก็ถูกหลอกโดยพนักงานของบริษัท

หลังจากที่ได้มีการประกาศแผนการที่จะขับไล่ผู้อยู่อาศัยในบริเวณนั้นเป็นทางการแล้ว ตำรวจก็เข้ามาในราวต้นเดือนเมษายน 2443 และสั่งให้ทุกคนออกจากบ้านและรื้อถอนภายใน 2 ชั่วโมง เมื่อไม่มีการปฏิบัติตามคำสั่ง ตำรวจก็เข้ารื้อถอนเองและเผาบ้านเรือนประมาณ 250 หลังคาเรือน พร้อมทั้งขับไล่ผู้อยู่อาศัยออกไป อีก 10 วันต่อมา ชาวบ้านแถบนั้นก็ยังคงหวาดวิตกว่าตำรวจจะเข้ามาทำแบบเดียวกันต่อไปอีก ถึงตอนนี้เรื่องราวทราบไปถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ และรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิโรธมาก ส่วนเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ สั่งให้มีการสอบสวนทันที แต่ดูจะไม่มีผลสืบหน้าแต่อย่างใด ในที่สุดเรื่องก็เงียบหายไป⁷⁶

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ากรณีหลวงวาทิตย์ฯจะได้รับการสะสาง แต่กรณีอื่น ๆ ก็ยังคงมีขึ้นอยู่ต่อไป ในปี 2442 คน 20 คน มีดาบและปืนพร้อมเข้าห้ามน้ำที่ของบริษัทไม่ให้รังวัดที่ดินในเขตสัมปทาน⁷⁷ ในปี 2443 มีการต่อสู้แย่งชิงที่ดินในเขตสัมปทานยังผลให้มีคนตาย 3 คน และบาดเจ็บสาหัส 4 คน⁷⁸ ข้อเรียกร้องให้มีการแก้ปัญหาอย่างถาวรดูสมเหตุสมผลมากที่สุดทีเดียวในตอนนั้น

ตลอดเวลามาจนถึงขณะนั้น รัฐบาลได้พยายามแก้ปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน โดยการใช้มาตรการเฉพาะกิจ เช่น มีการจัดตั้งคณะกรรมการและส่งไปแก้ไขข้อบาดหมางเป็นแห่ง ๆ ไป แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์ที่จะปรับปรุงงานทะเบียนที่ดินทั้งหมด ในแง่ที่ทัศนคติของรัฐที่มีต่อปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดินและการทะเบียนที่ดินคล้ายคลึงอย่างมากกับทัศนคติที่เคยมีมาเกี่ยวกับการปรับปรุงที่ดินและการชลประทานซึ่งกล่าวไว้ในบทที่ 2 และจึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจว่า ในช่วงเวลาสำคัญตอนปลายศตวรรษเมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจรุ่งเรืองในทศวรรษ 2433 การแก้ปัญหาในลักษณะชั่วคราวชั่วคราวไม่เป็นการเพียงพออีกต่อไป และรัฐบาลจึงต้องให้เหตุผลและปฏิรูปบรรดาสถาบันที่มีหน้าที่รับผิดชอบในการกำกับปรับปรุงที่ดินและการจดทะเบียนที่ดิน ถ้าจะกล่าวถึงวิวัฒนาการของระบบการจดทะเบียนที่ดินที่สมบูรณ์คงจะทำให้เรากล่าวเกินขอบเขต

ของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ และต้องเข้าไปศึกษาประวัติศาสตร์การปกครอง กล่าวโดยสรุปก็คือเราอาจบันทึกได้ว่า ได้มีผู้มองเห็นความสำคัญของการมีกฎหมายใหม่มาตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2433 แต่กว่าจะมีระบบการรังวัดที่ดินและการจดทะเบียนที่ดินแบบใหม่นั้นก็เป็นปี 2444 ข้าราชการผู้หนึ่งกล่าวว่า ระบบที่ปรับปรุงใหม่นี้พัฒนาขึ้นอย่างอิสระในสยามประเทศ แต่คล้ายคลึงกับระบบที่ปรับปรุงใช้ในออสเตรเลีย โดยเซอร์ โรเบิร์ต ทอร์เรน (Sir Robert Terraine) เมื่อที่ดินแปลงหนึ่ง ๆ ได้รับการสำรวจแล้วก็จะมีการออกโฉนดสองใบ ทุกใบจะมีแผนที่และรายละเอียดของการรังวัด มีช่องว่างสำหรับบันทึกการซื้อขาย จำนอง และการแลกเปลี่ยนอื่น ๆ เจ้าของที่ดินจะได้สำเนาของโฉนดอย่างละใบ และอีกใบหนึ่งเก็บไว้ที่กองทะเบียนที่ดินท้องถิ่น ระบบที่ปฏิรูปใหม่นี้ใช้เป็นที่ครั้งแรกในบางเขตตอนภาคกลางของไทย และจากนั้นก็ได้ขยายไปที่วราชอาณาจักร เป็นการยากที่จะวัดความสำเร็จ แต่หลังจากที่ได้มีการใช้ระบบนี้ก็ไม่มีกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินที่รุนแรงปรากฏในบันทึกอีก⁷⁹

การพิพาทเรื่องที่ดิน ซึ่งกลายเป็นปรากฏการณ์ธรรมดาของชีวิตในบริเวณเขตชานเมืองฝั่งตะวันออก (ของแม่น้ำเจ้าพระยา) ในทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 นั้น เป็นภาพสะท้อนกลับของภาวะรุ่งเรืองแห่งยุคสมัย แม้จะมีใช้ภาพอันชวนชมก็ตาม นอกจากนี้ กรณีพิพาทเหล่านี้ก็ช่วยให้เราทราบถึงทัศนภาพและการสนองตอบของรัฐบาลที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบทสยาม ทั้งนี้โดยพิจารณาจากปฏิกิริยาของเจ้าพนักงานที่มีต่อกรณีพิพาทเหล่านี้ ความเข้าใจในประเด็นทั้งสองนี้จะมีมากขึ้นจากการศึกษาเรื่องอาชญากรรมและโจรผู้ร้าย ซึ่งเราจะกล่าวถึงต่อไปในบทที่ 4

เชิงอรรถที่ 3

¹"A Trip to Khorat," *SWA*, 2 May 1885, p.1.

²ที่ดินบริ เวณนี้ในสมัยก่อนก็มีประชากร เขาบาง เช่นกัน Lucien Hanks ในหนังสือ *Rice and Man: Agricultural Ecology in Southeast Asia* (Chicago, 1972), p.74 ได้กล่าว พาดพิงถึงลักษณะ การตั้งหลักแหล่งตามคลองแสนแสบในปี 2403 อย่างไรก็ตามในทศวรรษต่อมา Frank Vincent บันทึกไว้ในหนังสือ *Land of the White Elephant*, p.175 ของเขาว่า "ชนบทที่ห่างไกลออกไปเป็นทุ่งราบประกอบด้วยคดงหญ้ากว้างใหญ่ นาน ๆ ครั้งจะเห็นกระท่อมสักหลัง หนึ่ง"

³กช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 62,2483, แมคคาร์ธี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 6 เมษายน 2438 มีข้อมูลมากมายที่กล่าวถึงช้างบนบริ เวณฝั่งตะวันออก รวมทั้งที่อยู่ใน กช.ร.5 ก.1/9, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลต่อรัชกาลที่ 5, 16 พฤศจิกายน 2448; และ กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 46, 1794, รายงานของ F.H.Giles, 1898, pp.7-11.

⁴กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า, 62,2483, แมคคาร์ธี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 6 เมษายน 2438.

⁵"Rice Milling Machinery for Siam," *BT*, 20 June 1902, p.4. และ "Agricultural Depression," *BT*, 27 June 1909, p.20. คู่มือที่ 7 หน้า 167.

⁶กช.ร.5/1 น.3.2 ก/67, พระยาพิทักษ์เทพธานี ถึง พระยาสุรนาถเสณี, 6 พฤษภาคม 2450.

⁷กช. ร.5-ร.7 ม.1 3/7, "รายงานตรวจการทำนาในบริเวณทุ่งรังสิตของพระยา หลากรบุรีรักษ์, พระยาชลหารพิจิตร และพระโกษากร, 19 พฤศจิกายน 2468, หน้า 3, 6.

⁸Michael Adas ได้อภิปรายถึงปัจจัย "พลัดถิ่น" และ "ดึงดูค" เมืองหลังการอพยพขนาด ใหญ่ของประชาชนในพม่า ดูวิทยานิพนธ์เรื่อง "Agrarian Development and the Plural Society in Lower Burma, 1852-1941," *Diss.Wisconsin*, 1971, pp.137-139.

⁹Hanks, *Rice and Man...*, p.99.

¹⁰สัมภาษณ์: H.S.Q.(2).

¹¹กช.ร.5/1 น.3.2 ข/9, "รายงานย่อตรวจการของกรมการอำเภอแขวงเมืองอัญญบุรี," มีนาคม 2452, หน้า 16-17. "The Irrigation Problem," *BT*, 16 August 1899, อ้างถึง "กลุ่มคนประมาณร้อยคนหรือมากกว่า มาจากหนองคาย อุมลราชธานี ป่าสัก เพื่อสมทบกับ เพื่อนทำการเพาะปลูกในบริเวณพิเศษนี้" คนเหล่านี้ส่วนใหญ่คงเป็นผู้รับจ้างชั่วคราวตามฤดูกาล แต่มีจำนวนมากเหมือนกันที่อยู่ต่อไป เป็นต้นว่าใน กช. 2.5/1 น. 44.1/40, พระยาสุรนาถเสณี ถึง พระยาสุมนัย์วินิต, 3 ธันวาคม 2450 กล่าวว่ มีชาวอีสานจำนวนมากมาตั้งหลักแหล่งในบริ เวณ รังสิต

¹² กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86, 2844, นานจน ถึง บริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม, 18 พฤษภาคม 2441.

¹³ Ingram, *Economic Change...*, pp. 65-66.

¹⁴ ดูตัวอย่างใน กช.ร.5/1 น.3.2 ก/12., พระฤทธิจักรกำจร กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์, 3 ตุลาคม 2445, หน้า 5-6.

¹⁵ ดู Hanks, *Rice and Man...*, หน้า 76-77 สำหรับการอภิปรายอย่างย่อ ๆ ถึงความลำบากในการดำเนินชีวิตประจำวันในเขตชานเมือง

¹⁶ ในวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ.2448 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ลงบทบรรณาธิการว่า "กสิกรรมธรรมดาทำรายได้เพียงเล็กน้อยจนไม่สามารถจับจองที่ดินใหม่และปรับปรุงให้เป็นที่น่าที่ทำได้ด้วยตนเอง" อย่างไรก็ตาม ในด้านดี หนังสือพิมพ์ เชื่อว่าชาวนาผู้ประกอบการเองในเขตลุ่มพาทนรังสิตโดยทั่วไป "มักจะยืมเงินมาเพื่อซื้อที่ดิน... เป็นคนขยัน... และ... ในที่สุดก็ค่อย ๆ ผ่อนชำระหนี้สินได้"

¹⁷ กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 88, 3911 มีคำร้องหลายฉบับที่ชาวนายีนต่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีในเดือนสิงหาคม 2439 ซึ่งแสดงหลักฐานของการทำสัญญาแลกเปลี่ยนดังกล่าว

¹⁸ "The Causes of Agricultural Depression" เขียนโดยเจ้าของที่ดินผู้ไม่ออกนามใน *BT*, 25 September 1909, pp.7-8.

¹⁹ กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 91, 3977, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ พูล หม่อมเจ้าอลังการ, 27 พฤษภาคม 2450.

²⁰ Landlord, "Causes," *BT*, 25 September 1909, pp. 7-8. มีผู้อื่นคาดคะเนว่ากำไรที่ได้อาจจะสูงไปกว่านั้น กล่าวคือ ซื้อที่ดินครั้งแรกด้วยราคาประมาณ 4 ถึง 6 บาท และขายถึง 30 บาทต่อไร่ ดู กช.ร.5 ก.3.1/11, "รายงานกรมการตรวจได้ส่วนเรื่องนาในทุ่งรังสิต ร.ศ.125," หน้า 2; และจดหมายจาก ม.ร.ว.สุพรรณธร สนิทวงศ์ กราบทูล สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 2-3, 7.

²¹ กช.ร.6 ก.5/4, "เรื่อง บริษัทชุกคลอง," หน้า 70-71. ได้มีการค้ากำไรในเขตการตั้งหลักแหล่งรุ่นแรก ๆ เช่นกัน เป็นต้นว่า ผู้ให้ข้อมูลคนหนึ่ง [สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (71)] บอกกับผู้เขียนว่า เจ้าเมืองอยุธยาในต้นทศวรรษ 2443 ใช้ประโยชน์จากการได้เห็นแผนที่สำรวจใหม่และส่งผู้ช่วยออกไปอ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินจำนวนมากในนามของเจ้าเมืองเอง

²² Landlord, "Causes," *BT*, 25 September 1909, pp.7-8. (ข้อความที่เน้นปรากฏในต้นฉบับดั้งเดิม)

²³ กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 88, 3889, พระยาไชยวิชิต ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรา, 12 กรกฎาคม 2438 และ ม.ร.ว.สุพรรณธร สนิทวงศ์ และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 25 พฤษภาคม 2439.

²⁴ กจช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 87, 3869, นายเกษม ถึง บริษัทบุคคลองแลดูนาสยาม, 29 มิถุนายน 2439.

²⁵ พระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์ (ม.ร.ว.ถัด สิทธิศักดิ์สนิทวงศ์ ชุมสาย), ไขกระจงตาในชีวิตที่พอใจ (กรุงเทพ, 2503), หน้า 295-296, 382-383.

²⁶ "Government and the Landlord," *BT*, 6 August 1912, p.15.

²⁷ กจช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 88, 3911, อำแดงมอญ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 13 สิงหาคม 2439. การคาดคะเนในช่วงระยะเวลานี้โดยมากตีจำนวนผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้ตามปกติไว้ประมาณ 33 เกวียน

²⁸ เรื่องเดียวกัน.

²⁹ กจช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 22,446, บาทหลวงแกร์ส ถึง เจ้าพระยาวงษา-นุประพัทธ์, 21 มิถุนายน 2453. บาทหลวงแกร์สรายงานว่าค่าเช่าในปี 2448 ตก 3 บาทต่อไร่ ส่วนราคาข้าวสำหรับปีนั้นเฉลี่ยประมาณ 54 บาทต่อเกวียนตามข้อมูลที่อยู่ในภาคผนวกของ Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*. ผลผลิต 0.33 เกวียนต่อไร่ก็จะขายได้ราคา 18 บาท ซึ่งจากจำนวนนี้จะหักค่าเช่าออกไป

³⁰ กระทรวงการต่างประเทศ 69/90, "Report on the Country traversed by Mr. Satow in his Journey to Chiangmai in December 1885, and January 1886," รวบรวมโดย Mr.Archer, หน้า 2.

³¹ "A Trip to Khorat," *SWA*, 2 May 1885, p.1.

³² *Ibid.*, p.1.

³³ กจช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 65,2740, หลวงโยธาศิลาการ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 5 ธันวาคม 2438.

³⁴ กจช. 3.5 กษ. 3.1/13, พระยาวิเศษโกชนา, "รายงานตรวจที่นา," ตุลาคม 2452, หน้า 22. ตัวอย่างเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ชาวนาในเขตชานเมืองฝั่งตะวันออกยังสามารถพึ่งพาเพื่อนและญาติอยู่ในเขตชุมชนการเกษตรเก่าต่อไปได้ ซึ่งขัดกับข้อสังเกต (ดูหน้า 56) ที่ว่าการอยู่แยกห่างจากกันและความโดดเดี่ยว พร้อมทั้งหนี้สินและสถานะผู้เช่าที่ดิน เป็นลักษณะเฉพาะของชุมชนใหม่ ซึ่งตรงข้ามกับเขตเพาะปลูกดั้งเดิม อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งระหว่างประเด็นทั้งสองนี้ถ้าพิจารณาจริง ๆ ก็ดูจะไม่ขัดกันมากนัก ในด้านหนึ่ง สำหรับผู้ที่พยายามจะสร้างถิ่นฐานในเขตชานเมือง ความโดดเดี่ยวเป็นปัญหาจริง ๆ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ผู้ที่เคลื่อนย้ายไปมาอย่างอิสระระหว่างที่อยู่ชั่วคราวต่าง ๆ อาจเป็นบุคคลที่มาอยู่ในเขตชานเมืองในฐานะผู้เช่าตั้งแต่แรก หรืออาจเป็นผู้ที่กลายเป็นผู้เช่าหลังจากที่ประสบความล้มเหลวในการเป็นเจ้าของก็เป็นได้

³⁵ ประเทศไทย, กรมสรรพากรนครบาล, รายงานประจำปีฉบับที่สองของกรมสรรพากรมณฑลกรุงเทพ สำหรับปี ร.ศ.118 (กรุงเทพ, 2443), หน้า 3. โปรดดู "The Wandering Cultivator," *BT*, 1 May 1912, p.18; และ "Klong Rangsit and Klong Preweht," *BT*, 3 May 1912, pp.2-3.

³⁶"The Wandering Cultivator," *BT*, 1 May 1912, p.18.

³⁷ประเทศไทย, รายงานประจำปีฉบับที่สองของกรมสรรพากร มณฑลกรุงเทพฯ, หน้า 3.
(หมายเหตุ: ไม่พบเอกสารชิ้นนี้ ข้อความที่ยกมาข้างต้นแปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ-บรรณาธิการแปล)

³⁸"The Wandering Cultivator," *BT*, 1 May 1912, p.18.

³⁹"The Bang Hia Lock," *BT*, 22 May 1913, p.23

⁴⁰พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 306-307; และ de Young, *Village Life*, pp.8-12.

⁴¹กชช.กส.: แพนทหนังสือเก่า: 62,2483, แมคคาร์ธี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี,
14 พฤษภาคม 2437.

⁴²พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 306-307; และ de Young, หน้า 10-11.

⁴³กชช.กส.: แพนทหนังสือเก่า: 86,3837, ม.ร.ว.สุพรรณธน์ สนิทวงศ์ และหลวงปฏิบัติ-
ราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 14 พฤษภาคม 2437.

⁴⁴"Local and General," *BT*, 4 April 1898.

⁴⁵ประเทศไทย, รายงานประจำปีฉบับที่สองของกรมสรรพากร มณฑลกรุงเทพฯ, หน้า 4.
(หมายเหตุ: ไม่พบ เอกสารชิ้นนี้ ข้อความที่ยกมาข้างต้นในอัญประกาศ แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ-
บรรณาธิการแปล)

⁴⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 4. "Editorial," *BT*, 15 May 1902. แสดงความเห็นด้วย
หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้ชมเชยรัฐบาลอังกฤษในพม่าเกี่ยวกับกฎหมายประจำหมู่บ้าน
ซึ่งกำหนดให้มีการสร้างรั้วล้อมหมู่บ้าน มียามเฝ้าและมาตรการอื่น ๆ โดยกล่าวว่า อาชญากรรมใน
ประเทศพม่าลดลง "...โดยการวางกฎเกณฑ์ซึ่งกำหนดวิถีชีวิตของหมู่บ้านพม่าไว้อย่างเคร่งครัด
ชาวบ้านของประเทศสยามโดยส่วนใหญ่แล้ว เป็นคนอิสระ ผู้ปกครองจะเข้ามายุ่งเกี่ยวกับการกระทำ
ของเขาเพียงเล็กน้อย เขาอาจจะอยู่ที่ไหนอย่างไรก็ได้ตามความพอใจ แต่สำหรับ เสรีภาพ เช่นนี้ก็มิ
ต้นทุนที่ต้องเสีย เนื่องจากในทางปฏิบัติแล้ว เท่ากับว่า เขาถูกทอดทิ้งให้จัดการกับโจรขโมยวัวควาย
และพวกปล้นสะดมเอง เสรีภาพในลักษณะเช่นนี้ เราคิดว่าไม่มีเสียจะดีกว่า..."

ตั้งแต่ทศวรรษ 2433 มีข้าราชการไทยบางคนสนับสนุนให้รัฐบาลเข้าควบคุมชีวิตความเป็น
อยู่ในหมู่บ้านและแบบแผนการตั้งถิ่นฐานอย่างเข้มงวดขึ้น อาทิเช่น มีข้อเสนอแนะว่า ชาวนาไม่ควรจะ
ได้รับการอนุญาตให้ตั้งบ้านเรือนที่เปลี่ยว แต่ควรจะถูกบังคับให้อยู่ในที่ที่เป็นเขตหมู่บ้านจริง ๆ
เนื่องจากข้าราชการเหล่านี้มีเป็นส่วนน้อย เห็นดังกล่าวจึงถูกมองข้าม แต่ความเอาใจใส่ของ
เขาก็แสดงให้เห็นข้าราชการไทยที่คิดในแบบที่คล้ายคลึงกับผู้ปกครองอาณานิคมในประเทศเอเซียตะวันออก
ออกเฉียงใต้อื่น ๆ อยู่เหมือนกัน (ดู กชช.ร.5 ม.40/4, "รายงานการประชุมของหน่วยปกครอง
ท้องถิ่นในอยุธยา," หน้า 22-23.) ปัญหาอย่างเดียวกันปรากฏในการอภิปรายที่อื่น ๆ เช่น
ผู้ปกครองชาวสเปนในฟิลิปปินส์ใน Onofre D.Carpuz, *The Bureaucracy in the
Philippines* (Manila, 1957), pp.92-122; และ José P.Laurel, *Local
Government in the Philippine Islands* (Manila, 1926), pp. 24-53.

⁴⁷ กจข.ร.5/1 น.41.4/81, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ สนิทวงศ์ ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, 13 มีนาคม 2450.

⁴⁸ กจข.กส.: กรมสารบรรณ, รายงาน: 21,389, หลวงวารัณสีมารักษ์ ถึง พระยาชลมารคพิचारณ์, 12 มกราคม 2470. การพิจารณาเกี่ยวกับการจัดตั้งวัดพระพุทธศาสนาและการบำรุงรักษาโดยชุมชน ในท้องถิ่นจะให้แง่มุมเพิ่มเติมเกี่ยวกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานในชุมชนใหม่ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าผู้เขียนพบข้อมูลเพียงเล็กน้อยเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในกรณีหนึ่ง เออร์วิน มุลเลอร์ (Erwin Müller) สร้างวัด มั่นจินคารามโดยความร่วมมือของชุมชน (ดู กจข.ร.5/1 น.3.2ก/2, หลวงปฏิบัติราชประสงค์ กราบมิ่งคมทูลรัชกาลที่ 5, มีนาคม 2444) ในอีกกรณีหนึ่งซึ่งกล่าวไว้ใน Hanks, *Rice and Man...*, p.105. พ่อค้าย่อยสูงอายุผู้หนึ่ง เป็นผู้นำในการสร้างวัด แต่ก็โดยความสนับสนุนของชุมชนเช่นกัน ในกรณีสุดท้าย ก่อนปี 2445 เราทราบว่า มีวัด 6 วัดในคลองรังสิต อีก 7 วัดบนคลองที่ผ่านทาง ตอนเหนือของ เขตสัมปทาน และอีก 20 วัดบนคลองทวกาศายล่าง บนเขตแดนตอนใต้ของ เขตสัมปทาน วัดบางวัดแค่แรกสร้างขึ้นบนที่ดินส่วนบุคคลโดยเจ้าของที่มีจิตศรัทธา เป็นพิเศษ และที่เหลือจะเป็นงานของชุมชน แต่วัดเหล่านี้จะเกี่ยวโยงทางโครงสร้างกับแบบแผนการตั้งหมู่บ้านอย่างไร เราไม่ทราบแน่ (ดู กจข.ร.5/1 น.3.2 ก/2, พระยาฤทธิจักรกำจร, "จดหมายเหตุ," หน้า 7)

⁴⁹ กจข.ร.5กษ.3.3/10 หลวงโยธาคติการ ถึง หลวงวิจารณ์สาส์, 4 สิงหาคม 2439, เอกสารยาว 14 หน้า มีบรรยายถึงสภาพเหตุการณ์จำนวนมากซึ่งมักจะ เป็นเหตุให้เกิดกรณีพิพาท เกี่ยวกับที่ดินขึ้น ส่วนใหญ่เป็นลักษณะเดียวกับที่มีอยู่ใน กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86,3841, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบมิ่งคมทูล รัชกาลที่ 5, 29 สิงหาคม 2439, ยังเป็นที่เกรงกันด้วยว่า ผู้ที่เสียที่ดินไปในการวิวาทและไม่สามารถเอาคืนได้โดยทางศาล อาจจะไปขอความช่วยเหลือจาก กงสุลต่างประเทศ หลายคนอาจพยายามขึ้นทะเบียน เป็นคนเอเซียในสังกัดฝรั่งเศสหรืออังกฤษ หรือขอความช่วยเหลือจากชาวนาเอเซียอื่น ๆ ซึ่งเป็นคนในสังกัด ในการใช้กำลัง เข้าเอาที่ดินคืนและการ อภิปราย เกี่ยวกับข้อบกพร่องของระบบเก่ามีอยู่ใน กจข.ร.5 กษ.4/7, พระยาประชาชีพบริบาล กราบมิ่งคมทูลรัชกาลที่ 5, 12 เมษายน 2447.

⁵⁰ กจข. ร.5 กษ. 3.3/10, หลวงโยธาคติการ ถึงหลวงวิจารณ์สาส์, 4 สิงหาคม 2439. หน้า 4, อ้างถึงราคาที่ดินที่สูงว่าเป็นอุปสรรคต่อการแก้ปัญหาความที่ดินโดยง่าย

⁵¹ ตัวเลขเหล่านี้ได้มาจาก เอกสารหลายฉบับที่อยู่ในแฟ้มต่อไปนี้: กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 46,1794; 86,3833; 86,3839; 86,3844; 87,3847; 87,3869; 88,3889; 91,3975; 92,4014; ท.จ.ช. ร.5 ก. 3.1/9; 3.1/10; 3.1/30; 4.4/2; 10/1; ท.จ.ช. ร.5 ยศ.5.7/1; กจข. กษ.: ค.ช.: 2,23; และ Van der Heide, *General Report...*, p.62.

⁵² กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86,3831, พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 24 พฤษภาคม 2437. แฟ้มนี้ยังมีใบฎีกา 30 ใบ ซึ่งชาวนาที่ตกอยู่ในสภาวะการซื้อขายดังต่อไปนี้ยื่นร้องเรียนขึ้น นั่นคือ ชาวนาพบว่าผู้ที่เขา จ่ายเงินซื้อที่ดินนั้นไม่ใช่เจ้าของที่ถูกต้อง แต่เจ้าของที่ถูกต้องคือบริษัท

⁵³ ดู Smyth, *Five Years...*, vol.I, pp.53-54.

- ⁵⁴ กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86,3834, กราซี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 28 พฤษภาคม 2435, หน้า 1.
- ⁵⁵ กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86,3834, กราซี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 3 มิถุนายน 2435, หน้า 1-2.
- ⁵⁶ กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 86,3834, กราซี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 29 มิถุนายน 2435, หน้า 1-2.
- ⁵⁷ กจข.ร.5 กษ.9.4 ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 21 ตุลาคม 2440, หน้า 48-58. เรื่องนี้และคำตัดสินที่เกี่ยวข้องมีการบันทึกอย่างละเอียดใน กจข.ร.5 กส. 3.3/10 และ กจข.ร.5 ก.3.3/11 ด้วย.
- ⁵⁸ กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 46,1794, รายงานโดย F.H.Giles, 2441, หน้า 20.
- ⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.
- ⁶⁰ กจข.ร.5 กษ. 3.3-10, หลวงวาทีดิษฐ์พร เทศ กราบบังคมทูลต่อรัชกาลที่ 5, 1 มีนาคม 2438 และใบฎีกาที่แนบมาด้วย
- ⁶¹ ใบฎีกาซึ่งจำหน้าถึงเสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ และลงวันที่ 26 กรกฎาคม 2437 อยู่ใน กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 62, 2483.
- ⁶² กจข.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 62,2483, แมคคาร์ธี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 6 เมษายน 2438, หน้า 3.
- ⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.
- ⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.
- ⁶⁵ "ประกาศตั้งกรรมการตรวจตัดสินการนา," ป.ก.ป.ศ., 15, ตอน 1, หน้า 21-22. คำตัดสินที่ยึดขวาวอยู่ใน กจข.ร.5 กษ.3.3/11; ดู กจข.ร.5 กษ. 9.4ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์รา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5, 21 ตุลาคม 2438, หน้า 38-42 และ กจข. ร.6 กษ."เรื่อง มริษทุตคคลองฯ," หน้า 95-100.
- ⁶⁶ กจข.ร.5 กษ. 3.3/10, รัชกาลที่ 5 ถึงกรรมการตรวจตัดสิน, 4 พฤษภาคม 2439, หน้า 1.
- ⁶⁷ "ประกาศเพิ่มอำนาจกรรมการตัดสินการนา," ป.ก.ป.ศ., 15, ตอน 2, หน้า 134-135.
- ⁶⁸ "ประกาศขยายอำนาจกรรมการพิเศษชำระความวิวาทเรื่องตี่นา" ป.ก.ป.ศ., 15, ตอน 2, หน้า 149-151.
- ⁶⁹ "ประกาศเลิกกรรมการพิเศษชำระความนา" ป.ก.ป.ศ., 15, ตอน 2, หน้า 265-267.
- ⁷⁰ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 43; กระทรวงเกษตราฯ, ประวัติ..., หน้า 37-38; และ กจข. ร.5 กษ.1/3, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 11 มีนาคม 2439.

⁷¹ กช.ร.6 กษ.5/5, "เรื่อง บริษัทขุดคลอง," หน้า 100-101.

⁷² กช.ร.5 กษ.1/5, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 2 กันยายน 2442.

⁷³ กช.ร.5 กษ.9.4ก/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 21 ตุลาคม 2440, หน้า 59-63.

⁷⁴ "ประกาศบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม," ป.ก.ป.ศ., 17, ตอน 1, หน้า 99-103; กช.ร.6 กษ.5/11, "เรื่อง บริษัทขุดคลอง," หน้า 110-115; และกระทรวงเกษตร, รายงานประจำปี, หน้า 2 ด้วย.

⁷⁵ กช.ร.6 กษ.5/11, "เรื่อง บริษัทขุดคลอง," หน้า 102-105. มีการแต่งตั้งผู้ตรวจการพิเศษตั้งแต่ก่อนการจัดตั้งกระทรวงเกษตรขึ้นใหม่ ซึ่งแต่งตั้งโดยกระทรวงการคลัง

⁷⁶ กช.ร.6 ก.5/10, "เรื่องบริษัทขุดคลอง," ภาคผนวก 6; และ กช. ร.6 ก.5/5, "เรื่องบริษัทขุดคลอง," ภาคผนวก 14; ดูเรื่อง "On Khlong Rangsit," *BT*, 1 September 1900, p.6 ด้วย.

⁷⁷ ดูเอกสารที่เกี่ยวข้องใน กช.กส.: บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม: 1,16.

⁷⁸ กช.กส.: บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม: 4,44, หลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, 15 พฤศจิกายน 2443.

⁷⁹ ในจำนวนข้อมูลที่ได้รับคำพิมพ์เผยแพร่ เกี่ยวกับการปฏิรูประบบการจดทะเบียนที่ดินที่ค่อนข้างละเอียดหาอ่านได้จาก:

พระยาวิสุทธิเกษตรลิน, บันทึกความจำ เรื่องการออกโฉนดที่ดินสมัยแรก (กรุงเทพฯ, 2503); เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 45-47, 87-107; กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติ..., หน้า 20, 53, 58-69; "ประวัติงานที่ดิน" ใน ประเทศไทย, กระทรวงมหาดไทย, กรมที่ดิน, อนุสรณ์ในพิธีเปิดอาคารใหม่ในกรมที่ดิน (กรุงเทพฯ, 2511); กระทรวงเกษตรฯ, รายงานประจำปี, หน้า 19-29; พันธศักดิ์, "พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระบิดาแห่งกฎหมายไทย," บทบัณฑิต, 25, ตอน 3 (สิงหาคม 2511), หน้า 498-499; Wright and Breakspear, *Twentieth Century*, pp.124-127; และ Graham, *Siam*, pp.288-290.

สำหรับความเห็นของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ในฐานะเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ จะพบได้ใน กช.ร.5 กษ.4.1/2 และอาจจะเปรียบเทียบกับของผู้สืบทอดตำแหน่ง ได้แก่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ใน กช.กส.: แผนกหนังสือเก่า: 34,1218. วิศวกรรมการของระบบใหม่ได้รับการบรรยายโดยละเอียดโดยผู้ร่วมงานที่สำคัญคนหนึ่ง ใน กช.ร.5 กษ.4/7, พระยาประชาชีพบริบาล กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 12 เมษายน 2447.

บทที่ 4

สังคมชนบท : ปัญหาเกี่ยวกับอาชญากรรมและการปล้นสะดม

กรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินเป็นป่อเกิดอย่างหนึ่งของความไม่สงบในบริเวณฝั่งตะวันออก ป่อเกิดอีกประการหนึ่งได้แก่ อาชญากรรมและโจรกรรม กรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินในภาคกลางของประเทศไทยเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญเฉพาะในบริเวณนี้ และจำกัดเฉพาะช่วงทศวรรษที่ 2433 และต้นทศวรรษที่ 2443 เท่านั้น ดังนั้น จึงเป็นเรื่องง่ายที่จะโยงเรื่องนี้กับสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะ ในอีกด้านหนึ่งนั้น อาชญากรรมและโจรกรรมเป็นปรากฏการณ์ทั่วไปในสังคมชนบทไทย ที่จริงการกล่าวถึงชนบทไทยโดยไม่ได้พูดถึงลักษณะเดิมเหล่านั้นถือว่าเป็นเรื่องไม่สมบูรณ์ทีเดียว และในบางระดับจะเป็นการทำให้เขวเสียด้วย จุดมุ่งหมายของบทที่ 4 ก็คือจะเติมภาพร่างของสังคมชนบทที่เราได้เริ่มไว้ในบทค้น ๆ ให้สมบูรณ์

สถาบันที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ : อำนาจส่วนกลางและท้องถิ่น

ในบทที่ 1 เราได้ให้ภาพร่างคร่าว ๆ ของโครงร่างการบริหารงานของรัฐบาลกรุงเทพฯ ระบบการบริหารการปกครองทั้งในด้านพื้นที่และด้านบุคลากรได้อำนาจจากรัฐบาลส่วนกลาง และต้องดำเนินงานให้สอดคล้องกับความต้องการของรัฐบาลกลาง แต่สายใยการบริหารเหล่านี้ไม่ได้โยงไปสู่ที่ว่างหรือมวลชนที่ไม่มีมีการรวมตัวกันและว่านอนสอนง่าย ตรงกันข้ามสายใยเหล่านี้กลับต้องเข้าไปเผชิญหน้าและประนีประนอมกับโครงสร้าง อำนาจและหน้าที่ในท้องถิ่นที่ไม่เป็นทางการ

โครงสร้างชนิดหนึ่งดังกล่าวนี้ประกอบด้วยขอบข่ายของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์อย่างไม่เป็นทางการระหว่างสามัญชนที่ถูกเกณฑ์แรงงานกับมูลนายที่ตนเองอยู่ได้สังกัด ตัวอย่างประการหนึ่งของความสัมพันธ์เหล่านี้ ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ นักมานุษยวิทยาชาวไทย ได้ชี้ให้เห็นกรณีชาวนามอญกลุ่มหนึ่งที่มาตั้งถิ่นฐานใกล้ครัวเรือนของขุนนางไทยคนหนึ่ง เพื่ออย่างน้อยที่สุดได้ “อาศัยการคุ้มครองและบารมี”¹ การให้ความคุ้มครองในลักษณะนี้อย่างน้อยที่สุดส่วนหนึ่ง

ได้แก่ การช่วยเหลือในการต่อต้านข้อเรียกร้องที่มากเกินไปจากระบบราชการ ตัวอย่างเช่น ในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 24 รัฐบาลได้ออกประกาศติเตียนข้าราชการที่เก็บภาษีที่ดินเกินอัตราที่กำหนดไว้ และเพื่อหลีกเลี่ยงการขูดรีดเช่นนี้ พวกชาวนาต่างแสวงหาการคุ้มครองจากพวกขุนนางที่มีอิทธิพล² เพื่อตอบแทนการคุ้มครองดังกล่าว พวกไพร่ทำงานรับใช้นานาชนิด ยกตัวอย่างเช่น ชาวนาอนุญาตให้ไถ่กล้าข้างต้นตอบแทนการคุ้มครองพวกตนด้วยการสร้างสะพานข้ามคลองในท้องถิ่นแห่งหนึ่ง ในกรณีอื่น ๆ ซึ่งยังคงจำกันมาถึงทุกวันนี้ก็คือ ชาวนาในตำบลผักไห่ต่างมีความยินดีที่จะช่วยมูลนายของตน คือ หลวงวารี ในการทำนาในช่วงเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว ซึ่งเป็นช่วงที่ต้องการแรงงานมากที่สุด³

การอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการที่บรรยาย ณ ที่นี้ โดยปกติแล้วมีความเกี่ยวพันไม่ทางใดทางหนึ่งกับการปกครองอย่างเป็นทางการ เช่น หลวงวารีมีตำแหน่งในการปกครองส่วนท้องถิ่น บางคนอาจจะเป็นเจ้าของที่ไม่มีตำแหน่งในทางการปกครอง ถ้าเป็นเช่นนี้ สถานภาพของเขาในฐานะมูลนายส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของเขากับรัฐบาล บุคคลผู้มีอำนาจและหน้าที่กลุ่มที่สอง ซึ่งรู้จักกันในฐานะนักเลง นักเลงเกิดขึ้นจากสภาพการณ์ในท้องถิ่นแท้ ๆ คำว่า นักเลง มีคำนิยามหลากหลาย เช่น “คนพาล อันธพาล คนใจโหด เขี้ยม คนไม่ซื่อ และไม่มีหลักการ คนโกง คนเสเพล คนน้ำใจนักกีฬา...”⁴ มีนักเลงอยู่ในเมืองเช่นเดียวกับในชนบท การกระทำและท่าทางของนักเลงตามที่ปรากฏต่อสาธารณชนได้รับการบรรยายว่า “มีความอดทนและกล้าหาญแบบลูกผู้ชาย พร้อมทั้งจะสู้กันตัวต่อตัว หรือปะทะกันเป็นกลุ่ม ซื่อสัตย์ต่อเพื่อน จงรักภักดีและเคารพต่อมูลนายและพ่อแม่อย่างลึกซึ้ง”⁵ พวกหัวนักเลงจะแต่งตัวอย่างเท่ที่สุดในทัศนะของพวกเขา เดินเตร็ดเตร่ไปตามตลาดและบ่อนการพนัน เพื่ออวดศักดามากกว่าเพื่อที่จะไปซื้อของหรือเล่นการพนัน และเพื่อไปพบเพื่อนฝูงหรือก่อเรื่องที่จะเป็นการเพิ่มชื่อเสียงในฐานะนักล่าหัวให้กับตนเอง⁶

นักเลงบ้านนอกดูเหมือนจะเชี่ยวชาญในเรื่องโลกน้อยกว่านักเลงในเมือง สามารถปรับตัวกับความซับซ้อนของชีวิตในเมืองได้น้อยกว่า แต่สามารถเข้ากับบ้านนอกและสภาพความเป็นจริงในชนบทได้ดีกว่า ยิ่งไปกว่านั้น ดูเหมือนว่า นักเลงบ้านนอกเกิดขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ซึ่งข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งละเลย ยกตัวอย่างเช่น มีความจำเป็นที่ชาวนาในหมู่บ้านต้องระมัดระวังไม่เพียงแต่เรื่องเงินและของมีค่าอื่น ๆ ที่พวกเขาเป็นเจ้าของเท่านั้น แต่ยังคงดูแลควายและสัตว์ใช้งานอื่น ๆ ของคนอีกด้วย ดังที่เราจะได้กล่าวถึงต่อไปว่า โดยส่วนใหญ่แล้ว ความพยายามของรัฐบาลในการคุ้มครองและควบคุมอาชญากรรมมีลักษณะชั่วคราวชั่วคราว และดังนั้นหมู่บ้านจึงต้องจัดหาการคุ้มครองตนเอง คนส่วนใหญ่ต่างหันมาพึ่งพาชายหนุ่มเหล่านี้ และจากการที่พวกเขาพิสูจน์ให้เห็นความแข็งแกร่งในการให้ความปลอดภัยมั่นคงต่อหมู่บ้าน คนเหล่านี้จึงเป็นที่รู้จักกันว่า นักเลง หมู่บ้านบางแห่งอาจมีนักเลงหนุ่ม ๆ จำนวนมาก และในกรณีเช่นนี้ก็จะมีการพัฒนาลำดับชั้นในหมู่นักเลงอย่างไม่เป็นทางการขึ้น โดยที่ผู้เป็นหัวหน้าถูกเรียกว่า นักเลงโต⁷ ในบางกรณีชาวบ้านจะจ่ายเงินให้นักเลงเป็นการตอบแทน⁸ แต่ในหลายกรณีเขาก็ไม่ได้ค่าตอบแทนประจำจากคนอื่น ๆ แต่อย่างใด

แม้ว่านักเลงจะไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของลำดับชั้นในสังคมอย่างเป็นทางการ นักเลงบางคนเป็นญาติพี่น้องของผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นตำแหน่งขั้นสูงสุดในระบบการปกครอง ซึ่งกระจายไปตามท้องที่ต่าง ๆ ในบางหมู่บ้านที่เดียวกันนั้น ผู้ใหญ่บ้านบางคนเมื่อตอนหนุ่มก็เคยเป็นนักเลงมาก่อน⁹ อันที่จริงมีบางกรณีที่คนท้องถิ่นที่แข็งแรงได้รับตำแหน่งหัวหน้าในทางการปกครองของรัฐบาล ในขณะที่เขาก็เป็นที่รู้จักกันใน

ท้องถิ่นของเขาในฐานะนักแสดงเช่นกัน¹⁰ นอกจากนี้นักแสดงที่ไม่มีตำแหน่งเป็นทางการ อาจพบว่าความสามารถของพวกเขาเป็นประโยชน์สำหรับบุคลากรของรัฐบาลตามสายการปกครอง ข้าราชการที่มีพรในปกครองจำนวนมากอาจพบว่า การที่จ้างนักแสดงเป็นหัวหน้างานเพื่อให้คำแนะนำเกี่ยวกับการดำเนินงานวันต่อวันเป็นเรื่องสะดวก¹¹

ในท้ายที่สุด นอกจากนักแสดงจะมีบทบาทในฐานะที่เป็นผู้คุ้มกันหมู่บ้านและผู้ช่วยเหลือข้าราชการในระบอบอย่างไม่เป็นทางการแล้ว ยังอาจมีบทบาทที่นอกเหนือไปจากนี้อีก ชายหนุ่มที่มีท่าทีเป็นนักแสดงมากที่สุดในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ จะมีความรู้ลึกซึ้งอยากทำทายกับนักแสดงในหมู่บ้านใกล้เคียงอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น พวกหนุ่ม ๆ ที่ก้าวร้าวในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ จะเตรียมพร้อมที่จะรับการทำด้วยการชกมวยไปทำทายเผชิญหน้ากับนักแสดงในหมู่บ้านอื่น ๆ อยู่เสมอ ๆ นักแสดงคนเดียวที่นำชาวบ้านไปล่าโจรที่ขโมยควายของพวกเขาไป 20 ตัวนั้น¹² ใน 2-3 วันต่อมาอาจจะเป็นผู้นำชายหนุ่มชาวบ้านคนอื่น ๆ ไปสู่การต่อสู้อย่างดุเดือดเพียงแค่การถูกยุยงว่า “หัวหน้าของทั้งสองฝ่ายเป็นศัตรูกัน”¹³ อีกครั้งหนึ่งที่พวกนักแสดงซึ่งได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้ดูแลควายของชาวบ้าน อาจพบว่า ความเย้ายวนใจที่จะขโมยมีมากกว่าจะหัดทาน¹⁴ และเมื่อได้รับการยอมรับให้เป็นหัวใจของหมู่บ้าน นักแสดงอาจเรียกร้องค่าตอบแทนสำหรับการคุ้มครองที่พวกเขาให้แก่หมู่บ้าน¹⁵ ถ้าการเรียกร้องนี้ไม่เหลือปากว่าแรง ชาวบ้านก็ยินดีจ่ายให้ แต่ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นชาวบ้านก็จะต่อต้าน ดังนั้น เส้นแบ่งระหว่างนักแสดงกับโจร ระหว่างผู้คุ้มกันกับคนนอกกฎหมาย จึงอาจเป็นเส้นที่แบบบางมาก

จากการศึกษาสังคมประเทศอื่น ๆ อีริก ฮอบสบอว์ม (Eric Hobsbawm) นักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษ ได้แสดงให้เห็นว่าคนหนุ่ม ๆ ดังเช่นพวกนักแสดงเหล่านี้ต่อมาจะกลายเป็นโจร :

“แม้แต่ในสังคมชานา วยหนุ่มเป็นช่วงหนึ่งของชีวิตที่มีลักษณะเป็นอิสระและชอบต่อต้าน ชายหนุ่มมักรวมตัวกันเป็นกลุ่ม ๆ ตามวัย ทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ พวกเขาสามารถเปลี่ยนงานอย่างหนึ่ง ไปสู่อีกอย่างหนึ่ง ทั้งต่อสู้และเดินทางไปที่... (พวกเขา) เมื่ออยู่คนเดียวจะไม่พิศวงนัก แต่ก็อาจไม่ปฏิเสธที่จะขโมยน้ำสั๊กหรือสองตัว แต่เมื่อพวกเขาวมกลุ่มกัน 20 ถึง 30 คน โดยมีศูนย์กลางอยู่ในจุดที่เร้นลับจุดใดจุดหนึ่ง พวกเขาจะสามารถ...กลายเป็นโจรได้อย่างไม่ยากนัก”¹⁶

โครงสร้างและพฤติกรรมของโจร

ชาวบ้านสูงอายุในภาคกลางของไทยปัจจุบันยังคงได้ยืมกิตติศัพท์ที่โจรที่มีชื่อเสียงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เช่น อ้ายเสือท้วม อ้ายเสือเปีย และอ้ายเสือดอกกรัก¹⁷ แม้ว่าผู้ให้ข้อมูลเหล่านี้ในช่วงเวลานั้นอาจจะเด็กเกินไปกว่าที่จะตระหนักถึงความร้ายกาจและกิตติศัพท์ของอ้ายเสือเหล่านี้ แต่เราอาจสรุปได้ว่าชื่อเสียงของอ้ายเสือเหล่านี้ยังคงอยู่ และได้รับการบอกเล่าผ่านกันต่อ ๆ มา¹⁸ นี่เป็นการชี้ให้เห็นความสำคัญของสถาบันโจรซึ่งเรากำลังจะศึกษาอย่างใกล้ชิดขึ้น

สมเด็จพระยาติงราชฯ ประเด็นให้เห็นว่า พวกโจรนั้นมีแบบแผนที่แน่นอนคงเส้นคงวาที่สมควรทำการศึกษานในฐานะที่เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่ง¹⁹ บางอย่างเห็นได้ชัด เช่น การโจรกรรมขึ้นอยู่กับฤดูกาล ช่วงที่สูงสุดเกิดขึ้นระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน คราวเรือนที่ชายผล

ผลิตส่วนเกินของตนได้เป็นเงินสดหลังการเก็บเกี่ยวในเดือนธันวาคมและมกราคมจะเป็นเป้าอันยาวนานในเวลานั้น และเป็นการง่ายกว่าสำหรับพวกโจรที่จะเข้าสู่โจมและหลบหนีได้อย่างรวดเร็วเมื่อน้ำหลากประจำปีลดระดับลง²⁰ นอกจากปรากฏการณ์ที่เห็นชัดนี้ ความคงเส้นคงวาอย่างอื่นปรากฏเด่นชัดเฉพาะกับผู้ที่เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับเรื่องโจรผู้ร้าย หลายสิ่งได้ปรากฏขึ้นจากการที่สมเด็จพระยาดำรงฯ สัมภาษณ์โจรที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่ถูกจับในปี 2446²¹

โจรที่ถวายเป็นข้อมูลแก่สมเด็จพระยาดำรงฯ เล่าถึงการเข้าปล้นของก๊กโจรเป็นส่วนใหญ่ซึ่งมีวิธีการเดียวกันกับที่กระทำกันในอินเดียและพม่า การเข้าสู่โจมและริบสิ่งของรู้จักกันในเมืองไทยว่าเป็นการปล้น การบุกเข้าปล้นส่วนใหญ่ต้องการความช่วยเหลือจากชาวบ้านที่รู้จักคุ้นเคยกับครัวเรือนต่าง ๆ ที่มีความมั่งคั่งมากพอสมควรที่จะเข้าปล้น รวมทั้งต้องการคนที่สามารถบังคับบัญชาได้ คนให้ข่าว (ซึ่งเรียกว่าสาย) ซึ่งบ่อยครั้งที่เคยมีส่วนเกี่ยวข้องข้องในการแก้ปัญหาความข้องใจบางประการจะให้คำแนะนำแก่นักเลงโตประจำถิ่นว่าจะปล้นบ้านไหน นักเลงโตก็จะระดมคน อันประกอบด้วยอันธพาลในท้องถิ่น และคนจากดินแดนอื่นซึ่งรู้จักกันโดยผ่านความสัมพันธ์ที่เขามีกับนักเลงโตคนอื่น ๆ การเข้าปล้นมักจะกระทำกันในยามค่ำคืน ในระหว่างช่วงบ่าย พวกโจรจะรวมตัวกันเพื่อวางแผน มีการพบปะกันที่บ้านของสายประจำถิ่น หรือบางทีก็ในทุ่งนาที่ไม่ห่างไกลจากหมู่บ้าน หลังจากปรึกษากันในเรื่องการเข้าปล้นกันแล้ว พวกโจรเหล่านี้จะกินเลี้ยง ดื่มเหล้า และทำพิธีสัจสัตย์สาบานขณะที่ส่งกะลามะพร้าวที่ใส่เหล้าจากโจรคนหนึ่งสู่โจรอีกคนหนึ่ง โจรแต่ละคนจะดื่มบางส่วนและสาบานว่าจะจงรักภักดีต่อกลุ่ม

แล้วกลุ่มโจรก็สลายตัว โดยจะรวมตัวกันอีกครั้งในกลางดึก ใกล้เคียง ๆ กับบ้านที่เป็นเป้าหมายในการปล้น มีการเวียนดื่มเหล้ากันอีกครั้ง และในพิธีที่เห็นได้ชัดว่าค่อนข้างกลายเป็นประเพณีนี้ การทำสัตย์สาบานจะเอ่ยถึงพระภูมิเจ้าที่ เทวดา และเจ้าแผ่นดิน เพื่อเรียกร้องให้บุคคลเหล่านี้ได้เข้าใจว่า

“ด้วยการที่มาร่วมประชุมกันครั้งนี้จะได้คิดขบถประทุษร้ายต่อแผ่นดินนั้นหามิได้ ที่จะทำการครั้งนี้เพราะมีความขัดสนยากจนเหลือประมาณ จะขอเอาทรัพย์ที่บ้านนั้น ๆ ไปเลี้ยงชีวิต”²²

การเข้าปล้นเองโดยทั่ว ๆ ไปออกเป็นเรื่องน่าตระหนก พวกโจรพยายามก่อให้เกิดเสียงหววกหูมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ด้วยการร้องตะโกนและยิงปืนเพื่อให้เจ้าทุกขคิดนคใจและหนีไปหรือยอมจำนน²³ หลังการปล้น พวกโจรมักจะแบ่งปันสิ่งที่ได้มาและแยกย้ายไปตามทางของตน โจรที่รวมเป็ปก็ก็ยังคงมีอยู่แต่ส่วนใหญ่แล้วจะรวมกลุ่มกันปล้นด้วยจุดมุ่งหมายเฉพาะหน้าอย่างใดอย่างหนึ่งมากกว่า

โจรที่ถวายเป็นข้อมูลกับสมเด็จพระยาดำรงฯ ได้บรรยายให้เห็นฐานะที่ลดหลั่นกันเป็นขั้นของนักเลงท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของระบบโจรผู้ร้าย นักเลงทุกคนคุ้นเคยกับนักเลงด้วยกันในหมู่บ้านใกล้เคียง และในเขตหนึ่ง ๆ ซึ่งอาจเป็นอำเภอหรือจังหวัดตามการจำแนกของรัฐบาล หรือท้องที่ที่กว้างขวางกว่านี้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาวะทางภูมิศาสตร์ ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐาน และความเข้มแข็งทางบุคลิกภาพของนักเลงแต่ละคน การปกครองโดยลำดับชั้นกระทำโดยผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในหมู่นักเลง ซึ่งรู้จักในฐานะนักเลงโต หรือนักเลงหัวหน้า ในฐานะ “เจ้าของถิ่น” นักเลงหัวหน้าไม่จำเป็นต้องเข้าร่วมปล้นในเขตอิทธิพลของตนเองทุกครั้ง แต่การลงมือปฏิบัติงานทุกครั้งอย่างน้อยที่สุดต้องได้รับความเห็นชอบเกี่ยวกับการวางแผนจากนักเลงหัวหน้า²⁴ หากไม่ได้รับความเห็นชอบจากเขา นักเลงหัวหน้าอาจออกโรง

เองหรือแจ้งเจ้าหน้าที่รัฐบาล อาณาบริเวณที่ปกครองโดยนักเลงหัวน้ำเช่นนี้ขยายตัวและหดตัวตามอำนาจที่ขึ้นอยู่กับตัวบุคคล แต่นักเลงและโจรต่าง ๆ ดูเหมือนจะกำนึ่งถึงเรื่องพรมแดนที่เป็นเขตอิทธิพลของแต่ละคนในลักษณะเดียวกับการแบ่งแยกเขตการปกครองของรัฐบาล²⁵

เราควรจะมาพิจารณาอย่างใกล้ชิดถึงบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับอาชญากรรมและการปล้นสะดมโจรกลุ่มแรกบางคนอาจจัดอยู่ในส่วนที่ชอบสบอว์มได้บรรยายว่าเป็น “มิฉาชีพ” ซึ่งประกอบไปด้วย “พวกเร่ร่อนจรจัดซึ่งมีอยู่ตามขอกมของสังคมชนบท แต่เห็นได้ชัดว่าไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของชนบท”²⁶ ในปี 2436 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงบันทึกถึงลักษณะพิเศษหลายประการเกี่ยวกับการปล้นอย่างต่อเนื่องในปทุมธานีและอยุธยา ข้อหนึ่งก็คือ การปล้นเหล่านี้เกิดขึ้นในฤดูฝนมากกว่าในฤดูแล้ง อีกข้อหนึ่งคือ โจรไม่ทิ้งร่องรอยใด ๆ ในบริเวณที่เกิดอาชญากรรม และท้ายที่สุดเมื่อมีการจับโจรกลุ่มหนึ่งได้ จะพบอาวุธปืนยาวทันสมัยซึ่งหาได้ยากแม้แต่ในกรุงเทพฯ หรือไม่เคຍหาได้เลยตามต่างจังหวัด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงสรุปว่า พวกโจรต้องเป็นคนจากกรุงเทพฯ ซึ่งมาปล้นในชนบท และนำสินค้าที่ขโมยได้ไปขายในเมือง²⁷ ในปี 2436 พวกอาชญากรเหล่านี้สามารถเดินทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯกับจังหวัดใกล้เคียงได้อย่างง่ายดายด้วยเรือโดยสารซึ่งเพิ่งมีขึ้น และจากนั้นอีกไม่นาน การไปมาของพวกเขายิ่งง่ายขึ้นหลังจากการสร้างทางรถไฟเสร็จ²⁸

กลุ่มที่สองประกอบด้วยพวกโจรในชนบทที่ขาดความสัมพันธ์กับหมู่บ้านของตน และถูกดึงไปสู่วังมิฉาชีพที่ถูกครอบงำโดยอบายมุขทั้งที่ถูกกฎหมายและไม่ถูกกฎหมายของสังคมโบราณ อบายมุขประเภทหนึ่งคือ การพนัน รัฐบาลได้ให้สัมปทานสิทธิในการเปิดและดำเนินงานป่อนการพนัน ผู้ที่ให้ประมูลสูงสุดจะได้ครอบครองกิจการการพนันในท้องที่ของตนอย่างถูกกฎหมาย ระบบดังกล่าวนี้มีมาจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25²⁹ ระบบนี้สิ้นสุดลงเมื่อมีการเลิกป่อนการพนันอย่างเป็นทางการต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่การพนันยังคงมีต่อมาและเติบโตอย่างผิดกฎหมาย³⁰ โจรที่ถวายข้อมูลกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ มีความเห็นเหมือนกับทัศนะทั่วไปของเจ้าหน้าที่ว่า การพนันมีส่วนเกี่ยวข้องกับอยู่อย่างใกล้ชิดกับอาชญากรรม กล่าวคือ ผู้ที่เสียพนันจะถูกความจำเป็นบังคับให้ไปแสวงหาโชคด้วยการทำอย่างหลัง³¹ การสูบฝิ่นก็เป็นอบายมุขอีกอย่างหนึ่ง การเผยแพร่และการขายฝิ่นก็เป็นการผูกขาดโดยผู้ที่ประมูลได้เช่นกัน ผู้ที่ผูกขาดฝิ่นมักเป็นคนจีนซึ่งตอบสนองความต้องการของชุมชนทั้งชาวจีนและชาวไทย รายงานของทางการจีนหนึ่งชี้ให้เห็นว่าร้อยละ 20 ของผู้ขายไทยสูบฝิ่น และนักสังเกตการณ์มักจะตั้งโยงการคิดฝิ่นไปเกี่ยวพันกับอาชญากรรม³²

การพนันและฝิ่นไม่ได้เป็นสิ่งที่อยู่อย่างโดด ๆ แต่เป็นส่วนหนึ่งของโลกที่ผิดกฎหมายทั้งของชนบทและเมืองในสยามประเทศในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 และกลางพุทธศตวรรษที่ 25 - กลาง 26 ป่อนการพนันและโรงฝิ่นอาจตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน คือ อาจอยู่ในตลาดหรือทางแยกในหมู่บ้าน รวมทั้งมีโรงจำนำที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างอาชญากรรมกับการก้าวไปติดฝิ่นและการพนัน สถานที่ต่าง ๆ เหล่านี้มักอยู่ในอาคารหรือบริเวณเดียวกัน ดังนั้น ผู้กระทำผิดทุกประเภทสามารถจำหน่ายสิ่งที่ได้มาจากการกระทำผิดในโรงรับจำนำอย่างสะดวก และสามารถเดินข้ามถนนเพื่อสนองตอบความต้องการอันฉับพลันของตน และในไม่ช้าก็พบว่าตัวเองจะต้องหาแหล่งที่จะก่ออาชญากรรมต่อไปอีก³³

อาชญากรรมทั้งสองประเภทที่ได้บรรยายมานี้พัวพันอยู่ในวงการ “มิฉาชีพ” และมีความสัมพันธ์

พันซ์กับสังคมนิยมที่เป็นสถานที่สำหรับการปฏิบัติงานน้อยมาก พวกเขาดำเนินงานกันในสังคมนิยม แต่ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของสังคมนิยม การประกอบอาชีพกรรมเหล่านี้ไม่มีข้อกังขาว่าจะไม่ก่อให้เกิดความเกลียดชังในหมู่พวกเขา พอ ๆ กับการสร้างความขุ่นเคืองใจในหมู่ข้าราชการ ดังจะเห็นได้จากรายงานราชการแต่อาชีพกรรมในชนบทมิได้มีลักษณะเช่นนี้ทั้งหมด ดังตัวอย่างที่เราได้ชี้ให้เห็นแล้วว่า นักเลงในหมู่บ้านซึ่งมีตำแหน่งสำคัญในชุมชน อาจจะถูกสิ่งเข้ายวนใจให้ต้องกระทำผิดในบางโอกาส นอกเหนือไปจากระดับนี้ นักเลงและชาวบ้านคนอื่น ๆ ซึ่งอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่กดดันบางประการ ในบางโอกาสก็อาจประกอบโจรกรรมและปล้นสะดมดังที่กล่าวแล้ว ซึ่งรู้จักกันว่าเป็นพวกขโมยปากท้องหิว (พวกโจรสมัครเล่นที่ขโมยเพื่อสนองความจำเป็นอันเร่งด่วน)³⁴ ชาวบ้านผู้หนึ่งได้เล่าถึงพวกนี้ไว้ว่า

“ในหมู่ของพวกเขาจริง ๆ ถ้ามีใครยากจน เขาก็จะกลายเป็นโจร บ้านที่ร่ำรวยจะถูกปล้น พวกโจรคือชาวบ้านธรรมดา ๆ มีเหตุที่ประสบความล้มเหลวในการหาเลี้ยงชีพ ดังนั้นพวกนี้จึงขโมยและปล้น...พวกเขาไม่ได้มาจากลุ่มใด ๆ แต่มาจากที่ต่าง ๆ กันอย่างเป็นอิสระ...พวกเขาขานขานคนอื่น ๆ ให้มาช่วยเราปล้น...”³⁵

ดังนั้นจึงไม่มีใครประหลาดใจ ดังที่พบบ่อยครั้งว่า โจรที่ถูกฆ่าระหว่างการเข้าปล้นนั้น เป็นคนที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงนั่นเอง³⁶ ทำนองเดียวกับที่ไม่เป็นเรื่องที่น่าแปลกใจ ดังที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งเช่นกันว่า ชาวบ้านคนหนึ่งซึ่งควายถูกขโมย เมื่อถามเล่าอย่างไม่ได้เรื่องได้ราวแล้ว หลังจากนั้นวันสองวัน เขาก็จะกลับมาบ้านพร้อมกับตอนควายกลับบ้านเท่าจำนวนที่เพิ่งทำหาย เพื่อนบ้านบางคนอาจจำได้อย่างไม่ต้องสงสัยว่าควายที่นำกลับมานั้นไม่ใช่ตัวเดิม แต่โดยที่รู้ว่าพวกเขาอาจจะอยู่ในภาวะเดียวกัน ดังนั้น พวกเขาจึงไม่รายงานทางการหรือแสดงความเห็นใด ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้³⁷

การกล่าวเน้นถึงแรงจูงใจให้ประกอบอาชีพกรรมในชนบทนั้นนับเป็นเรื่องสำคัญ เราได้เห็นว่าการให้คำสัตย์ปฏิญาณก่อนการปล้น พวกโจรได้บ่งไว้อย่างชัดเจนว่า เหตุผลอันแท้จริงในการปล้นของพวกเขาคือปัญหาเศรษฐกิจ และความข้อนี้จะเป็นความเชื่ออย่างกว้างขวางในเวลานั้น ในปี 2438 ภายหลังการเก็บเกี่ยวที่ไม่ได้ผลดีในอยุธยา มีรายงานว่า “ผลของความล้มเหลวเพียงบางส่วนในด้านการผลิตครั้งนี้เริ่มเป็นที่รู้สึก เมื่อสภาพที่บ้านเมืองไร้ข้อแป๊ะและอาชีพกรรมเพิ่มขึ้นอย่างฉับพลัน”³⁸ ทำนองเดียวกันกับที่เกือบ 2 ทศวรรษต่อมา รายงานของรัฐบาลกล่าวถึงสถานการณ์ในชนบทที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ด้วยการโยงให้เห็นว่า อาชีพกรรมที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นนั้นเกี่ยวพันกับสวัสดิการของหมู่บ้านที่ลดลง³⁹

ผู้เขียนคิดว่า น่าจะมีการพูดถึงบางสิ่งบางอย่างเกี่ยวกับลักษณะของอาชีพกรรมและการเป็นโจรที่ชาวบ้านมีส่วนเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้น นักเขียนไทยคือ พระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ) กล่าวว่า การประกอบอาชีพกรรมและการลักขโมยในระดับหนึ่งเป็นที่ยอมรับกันในสังคมนิยม เพราะชาวสยามมีแนวคิดเกี่ยวกับการสูญเสียและการได้รับในเชิงชุมชนทั้งหมดมากกว่าการคิดในเชิงคนหนึ่งคนใดโดยเฉพาะ⁴⁰ หรือถ้าจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อขโมยปากท้องหิวที่เป็นคนท้องถื่นขโมยควายจากเพื่อนบ้านที่ร่ำรวยของเขา ชุมชนทั้งชุมชนจะไม่เคียดแค้นและไม่เข้ามายุ่งเกี่ยว แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและปัจเจกชนที่หาไว้นั้น อาจตั้งประเด็นได้ว่ามันเข้าไปมีบทบาทในสังคมนิยมของไทยในฐานะที่เป็นสถาบันที่ค่อนข้างฝังรากลึก และเป็นระบบของการกระจายรายได้กันอันเป็นที่ยอมรับอย่างค่อนข้างกว้างขวาง หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้อาจมีลักษณะอ้อม ๆ แต่ก็น่าเชื่อถือ

ในประการแรกทีเดียว ประจักษ์พยานดังกล่าวนี้เห็นได้จากปฏิบัติการอันแพร่หลายของสิ่งที่ไม่อาจเรียกชื่อได้ดีไปกว่าการเรียกว่า “การขโมยควาย” ผู้ถวายข้อมูลแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้บรรยายภาพอย่างละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ประเด็นที่สำคัญ ๆ มีดังต่อไปนี้⁴¹

ชาวนาซึ่งควายหายจะเข้าไปหานักเลงท้องถิ่น และถามว่า เขาบังเอิญได้ยินเกี่ยวกับเหตุการณ์ขโมยควายนี้หรือไม่ แม้ว่าทั้งเจ้าของควายและนักเลงต่างก็รู้อยู่แก่ใจดีว่า นักเลงผู้นั้นรู้เรื่องการขโมยควาย แต่ฝ่ายนักเลงก็จะทำท่าที่ประหลาดใจ เห็นใจ และให้คำสัญญาว่าจะติดตามข่าวคราวให้ และภายใน 2-3 วัน นักเลงก็จะติดต่อกับเจ้าของและบอกข่าวว่ามีคนรู้จักไปพบควายกำลังกินหญ้าอยู่ในทุ่งนาแห่งอื่น และทั้งเจ้าของและนักเลงเองก็จะแสวงหาเป็นเชือเรื่องที่ว่า ควายมักจะเดินกินหญ้าเพลินจนออกไปนอกเส้นทาง หากมี “ของขวัญ” เล็ก ๆ น้อย ๆ ตอบแทน ซึ่งจะมีการต่อรองกันก่อนที่จะตกลงกัน ควายก็จะถูกส่งคืนและทั้งสองฝ่ายต่างก็พอใจ ที่แน่ ๆ ในการแลกเปลี่ยนนี้ก็คือ เจ้าของควายเป็นผู้สูญเสีย แต่ก็ยังน้อยกว่าการที่เขาจะต้องเสียเงินซื้อควายตัวใหม่มากนัก และขโมยก็จะได้รับเงินน้อยกว่าการที่เขาจะนำควายไปขายในตลาดใกล้เสียง หรือในโรงฆ่าสัตว์ที่กรุงเทพฯ และขโมยก็เสี่ยงน้อยกว่า และท้ายที่สุดฝ่ายที่ไม่ใช่ว่าจะไม่ได้รับประโยชน์เลยก็คือพวกนักเลง ซึ่งไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าจะต้องได้รับเปอร์เซ็นต์เป็นส่วนแบ่งจากการตกลงกันแต่ละครั้ง

ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ผู้หนึ่งที่ได้บรรยายความผันแปรของเรื่องราวที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ที่ดูเหมือนจะกลายเป็นการปฏิบัติเป็นประเพณีไปแล้ว รวมทั้งได้เพิ่มข้อเสนอแนะว่า ถ้าการต่อรองถูกขัดขวาง ความรุนแรงอาจเป็นสิ่งตามมา

“...หากเจ้าของใหม่ไม่นำมันคืน...สิ่งที่ไม่น่าเกิดขึ้นก็คือ เจ้าของที่แท้จริงจะกลับบ้านเอาปืนและพร้อมด้วยคน 2 หรือ 3 คน ดักข่มอยู่ในป่า รอจนกระทั่งสามารถยิงศัตรูของเขา ได้หนึ่งหรือสองนัด...”⁴²

แม้ว่าการขโมยควายในลักษณะนี้จะเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นวิธีการกระจายรายได้ใหม่ในชนบทที่เป็นที่ยอมรับและปฏิบัติกันอย่างกว้างขวางก็ตาม แต่ก็ยังคงเป็นเรื่องยากที่จะกล่าวถึงบทบาทในด้าน การกระจายรายได้ของการโจรกรรมโดยทั่วไป และการปล้นสะดมดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้ว แม้กระนั้นก็มีเครื่องบ่งชี้ว่า อย่างน้อยที่สุดในบางกรณีการปล้นเหล่านี้ก็เป็นวิธีการกระจายรายได้เช่นกัน อันดับแรก เราอาจต้องย้อนกลับไปกล่าวถึงการทำพิธีปฏิญาณกันก่อนการเข้าปล้นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งพวกโจรผู้ร้ายได้ให้เหตุผลในการปล้นของตนด้วยการเปรียบเทียบความยากจนของเขากับความมั่งมีของเหยื่อของตน รวมทั้งข้อสังเกตที่ว่า การปล้นนี้สามารถทำได้สำเร็จ หรืออย่างน้อยที่สุดได้รับการยอมรับอย่างเงียบ ๆ จากสังคมชาวนานั้น ข้อสังเกตนี้ได้รับการยืนยันจากรายงานเกี่ยวกับกรณีโจร 2 ก๊ก ที่ประกาศว่าจะปล้นล่วงหน้า ในกรณีแรกโจรก็กหนึ่งกล่าวว่

“พวกก๊กโจรเหล่านี้จะคิดประกาศไว้สำหรับผู้ที่อาจเกี่ยวข้องกับการถูกปล้น พวกเขาเตือนล่วงหน้าว่าบ้านไหนและในวันเวลาใดที่จะถูกปล้น...”⁴³

ในอีกกรณีหนึ่ง มีรายงานว่า ครัวเรือนที่มีฐานะในหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ กำนัน ตันตระหนกหลังจากที่มีการปล้นบ้านหลังหนึ่งเมื่อไม่นานมานี้ และได้มีการปิดประกาศไว้ที่ชายฝั่งคลอง

ทางเข้าหมู่บ้านว่า บ้านทุกหลังที่มีทรัพย์สินสมบัติมากกว่า 40 บาทจะถูกปล้น⁴⁴

นอกเหนือจาก 2 กรณีนี้แล้ว ยังมีหลักฐานอีกว่า คนบางคนที่ถูกกลายเป็นโจรผู้ร้าย หรือบางคนก็อย่างน้อยที่สุดเคยเกี่ยวข้องกับการปล้นขโมยเป็นบางครั้ง ก็ยังคงได้รับการยอมรับและการสนับสนุนจากหมู่บ้านของเขา ทางการถึงกับบ่นว่า พวกเขาบ้านปฏิเสธที่จะช่วยตำรวจจับโจรผู้ร้ายคนสำคัญ ๆ เป็นต้น ซึ่งอาจถือเป็นหลักฐานได้ว่า พวกเขาบ้านพากันปกป้องโจรให้รอดพ้นเงื้อมมือตำรวจ⁴⁵ จากบันทึกของ เอช.ดับเบิลยู.สมิธ (H.W.Smyth) ที่กล่าวถึงการท่องเที่ยวของเขาในภาคกลางของสยามประเทศ ในปี 2435 ในช่วงเวลาหนึ่งเขามีผู้นำทางที่เป็น “โจรกลับใจ” แม้ว่าไม่เห็นได้ชัดว่า ชายผู้นี้ได้เคยเกี่ยวข้องกับการฆ่าคนมาหลายรายในช่วงเวลาที่เขาเป็นหนุ่ม แต่สมิธพบว่า ในขณะที่ชายผู้นี้เป็น “สุภาพบุรุษชาว ผมสีเทา ท่าทางใจดี” สมิธกล่าวว่า เมื่อเดินทางผ่านหมู่บ้านแล้ว หมู่บ้านเล่า สุภาพบุรุษผู้นี้ “ให้คนเข้าพบประจักษ์หนึ่งการเข้าเฝ้ากษัตริย์ ในทันทีที่เทียบย่างเข้าสู่หมู่บ้าน ผู้คนก็พากันเข้ามาหาอย่างพินอบพิเทา ทุกคนต่างพกอาวุธตลอดเวลา”⁴⁶

ในท้ายที่สุดเส้นอันแนบบางที่จำแนกนักเลงออกจากโจรได้สื่อความหมายว่า คนบางคนผสมานบทบาททั้งสองไว้ด้วยกัน ฉะนั้นวันหนึ่งเขาอาจช่วยชาวบ้านขจัดโจรอื่น ๆ แล้วอีกวันหนึ่งเขาก็จะประกอบอาชญากรรมคล้าย ๆ กันเสียเอง ชาวบ้านหลายคนไม่ตระหนักว่า นักเลงจะเป็นโจรต่อไป ในขณะที่คนอื่น ๆ อาจตระหนักดีกว่า แต่พวกเขาตีค่าความคุ้มครองที่ได้รับจากนักเลงสูงมาก จนสามารถทนต่อการกระทำที่เกินขอบเขตของพวกนักเลงได้⁴⁷

ณ บัดนี้ อาจเป็นการสมควรที่จะขยายความคำอธิบายทั้งหมดที่นำเสนอใน 2-3 หน้าสุดท้ายนี้ ผู้เขียนได้ชี้ให้เห็นถึงขอบเขตที่ชาวนาไทยยอมรับ ไม่เอาคิดและมีส่วนร่วมในการลักขโมยระดับหนึ่ง แต่ผู้เขียนมิได้ให้ความสำคัญมากนักแก่ความเห็นที่ว่าความยินยอมพร้อมใจของชาวนาเกิดจากความกลัวและแรงกดดัน กระนั้นก็ตาม ชาวนาหลายคนตัดสินใจที่จะไม่ต่อต้านพวกกักโจรและขณะเดียวกันก็ไม่ยอมช่วยเจ้าหน้าที่ด้วย นั่นเป็นเพราะความกลัวมากกว่าความเห็นอกเห็นใจอย่างปราศจากข้อกังขา อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่า ประเด็นของเรื่องนี้มิใช่เรื่องของอำนาจและความกลัวล้วน ๆ ผู้เขียนจึงพยายามที่จะแสดงให้เห็นว่า อาชญากรรมและการลักขโมยเป็นที่ยอมรับกันในสังคมชนบทในระดับหนึ่ง รวมทั้งยังเป็นการสะท้อนถึงความตึงเครียดที่เกิดขึ้นระหว่างระบบอำนาจส่วนกลางกับส่วนท้องถิ่นอีกด้วย

การประนีประนอมและความตึงเครียด : คุลอำนาจระหว่างส่วนกลางกับส่วนท้องถิ่น

เราได้ชี้ให้เห็นแล้วว่า สาขาของการปกครองของรัฐบาลกรุงเทพฯที่แผ่ไปยังดินแดนชนบทได้เผชิญหน้ากับพลังท้องถิ่นอันแข็งแกร่ง ซึ่งพยายามลดอำนาจและในบางครั้งถึงกับได้ขัดขวางอำนาจจากส่วนกลางโดยตรง รัฐบาลส่วนกลางจำเป็นต้องเลือกกระหน่ำการกำหนดให้พลังท้องถิ่นเป็นไปตามแบบอย่างที่ตนต้องการ หรือจะประนีประนอมกับพลังท้องถิ่นนั้น ๆ การปกครองของทางการจะสามารถดำเนินงานอย่างราบรื่นก็ต่อเมื่อสามารถร่วมมือกับผู้คุ้มครองที่มีอำนาจอย่างไม่เป็นทางการได้ เพราะการทำตัวเป็นปรปักษ์กับนักเลงที่สำคัญจะเป็นอุปสรรคต่อการบริหารได้อย่างมาก

เดช นุนนาค บรรยายให้เห็นการประนีประนอมในการแต่งตั้งตำแหน่งทางราชการในการปกครองส่วนภูมิภาคแบบเก่า⁴⁸ อาจกล่าวได้ว่า ได้มีการสร้างสัมพันธไมตรีกันระหว่างผู้แต่งตั้งกับผู้ที่ได้รับการแต่งตั้ง ซึ่งผู้ได้รับการแต่งตั้งยินยอมที่จะให้หน่วยของตนเป็นไปตามความต้องการของหน่วยใหญ่ เป็นการแลกเปลี่ยนกับหลักประกันว่าหน่วยใหญ่จะไม่บีบบังคับหน่วยของเขาเกินกว่าความจำเป็น ดังนั้น เมื่อข้าหลวงส่วนภูมิภาคแต่งตั้งข้าราชการในระดับอำเภอและระดับที่ต่ำกว่า เขาก็จะแสวงหาความเห็นชอบจากผู้นำในท้องถิ่น เพื่อ “ให้อำนาจของเขาเป็นที่ยอมรับและมีความชอบธรรม”⁴⁹ การแต่งตั้งฝ่ายบริหารในส่วนภูมิภาคจากกรุงเทพฯ ก็มีขบวนการเช่นเดียวกันนี้ แต่เป็นไปในระดับสูงกว่า

ความแตกต่างระหว่างการประนีประนอมกับการสมรู้ร่วมคิดค่อนข้างจะเลื่อนลอย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทัศนวิสัยของแต่ละคน แต่เป็นที่เห็นได้ชัดว่า เมื่อกรุงเทพฯถูกบังคับให้ยอมรับโครงสร้างอำนาจส่วนท้องถิ่น กรุงเทพฯ ก็จะประสบกับการเสี่ยงในการแต่งตั้งตัวบุคคล ดังนั้น กรุงเทพฯ จึงต้องหันมาเป็นพันธมิตรกับบุคคลที่ได้อำนาจอย่างไม่ถูกกฎหมายเท่า ๆ กับบุคคลที่ได้อำนาจตามกฎหมาย ตัวอย่างที่กรีกโครมตัวอย่างหนึ่ง รายงานโดยสมิทในต้นทศวรรษ 2433 เขาได้พบชาวานาที่โกรธเคืองคนหนึ่งร้องเรียนว่าควายตัวที่ดีที่สุดของเขา “ถูกพบในบริเวณบ้านของข้าหลวง”⁵⁰ มีผู้กล่าวว่าข้าหลวงจะปราบปรามเฉพาะโจรที่ไม่แบ่งทรัพย์สินที่ขโมยได้ให้คนเท่านั้น

คดีที่โด่งดังกว่าอีกคดีหนึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้านี้นี้ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 เมื่อข้าหลวงอยุธยาพบว่าเกิดความจำเป็นที่จะต้องแต่งตั้งข้าราชการพิเศษคนหนึ่ง ให้ทำหน้าที่ปราบปรามการลักขโมย ซึ่งคุกคามอย่างไม่อาจควบคุมได้ในบริเวณฝั่งเจ้าพระยาทางตอนใต้ของจังหวัดอยุธยา ผู้ชายที่ได้รับการเลือกให้ดำรงตำแหน่งนี้ชื่อ ช้าง ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบรรเทาทุกข์ เขาได้รับคำสั่งให้ตั้งศูนย์การทำงานที่เกาะใหญ่ (ในแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้ามกับปากคลองพระยาบรรเทา) บริเวณนี้มีประชาชนอยู่กันห่าง ๆ จึงเป็นที่เหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับพวกโจรในการปล้นสะดมเรือที่สัญจรไปมา หลวงบรรเทาทุกข์ได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเอาจริงเอาจังและได้รับผลลัพธ์ที่น่าพึงพอใจทันที ทั้งข้าราชการและพ่อค้าต่าง ๆ รายงานว่า พวกเขาไม่ได้รับการคุกคามจากพวกโจรอีกเลย⁵¹

อย่างไรก็ตาม ในตอนต้นทศวรรษ 2433 การณ์ปรากฏต่อมาว่า ความสำเร็จของหลวงบรรเทาทุกข์ไม่ได้เป็นไปอย่างที่มีนาคจะเป็นเช่นนั้น ในปี 2436 ชาวานาคนหนึ่งชื่อ ขุน ไต้ยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ไปยังกระทรวงมหาดไทย กล่าวหาว่าตนได้รับความอยุติธรรมจากหลวงบรรเทาทุกข์ 2-3 ปีก่อนหน้านี้ นายขุนถูกกล่าวหาว่ากระทำความผิดในเขตที่หลวงบรรเทาทุกข์มีอำนาจในการพิจารณาคดี ต่อมา คดีนี้ถูกนำมาพิจารณาในศาลของหลวงบรรเทาทุกข์ ในคำร้องทุกข์นี้ นายขุนไม่ได้บอกว่าคำตัดสินของศาลเป็นอย่างไร แต่เขาบรรยายอย่างขมขื่นว่า ในช่วงที่ศาลพิจารณาคดีนั้น หลวงบรรเทาทุกข์ได้ใช้เขาเหมือนกับเป็นคนรับใช้ส่วนตัว และแม้ว่านายขุนจะได้ปฏิเสธและบอกว่าตนเองแต่งงานแล้ว หลวงบรรเทาทุกข์ก็บังคับเขาให้แต่งงานกับทาสคนหนึ่งของตน และบังคับให้เขาขายตัวเป็นทาสของหลวงบรรเทาทุกข์อีกด้วย นอกจากนี้เขาได้บรรยายความทุกข์ยากส่วนตัวแล้ว นายขุนยังกล่าวหาหลวงบรรเทาทุกข์ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับพวกโจรท้องถิ่น นายขุนตั้งข้อหาว่า แทนที่จะปราบปรามโจร หลวงบรรเทาทุกข์กลับมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งในการปกป้องพวกโจรให้รอดพ้นจากการถูกจับ และช่วยเหลือในการไต่สวน ทั้งยังช่วยนำของโจรไปขายอีกด้วย⁵² ข้อกล่าวหาเหล่านี้ได้รับการพิสูจน์และพบว่าเป็นความจริงเป็นส่วนใหญ่ คือ หลวงบรร-

เทาทุกขีให้ความร่วมมือกับหัวหน้าโจร โดยมีข้อแลกเปลี่ยนว่าให้โจรไปปล้นขโมยในเขตอื่นที่ไม่ใช่เขตรับผิดชอบของหลวงบรรเทาทุกขี⁵³

เห็นได้ชัดว่า หลวงบรรเทาทุกขีได้ข้ามเส้นแบ่งระหว่างการประนีประนอมกับการสมรู้ร่วมคิดในกรณีอื่น ๆ เราได้พบกับสิ่งที่อาจเรียกว่าเป็นการหลีกเลี่ยงซึ่งเกิดขึ้นเมื่อคนในท้องถิ่นเห็นว่าทั้งการประนีประนอมและการสมรู้ร่วมคิดเป็นเรื่องหนักหนาไปกว่าสิ่งที่เขาจะให้ได้อย่างเต็มใจ ตัวอย่างของการหลีกเลี่ยงที่เราอาจชี้ได้จากสิ่งที่มีอยู่ในหมู่บ้านและรู้จักในนาม “ศาลนอก” ซึ่งเป็นคำที่สะท้อนนัยแห่งความเป็นเอกเทศจากการปกครองของทางการในหมู่บ้านหรือชุมชน เพื่อหลีกเลี่ยงการเสียค่าธรรมเนียมแพง ๆ และการข่มขู่จากข้าราชการในที่ทำกรอำเภอ ชาวบ้านจะจดทะเบียนควายของคนโดยการรับทะเบียนปลอมจากผู้นำท้องถิ่น แม้ว่าหัวหน้าของชุมชนจะเป็นข้าราชการปกครอง แต่เขาก็จะช่วยพรรคพวกชาวบ้านของเขาหลีกเลี่ยงหรือเอาเงินค่าธรรมเนียมที่ต่ำกว่าปกติเข้ากระเป๋าของคน และไม่รายงานเกี่ยวกับสัตว์ต่าง ๆ ไปยังข้าราชการที่อยู่ในตำแหน่งสูงกว่า⁵⁴

เราได้กล่าวถึงทางออกที่เป็นไปได้ 3 ทางสำหรับการแก้ไขความตึงเครียดระหว่างอำนาจส่วนกลางกับท้องถิ่น ซึ่งได้แก่ การประนีประนอม การสมรู้ร่วมคิด และการหลีกเลี่ยง ยังมีทางออกที่ 4 อีกประการหนึ่งคือ การต่อต้านอย่างเปิดเผย อันนำไปสู่ความขัดแย้งทั้งระหว่างบุคคลสำคัญในอำนาจส่วนกลางกับในท้องถิ่น และระหว่างระบบและสถาบันส่วนกลางกับส่วนท้องถิ่น ผลจากการขัดแย้งอันใดอันหนึ่งก็คือ การโจรกรรมนั่นเอง

ทางออกที่เป็นไปได้ทางที่ 4 นี้ สามารถเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีของอ้ายเสือดอกรัก ดอกรักเติบโตมาอย่างเด็กชายชวานาอย่างแท้จริงในหมู่บ้านฝั่งตะวันตกทางตอนใต้ของอยุธยา เขาเคยเป็นนักแสดงท้องถิ่นในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง และในฐานะเช่นนี้ เขาจึงเกี่ยวข้องกับกรขโมยควาย หลังจากการขโมยครั้งหนึ่ง ดอกรักถูกผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งที่ยพยายามเอาควายคืนทำตาย ด้วย “รู้สึกเสียเหลี่ยม” ดอกรักได้ยิงผู้ใหญ่บ้านคนนั้นถึงแก่ความตาย⁵⁵ ตอนนี้อดกรักกลายเป็นคนนอกกฎหมายอย่างชัดเจน และได้ใช้ชีวิตเป็นโจรตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 เขาได้รวบรวมสมัครพรรคพวกโจรเป็นกลุ่มก้อน เข้าปล้นสะดมอาณาบริเวณอันกว้างใหญ่อย่างกล้าหาญและเข้มแข็ง ก่อนที่จะตายด้วยฝีมือตำรวจในปี 2445 หรือ 2446⁵⁶

ข้อที่น่าเสียดายก็คือเรามีข้อมูลเกี่ยวกับการเป็นโจรของดอกรักน้อย อย่างไรก็ตามก็หากพิจารณา “การขโมยควาย” ในฐานะที่เป็นระบบอันถูกทำให้เป็นสถาบันในการกระจายรายได้ในชนบท ผู้เขียนคิดว่า เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ที่จะตั้งประเด็นว่า การเป็นโจรของดอกรักนั้นไม่ได้เกิดจากความขัดแย้งของเขากับผู้ใหญ่บ้านผู้ที่กล่าวหาว่าเขาขโมยควายเท่านั้น แต่ยังเกิดจากความตึงเครียดระหว่างอำนาจส่วนกลางกับสถาบันต่าง ๆ ในท้องถิ่นด้วย นั่นคือ ในสายตาของคนในหมู่บ้านของเขา ดอกรักเข้าไปมีบทบาทภายในแวดวงอิทธิพลอันชอบธรรมของนักแสดง แต่ในสายตาของทางรัฐบาลกรุงเทพฯ ซึ่งผู้ใหญ่บ้านคนนั้นเห็นด้วยและกระทำตนเป็นตัวแทน บทบาทในลักษณะเดียวกันนี้ของดอกรักถือเป็นอาชญากรรม ทางออกทางเดียวคือ การปะทะกันอย่างเปิดเผย และแม้ว่าในตอนแรกดอกรักจะชนะ แต่เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ว่าในระยะยาวแล้วเขาก็จะต้องพ่ายแพ้แก่อำนาจส่วนกลางที่เหนือกว่า การตีความแนวนี้และข้อสมมุติฐานที่แฝงอยู่ว่าพฤติกรรมของดอกรักนั้นเป็นสิ่งชอบธรรมในสายตาของพวกเขาชาวบ้านนั้น ได้รับการสนับสนุน

โดยการบอกเล่าของชาวนาที่อยู่ในบริเวณนั้นในปัจจุบันว่า พวกเขาบ้านมีความพอใจที่ให้อาหารและที่หลบซ่อนตัวแก่นักเลงที่กลายมาเป็นโจร⁵⁷

ประเด็นที่ได้กล่าวมานี้บางประเด็นอาจนำมาใช้อธิบายการดำเนินชีวิตของอ้ายเสือท้วมซึ่งจะเป็นโจรที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในต้นทศวรรษ 2433 ได้เช่นกัน⁵⁸ ในช่วงที่เขาเริ่มชื่อเสียงมากที่สุด ท้วมได้กลายเป็นบุคคลในข่าวที่ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ในอยุธยาเขียนรายงานไปหลายครั้ง เริ่มต้นด้วยข่าวจีนนี้ ซึ่งเขียนในเดือนพฤษภาคม 2435 ว่า

“ฯพณฯ ท่านข้าหลวงเมืองสุพรรณได้ใช้เวลาหลายปีพยายามจับโจรที่กล้าที่สุดคนหนึ่งชื่อ อ้ายท้วม อ้ายท้วมเป็นหัวหน้าโจรซึ่งมีสมาชิกถึงกว่า 50 คน ในปีที่แล้วอ้ายท้วมเป็นโจรที่มีความกล้ามากที่สุด คนที่ถูกส่งไปปราบกลับแพ้และต้องเป็นฝ่ายหนีหลายครั้ง ครั้งหนึ่งเจ้าหน้าที่คนหนึ่งพร้อมทั้งผู้ติดตามถูกพวกโจรล้อมขณะที่กำลังตามล่าตัวอ้ายท้วม และเจ้าหน้าที่ผู้นี้สามารถหนีออกไปได้ด้วยการกระโดดลงไปในน้ำ อ้ายท้วมปรับเชลยที่จับได้นั้นคนละ 1 บาท แต่โดยเหตุที่พวกเขาไม่มีเงิน เขาจึงถูกโบยแทน”⁵⁹

เป็นที่น่าเสียดายว่า ไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตก่อนหน้านี้ของเสือท้วม และเราไม่มีทางรู้ได้เลยว่า เขาถูกผลักดันให้กลายเป็นโจรได้อย่างไร แต่มีหลักฐานอยู่บ้างที่ชี้ให้เห็นว่า เขาควรจะได้รับพิจารณาในฐานะที่เป็นสมาชิกที่มีความสำคัญมากกว่าสมาชิกธรรมดาคนหนึ่งของ “โลกแห่งมิชชันนารี” และบางทีเขาอาจเป็นเสมือนตัวแทนท้องถิ่นที่ต่อต้านอำนาจของส่วนกลาง มีสิ่งหนึ่งที่ดูเหมือนว่าเขาจะเข้าได้กับลักษณะที่ฮอบบส์ออร์ม เรียกว่า “โจรของประชาชน” คือ ผู้ที่ “ใครต่อใครเชื่ออยู่เสมอว่า มีอาจเห็นตัวได้ และไม่มีวันที่จะพลีชีพแลกใครได้...บางทีอาจแตกต่างจากโจรผู้ร้ายอื่น ๆ” ฮอบบส์ออร์มกล่าวเพิ่มเติมว่าความเชื่อนี้ “สะท้อนให้เห็นถึงการที่ถือว่าคนเหล่านี้เป็นพวกเดียวกับชาวนา”⁶⁰ ลักษณะทั้งสองนี้จะเห็นได้จากรายงานข่าวจีนหนึ่งใน *The Bangkok Times* เดือนมิถุนายน 2435 การที่ไม่มีใครมองเห็นได้สะท้อนให้เห็นถึงการที่รัฐบาลไม่มีความสามารถที่จะแยกแยะพวกโจรออกจากพวกชาวนา ซึ่งมีผลให้การส่งตำรวจไปล้อมจับเสือท้วมไม่ประสบความสำเร็จ ไม่พบร่องรอยของเสือท้วมหรือก๊กโจรของเขา สำหรับการอยู่ยงคงกระพันไม่มีใครทำร้ายได้ คงจะไม่มีคำอธิบายที่ดีไปกว่ารายงานข่าวของผู้สื่อข่าวเองว่า :

“นิยายที่กล่าวขวัญถึงเสือท้วมอย่างเกินเลยหลายเรื่อง เช่น ถูกปืนยิงเขาไม่เข้า มีค้อนเขาไม่เข้า เขามีปืน 2 กระบอก ซึ่งเขายังทั้งมือซ้ายและมือขวา เมียเขาติดตามเขาไปและช่วยเขาปล้นด้วย”⁶¹

ถ้าหากเสือท้วมเป็นตัวแทนของการต่อต้านในระดับท้องถิ่นที่มีต่อรัฐบาลส่วนกลางจะไม่ใช่เป็นเรื่องประหลาดใจเลย ว่าทำไมรัฐบาลที่กรุงเทพฯตัดสินใจที่จะย้ายข้าหลวงออกจากสุพรรณบุรี หลังจากที่แสดงให้เห็นว่า เขาไม่มีความสามารถในการนำโจรที่มีชื่อคนนี้มาลงโทษได้⁶²

ภายหลังการปล้นอันอุกอาจในปี 2435 เราได้ยินเรื่องเกี่ยวกับเสือท้วมในเดือนกุมภาพันธ์ 2436 โดยมีรายงานว่าถูกจับและเสียชีวิต เมื่อได้ทราบข่าวว่า สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังฯ ซึ่งเพิ่งโปรดเกล้าฯให้เป็นเสนาบดีมหาดไทยใหม่ ๆ กำลังจะมาสำรวจท้องที่ซึ่งรวมสุพรรณบุรีไว้ด้วย เสือท้วมตัดสินใจอย่างดีที่สุดที่จะหลบหนีของตลงในช่วงเวลานั้นและถอยร่นไปอยู่ที่จังหวัดกาญจนบุรี ณ ที่นี้เขาได้ฝังตัวเองอยู่ในหมู่บ้านแถบภูเขา เสือท้วมผู้มีชื่อเสียงในตำนานของพวกโจรเป็นไข่ม่มเจ็บลง และพรรคพวก

ส่วนใหญ่ผลเหล่านี้ไปจากเขา ช่วงที่เขามีอาการดีขึ้น และเมื่อเขารู้ว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เลื่อนการ
เดินทางมาเยือนสุพรรณบุรีเขาจึงตัดสินใจที่จะกลับมาสุพรรณบุรีเสียเอง เท่าที่เราได้ข้อมูลจากผู้สื่อข่าวใน
หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* นั้น สื่อหัวมมาพร้อมกับเมีย และลูก 2 คน และลูกน้องที่จงรักภักดี
อีก 6 คน

“...ทั้งที่ยังอ่อนระโหยและผ่ายผอม เขาได้มาถึงหมู่บ้านหนองหญ้าทรายในยามค่ำคืน นอนอยู่ในเกวียนเทียม
วัว สื่อหัวมเรียกขออาหารและเสื้อผ้า ฯลฯ ตามประเพณีที่ปฏิบัติกันมา แต่ชาวบ้านเมื่อเห็นว่าอายหัวมเจ็บ
ป่วย และมีลูกน้องน้อยลง เกิดความกลัวที่จะต่อต้านการร้องขอและการขู่ขู่จากอายหัวม สื่อเหล่าโกรธ
เกรี้ยวเขาจึงปืนใส่ชาวบ้านทันที ซึ่งชาวบ้านก็ยิงตอบโต้ ทั้งสองฝ่ายจึงยิงปืนใส่กันตลอดคืน ชาวบ้านยิง
จากหลังบ้าน และพวกโจรยิงออกมาจากรกชฎของป่า การยิงกันสิ้นสุดลงอย่างสิ้น ๆ เพราะทั้งสองฝ่ายต่าง
ขาดกระสุนปืน เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ชาวบ้านพากันโอบล้อมพวกโจรซึ่งถอยร่น และภายหลังการต่อสู้ชนิด
ตะลุมบอนกันชั่วคราว อายหัวม เมียและโจรคนหนึ่งได้รับบาดเจ็บ โจรทั้งก็ถูกจับกุม...”⁶³

อายหัวมเสียชีวิตในวันต่อมา ขณะที่ถูกนำไปสุพรรณบุรี เนื่องจากบาดแผลสำคัญที่ได้รับจาก
ชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม มีคนให้ความเห็นว่า เขาอาจถูกวางยาพิษโดยพวกเจ้าหน้าที่ผู้ซึ่งกลัวว่าอายหัวมจะ
เปิดเผยเรื่องการประนีประนอมกับเจ้าหน้าที่ของราชการ⁶⁴

จากบันทึกที่มีลักษณะจำกัดเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะนำมาสู่ข้อสรุปที่แน่นอนเกี่ยวกับสื่อหัวม แต่
เป็นไปได้ว่า ถ้ามีการบันทึกข้อมูลมากกว่านี้ จะแสดงให้เห็นว่า ในปลายทศวรรษ 2423 และต้นทศวรรษ
2433 สื่อหัวมเป็นบุคคลที่มีอำนาจในท้องถิ่นที่สำคัญคนหนึ่งในสุพรรณบุรี เป็นเวลาหลายปีที่เขาได้รับความ
เห็นอกเห็นใจจากชาวนาอย่างกว้างขวาง ชาวบ้านยอมรับว่า อำนาจของเขาถูกต้องชอบธรรมไม่ยิ่ง
หย่อนไปกว่าอำนาจของรัฐบาลส่วนกลาง แม้ว่าในขณะเดียวกันนั้นเขาอาจจะตกลงประนีประนอมกับเจ้า
ราชการตัวแทนของรัฐบาลก็ตาม แต่ในขณะที่รัฐบาลส่วนกลางเริ่มควบคุมอย่างเข้มงวดขึ้น อำนาจของ
สื่อหัวมจึงไม่สามารถสู้ได้ จากผู้นำโจร 50 คน ซึ่งเที่ยวปล้นตามที่ต่าง ๆ เขาต้องหนีออกจากจังหวัดของ
ตนเอง และกลับมาพร้อมด้วยคนในสภาพต่าง ๆ กันเพียง 6 คน ในท้ายที่สุด ชาวบ้านจับทิศทางถูกว่า
การต่อสู้ระหว่างสื่อหัวมกับรัฐบาลกลางจะออกมาเป็นอย่างไร ชาวบ้านหนองหญ้าทรายจึงหมดความจงรัก
ภักดีที่มีต่อสื่อหัวม อันนำชีวิตโจรของเขาไปสู่จุดจบที่รุนแรง

อาชญากรรมและการปล้นสะดมในชนบท

ระหว่างทศวรรษ 2433 และ 2443

การประนีประนอม การสมรู้ร่วมคิด การหลีกเลี่ยง และการต่อต้าน ซึ่งประกอบกันเป็นลักษณะ
ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจส่วนท้องถิ่นกับส่วนกลาง ได้เป็นลักษณะพื้นฐานของสังคมชนบทไทยมาเป็น
เวลาช้านาน เราจะเห็นได้ว่า ทศวรรษแห่งความรุ่งเรืองในช่วงเปลี่ยนศตวรรษนั้น ติดตามมาด้วยความ
ระส่ำระสายทางสังคมที่สำคัญ ๆ ในภาคกลางของสยามประเทศ มีการเคลื่อนย้ายของประชากรอย่างขนาน

ใหญ่ มีการตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้านใหม่ ๆ และการพิพาทที่ดินอย่างรุนแรง นอกจากนี้ อาชญากรรมและการปล้นสะดมในทุกรูปแบบจะเพิ่มขึ้นในช่วงเวลาเหล่านี้ ในตอนนี้เราจะกล่าวถึงความรุนแรงดังกล่าวนี้และความพยายามของรัฐบาลที่จะเข้าไปควบคุม

นับเป็นเรื่องน่าเสียดายที่เราไม่มีสถิติที่จะทำให้เราแบ่งได้อย่างชัดเจนว่า อัตราการประกอบอาชญากรรมมีมากน้อยเพียงใด และได้แปรเปลี่ยนไปอย่างไรในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 6 ทรงรวบรวมสถิติทั้งหมดในปี 2436 และทรงปรารภว่า เนื่องจากไม่มีสถิติปีที่แล้วให้เปรียบเทียบ ทำให้ยากแก่การชี้ให้เห็นแนวโน้มของการปล้นสะดม อย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงรู้สึกว่าเป็นที่น่าพอใจที่ตัวเลขของการกระทำผิดกฎหมายในปี 2436 อยู่ในระดับสูง ในขณะที่นั้น อยุธาเป็นจังหวัดที่มีสถิติอาชญากรรมสูงสุดในภาคกลาง⁶⁵ ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ในอยุธยาที่มีความเห็นสอดคล้องกับสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 6 ว่า อัตราการประกอบอาชญากรรมนั้นสูงและดูเหมือนว่าจะเพิ่มขึ้น อาชญากรรมที่มีบันทึกไว้มากที่สุด คือการขโมยวัว ควาย โดยโจรคนเดียวหรือโดยกลุ่มโจร การปล้นสะดมครวเรือนชานาที่ร่ำรวย ร้านค้า หรือเป้าหมายที่มั่งคั่งอื่น ๆ ในปี 2435 ผู้สื่อข่าวรายงานไว้ว่า “ไม่เคยมีสัปดาห์ไหนที่ว่างวันจากความรุนแรงและนองเลือด”⁶⁶ และในเวลา 2 - 3 ปีต่อมา เขาก็ยังมีความกังวลที่รัฐบาลกรุงเทพฯ มีอำนาจอันจำกัดในการปฏิบัติงานปราบปรามการปล้นสะดมและระงับความรุนแรงในชนบท ยกตัวอย่างเช่น ในปี 2436 ผู้สื่อข่าวคนนี้ได้รายงานไว้ว่า

“... ใน 2 ปีที่ผ่านมา ไม่เป็นเรื่องผิดปกติที่จะเห็นกลุ่มโจรที่มีสมาชิก 40 หรือ 50 คน บางคนถือธงสีแดง ไล่ต้อนวัวควาย หนึ่งหรือสองร้อยตัว ปีที่แล้ว เรามีย้ายหัวม ไอ้เสือ ผู้มีพฤติกรรมอันเลวร้าย ซึ่งข้าพเจ้าได้รายงานไปแล้ว แล้วในปีที่เรากำลังอยู่ในสาธารณรัฐ เราไม่ยอมรับใครเป็นหัวหน้า เราเสมอภาคกัน ทุกคนสามารถแบกปืน ไข่มืด ไข่มอกหรือฉมวก เมื่อเริ่มรวมเป็นกลุ่มก็เข้าไปปล้นเรือและบ้านฆ่าผู้ชายและผู้หญิงตามความพอใจ จนกว่าพวกเขาจะถูกกลุ่มอื่นปล้นและฆ่า ขอให้เสรีภาพจงเจริญ (vive la liberté) ทุกคนต่างเผ้าระแวงเพื่อนบ้านทุก ๆ บ้าน ต่างระแวงบ้านข้าง ๆ ทุกหมู่บ้านเผ้าระแวงอีกหมู่บ้านหนึ่ง...”⁶⁷

อีก 2 เดือนต่อมา เขาได้เตือนผู้อ่านของเขาว่า ไม่ต้องแปลกใจ ถ้าในทันทีทันใดพวกเขาจะได้ข่าวว่า “อยุธยาถูกโจมตีโดยโจร 200 คน ภายใต้การนำของหัวหน้าโจรผู้กล้าหาญ ราษฎรคนสำคัญ ๆ ถูกปล้นสะดมและฆ่าหลวงถูกฉกตัวไปในป่า...”⁶⁸ ในปลายปีนั้นเขาได้รายงานไว้ว่า เจ้าหน้าที่คนหนึ่งปฏิเสธที่จะนำเงินภาษีที่ดินมาจังหวัดอยุธยา เพราะกลัวว่าจะถูกปล้นระหว่างทาง⁶⁹

รายงานอื่น ๆ ในหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ชี้ว่า อาชญากรรมและการปล้นสะดมเฟื่องฟูในเขตอื่น ๆ เช่นกัน หนังสือพิมพ์รายงานในปี 2437 ว่า “มาตรการอันเข้มงวดสำหรับการปราบปรามโจรผู้ร้ายเริ่มจำเป็นอย่างมากขึ้น”⁷⁰ และจากนั้นไม่นาน หนังสือพิมพ์ได้แสดงความวิตกว่า พวกโจรเริ่มเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการค้าข้าวแล้ว

“...เราได้ยินมาว่าโรงสีข้าวในกรุงเทพฯ ประสบกับการขาดแคลนข้าวอย่างรุนแรง พ่อค้าคนกลางกล่าวว่า ในชนบทมีข้าวจำนวนมาก แต่มีคนขายข้าวให้น้อยราย เพราะพวกนี้กลัวว่าคนที่ข้าวถูกส่งไป พวกโจร

จะมาเรียกเงินที่ได้จากการขายทันที คังนั้น จึงปลอดภัยกว่าถ้าจะเก็บข้าวไว้ในยุ้งฉาง...”⁷¹

เราควรจะตีความว่า ความรุนแรงและจำนวนโจรผู้ร้ายในดินแดนที่มีการตั้งถิ่นฐานเก่ากว่าในทศวรรษ 2423 และ 2433 เพิ่มขึ้นอย่างไร? ในประการแรก สิ่งที่เกิดขึ้นจริง ๆ อาจน้อยกว่าสิ่งที่ถูกรายงาน อาชญากรรมอาจยังคงมีอยู่อย่างสม่ำเสมอ และภาพลวงที่ทำให้รู้สึกว่ามันเพิ่มมากขึ้นนั้น อาจเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลเข้าไปให้ความสนใจมากขึ้น และมีการปรับปรุงการรายงานข้อเท็จจริงดีขึ้น แต่จากการที่นักสังเกตการณ์ทุกฝ่ายต่างเห็นว่า ความรุนแรงในชนบทเพิ่มขึ้นจริง ๆ นั้น เราอาจพบว่า มีสาเหตุที่เป็นไปได้ 2 ประการ ประการแรก การเพิ่มขึ้นของความรุนแรงในชนบทอาจเกี่ยวพันกับสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ความรุ่งโรจน์ของการปลูกข้าวทำให้ช่องโอกาสเพิ่มขึ้นทั้งในการประกอบการค้าที่ถูกกฎหมาย และการประกอบการค้าผิดกฎหมาย และผลตอบแทนสำหรับโจรผู้ร้ายที่ประสบความสำเร็จในช่วงที่เศรษฐกิจเติบโตนั้นอาจจะคุ้มกับการเสี่ยง ยิ่งกว่านั้น การเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วมีแนวโน้มที่จะทำให้เกิดความปั่นป่วนยุ่งเหยิงในสังคม⁷² การที่ฝ่ายหนึ่งได้รับประโยชน์ย่อมหมายความว่าต้องมีอีกฝ่ายหนึ่งที่ต้องสูญเสียผลประโยชน์อย่างไม่มีข้อสงสัย จากทัศนะที่ถือว่าการปล้นสะดมเป็นสถาบันการแจกแจงรายได้ใหม่ในชนบทดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น อาจเป็นไปได้ว่า เศรษฐกิจข้าวที่กำลังเติบโตมีผลต่อการทำให้คนบางคนเสียประโยชน์และเกิดความไม่สมดุล ซึ่งเป็นสาเหตุแห่งการเพิ่มจำนวนโจรผู้ร้าย

ประการที่สอง เมื่อกรุงเทพฯเริ่มปกครองจังหวัดต่าง ๆ เข้มงวดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2423 และ 2433 นั้น ความรุนแรงในชนบทที่เพิ่มขึ้นสะท้อนถึงความตึงเครียดที่เพิ่มขึ้นระหว่างอำนาจส่วนกลางกับท้องถิ่น กงสุลอังกฤษเป็นตัวอย่างของผู้ที่เชื่อว่า แม้ว่าระบบการปกครองท้องถิ่นแบบเก่าจะมีข้อบกพร่องและมีอำนาจล้นพ้น แต่ข้าหลวงผู้เข้มแข็งที่ได้รับความช่วยเหลือจากครอบครัวที่มีความสามารถในจังหวัดนั้น “ย่อมอยู่ในฐานะที่ดีที่จะปราบปรามอาชญากรรมอย่าง ได้ผลมากกว่ารัฐบาลที่รวมศูนย์มากเกินไป และในหลายต่อหลายกรณี ก็เป็นเช่นนั้น”⁷³ ดับเบิลยู.เอ.เกรแฮม เห็นด้วยว่า เท่าที่ปฏิบัติกันมา “การสมรู้ร่วมคิดกันระหว่างข้าราชการกับอาชญากรอาชีพ” ช่วยจำกัดอาชญากรรมให้อยู่ในขอบเขตที่ยอมรับได้และอาชญากรรมมีมากเกินกว่าขอบเขตที่ยอมรับได้เมื่ออำนาจการบริหารจากส่วนกลางเริ่มเข้มแข็งเกลียว⁷⁴ พูดให้ชัดยิ่งขึ้นก็คือ มีการร้องทุกข์จากประชาชนกลุ่มหนึ่งในสุพรรณบุรีในปี 2438 ว่า ภายใต้อำนาจปกครองของข้าหลวงที่ซื่อสัตย์คนปัจจุบัน การกระทำผิดพุ่งขึ้นมากอย่างไม่เคยเป็นมาก่อนในยุคของข้าหลวงที่ไม่ซื่อสัตย์คนก่อนหน้านี้

“...ผู้รักชาติเป็นคนบริสุทธิ์ กรรมการก็เป็นคนบริสุทธิ์ แต่โจรผู้ร้ายซุกซุนยิ่งกว่าแต่ก่อน เหลือสติกำลังราชครไปทำมาหากินแล้ว ไม่เหมือนยังแต่ก่อน แต่เจ้าคุณที่ล่วงเสียนั้น ท่านไม่บริสุทธิ์แต่โจรผู้ร้ายก็เบาบาง ราชครไปทำมาหากินเป็นปรกติ...”⁷⁵

ถึงตอนนี้ คงจะจำกันได้ว่า 2-3 ปี ก่อนหน้านี้นี้ ข้าหลวงเมืองสุพรรณบุรีถูกย้ายเนื่องจากไม่สามารถปราบปรามอ้ายเสื่อท่วมได้ ผู้ที่เข้ามาแทนตำแหน่งเขา ประสบความสำเร็จในสิ่งที่คนเก่าทำล้มเหลว แต่เป็นไปได้ว่า ในการกระทำดังกล่าว เขาได้ทำให้ระเบียบในท้องถิ่นซึ่งเคยขึ้นอยู่กับการประนีประนอม

และการสมรู้ร่วมคิดต้องแปรเปลี่ยนไป ทั้งนี้การประกอบอาชญากรรมและความรุนแรง ทั้งการหลีกเลี่ยง และการต่อต้าน กลับเพิ่มมากขึ้นอย่างมีอาจหลีกเลี่ยงได้

แม้ว่าจะมีปัญหาเหล่านี้ รัฐบาลยังคงยืนยันที่จะเพิ่มและดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ดังที่พระองค์เจ้ามรุพงษ์ศิริพัฒน์ซึ่งได้รับโปรดเกล้าฯ ให้มีหน้าที่ที่ปรึกษาการปฏิรูปการปกครองในอยุธยา กล่าวถึง “วิถีเลี้ยงขโมย ไร่จับขโมย”⁷⁶ ก่อนที่จะหันไปพิจารณาความพยายามของรัฐบาลที่จะปราบปรามอาชญากรรมในชนบทโดยตรงมากขึ้น เราอาจหันมาดูความรุนแรงและการโจรกรรมที่เกิดขึ้นอย่างขนานใหญ่ ในบริเวณฝั่งตะวันออกในปลายทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443

ในปี 2439 เจ้าหน้าที่ของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามรายงานว่า พวกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตสัมปทานได้รับการข่มขู่จากพวกโจรตั้งแต่แรกเริ่ม และกล่าวว่า ในขณะที่นั้นพวกอาชญากรมีความกล้ามากกว่าก่อน พ่อค้าบางคนถึงกับกลัวที่จะเข้าไปซื้อข้าวจากเกษตรกรรมบริเวณคลองของบริษัท⁷⁷ การขโมยกลายเป็นไปอย่างกว้างขวาง บริษัทได้รายงานว่า มีกิจการ 2 แห่งที่รุ่งเรืองและมีส่วนเกี่ยวข้องกับการขโมยข้าว⁷⁸

การร้องเรียนเกี่ยวกับอาชญากรรมในดินแดนเขตสัมปทานเพิ่มขึ้นในปีต่อมา น้องเขยของนายมุลเลอร์ (Müller) ซึ่งบริษัทว่าจ้างให้ทำงานในสำนักงานที่คลองรังสิต หวาดกลัวว่าเขาจะถูกเอาชีวิต เขาทำหน้าที่จ่ายค่าจ้างเป็นเงินสดให้พวกลูกจ้างทั้งหลาย และเห็นได้ชัดว่าเขากลัวจะถูกปล้น ในการออกเดินทางไปจ่ายเงินครั้งหนึ่ง เขาได้เขียนจดหมายถึงนายมุลเลอร์ ขอให้นายมุลเลอร์ดูแลภรรยาและครอบครัวของเขา ถ้าเขาถูกฆ่าตาย ในท้ายของจดหมายเขาแสดงความนับถือนายมุลเลอร์ “ซึ่งบางทีจะเป็นครั้งสุดท้าย”⁷⁹

หลังจากนั้นไม่นาน โจรกลุ่มหนึ่งราว 20 คน เข้าปล้นตลาดซึ่งอยู่ห่างจากสำนักงานของบริษัทภายในระยะ 1 ไมล์ เป็นการปล้นครั้งใหญ่ ภายหลังจากที่มีคนจำนวนมากได้รับบาดเจ็บจากการยิงกัน เจ้าของร้านค้า 300 คน และผู้อาศัยคนอื่น ๆ ต่างพากันหลบหนีพวกปล้น ในขณะที่ตลาดไม่มีผู้คนอาศัยอยู่นั้น เจ้าหน้าที่บริษัทพากันนอนไม่หลับด้วยความกลัวว่า สำนักงานของตนจะถูกปล้นโดยตรง⁸⁰ อาจจะเป็นเวลานี้ก็ได้ที่บริษัทตัดสินใจสร้างแท่นยิงปืนไว้รอบ ๆ บริเวณสำนักงานเพื่อใช้ในการป้องกันตัว⁸¹

ในจดหมายที่ได้ส่งที่หลังในปีเดียวกันนี้ บริษัทได้รายงานเหตุการณ์อื่น ๆ จำนวนมาก พวกโจรจะสร้างความพริ่นพริ้งให้แก่พวกพ่อค้าบ่อยพอ ๆ กับพวกขวานา และแน่นอนผลที่ได้รับจากการกระทำเช่นนี้อาจมีมากกว่า ในเดือนพฤษภาคม นายมุลเลอร์อีกนั่นแหละได้ชี้ให้เห็นว่า ขวานาในเขตสัมปทานพากันทุกขีรอน เนื่องจากพวกพ่อค้าข้าวบางคนปฏิเสธที่จะเดินทางเข้ามาตามลำคลองของบริษัทเพราะกลัวถูกปล้น⁸² ในเดือนมิถุนายน ผู้ตั้งถิ่นฐานหลายคนถูกฆ่าตายในระหว่างการถูกปล้น ในขณะที่คดีอาชญากรรมที่รุนแรงน้อยกว่า เช่น การขโมยข้าวมี “มากจนนับไม่ถ้วน”⁸³

ในฤดูแล้งปี 2439 บริษัทได้รายงานอีกครั้งหนึ่งว่า การโจรกรรมเพิ่มขึ้น ในเดือนเมษายน ก็กโจรจำนวน 30 คน เข้าบุกปล้นฟาร์มขนาดใหญ่ของกรมหลวงพิชิตปรีชากร โพรและคนใช้อื่น ๆ ได้ต่อสู้ขับไล่พวกโจรออกไปได้ พวกโจรได้รวมตัวเพื่อโจมตีอีกเป็นครั้งที่สองในคืนเดียวกันนั้น แต่ก็ถูกขับไล่ออกไปได้อีกครั้งหนึ่ง⁸⁴ ชีวิตในดินแดนบุกเบิกแห่งนี้เป็นของง่ายเฉพาะสำหรับผู้ที่มีบัจฉัยในการป้องกันตนเอง ขวานาที่มีที่นาขนาดเล็กบางคนไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ ในช่วงเวลานี้พวกเขาได้ตัดสินใจที่จะ

ละทิ้งการครอบครองที่นารังสิต เพื่อไปตั้งถิ่นฐานใหม่ในดินแดนที่มีความสงบสุขกว่า และเหมือนกับจะเพิ่มความรู้สึกกลัวให้สูงขึ้นกว่าความกลัวที่มีอยู่แล้ว โจรก็คนหนึ่งเหิมเกริมมากถึงกับจับตัวพระภิกษุ 2 รูป มัดเป็นตัวประกันไว้จนกว่าชาวบ้านจะมอบเงินค่าไถ่ให้⁸⁵

ปี 2440 และ 2441 เป็นปีที่มีข้ออ้างเถื่อนว่า เอกสารซึ่งรายงานเกี่ยวกับอาชญากรรมในดินแดนดังกล่าวนี้ได้ลดลง แต่ความขี้หน้ออาจมิได้ช่วยให้เราทราบสถานการณ์ที่เป็นจริงในชนบท มากเท่ากับที่จะบ่งบอกถึงปัญหาด้านการบริหารและการจัดเก็บเอกสาร อันเป็นผลจากการยุบกระทรวงเกษตรราชการเป็นการชั่วคราว หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* รายงานว่า แม้ว่าก่อนหน้านี้จะมีข่าวจากตำบลรังสิตให้ได้ยินน้อย “ผู้สื่อข่าวของนารายงานว่า ชาวนาในขณะนั้นอยู่ในภาวะที่ตื่นกลัวการกระทำร้ายจากก๊กโจร” เขาได้วิจารณ์กรณีชาวนาคนหนึ่งที่ต้องสู้ชีวิตขึ้นโจรที่ต้องการปล้นควายของตน “ชาวนาที่อยู่ใกล้เคียง กำมันและผู้ใหญ่บ้านต่างพากันหวาดกลัวมากเสียจนไม่กล้าช่วยชาวนาคนนั้น ผลจากความกลัวนี้เอง ทำให้พวกเขาไม่สามารถต้อนรับควายไปได้กลางวันแสด ๆ”⁸⁶

อาชญากรรมยังคงมีอัตราสูงในปีต่อ ๆ มา⁸⁷ การปล้นครั้งใหญ่ที่สุดในฤดูแล้งเมื่อปี 2443 คือการปล้นตลาดที่สร้างบนที่ดินของกรมหลวงพิชิตฯ จริง ๆ แล้วตลาดแห่งนี้ถูกปล้นถึง 3 ครั้งใน 4 เดือน การปล้นครั้งสุดท้ายครั้งใหญ่ที่สุดมีจุดมุ่งหมายเบื้องต้นที่จะปล้นโรงฝิ่นที่ผู้ผูกขาดฝิ่นในท้องถิ่นเป็นเจ้าของ งานปล้นทั้งหมดนี้เป็นงานค่อนข้างง่ายสำหรับโจร 40 คนที่จะร่วมมือกันทำ แม้ว่าจะมีคนบาดเจ็บอย่างน้อย 5 คนในการทำงานครั้งนี้⁸⁸

ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของศตวรรษใหม่ เป็นที่เห็นได้ชัดว่า ปัญหาโจรกรรมเป็นปัญหาหนักในชนบทใกล้กรุงเทพฯ มากกว่าแห่งใด ๆ ในภาคกลางของประเทศ ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้มีได้มีเฉพาะเขตสัมปทานรังสิตเท่านั้น แต่ครอบคลุมดินแดนรอบ ๆ กรุงเทพฯ ทั้งหมด ซึ่งโดยทั่วไปแล้วได้ถูกบิวกเพื่อการตั้งถิ่นฐานและการเพาะปลูก ซ้ำกว่าดินแดนที่อยู่ใจกลางเก่าของอาณาจักร ดังนั้น บริเวณชายแดนระหว่างกรุงเทพฯ กับนครชัยศรีในปี 2444 มีโจรติดอาวุธอย่างดี 30 คนเข้าโจมตีกองเกวียนที่เรียงกันเป็นวง ซึ่งชาวนาหลายคนร่วมมือกันป้องกันควายจำนวน 300 ตัว การป้องกันเข้มแข็งกว่าการโจมตีอย่างไรก็ดี ในการต่อสู้ครั้งนี้มีผู้ถูกฆ่าตาย 8 คน⁸⁹ หลังจากนั้นไม่นานหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้ให้ความเห็นว่า “การดำเนินงานของตำรวจในมณฑลกรุงเทพฯ ที่อยู่นอกเมืองหลวงออกไปไม่น่าพอใจอย่างที่สุด”⁹⁰ บางทีอาชญากรรมที่โด่งดังที่สุดในยุคนี้คือ การปล้นปอนการพนันทางใต้ของกรุงเทพฯ โดยก๊กโจรราว 40 คน โจรได้ฆ่าคน 11 คน และหลายคนได้รับบาดเจ็บ⁹¹ ในเวลาเดียวกันนี้ ทางเหนือของกรุงเทพฯ ข้าราชการบ้านญผู้หนึ่งของอนุญาตก่อตั้งหน่วยยามที่จะนำความเป็นระเบียบเรียบร้อยมาแทนสภาวะการณ์ที่พวกโจรทำให้เกิดความยากลำบากที่จะ “หาเลี้ยงชีพอย่างง่าย ๆ และอย่างมีความสุข” ได้⁹²

ดูจะเป็นไปได้ว่า การก่อเกิดของอาชญากรรมในดินแดนฝั่งตะวันออกและบริเวณชานเมืองอื่นๆ มีความเกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจ ปรากฏการณ์เดียวกันที่เราได้ชี้ให้เห็นว่า ได้ก่อให้เกิดภาวะความรุนแรงและการปล้นสะดมในบริเวณชุมชนเก่า แต่ ณ ที่นี้ความเหมือนกันเช่นนั้นสิ้นสุดลง เพราะยังไม่มีชุมชนพื้นเมืองในบริเวณแห่งนี้อย่างแท้จริง จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะกล่าวถึงความตึงเครียดระหว่างอำนาจส่วนท้องถิ่นกับอำนาจส่วนกลางในบริเวณชานเมืองในนัยเดียวกับในดินแดนที่มีการตั้งถิ่นฐานมาก่อน

หน้านี้มานานแล้ว ยิ่งไปกว่านั้น สภาพแวดล้อมในเขตชานเมือง ประกอบกับการอยู่ใกล้กรุงเทพฯ ทำให้เชื่อมั่นได้ว่า ความรุนแรงในสิ่งตะวันออกส่วนมากเป็นเรื่องของพวกมิชชันนารีประเภทต่าง ๆ จากทัศนภาพนี้เท่านั้นที่เราหวังว่า จะสามารถอธิบายการลักพาตัวพระภิกษุ 2 รูป ซึ่งเป็นการกระทำที่สะท้อนอารมณ์ของชาวบ้านมาก เพราะเป็นเรื่องที่อยู่นอกแนวคิดเกี่ยวกับ “โจรของประชาชน”

การยืนยันในอำนาจของรัฐบาล

ในขณะที่คลื่นของความรุนแรงในชนบทพุ่งขึ้นสูงในบริเวณฝั่งตะวันออก ก็เริ่มมีรายงานที่ชี้ให้เห็นว่า อาชญากรรมในดินแดนอื่น ๆ ลดน้อยลง ซึ่งกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์รายงานการลดลงของอาชญากรรมชนิดต่าง ๆ ในอยุธยาในปี 2441⁹³ ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ซึ่งก่อนหน้านี้อีกกังวลเกี่ยวกับอัตราการก่ออาชญากรรมที่อยู่ในระดับสูง มาในตอนนี้มีรายงานว่าอาชญากรรมในโคลัมน์น้อยลงกว่าเดิม เขารายงานไว้ว่า “มีการขาดแคลนข่าวอย่างสิ้นเชิงเพราะข่าวมักหมายถึงการปล้นและความเสียหายแต่การปล้นในขณะนี้มีน้อยมากจริง ๆ...”⁹⁴ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสจังหวัดทางเหนือของอยุธยาในปี 2444 พระองค์ทรงบันทึกว่า ใ้ปฏิภาที่ชาวบ้านทุลเกล้าฯ ถวายนั้น มีข้อร้องทุกข์เกี่ยวกับการโจรกรรมน้อยกว่าที่พระองค์ทรงได้รับเมื่อเสด็จเดินทางมาครั้งก่อน ๆ⁹⁵

ถ้าการลดลงของอาชญากรรมในบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานมานานนั้นเป็นเพียงภาพในเชิงเปรียบเทียบ กล่าวคือ หากปัญหาอาชญากรรมในเขตนี้เป็นปัญหาที่มีความเร่งด่วนน้อยก็เป็นเพราะว่ามีอาชญากรรมเกิดขึ้นน้อยกว่าในเขตชานเมือง เราอาจกล่าวอ้างได้ว่า ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เป็นผลจากแนวโน้มทางเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นแต่เพียงอย่างเดียว เราอาจคาดหมายได้ว่า อาชญากรรมและสัญญาณของความไม่สงบต่าง ๆ น่าจะเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดในบริเวณชายฝั่งตะวันออก ซึ่งเศรษฐกิจการค้าข้ามก่าลังขยายตัวอย่างรวดเร็วที่สุด แต่บันทึกในสมัยนั้นชี้ว่า อาชญากรรมได้ลดลงทั้งในเชิงสัมบูรณ์และเชิงสัมพัทธ์อย่างน้อยที่สุดอัตราขยายบางส่วนก็ต้องแสวงหาจากเรื่องอื่น ผู้เขียนคิดว่า คำอธิบายอาจอยู่ที่ความสำเร็จของโครงการของรัฐบาลบางโครงการในทศวรรษ 2433

เท่าที่ผ่านมา การตอบสนองของทางราชการที่มีต่อปัญหาอาชญากรรมก็คือ การเพิกเฉย ตราบเท่าที่อาชญากรรมที่เกิดขึ้นอยู่ในระดับที่ยอมรับกันได้ แต่ถ้าหากอาชญากรรมมีมากกว่าระดับดังกล่าวนี้ทางการก็จะส่งกองทหารไปปราบทันควัน กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐบาลที่กรุงเทพฯ สามารถทนยอมรับมาตรการประนีประนอมและการสมรู้ร่วมคิดได้ และจะถูกกระตุ้นให้ต้องใช้อำนาจตัดสินก็ต่อเมื่อมีกรณีต่อต้านและหลีกเลี่ยงกฎหมายอย่างโจ่งแจ้งทำทนายเท่านั้น การณรงค้เพื่อปราบปรามการโจรกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอยู่หลายครั้ง⁹⁶ การณรงค้ปราบโจรครั้งแรกบัญชาการโดยสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อครั้งที่เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน⁹⁷ การณรงค้ปราบโจรครั้งที่สองเมื่อเกิดการขยายตัวของอาชญากรรมในสุพรรณบุรีเมื่อต้นทศวรรษ 2423 นำโดย เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งในครั้งนั้นมีตำแหน่งเทียบเท่าเสนาบดีกระทรวงกลาโหม เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีพร้อมด้วยทหารหน่วยเล็ก ๆ หน่วยหนึ่ง สามารถจับกุมและพิจารณาคดีโจรกว่า 300 คน ภายในเวลา 30 วัน จากบันทึกของท่าน การณรงค้ปราบโจรครั้งนี้ทำให้ระดับของการก่ออาชญากรรมลดลงไม่แต่เพียงในสุพรรณบุรีเท่านั้น แต่รวมทั้ง

อาณาบริเวณใกล้เคียงอีกด้วย เนื่องจากพวกโจรรู้สึกหวาดเกรงปฏิบัติการของรัฐบาลที่มีอำนาจ⁹⁸ ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* รายงานว่า สุพรรณบุรีกลับมีช่วงเวลาแห่งสันติสุขอีกครั้งหนึ่ง โดยที่ชาวบ้าน “สามารถหายใจอย่างอิสระมากกว่าเดิมเล็กน้อย และสามารถหลับตานอนในเวลากลางคืนโดยปราศจากความกลัวว่าจะถูกฆ่าหรือยิง หรือว่าควายถูกลักขโมย”⁹⁹

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีมีส่วนเกี่ยวข้องกับการรณรงค์ปราบโจรอีก 2 ครั้งในปี 2434 ครั้งหนึ่งคือ การปราบโจรในจังหวัดชายฝั่งตะวันออก และอีกครั้งหนึ่งในภาคอีสาน ในจังหวัดชายฝั่งตะวันออก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นแม่กองใหญ่ เขาได้แบ่งกองทหารออกเป็น 10 กอง แต่ละกองทำหน้าที่สอดตามข้าราชการเกี่ยวกับอาชญากรรม และพวกโจรในจังหวัดใดจังหวัดหนึ่งโดยเฉพาะ มีการรวบรวมรายชื่อโจรครั้งใหญ่ได้ถึง 1,600 ชื่อ และตามคำสั่งของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ทหาร 10 กองนั้น ต่างลงมือทำงานกันในวันเดียวกันนั้น และสามารถจับผู้ต้องสงสัยได้เกือบทั้งหมด และนำตัวมาที่ค่ายกลาง 2 แห่งในชลบุรี ณ ที่นี้มีการไต่สวนคดี โดยศาลที่ตั้งขึ้นเป็นพิเศษ ซึ่งมีกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่ทำการพิจารณาชำระความ¹⁰⁰ การปราบปรามโจรในภาคอีสานก็ใช้วิธีการอย่างเดียวกัน¹⁰¹ ทั้ง 2 ครั้งนี้แตกต่างจากการปฏิบัติงานครั้งก่อน ๆ คือ ใน 2 ครั้งนี้ พวกเขาพยายามปฏิบัติการให้ครอบคลุมทั้งบริเวณมากกว่าจังหวัดเดียว เพื่อป้องกันไม่ให้โจรหนีข้ามจังหวัดไปมา และมีให้หนือรอดกับดักที่กองทหารวางล่อไว้

ในปีเดียวกันนั้น ได้มีคำสั่งให้ปราบปรามโจรในจังหวัดภาคกลาง ซึ่งได้แก่ ออยุธยา อ่างทอง อินบุรี สิงห์บุรี สระบุรี และลพบุรี ภายใต้การบังคับบัญชาของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้มีการจับกุมและไต่สวนโจร 115 คน ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงกรกฎาคม 2434¹⁰² แต่การปราบปรามครั้งนี้จะเล็กกว่าการปราบปรามทั้ง 2 ครั้งที่กล่าวข้างต้น และดูเหมือนว่าจะเป็นการปราบปรามครั้งท้าย ๆ ด้วย ในช่วงเวลาดังกล่าว การรณรงค์ปราบปรามโจร โดยใช้มาตรการเฉพาะกิจ ซึ่งประสบความสำเร็จเพียงแค่จำกัดวงการโจรกรรมและอาชญากรรมในขอบเขตที่ค่อนข้างหลวม ไม่เพียงพออีกต่อไป ทั้งมีความรู้สึกกันว่า จะต้องมีการจัดระบบการปราบปรามการโจรกรรมอย่างเป็นทางการอย่างเป็นสถาบันถาวรขึ้นมา

ดังที่หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ชี้ว่า การรณรงค์ปราบปรามโจรนั้นทำให้อาชญากรรมลดลงชั่วคราวเท่านั้น ผู้สื่อข่าวซึ่งยกย่องการรณรงค์ปราบโจรที่สุพรรณบุรีของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ในรายงานข่าว ซึ่งได้กล่าวถึงข้างต้นนี้ ได้ให้ข้อสังเกตด้วยว่า การรณรงค์ปราบโจรช่วยให้มี “ช่วงเวลาปลอดโปร่งชั่วคราวช่วยยาม” จากภาวะปกติ¹⁰³ และในรายงานข่าวต่อมา ผู้สื่อข่าวผู้นี้ได้ตั้งข้อสังเกตว่าพวกโจรสามารถปรับการดำเนินงานของพวกเขาเพื่อทำให้การรณรงค์ปราบโจรไม่ได้ผลดังกล่าว :

“...การลดลงของสภาพที่บ้านเมืองไร้ชื่อ ไร้แป้ที่ถูกยึดครองโดยข้าหลวงใหญ่ปราบโจร (ได้แก่เจ้าหน้าที่ที่ทำหน้าที่ปราบโจร) มีสัดส่วนผกผันกับการเพิ่มขึ้นของสภาพการไร้ชื่อ ไร้แป้แบบเดียวกันนี้ในจังหวัดถัดไปที่ไม่ มีข้าหลวงปราบโจรและทหาร...”¹⁰⁴

ในปี 2434 กรมหลวงพิชิตฯ ได้วิจารณ์การรณรงค์ปราบปรามโจรในฝั่งตะวันออกในปีนั้น โดยเสนอความเห็นว่ พวกโจรที่มีความระมัดระวังก็สามารถหลบเลี่ยงการปราบปรามขนาดใหญ่ได้ง่ายเท่ากับกับการปราบปรามขนาดเล็ก ๆ อันที่จริงกรมหลวงพิชิตฯเรียกร้องให้หันกลับไปใช้นโยบายการปราบปราม

โจรขนาดเล็กในเขตที่มีปัญหา¹⁰⁵ และดังที่เกิดขึ้นอยู่เนื่อง ๆ ก็คือ นโยบายที่เล็งเห็นการณ์ไกลว่ากำลังก่อรูปในพระทัยของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ในต้นปี 2436 สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงรับสั่งกรมหลวงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า โจรกรรมยังคงเฟื่องฟูต่อไปในจังหวัดต่าง ๆ เช่น อุทธยา อ่างทอง และสุพรรณบุรี ทั้งนี้เพียงเพราะเหตุว่ารัฐบาลไม่สามารถระดมกำลังเพื่อปราบโจรได้มากเพียงพอในจังหวัดเหล่านั้น¹⁰⁶ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเสนอต่อไปว่า ควรที่จะใช้หน่วยทหารของรัฐบาลส่วนกลางในการปฏิบัติการต่อต้านพวกโจรท้องถิ่น ทหารหน่วยนี้จะต้องดีอาวุธอย่างดี ไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองท้องถิ่นและได้รับเงินเดือนประจำจากรัฐบาล กองกำลังนี้จะเป็นที่น่าเชื่อถือมากกว่ากองกำลังท้องถิ่นทั้งในแง่ของปฏิบัติการ และความจงรักภักดี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงรับสั่งต่อไปอีกว่าเป็นเรื่องสำคัญที่หน่วยต่าง ๆ เหล่านี้ต้องตั้งมั่นอย่างถาวรในเขตที่มีปัญหา ดังนั้น ท่านจึงสรุปพร้อมกันเรียกร้องว่า ควรแต่งตั้งให้กองทหารซึ่งแต่ละหน่วยประกอบด้วยทหาร 20 คน ตั้งมั่นอยู่ในอุทธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี ลพบุรี และสระบุรี ซึ่งพวกนี้จะทำหน้าที่ในฐานะเป็นตำรวจท้องถิ่นได้อย่างดี¹⁰⁷ ผู้เขียนไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่า ข้อเสนอของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีผลออกมาเป็นเช่นไร แต่เป็นที่เห็นได้ชัดว่าต่อมาในปี 2436 ได้มีการแต่งตั้งกองทหารประจำการในอุทธยาและจังหวัดใกล้เคียง¹⁰⁸

ในปี 2438 ได้มีการทดลองวิธีการแบบใหม่ ในหลาย ๆ แห่งได้มีการจัดตั้งพลตระเวนอย่างเป็นทางการ เอกเทศจากกรุงเทพฯ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช และกระทรวงมหาดไทยเฝ้ามองอยู่อย่างเห็นด้วยในการที่ข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งมีหน้าที่ในการปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นในทศวรรษ 2433 ใช้กองกำลังนี้ปราบโจรผู้ร้าย¹⁰⁹ ยกตัวอย่างเช่น มณฑลอุทธยาเสนอและได้รับอนุมัติให้ใช้แผนการที่จะนำเงินรายได้จากภาษีส่วนหนึ่งมาขยายกองกำลังในปี 2438¹¹⁰

ท้ายที่สุดในปี 2440 ความต้องการกองกำลังตำรวจประจำการอย่างถาวรในจังหวัดต่าง ๆ ได้รับการตอบสนองด้วยการตั้งตำรวจภูธรขึ้น ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อแห่งศตวรรษตำรวจภูธรได้เข้าไปแทนที่และจัดตั้งรวบรวมหน่วยกำลังท้องถิ่นที่มีอยู่ก่อนให้เป็นองค์กรแห่งชาติเดียวกัน และในปี 2451 สถานีตำรวจ 345 แห่งตลอดทั่วประเทศ มีกองกำลังกว่า 8,000 คน¹¹¹

แหล่งข้อมูลที่มีอยู่ชวนให้เข้าใจว่า ตำรวจภูธรได้ช่วยลดอาชญากรรมในชนบท หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ในปี 2442 รู้สึกยินดีที่ได้ยินว่า ตำรวจภูธรกำลังขยายตัวและรายงานว่า การปฏิบัติงานของตำรวจภูธรได้ช่วยลดอาชญากรรมในเขตที่ตำรวจภูธรได้ปฏิบัติการแล้ว¹¹² 2-3 ปีต่อมา โจรที่เป็นผู้ถวายข้อมูลแก่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกล่าวว่า พวกโจรได้มีการวางแผนปล้นอย่างระมัดระวังเพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญกับตำรวจ¹¹³ ความสำเร็จในการปฏิบัติการดังที่เกิดขึ้นจริงในชนบทไม่ควรยกให้เป็นผลงานของตำรวจแต่เพียงฝ่ายเดียว การปฏิรูปการบริหารการปกครองท้องถิ่นที่สำคัญ ๆ ได้เกิดขึ้นในทศวรรษ 2433 ด้วย การปฏิรูปดังกล่าวมีผลในระยะยาวในการนำสันติสุขมาสู่ชนบท

ในปี 2436 สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเชื่อแล้วว่าการควบคุมอาชญากรรมในต่างจังหวัดอย่างมีประสิทธิภาพนั้น ในท้ายที่สุดแล้วขึ้นอยู่กับการจัดเปลี่ยนการปกครองในท้องถิ่นใหม่¹¹⁴ การปฏิรูปที่ดำเนินการโดยกระทรวงมหาดไทยของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือ การปกครองท้องถิ่นแบบเทศาภิบาล ซึ่งมีคนศึกษาไว้อย่างละเอียดแล้ว¹¹⁵ กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ ระบบเทศาภิบาลเกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่ม

จังหวัดที่มีอยู่ให้เป็นหน่วยใหญ่ที่รู้จักกันว่า มณฑล แต่ละมณฑลปกครองโดยข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้เป็นข้าราชการที่ได้รับการไว้วางใจและมีความสามารถ และส่วนใหญ่จะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ บุคคลเหล่านี้มีหน้าที่ในการจัดองค์การหน่วยงานภายใต้ความรับผิดชอบของเขต ตั้งแต่หน่วยเล็กที่สุดถึงใหญ่ที่สุด คือ จากหมู่บ้านเป็นตำบล จากตำบลเป็นอำเภอ จากอำเภอเป็นเมืองหรือจังหวัด เมื่อโครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวนี้เป็นระเบียบเรียบร้อยมากขึ้นแล้ว ก็จะใช้อำนาจนี้ทำการปฏิรูปในด้านการศึกษา การศาล และสถาบันอื่น ๆ อันมีผลกระทบต่อสังคมชนบท

เราไม่จำเป็นต้องอภิปรายในรายละเอียดเกี่ยวกับระบบนี้ในที่นี้ แต่เราจะตั้งข้อสังเกต 2 ประเด็น ประเด็นแรก ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นว่า คนร่วมสมัยต่างก็เห็นว่าการปฏิรูปการปกครองประสบความสำเร็จอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระองค์เจ้ามรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงบันทึกไว้เรื่อง จำนวนอาชญากรรมในมณฑลอยุธยาลดน้อยลงในปี 2441 นั้น ท่านอ้างว่าเป็นความสำเร็จที่ได้จากการปกครองส่วนท้องถิ่นของคน¹¹⁶ ประเด็นที่สองก็คือ การปกครองส่วนท้องถิ่นมุ่งความสนใจอย่างมากกับการตั้งถิ่นฐานใหม่ในบริเวณฝั่งตะวันออก มากกว่าดินแดนที่มีการตั้งถิ่นฐานเดิม ทั้งนี้เพราะในดินแดนเหล่านี้ปัญหาไม่ได้มีแต่เพียงการปฏิรูปแก้ไขระบบผลิตผลเท่านั้น หากแต่ยังเป็นการนำระบบเทศาภิบาลมาใช้ในเขตที่อำนาจรัฐบาลเข้าไปไม่ค่อยถึงด้วย รัฐบาลถูกวิพากษ์วิจารณ์อยู่เนื่อง ๆ ในเรื่องความล้มเหลวในการใช้อำนาจปกครองดินแดนเขตชานเมือง และอย่างน้อยที่สุดส่วนหนึ่งเป็นเพราะความล้มเหลวดังกล่าวนี้เองทำให้การโจรกรรมย้ายมาสู่บริเวณนี้ในปลายทศวรรษ 2433

ในเดือนมีนาคม 2438 นายมุลเลอร์ได้เขียนจดหมายถึงรัฐบาล ยื่นข้อเสนอให้ตั้งกองกำลังตำรวจวังสิต¹¹⁷ และในเดือนถัดมา นายเจมส์ แมคคาร์ริรัฐศึกษาหวาดหวั่นไม่เพียงแต่เรื่อง “โจรติดอาวุธ 4 คน” ที่เขาเห็น ในขณะที่มอญและต๋อนควายฝูงหนึ่งไปกลางวันแสก ๆ เท่านั้น แต่รวมทั้งความไม่เอาธุระปะปั้งในส่วนของเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นอีกด้วย¹¹⁸ ในปลายปีนั้น การร้องทุกข์จากส่วนต่าง ๆ ไม่ได้เน้นเกี่ยวกับการโจรกรรม แต่กล่าวถึงความอ่อนแอของอำนาจโดยตรงจากรัฐบาลในดินแดนนั้น ๆ เป็นส่วนใหญ่ ในเดือนธันวาคม ผู้จัดการของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้รายงานเกี่ยวกับการที่เจ้าหน้าที่เก็บภาษีมากเกินไป การเก็บภาษีบางประเภทในเวลานั้นได้ให้อำนาจจัดเก็บแก่ผู้ประมุขที่ให้ผลประโยชน์สูงสุด ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับการผูกขาดการจำหน่ายฝิ่นและสินค้าอื่น ๆ การเก็บภาษีในลักษณะเช่นนี้ยังหนึ่งได้แก่การประมง ซึ่งจัดเก็บจากชาวประมง จากใจความในจดหมายของบริษัทเจ้าภาษีผูกขาดในท้องถิ่นไม่เพียงแต่ตั้งอัตราภาษีสูงมากเท่านั้น แต่ยังเรียกร้องให้ผู้ที่ไม่ใช่ชาวประมงเสียภาษีอีกด้วย ผู้จัดการบริษัทตั้งข้อสังเกตว่า แท้จริงแล้วนี่ไม่ใช่เป็นเรื่องที่บริษัทจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวได้โดยตรง แต่ในขณะที่รัฐบาลมีตัวแทนที่อ่อนแอเช่นนี้ ผู้ตั้งถิ่นฐานหลายคนจึงเห็นว่าบริษัทเป็นผู้ที่มีอำนาจแต่ผู้เดียวในเขตสัมปทานนี้เท่านั้น ดังนั้น พวกเขาจึงพากันร้องเรียนเรื่องราวต่าง ๆ ดังเช่นเรื่องนี้กับบริษัท¹¹⁹ เป็นที่เห็นได้ชัดว่าอำนาจธิปไตยของรัฐบาลนั้นมีข้อจำกัด

ในปีต่อ ๆ มาก็คงไม่ปรากฏว่ามีอะไรดีขึ้น ในปี 2439 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับความอ่อนแอของการบริหารของรัฐบาลในบริเวณฝั่งตะวันออก และทรงวิตกกังวลต่อการที่ฝ่ายบริหารท้องถิ่นไม่สามารถปราบพวกโจรได้¹²⁰ ในปี 2441 บริษัทได้กล่าวหาอีกครั้งหนึ่งว่า รัฐบาลเพิกเฉยไม่รับผิดชอบต่อเรื่องการเสียภาษีของพวกตั้งถิ่นฐาน นายมุลเลอร์สารภาพถึงความรู้สึกไม่พอใจที่ได้เขียนจด

หมายขึ้นอีกฉบับหนึ่ง ทั้งนี้เป็นเพราะจากประสบการณ์ครั้งที่แล้ว ทำให้เขาสงสัยว่า จดหมายฉบับนี้จะประสบความสำเร็จในการกระตุ้นให้ทางการหันมาให้ความสนใจหรือไม่ อยากรู้ก็ดี การที่พวกตั้งถิ่นฐานในรัฐลิตมีปัญหาเดือดร้อนมาก เขาจึงต้องพยายามเขียนจดหมายอีกครั้งหนึ่ง¹²¹ ในปี 2441 ชาวนาที่มีประสบการณ์ในดินแดนนี้ผู้หนึ่งได้เสนอแนะว่า “ชาวนาในคลองรังสิตต้องคิดอาวุธและปกป้องตนเองอย่างดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพราะไม่มีใครอีกแล้วที่จะหยุดยั้งพวกโจรได้”¹²² และดั่งเบ็ลยู.เอ.เกรแฮมได้สรุปสภาพความรู้สึกในปี 2442 ไว้ดังต่อไปนี้

“...ที่กล่าวกันว่าระบบการปกครองปัจจุบันในดินแดนนี้ (ตัวอย่าง-เขตสัมปทานรังสิต) ไม่ทั่วถึงเป็นความจริง ที่รู้กันมานานแล้วในหมู่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ ที่ทำการอำเภอที่อยู่ห่างไกล ซึ่งมีกำลังตำรวจกองเล็ก ๆ คุ่มกันให้ได้อย่างอ่อนแอ อาจเพียงพอสำหรับสนองจุดประสงค์ของรัฐบาลก่อนการเปิดดินแดนใหม่ แต่นับจากการเพิ่มทวีจำนวนประชากรแล้ว ก็ไม่มีการเพิ่มทวีของฝ่ายบริหารมาทดแทน ผลก็คือ ทรัพยากรของรัฐบาลในปัจจุบัน ไม่เพียงพออย่างเหลือเชื่อที่จะตอบสนองความต้องการของประชาชนผู้เสียภาษี การตั้งเมืองใหม่ (เมือง-จังหวัดซึ่งเป็นทวีมของศูนย์กลางการปกครอง) ในใจกลางของระบบรังสิตเป็นที่ตระหนักโดยผู้มีอำนาจสูงสุดมานานแล้วว่า เป็นความจำเป็นเร่งด่วน และจะนำผลกำไรมาให้อย่างมหาศาล ดังนั้น จึงเป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจว่า ทำไมมาตรการนี้จึงยังไม่มีการดำเนินงาน ได้สำเร็จ”¹²³

แม้ว่าจะได้มีการตัดสินใจก่อตั้งกองกำลังตำรวจที่มีประสิทธิภาพมากขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2433¹²⁴ แต่ก็ไม่สามารถควบคุมความสงบได้จนกระทั่งรัฐบาลได้ขยายการปกครองของตนอย่างทั่วถึงไปยังดินแดนเขตสัมปทานแล้ว ในเดือนเมษายน 2444 ได้มีการประกาศแผนการในการก่อตั้งจังหวัดธัญบุรีในตำบลรังสิต¹²⁵ ตลอดปี 2445 และ 2446 ข้าหลวงคนใหม่เดินทางไปตรวจงานในระดับอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน เขามักสอนผู้ใหญ่บ้านให้รู้จักหน้าที่ และในหลาย ๆ ท้องที่ที่ยังไม่มีการแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้าน เขาได้เรียกประชุมชาวบ้านให้เลือกผู้ใหญ่บ้าน ในเขตที่มีจำนวนประชากรเพิ่มทวีอย่างรวดเร็ว เขาจะแยกหมู่บ้านแห่งหนึ่งออกเป็น 2 หมู่บ้าน และจัดให้มีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านใหม่ ในแต่ละหมู่บ้านเขาจะถามเรื่องโจรผู้ร้ายในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นสิ่งแรก และเขามักจะเรียกร้องให้ผู้ใหญ่บ้านแสดงวิธีการใช้ระบบสัญญาสำหรับจ้างชาวแก่เพื่อนบ้านทันทีที่ลูกโจรบุกปล้น¹²⁶

การตั้งจังหวัดธัญบุรีไม่ได้เป็นเพียงการตอบสนองในด้านการปกครองที่มีต่อการเพิ่มขึ้นของประชากรและความระส่ำระสายในชนบททางฝั่งตะวันออกประการเดียวเท่านั้น ในปี 2445 ก็มีการตั้งจังหวัดมณฑลนครราชสีมาฝั่งคลองแสนแสบอีกด้วย¹²⁷ ในปี 2446 ที่ทำการปกครองของมณฑลปราจีนบุรีได้ย้ายจากเมืองปราจีนบุรีไปยังฉะเชิงเทรา เพราะฉะเชิงเทราได้กลายเป็นเมืองที่มีผู้คนอยู่หนาแน่น และมีธุรกิจมากที่สุด ในมณฑล ที่ทำการได้ตั้งขึ้นในบริเวณที่มีการขยายตัวของการปลูกข้าวอย่างรวดเร็วที่สุด และประสบความสำเร็จอันจากการโจรกรรมมากที่สุด¹²⁸ และในปี 2450 มีการสร้างอำเภอใหม่ในจังหวัดอยุธยาเพื่อบริหารอาณาบริเวณทางเหนือของระบบรังสิตที่อยู่ภายใต้เขตการปกครอง¹²⁹

การปฏิรูปเหล่านี้มีประสิทธิผลมากน้อยเพียงใดในการลดภาวะความรุนแรงและการปล้นสะดมในชนบท ทั้งนี้ประสิทธิผลดังกล่าวนี้ อาจมีทั้งด้านลบ ดังเช่นการกวาดล้างของตำรวจ และด้านบวก ดังเช่นการบริหารการปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น การขาดสถิติที่เชื่อถือได้ ทำให้ไม่อาจ

ให้คำตอบที่แน่ชัด แน่และเป็นความจริงที่ว่า อาชญากรรมคงมีอยู่ต่อไปในปีถัด ๆ มาหลังการปฏิรูปการปกครอง¹³⁰ และความรู้ประสิทธิภาพในการปกครองและการรับสินบนยังคงมีอยู่ต่อไป¹³¹ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่า การปฏิรูปการปกครองทำให้เกิดสถานการณ์ที่แตกต่างไปจากเดิม ความแตกต่างกันนี้ไม่ได้ขึ้นอยู่กับรายงานที่ว่า อาชญากรรมและภาวะความรุนแรงลดลงซึ่งมีรายงานอยู่เนื่อง ๆ ¹³² หากแต่ความแตกต่างอยู่ที่ภาวะความรุนแรงและโจรกรรมในชนบทถูกควบคุมได้ และไม่ได้เป็นปัญหาที่อยู่นอกเหนือการควบคุมอีกต่อไป ความข้อนี้มีนัยประการหนึ่งว่า การส่งกองกำลังทหารไปปราบโจรในบางโอกาสเพื่อช่วยเหลือการปกครองส่วนท้องถิ่นตามปกติ ซึ่งครั้งหนึ่งเป็นสิ่งจำเป็นนั้น มาบัดนี้มีใช้สิ่งจำเป็นอีกต่อไป นัยอีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อ ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ แห่งบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามรายงานการปะทุขึ้นของอาชญากรรมในบริเวณคลองรังสิตในปี 2451 เขาก็ได้ทราบข่าวอย่างรวดเร็วว่า ข้าราชการท้องถิ่นได้เสนอแนะเกี่ยวกับสถานการณ์นั้นแก่รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ เรียบร้อยแล้ว และได้มีการนำมาตรการหลายอย่างมาใช้เพื่อแก้สถานการณ์ให้ดีขึ้น¹³³ ก่อนหน้านั้นหนึ่งทศวรรษ รายงานเหล่านี้ส่วนใหญ่ถ้าไม่เพิกเฉยต่อเรื่องนี้ก็โยนเรื่องกลับไปมาระหว่างกรมกองต่าง ๆ ซึ่งทั้งหมดปฏิเสธที่จะรับผิดชอบ

ในท้ายที่สุด เราอาจเปรียบเทียบระหว่างการปฏิรูปที่กล่าวถึงในบทนี้ กับที่กล่าวถึงในอีก 2 บทที่ผ่านมา ในประการแรก การปฏิรูปทั้งหมดไม่มากนักน้อย ดำเนินการเพื่อตอบสนองสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจที่น่าตื่นเต้นในเวลานั้น เป็นที่เห็นได้ชัดว่า สถานการณ์ทางเศรษฐกิจเหล่านี้ก่อให้เกิดความจำเป็นในการปฏิรูปและในการทำให้นโยบายการปรับปรุงที่ดินและการชลประทานกลายเป็นสถาบัน ดังที่ได้กล่าวถึงในบทที่ 2 และที่ชัดเจนพอกันก็คือ สภาพการณ์เหล่านี้ได้กระตุ้นให้มีการปฏิรูประบบการจดทะเบียนที่ดินดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 3 การปฏิรูปการปกครองส่วนท้องถิ่นได้รับแรงกระตุ้นจากปัจจัยซับซ้อนแตกต่างกัน ซึ่งรวมทั้งปัญหาความสัมพันธ์ในทางสากลในช่วงการขยายตัวของจักรวรรดินิยม แต่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจผนวกกับภาวะรุ่งโรจน์ของเศรษฐกิจ ข่าวเป็นปัจจัยหนึ่งในปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้แน่นอน และความข้อนี้จะปรากฏอย่างชัดเจนยิ่งเมื่อพิจารณาถึงการบุกเบิกดินแดนทางฝั่งตะวันออกใหม่ ๆ

ประการที่สอง การปฏิรูปแต่ละอย่างสะท้อนให้เห็นลักษณะใหม่อันมีความกระตือรือร้นของรัฐบาล ที่เริ่มลงมือดำเนินงานในขณะนั้น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงฯ ตั้งข้อสังเกตว่า เป้าหมายที่ทั้งรัฐบาลเก่าและรัฐบาลปฏิรูปมุ่งที่จะบรรลุ คือ *“อยู่เย็นเป็นสุข”*¹³⁴ ทั่วแผ่นดิน แต่ในขณะที่รัฐบาลสมัยก่อนรู้สึกถึงความจำเป็นที่จะลงมือปฏิบัติก็ต่อเมื่อมีการทำลายสันติสุข แต่แนวความคิดใหม่กลับมองว่า *“ความคิดที่ว่า จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขจักต้องจัดการทุบร้างในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ”*¹³⁵ ดังนั้น รัฐบาลจึงมิได้ใช้กองกำลังทหารเป็นครั้งคราวในการปราบปรามการโจรกรรมที่มีมากเกินขอบเขตอีกต่อไป แต่จะมีการระแວดระวังที่ถาวร โดยอาศัยกองกำลังตำรวจในชนบทและการปกครองในท้องถิ่นมากกว่า ไม่มีการแต่งตั้งข้าหลวงพิเศษไปพิจารณากรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินเอกชนที่เกิดขึ้นอีกต่อไป แต่พึ่งพิงระบบการจดทะเบียนที่ดินโดยหวังว่าจะช่วยป้องกันกรณีพิพาทดังกล่าวนี้ และรัฐบาลไม่ได้จัดการกับปัญหาโครงการพัฒนาที่ดินทั้งของทางการและเอกชนแบบเฉพาะกิจอีกต่อไป แต่ได้ตั้งกรมค้ำนาขึ้นมาพัฒนาและดำเนินนโยบายอย่างรอบด้าน

ในบทนี้และบทที่แล้ว ผู้เขียนได้กล่าวถึงด้านต่าง ๆ ทางสังคมและการปกครองในชนบทไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 สถาบันต่าง ๆ ที่ผู้เขียนได้กล่าวถึง และการเปลี่ยนแปลงของสถาบันเหล่านั้นทั้งหมดมีความเกี่ยวพันกับพัฒนาการของเศรษฐกิจข้าว ซึ่งบัดนี้เราจะกล่าวถึงต่อไป

เชิงอรรถที่ 4

¹Akin, *The Organization of Thai Society*, p.133.

²"พระราชกำหนดเก็บค่านาในรัชกาลที่ 3," พิมพ์ใน เทศาภิบาล, ปีที่ 12 ฉบับที่ 68 (พฤศจิกายน 2454), หน้า 48-53.

³สัมภาษณ์: Ph.N.Ph. (7).

⁴George Bradley McFarland, *Thai-English Dictionary* (Stanford, 1944), p.447.

⁵Historicus, pseud., "The Nakleng," *BT*, 26 May 1898, pp.21-22.
คำว่า "มูลนาย" สำหรับผู้เขียน หมายถึง ข้าราชการและเจ้านายในการปกครองโดยลำดับชั้น

⁶Ibid., p.21.

⁷พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 381.

⁸กช.ร.5/1 น.44.1/40, "แจ้งความแก่บรรดาประชาชนทั้งหลายในเมืองชัยภูมิ," สิงหาคม 2445, หน้า 1-2.

⁹พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 381.

¹⁰สมเด็จพระยาตราธิราชอนุภาพิ, นิทานโบราณคดี (พระนคร, 2513), หน้า 187.

¹¹เพ็งอ้าง, หน้า 181-182.

¹²ดู เช่น "Buffalo Robbery," *BT*, 17 April 1900, p.7.

¹³"In the Suburbs," *BT*, 13 Dec. 1905, p.19.

¹⁴กช.ร.5/1 น.44.1/40, "แจ้งความ," สิงหาคม 2445, หน้า 2.

¹⁵พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 392.

¹⁶E.J.Hobsbawm, *Bandits* (London, 1969), pp.25-26.

¹⁷อ้ายเสือ เป็นคำคุณศัพท์ที่มักใช้กันบ่อยมากที่สุดกับโจรที่มีชื่อ ซึ่งแปลเป็นความหมายได้ว่า "เสือร้าย"

¹⁸สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (70); และสัมภาษณ์: H.S.Q. (18). ผู้ให้ข้อมูลคนหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันอาศัยอยู่ที่คลองพระยาบวรฯ จำได้ว่าได้มีการพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับอ้ายเสือตอกรักครั้งหนึ่ง แต่ผู้เขียนไม่สามารถพบการอ้างอิงอื่นใดที่กล่าวถึงหนังสือเล่มนี้

¹⁹สมเด็จพระยาตราธิราชฯ, นิทานโบราณคดี, หน้า 189.

²⁰ ภาวการณ์ของอุตุกาลดังกล่าวนี้มีอธิบายใน กชช. ร.5 ม.40/2, กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์, "เสด็จตรวจราชการหัว เมืองขึ้นในมณฑลกรุงเก่า," กันยายน 2446, หน้า 5; และ กชช. ร.6 น.1/6, เจ้าพระยาอมราช ทรายบูล สมเด็จพระเจ้า กรมหมื่นสมมตอมรินทร์, 2 กุมภาพันธ์ 2452, หน้า 1.

²¹ การสัมภาษณ์ได้รับการตีพิมพ์เป็นครั้งแรกใน เทศาภิบาล, ปีที่ 1, ฉบับที่ 1 (เมษายน 2499), หน้า 17-67. การอ้างอิงในที่นี้มาจากการพิมพ์ซ้ำในเวลาต่อมา ใน "เรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้น" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด [พิมพ์ซ้ำใน เรื่องก่อนประวัติศาสตร์และประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (พระนคร, 2514)], หน้า 374-436. ข้อมูลส่วนใหญ่ต่อมาได้จากหน้า 376, 378-380, 386, 389, 390-392, 396-399 และ 404-405.

²² สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงฯ, "เรื่องสนทนา," หน้า 404-405.

²³ ตัวอย่าง "Gang Robbery at Paklat," *BT*, 15 Feb. 1898, p.14, ซึ่งเขียนว่า "เพื่อจูงใจให้เหยื่อรู้สึกกลัวจับใจและบางทีก็เป็นการสร้างความมั่นใจให้ตนเอง พวกโจรจะปากบโฝตะโกนและยิงปืนนำหน้า"

ในเอกสารเดียวกันได้เล่าถึงการปล้นที่มีลักษณะแตกต่างไปจากการปล้นโดยทั่ว ๆ ไปที่ไม่มีผู้มิระเหยียบนี้ ซึ่งเกิดขึ้นในอีก 2-3 ปีต่อมา ในเหตุการณ์ครั้งนี้กล่าวกันว่า พวกโจรมี "การรวมตัวอย่างมีระเบียบ" แบบทหาร หัวหน้าโจรจะออกคำสั่ง เช่น "ยิงไปทางขวา" และ "หยุดยิง" ดู "Gang Robbery Murder," *BT*, 4 April 1905, p.14.

²⁴ หัวหน้าบางคนถูกจัดให้รับตำแหน่งสูง ๆ ในชั้นใดชั้นหนึ่งโดยเฉพาะ โดยที่ไม่ได้เข้าเกี่ยวข้องกับการปล้นต่าง ๆ เอง ตัวอย่างเช่น นายทองดี มีการกล่าวถึงเขาไว้ว่า

"...เขาถือเอาการเลี้ยงและปกป้องพวกโจรเป็นธุรกิจอย่างหนึ่ง ดูเหมือนว่าเขาจะมีโจรภายใต้การดูแลของเขาถึง 50 คน กิจการของเขาแตกกิ่งก้านสาขาออกไปมากเสียจนกระทั่งมีการกล่าวกันว่า ใครก็ตามที่แสดงมิตรของเขาสามารถมีอาหารกินและที่สำหรับซ่อนตัวตั้งแต่ปาจิน (ปราจีนบุรี) ลงไปจนถึงเกาะกง..."
 อนุทินราชการใน *BT*, 14 March 1904, p.9.

²⁵ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงฯ, "เรื่องสนทนา," หน้า 380-382, 392, 395-396.

²⁶ Hobsbawm, *bandits*, pp.31-32.

²⁷ กชช. ร.5 น.10ก/30, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงฯ กราบมั่งคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 3 ธันวาคม 2436, หน้า 1-2.

²⁸ กชช. ร.5 ม.40/2, กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ถึง เสนาบดีมหาดไทย, 16 กันยายน 2441, หน้า 39.

²⁹ ในปี 2436 ผู้ที่ครอบครองการผูกขาดกิจการการพนันแบบเก่าในตำบลเจ้าเจ็ด จังหวัดอยุธยา ส่วนใหญ่เป็นคนจีน

³⁰ จากบทความ "Serious Crimes," *BT*, 28 March 1908, p. 10, ที่ว่า "บ่อนการพนันเถื่อน แท้จริงแล้วคือสถานที่ของบุคคลที่เลวที่สุดในตำบล"

³¹ สมเด็จพระยามระยาคำรง, "เรื่องสนทนา," หน้า 382-383. และ กจช.ร.5/1 น.3.2 ข/8, พระยานนทบุษี ถึง เจ้าพระยามรราช, 18 มกราคม 2452.

³² กจช. 5ม. 5/1, หม่อมเจ้าปรีดา และนายร้อยเอกหลวงวินิตวิทยากร กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 8 กรกฎาคม 2433. ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตไว้ว่า คนหนุ่มจำนวนมาก สูบฝิ่นและกลัวว่าหากมีการเกณฑ์คนที่มีร่างกายพร้อมเพื่อการเป็นทหารขึ้นมาแล้ว จะพบว่าในพวกที่ถูก เรียกเกณฑ์ทหาร 5,000 คน จะมีคนคิดฝิ่นเสีย 1,000 คน แหล่งข้อมูลที่ 2 คือ กจช. ร.5/1 น. 3.2ก/12, พระฤทธิจักรกัจจกร กราบทูล กรมหลวงนเรศร์, 4 กรกฎาคม 2445 ก็วิตกเรื่องมีคน สูบฝิ่นกันเป็นจำนวนมากในจังหวัดชัยภูมิ

³³ "Thieving, Pawning and Gambling" เป็นหัวข้อของบทบรรณาธิการใน *BT*, 23 June 1894, p.2; และความสัมพันธ์ระหว่างโรงรับจำนำและอาชญากรรม มีอภิปรายใน กจช.ร.5ม.40/2, กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ถึง เสนาบดีมหาดไทย, 16 กันยายน 2441, หน้า 22-23.

³⁴ สัมภาษณ์: S.Ch.L.(109).

³⁵ สัมภาษณ์: M.R.Th.(25, 25) ใช้ถ้อยคำผิดแก่ออกไป, *The Bangkok Times* เขียน เป็นบทบรรณาธิการเมื่อ 6 เมษายน 2454, หน้า 18 ว่า "โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูการเก็บเกี่ยวที่ไม่ได้ผล พวกโจรเป็นเพียงผู้เก็บเกี่ยวเพื่อสนองความต้องการที่แท้จริง"

³⁶ "How to Deal with Dacoits," *BT*, 14 Jan. 1907, p.11.

³⁷ "The State of the Suburbs," *BT*, 19 May 1902, p. 11.

³⁸ "Ayuthia," *BT*, 22 Feb. 1893, p.3.

³⁹ กจช. ร.6 น.1/6, เจ้าพระยามรราชกราบทูลสมเด็จพระสมมตฯ, 5 ธันวาคม 2455; และอีกครั้งหนึ่งในปี 2471 ที่การปะทุขึ้นของอาชญากรรมในท้องถิ่น เกี่ยวพันกับการเพาะปลูกที่ไม่ได้ผล ดู "เห็นเหมาะแล้วหรือ," บางกอกการเมือง, 2 พฤศจิกายน 2471. ส่วนที่เก็บหาได้ใน กจช. ร.7 ม. 26.5 ก/11.

⁴⁰ พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 383. นักมานุษยวิทยา ชื่อ ยอร์ช เอ็ม. ฟอสเตอร์ (George M.Foster) เขียนไว้อย่างน่าสนใจว่า ชาวนาในเม็กซิโกมีความคิดเกี่ยวกับ ความสำคัญของสวัสดิการของชุมชนโดยส่วนรวมด้วยเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ที่เม็กซิโกพวกชาวนาได้กระทำตามสมมติฐานที่ว่า มีสิ่งของที่เป็นที่ต้องการในจำนวนจำกัดจำนวนหนึ่ง ดังนั้นถ้าชาวนาคนหนึ่งได้รับข้อมความหมายว่าคนอื่นก็สูญเสียส่วนนั้นไป ดู George M.Foster, "Peasant Society and the Image of Limited Good," *American Anthropologist*, vol.67, no.2 (April 1965), pp. 293-315. ในสภาวะแบบไทย ๆ พระยาอนุমানราชธนกล่าวว่า "สิ่งของดูจะไม่มีการจำกัด สวัสดิการของชุมชนสามารถเพิ่มขึ้น เหมือนที่ชาวนาคนหนึ่งอาจได้กำไร โดยไม่จำเป็นต้องทำให้คนอื่นก็สูญเสีย" (หมายเหตุ: ตรวจสอบข้อความในอัญประกาศในต้นฉบับ เดิมแล้วไม่พบ-บรรณาธิการ)

⁴¹ สมเด็จพระยามระยาคำรง, "เรื่องสนทนา," หน้า 431-434.

⁴²"Ayuthia," *BT*, 3 March 1894, ในเรื่องนี้ "เจ้าของใหม่" ไม่ใช่ขโมยตัวจริงแต่เป็นบุคคลที่ 3 ที่รับซื้อควายที่ขโมยมาในราคาถูก การปฏิบัติดังกล่าวนี้มีชุกถึงใน กชข.กส.: กรมบัญชาการ: 20, 687, พระยาผลากรมบุรีรักษ์ พูล หม่อมเจ้าอุคมดิเรกลาภ, 19 สิงหาคม 2469, หน้า 9. ควายตัวหนึ่งอาจมีราคา 80 บาท ในอำเภอธัญบุรีในขณะนั้น และถ้าถูกขโมยไปอาจเสียค่าไถ่ราว 40-50 บาท

ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 กระบวนการที่คล้ายคลึงกันซึ่งอาจจะเรียกว่า "การขโมยเรือเพื่อเรียกค่าไถ่" ได้มีการเอ่ยถึงไว้ในหนังสือของ Hanks, *Rice and Man...*, p. 134 และ Hobsbawm, *Bandits*, p.134. ซึ่งระบุไว้ว่าการขโมยของเพื่อเรียกค่าไถ่นั้นพบได้ทั่วไปในภูมิภาคเอเชีย

⁴³"In the Suburbs," *BT*, 22 April 1903, p.19.

⁴⁴"Dacoity near Bangkok," *BT*, 12 April 1907, p.3.

⁴⁵ตัวอย่างหนึ่งของการแสดงความคับข้องใจของรัฐบาลในลักษณะนี้ดูจาก กชข. ร.5 ม.45/2, เจ้าพระยาสุนทรบุรี กรามพูล สมเด็จพระยาคำรงฯ, มีนาคม 2439, หน้า 2.

อีกกรณีหนึ่งคือ ตำรวจและเจ้าหน้าที่ได้ใช้เวลาและแรงงานจำนวนมากในทางใต้ของกรุงเทพฯ ในช่วง 2445 และ 2456 เพื่อพยายามจับโจรที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งคือ อ้ายเปีย หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้บันทึกตามลำดับ เวลาถึงความพยายามเหล่านี้เป็นบทความสั้น ๆ อย่างต่อเนื่อง ได้แก่ บทความ "Hunting a Dacoit," 16 Oct. 1905, p.10; "The Southern Suburbs," 17 Oct. 1905, p.14; "A Plucky Capture," 19 April 1906, p.19 และ "An Elusive Dacoits," 4 July 1906, p.19. ในบทความ "The Southern Suburbs" นั้น ได้ให้ข้อเสนอแนะว่า "ชื่อเสียงความร้ายกาจของเขา เป็นที่ลือลั่น เสียจนไม่มีใครที่จะกล้าบอกเขาและให้ตำรวจรู้" แต่เมื่ออ้ายเปียถูกจับในท้ายที่สุด เมื่อปี 2456 หนังสือพิมพ์ได้คำอธิบายที่แตกต่างออกไปเกี่ยวกับความสามารถที่เขาหลบหนีเจ้าหน้าที่ได้มาเป็นเวลานานว่า "พวกเขาบ้านไม่ต้องการช่วยเหลือตำรวจเพราะพูดกันว่า อ้ายเปีย เป็นโจรแบบเดียวกับโรบินฮู้ดคือปล้นเฉพาะคนรวย และมักช่วยเหลือคนจน" ดู "Notorious Dacoit," *BT*, 25 April 1913, p.3. เจ้าหน้าที่จากกระทรวงยุติธรรมถูกส่งไปจัดการคดีนี้ภายหลังที่อ้ายเปียถูกจับได้ ให้ข้อสังเกตอย่างคลุมเครือว่า "ยากแก่การพิจารณาสอบสวน" เนื่องจาก "อิทธิพล" ของอ้ายเปีย ดู ถัด สิทธิศักดิ์สินทวงศ์ ชุมสาย, โชคชะตา, หน้า 362-363.

⁴⁶Smyth, *Five Years...*, vol.II, pp.47-48.

⁴⁷สมเด็จพระยาคำรงฯ, "เรื่องสนทนา," หน้า 385.

⁴⁸Tej Bunnag, "Provincial Administration," pp.35-45.

⁴⁹Ibid, p.45.

⁵⁰Smyth, *Five Years...*, vol.1, p.278. โจรผู้ให้ข้อมูลแก่สมเด็จพระยาคำรงฯ เล่าให้ฟังเช่นเดียวกันว่า เป็นที่รู้กันว่าหัวหน้าหมู่บ้าน หัวหน้าชุมชน และข้าราชการบางคนเกี่ยวข้องกับการรับซื้อ-ขายของโจร ดู "เรื่องสนทนา," หน้า 418-419, 422-425.

⁵¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเดชาดิศร และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (พระนคร, 2503), หน้า 28.

⁵² กจช. ร.5 ม. 5.1 ก/1, นายขุนและอีสู่น ถึง กระทรวงมหาดไทย, 12 กุมภาพันธ์ 2436.

⁵³ รายละเอียดมีอยู่ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเดชาดิศร และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 28; กจช. ร.5 ม. 5.1 ก/1, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเดชาดิศร ถึง พระยาไชยวิชิต, 6 กุมภาพันธ์ 2436; และ "Ayuthia," *BT*, 22 Feb. 1893.

⁵⁴ สัมภาษณ์: S.Ch.L.(107).

⁵⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเดชาดิศร, "เรื่องสนทนา," หน้า 427.

⁵⁶ เพิ่งอ้าง, หน้า 425-427; "Capturing a Robber," *BT*, 16 June 1903, p.14; and "The End of a Robber," *BT*, 19 June, p.2.

⁵⁷ สัมภาษณ์: Kh.Ph.B.

⁵⁸ สัมภาษณ์: Ch.Q.N.(70); และสัมภาษณ์: H.S.Q.(18).

⁵⁹ "Ayuthia," *BT*, 11 May 1892.

⁶⁰ Hobsbawm, *Bandits*, p.42.

⁶¹ "Ayuthia," *BT*, 1 June 1892. อ้ายเสือเปียเป็นหัวหน้าโจรมีชื่อเสียงในทศวรรษต่อมา อ้ายเสือเปียสามารถหลบเงื้อมมือเจ้าหน้าที่บ้านเมืองได้สำเร็จเสียจนกระทั่งกล่าวกันว่า "อ้ายเสือเปียมีศาลาอาคม" อ่านได้ใน "Notorious Dacoit," *BT*, 25 April 1913, p.3; และในเชิงอรรถที่ 45

⁶² "Ayuthia," *BT*, 29 June 1892. ร่องรอยแห่งความโหดเหี้ยมและน่าสะพรึงกลัวในตัวเสือท้วม ซึ่งเพียงการมองผ่านแว่นขยายก็ขมขื่น เป็นที่เข้าใจได้ว่ายากที่จะเข้าได้กับภาพของ "โจรของประชาชน" ตัวอย่างหนึ่ง เช่น มีรายงานว่า เขาได้เผาบ้าน 150 หลังคาเรือนในหมู่บ้านซึ่งปฏิเสธที่จะส่งข้าวมาจนเงื้อมมือโจรของเขา อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ เสือท้วมโกรธที่ค้นไม่พบที่ซ่อนเงินและสิ่งของมีค่าในบ้านที่เขาเข้าไปปล้น ในขณะที่เจ้าของบ้านหนุ่ม ๆ ต่างพากันหนีไปหมด ทั้งไว้แต่ปู่ชราที่อ่อนแอ เมื่อชายชราปฏิเสธที่จะแจ้งแหล่งที่ซ่อน เสือท้วมได้ทรมาณชายชราด้วยการลงไฟที่ขาและแทงด้วยมีด "ต่อจากนั้นก็หัวเราะเยาะสิ่งที่เขาคิดว่าตลกอย่างคนไม่มีหัวใจ และผลจากบ้านนั้นไป" และชายชราได้ตายในวันต่อมา ดู "Ayuthia," *BT*, 19 Oct. 1892.

เหตุการณ์เหล่านี้ยากที่จะตัดสินหากไม่มีหลักฐานละเอียดมากกว่านี้ ยกตัวอย่างเช่น ปู่ที่ถูกทรมาณนั้นอาจเป็นเจ้าของที่ดิน หรือพ่อค้าที่มั่งคั่ง และอาจเป็นเป้าหมายที่เหมาะสมสำหรับการแก้แค้น เมื่ออยู่ในกำมือของ "โจรของประชาชน" ใน Hobsbawm, *Bandits*, pp.50-60. อภิปรายถึงความกำกวมของความรุนแรง และความน่ากลัวในบุคลิกของโจร.

⁶³ "Ayuthia," *BT*, 29 March 1893, p.3.

⁶⁴ *Ibid.*, p.3.

⁶⁵ กจช. ร.5 น. 10ก/30, สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์ กรมหมื่นสมมตฯ, 13 มกราคม 2437.

⁶⁶ "Ayuthia," *BT*, 14 Dec. 1892.

⁶⁷ "Ayuthia," *BT*, 12 Feb. 1893, p.3

⁶⁸ "Ayuthia," *BT*, 12 April 1893.

⁶⁹ "Ayuthia," *BT*, 6 December 1893.

⁷⁰ "Local and General," *BT*, 23 May 1894, p.3. เอกสารเกี่ยวกับการเพิ่มของจำนวนอาชญากรรมในสุพรรณบุรี มีใน กจช. ร.5 ย. 2/75, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กรมหลวงสมเด็จกรมหมื่นสมมตฯ, 9 มีนาคม 2438, และสำหรับราชบุรี มีใน Child, *Pearl of Asia*, p.168.

⁷¹ "Local and General," *BT*, 2 June 1894, p.2.

⁷² ประเด็นที่มีการอภิปรายอย่างดีใน Mancur Olson, Jr., "Rapid Growth as a Destabilizing Force," *Journal of Economic History*, vol.23 (December 1963), pp. 529-558.

⁷³ FO 371/333, Paget to Grey, "General Report on Siam for the year 1906," 27 May 1907, p.35.

⁷⁴ Graham, *Siam*, vol.I, p.325.

⁷⁵ กจช. ร.5 ย.12/75, หนังสือร้องเรียนพร้อมบันทึกของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กรมหลวงสมเด็จกรมหมื่นสมมตฯ, 9 มีนาคม 2438

⁷⁶ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์ และพระยาเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 29.

⁷⁷ กจช.กส.: น.ก.: 86,3837, ม.ร.ว.สุวพรรณธิดและพระปฏิบัติราชประสงค์ ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 20 เมษายน 2437.

⁷⁸ ข้อกล่าวหาเหล่านี้ และข้อแก้ตัวของผู้ถูกกล่าวหาว่าตนบริสุทธิ์มีอยู่ใน กจช.กส.: น.ก.: 86,3837. ผลของการสำรวจเหล่านี้ไม่แจ่มชัด แต่ที่สำคัญก็คือ ทุกฝ่ายเห็นพ้องต้องกันว่ามีวงจรการซื้อขายควายดังกล่าวยังคงมีอยู่ แต่ไม่เห็นพ้องกันในเฉพาะกรณี เฉพาะบางกรณีซึ่งไม่ใช่เป็นปรากฏการณ์ทั่วไป

⁷⁹ กจช.กส.: น.ก.: 86,3837, ฮันส์ เมสเลอร์ (Hans Messler) ถึง พระปฏิบัติราชประสงค์, 5 มีนาคม 2438.

⁸⁰ กจช.กส.: น.ก.: 86,3837, พระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 28 มีนาคม 2438.

⁸¹ ลัมภาษณ์: W.S.P. (1). ข้าพเจ้าเชื่อว่า สมเด็จพระหลวงราชบุรีฯ กล่าวถึงแท่นยิงปืนเหล่านี้ในเรื่อง "บริษัทคุดคลอง" ใน กชช. ร.6. ก. 5/4-12 แต่ข้าพเจ้าไม่สามารถหาข้อมูลอันมีค่ามาสนับสนุนข้อสังเกตของข้าพเจ้าได้

⁸² กชช.กส.: น.ก.: 86,3837, พระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 3 พฤษภาคม 2438.

⁸³ กชช.กส.: น.ก.: 86,3837, พระองค์เจ้าสายฯ และพระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 17 มิถุนายน 2438.

⁸⁴ กชช.กษ.: น.ก.: 86,3837, ม.ร.ว.สุวพรรณธ และพระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 22 เมษายน 2439. โจรที่เข้าปล้น 30 คนนั้น อยู่ในกลุ่มโจรที่มีถึง 60 คน มีรายงานว่านำโดยชาวอินเดียนคนหนึ่งซึ่งอ้าง เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นที่น่าสนใจว่าจากจดหมายต่าง ๆ ของบริษัทระบุว่า พวกโจรหลายต่อหลายคน โดยทั้งเชื้อชาติหรือสังกัดแล้ว ไม่ใช่คนไทย

⁸⁵ กชช.กส.: น.ก.: 86,3837, ม.ร.ว.สุวพรรณธ และพระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 22 เมษายน 2439.

⁸⁶ "Robberies at Klong Rangsit," *BT*, 31 May 1898, p.10.

⁸⁷ กรณีการขโมยควายครั้งใหญ่ที่น่าสนใจที่สุดในปี 2442 ซึ่งมีเกษตรกรชาวอังกฤษเข้าไปเกี่ยวข้อง ดูเอกสารใน กชช.กส.: บริษัทคุดคลองแลดูนาสยาม: 1, 7.

⁸⁸ กชช.กส.: บริษัทคุดคลองแลดูนาสยาม: 3,38, กรมหลวงพิชิตฯ ถึง บริษัท, 26 เมษายน 2443, แวนเดอร์ซเวท (Van der Zwet) ถึงนายมูลเลอร์, 26 เมษายน 2443; และนางนิมถึง บริษัท, 26 เมษายน 2443.

⁸⁹ "Cattle Lifting," *BT*, 14 March 1901, p.24.

⁹⁰ "A Gang Robbery," *BT*, 2 April 1901, p.15. หน่วยของการปกครองมณฑลมีกล่าวไว้หน้า 93-94.

⁹¹ "Gang Robbery at Paklat," *BT*, 19 May 1902, p.11 และบทบรรณาธิการ, หน้า 9 วันเดียวกัน; "The Samrong Dacoity," *BT*, 17 Jan.1903, p.7 และบทบรรณาธิการ, หน้า 5, วันเดียวกัน; และบทบรรณาธิการ, *BT*, 6 May 1904, p.1.

⁹² กชช. ร.5/1น. 3.5 ก/6, นายเรื่อง กราบขูล.สมเด็จพระนเรศวรฯ, 13 มิถุนายน 2446. เอกสารจากกองจดหมายเหตุไม่ได้ให้สถิติที่จะนำมาใช้ได้ แต่จากแฟ้มจำนวนมากที่มีรายงานเกี่ยวกับอาชญากรรมแต่ละรายซึ่งเป็นการสนับสนุนทัศนะที่ว่า ราวปี 2443 อาชญากรรมเป็นปัญหาใหญ่ในบริเวณชายแดนทางตะวันออกและตะวันตกของกรุงเทพฯ มากกว่าในบริเวณใจกลางเดิมของราชอาณาจักร

⁹³ กชช. ร.5 น. 40/2, กรมขุนบรพวงษ์ศิริพัฒน์ ถึง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย, 16 กันยายน 2441, หน้า 14-15, 17.

⁹⁴"Ayuthia," *BT*, 16 Feb.1898, p.17. ให้อู "Ayuthia," *BT*, 27 Dec.1894; "Ayuthia," *BT*, 24 Jan.1899, p.14; และ "Ayuthia," *BT*, 21 March 1899, p.13. เกี่ยวกับจังหวัดอื่น ๆ อู "Muang Pathumtani," *BT*, 23 March, 1898, p.14; "Local and General," *BT*, 19 May, 1898, p.22; และ "Cattle Lifting in Patriew Province," *BT*, 25 April 1899, pp.13-14, ซึ่งยกย่องงานของตำรวจที่ฉะเชิงเทราและสรุปอย่างมีความสุขว่า โจรหลายคนดูเหมือน "จะตระหนักว่าสำหรับการฝึกฝนปฏิบัติอาชีพดั้งเดิมของพวกเขากำลังลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมณฑลซึ่งมีการตั้งกองกำลังอย่างมั่นคง" อย่างเป็นทางการ หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* สนับสนุนกฎหมายและระเบียบข้อบังคับอย่างแน่นหนา หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ยังกระตุ้นให้รัฐบาลกระทำตามแบบอย่างการปกครองของอังกฤษในพม่าและควบคุมการบริหารส่วนท้องถิ่นให้กระชับขึ้น อู "Three Years' Work in the Police," *BT*, 31 March 1902, pp.7-8; และ บทบรรณาธิการ, *BT*, 18 Sept.1906, p.13.

⁹⁵พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 (พระนคร, 2492), หน้า 55.

⁹⁶ผู้เขียนจะกล่าวถึงแต่เฉพาะปฏิบัติการที่รัฐบาลกลางกรุงเทพฯ ส่งไปเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ควรตั้งข้อสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ฝ่ายปกครองส่วนภูมิภาคก็กระทำการในลักษณะเดียวกัน แต่มีขนาดเล็กกว่า ยกตัวอย่างเช่น เมื่อข้าหลวงอยุธยากลับจากงานราชการที่กรุงเทพฯ ในปี 2435 เขาได้ส่งลูกชายของเขาพร้อมกับเจ้าหน้าที่อื่น ๆ อีกสองสามคน "ไปทั่วจังหวัดเพื่อล่าพวกโจรและพวกหัวขโมย ซึ่งชกจะเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างน่าตกใจ ผลที่ได้รับคือ มีการจับโจรได้หลายคน" อู "Ayuthia," *BT*, 23 April 1892.

⁹⁷สมเด็จพระยามะยาดำรงฯ, ความทรงจำ, หน้า 198-200; "ประกาศเรื่องผู้ร้าย," ป.ก.ป.ศ., 8, ตอน 8, หน้า 166-170; และ "Ayuthia," *BT*, 24 March 1894.

⁹⁸เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (พระนคร, 2504-2505), เล่ม 1, หน้า 163-178.

⁹⁹"Ayuthia," *BT*, 22 Feb.1893, p.3.

¹⁰⁰เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการ..., หน้า 242-248. รวมทั้งดูเอกสารใน กชช. 5น. 10ก/6, กชช. 5น. 10ก/7.

¹⁰¹"ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลางและกองจับผู้ร้าย" ร.ก.บ.7 (8 ก.พ.2434), หน้า 408-409, และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการ..., หน้า 249-261.

¹⁰²กชช. ร.5 ม.5.1 ก/1, เจ้าพระยารัตนบดิน ถึง พระยาศรีสิงหเทพ, 13 พฤษภาคม 2424 และ 8 กรกฎาคม 2434.

¹⁰³"Ayuthia," *BT*, 22 Feb.1893, p.3.

¹⁰⁴"Ayuthia," *BT*, 7 June 1893, p.3.

¹⁰⁵กชช. ร.5 น. 10ก/7, กรมหลวงพิชิตฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 7 มิถุนายน 2434

¹⁰⁶ ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* เห็นด้วยกับประเด็นนี้ หลังจากการวิพากษ์วิจารณ์ความไม่มีประสิทธิภาพของฝ่ายบริหารท้องถิ่น อันนำมาซึ่งอัตราการเกิดอาชญากรรมในระดับสูงแล้ว ผู้เขียนได้กล่าวต่อไปว่า

"อย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่าเวลาที่ข้าราชการชั้นผู้น้อยสามารถแก้ไขปัญหาอาชญากรรมนั้นได้ผ่านไปแล้ว ที่ผ่านไปแล้วเป็นเพราะพวกเขาถูกทำให้ตกอยู่ในสภาพที่เสียเปรียบในการต่อสู้ ถ้าหากพวกเขาต่อสู้...พวกเขาจะได้กำลังใจจากที่ใด? ไม่มีเลย ข้าพเจ้าได้เห็นความไร้ประสิทธิภาพอย่างสิ้นเชิงด้วยตนเองหลายต่อหลายครั้ง พวกขโมยวัว-ควาย คณะหนึ่ง ยิงปืนใส่ชาวบ้าน 2-3 นัด ทันทีที่พวกมันปรากฏตัว ชาวบ้านก็พากันวิ่งหนีอย่างตื่นตระหนก เมื่อนายอำเภอทราบเรื่อง เขาจะต้องทำอะไรบ้าง? เขามีปืนสมีมเขลอะกระบอกหนึ่งซึ่งเขาเองก็ไม่กล้าใช้ บางทีเขาอาจมีลูกน้อง 2-3 คน ในบ้าน แต่พวกนี้เป็นทาสของนายอำเภอ เขาเสียเงินเป็นค่าตัวพวกทาส และไม่มีเหตุผลอะไรที่จะคาดหวังว่าเขาจะเอาทรัพย์สินของเขาไปใช้เพื่อผลประโยชน์ของสาธารณชน การขอความช่วยเหลือเพียงทางเดียวและทางสุดท้าย คือ การเรียกเกณฑ์แรงงานชาวบ้าน แต่ก่อนที่ชาวบ้านที่ถูกเกณฑ์จะมาถึงก่อนที่ทุกคนจะพร้อม ก่อนที่พวกเขาตัดสินใจจะก้าวออกมา พวกเขาโจรก็ได้เผาหมู่บ้านไปครึ่งหนึ่ง ข้าชาวบ้านหลายคนและหนีไปพร้อมกับของที่ปล้นได้"

ดู "Ayuthia Letter," *BT*, 12 April 1893.

¹⁰⁷ กช. ร.5 ม. 5.1 ก/1, สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 20 มกราคม 2436.

¹⁰⁸ กช. ร.5 น. 10ก/30, สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 3 ธันวาคม 2436. ในเดือนตุลาคม 2437 สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 31 ตุลาคม 2437, และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 20 ธันวาคม 2437. ในเดือนตุลาคม 2437 สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 31 ตุลาคม 2437, และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 20 ธันวาคม 2437. ขอพระบรมราชานุญาตส่งหน่วยปราบโจรขนาดเล็กเข้าไปในอยุธยาและปทุมธานี ไม่เป็นที่ชัดเจนว่ากองทัพเหล่านี้ประจำการในจังหวัดเหล่านี้หรือในกรุงเทพฯ ทั้งบันทึกต่าง ๆ ก็ไม่ได้บอกว่า แผนการนี้ได้รับการยอมรับหรือไม่. ดู กช. 5 น. 10ก/30, สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 31 ตุลาคม 2437, และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 20 ธันวาคม 2437.

¹⁰⁹ Tej Bunnag, "Provincial Administration," pp.165-167. ผู้เขียนได้ใช้ตัวอย่างในการแปล ข้าหลวงเทศาภิบาล ของ เดช บุญนาค เป็น "superintendent commissioner"

¹¹⁰ กช. ร.5 ม. 40/1, สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 22 กรกฎาคม 2438, และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง สมเด็จพระนครินทราธิราช บรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวฯ, 30 พฤศจิกายน 2438.

¹¹¹ บันทึกสั้น ๆ เกี่ยวกับคำตรวจจรรยาได้ใน Wright and Breakspear. *Twentieth Century Impression of Siam*, pp.110-111. และ Tej., pp.152-153, 218-219. ด้วยเหตุผลบางประการหนังสือที่เป็นภาษาตะวันตกมักกล่าวถึงกองกำลังพวกนี้ว่าเป็น Gendarmerie มากกว่าเป็น Police และผู้เขียนเองก็ปฏิบัติเช่นนั้น

¹¹²"The Provincial Gendarmerie," *BT*, 1 April 1899, p.2. ดู "Raheng," *BT*, 27 Aug. 1898, p.6.

¹¹³สมเด็จพระยามะยาดำรง, "เรื่องสนทนา," หน้า 393-394.

¹¹⁴กช. ร.5 น. 10ก/30, สมเด็จพระยามะยาดำรงฯ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 3 ธันวาคม 2436.

¹¹⁵Tej Bunnag, "Provincial Administration;" และสมเด็จพระยามะยาดำรงฯ และ พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, ให้คำอธิบายเกี่ยวกับการปฏิรูปเหล่านี้ดีที่สุด. งานอื่น ๆ ได้แก่ เศษชาติ วงศ์โกมลเชษฐ, "The Administrative, Judicial and Financial Reforms of King Chulalongkorn, 1868-1910," M.A.thesis, Cornell 1958; William J.Siffin, *The Thai Bureaucracy: Institutional Change and Development* (Honolulu, 1966); และ Fred W.Riggs, *Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Policy* (Honolulu, 1966). บันทึกที่น่าสนใจเกี่ยวกับการริเริ่มนำเอาระบบปฏิรูปไปใช้ในอยุธยาพบได้จาก กำนันยอด, "คอลัมน์กำนันยอด," วารสารอยุธยา, 2, ฉบับที่ 7 (ก.ค. 2512), 20-25, 51-52.

¹¹⁶กช. ร.5 ม. 40/2, กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ถึง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย, 16 กันยายน 2441, หน้า 14-15, 17.

¹¹⁷กช.กส.: น.ก.: 86,3837, พระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์ฯ, 6 เมษายน 2438.

¹¹⁸กช.กส.: น.ก.: 62,2483, แมคคาร์ธี (McCarthy) ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 6 เมษายน 2438.

¹¹⁹กช.กส.: น.ก.: 92,3299, บริษัท ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 27 ธันวาคม 2438.

¹²⁰กช. ร.5 น. 10ก/43, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง สมเด็จพระนเรศวรฯ, 9 พฤษภาคม 2439.

¹²¹กช.กส.: 91,3975, พระปฏิบัติราชประสงค์ ทูล พระองค์เจ้าอลังการ, 1 พฤษภาคม 2441.

¹²²"Robbers at Klong Rangsit," letter from "A Farmer" to *BT*, 3 June 1898, p.4. "Another Gang Robbery at Klong Rangsit," *BT*, 7 March 1900, p.19 บรรยายการปล้นสะดมครั้งใหญ่และสรุปว่า "สิ่งนี้ปรากฏขึ้นบ่อยครั้งเกินไปในตำบลคลองรังสิต ในขณะที่ในมณฑลใกล้เคียงมีการจัดตั้งกองกำลังต่อต้านโจรทำให้การลักขโมยเหล่านั้นลดลง และถึงเวลาแล้วที่ตำบลที่อยู่รายรอบมณฑลกรุงเทพฯ เหล่านี้ทั้งหมดจะร่วมมือกันอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น"

¹²³Thailand, *Second Annual Report of the Bangkok Revenue Department*, pp.3-4.

¹²⁴ กช.ร.5 ก.3.3/10, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึงที่ประชุมกรม., 4 พฤษภาคม 2439; และ กช. ร.5น. 10/4, สมเด็จพระนครินทราธิราช กรมวังกรมพลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 6 พฤษภาคม 2439.

¹²⁵ "แจ้งความกระทรวงนครบาล." ร.ก.บ. 18 (21 มิถุนายน 2444), 29. เอกสารเกี่ยวกับการสร้างเมืองชัยภูมิและพิธีการเปิดอย่างเป็นทางการพบใน กช. ร.5 ก. 3.3/30 และ กช. ร.5/1 น. 3.2 ก/2.

¹²⁶ รายงานต่าง ๆ มีใน กช. ร.5/1 น. 3.2 ก/6; กช. ร.5/1 น.3.2 ก/12; และ กช. ร.5/1 น.3.2 ช./1-10.

¹²⁷ ดูเอกสารใน กช. ร.5/1 น.3.6 ก/1; และ "A New Muang," *BT*, 9 Sept. 1902, p.15; และ "A Year in Siam," *BT*, 4 Oct. 1902, p.7.

¹²⁸ กช.ร.5ม.50/4, สมเด็จพระนครินทราธิราช กรมวังกรมพลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 20 มิถุนายน 2445; และ "Pachim Monthon," *BT*, 31 Jan. 1905, p.3.

¹²⁹ พระยาโบราณราชธานินทร์, ตำนานกรุงเก่า, หน้า 119-120. บางคนคิดว่า แม้แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ก็ยังไม่สำคัญ ใน กช.กส.: บริษัทคลองแลคูนาสยาม: 12,280 เป็นต้น มีสำเนารายชื่อชาวนาหลายร้อยคนเรียกร้องให้สร้างที่ทำการปกครองระดับจังหวัดขึ้นใหม่ระหว่างนครนายกกับฉะเชิงเทรา

มีข้อพิงสัง เกิดอย่างอื่น ๆ เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเหตุผลในการสร้างเมืองใหม่ ในปี 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตั้งข้อสังเกตุว่า เมืองแต่โบราณตั้งขึ้นด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์และการป้องกันตนเองดังในทางตอนเหนือของพินธุโลก พระองค์ทรงพบซากปรักหักพังของเมืองหลายเมือง ซึ่งพระองค์ทรงรู้สึกว่าจะไม่อาจดำรงอยู่ได้ด้วยเศรษฐกิจท้องถิ่น ดังนั้นการก่อเกิดของเมืองเหล่านี้จึงเป็นเหตุผลทางทหาร (ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ, หน้า 44) ในปีต่อมา เมื่อสมเด็จพระนครินทราธิราชทรงวางแผนที่ย้ายที่ทำการมณฑลปราจีนบุรีมาไว้ที่ฉะเชิงเทรา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯทรงตั้งข้อสังเกตุไว้ว่า "การที่ท่านตั้งเมืองปราจีนเป็นเมืองใหญ่แต่ก่อนนั้นตั้งโดยกระบวนศึก การที่จะย้ายมาตั้งที่ฉะเชิงเทราเป็นการตั้งตามกระบวนการค้าขาย" (ดู กช.ร.5 ม.50/4, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง สมเด็จพระนครินทราธิราชฯ, 28 มิถุนายน 2445)

¹³⁰ ในบรรดาหลักฐานที่ชี้แนะว่าการปฏิรูปการปกครองประสบความสำเร็จในการควบคุมอาชญากรรมอย่างสิ้นเชิงได้แก่ เอกสารทั้งหมดจากหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times*: บทบรรณาธิการ, 21 Jan.1902, p.13; "The State of the Suburbs," 4 Feb.1902,p.18; "Crime at Klong Rangsit," 8 Oct.1904, p.7; "Northern Suburbs" 6 Aug.1906,p.10; "The Northern Suburbs," 30 April 1907,p.16; "Gang Robberies," 27 April 1909,p.14; "Case of Dacoity," 2 May 1911; "Helping the Farmer," 7 May 1911, p.18; "Prevention of Crime," 5 May 1913, p.21; "Causes of Crime," 6 Aug. 1913, p.17.

¹³¹ เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับ เรื่องความไม่มีประสิทธิภาพ เราอาจอ้างถึงรายงานใน กจช.ร.5/1น. 3.2 ก/110 ที่การคุ้มกันจากตำรวจในฉตุฎฐบุรีในปี 2452 มิใช่เพียงพอเสียจนกระทั่งผู้อาศัยในเขตตลาดเริ่มจ้างผู้คุ้มกันเอง เกี่ยวกับการรับลินบนและการสมรู้ร่วมคิดกับผู้ร้าย ตัวอย่างที่สร้างสรรค์ ตัวอย่างหนึ่งมีอยู่ใน กจช. ร.5/1 น. 3.2ก/88 ซึ่งตั้งข้อหาว่า หัวหน้าหมู่บ้าน 2 คนในฉตุฎฐบุรี อยู่ในก๊กโจรก็กหนึ่ง หัวหน้าโจรกลุ่มนี้ชื่อนายเย็นมีความ เกี่ยวข้องทาง เครือญาติกับผู้พิพากษาโดยมีฐานะ เป็นน้องภรรยาของนายทรัพย์ซึ่ง เป็นผู้พิพากษา

¹³² รวมทั้งหลักฐานที่ยกมาอ้างในเชิงอรรถ 94, 95 และ 116 ที่ผ่านมา ดูบทความเหล่านี้ ในหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times*: "In the Suburbs," 13 Sept.1902, p.6; บทบรรณาธิการ, 20 Oct.1906,p.5; "Petchaburi Notes," 9 Sept 1908, p.18; "Petchaburi Notes," 28 Nov.1908, p.7; "Petchaburi Notes," 6 April 1909, p.15; "Klong Rangsit," 20 Dec.1909,p.10.

¹³³ กจช.กส.: บริษัทบุคคลองแลดูนาสยาม: 29,1267, ม.ร.ว.สุวพรรณธ ถึง เจ้าพระยาศรีสุนทรโวหาร, 13 มีนาคม 2451 และเจ้าพระยาศรีสทเทพ ถึง เจ้าพระยาศรีสุนทรโวหาร, 24 มีนาคม 2451, ให้อู กจช. 5/1 น.41/81 ด้วยเช่นกัน

¹³⁴ สมเด็จพระยาดำรงฯ และเจ้าพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 34.

¹³⁵ เพิ่งอ้าง, หน้า 31. ผู้เขียนได้เสนอความเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงจากแนวเก่ามาสู่แนวทางใหม่เริ่มในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และแนวทางใหม่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

บทที่ 5

พัฒนาการของเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้า : ปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แรงงาน และทุน

ตั้งแต่บทที่ 2 ถึงบทที่ 4 ได้กล่าวเน้นแง่มุมต่าง ๆ ของสภาพสังคมและการปกครองในทศวรรษสุดท้ายของกลางพุทธศตวรรษที่ 25 และได้เสนอไว้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการปกครองในสภาพการณ์ดังกล่าวนี้ สัมพันธ์กับการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเศรษฐกิจการผลิตข้าวในขณะนั้น ในบทนี้เราจะกล่าวถึงการปลูกข้าวรวมตลอดทั้งการใช้ที่ดิน แรงงาน และทุนที่ใช้ในอุตสาหกรรมการผลิตข้าวให้มากขึ้นกว่าเก่า เราอาจเริ่มด้วยการพรรณนาถึงรูปแบบสำคัญ ๆ ของการปลูกข้าวและเทคนิคต่าง ๆ รวมทั้งทรัพยากรที่ใช้ในการปลูกข้าวแต่ละวิธี จากนั้นผู้เขียนจะพยายามแสดงให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเพาะปลูกนั้นเกี่ยวข้องกับการขยายตัวของเศรษฐกิจด้านนี้และทรัพยากรที่มีไว้ใช้อย่างไรบ้าง

ในบรรดารูปแบบการปลูกข้าวที่สำคัญ ๆ 3 ประเภทอันได้แก่ การปลูกข้าวนาดำ การปลูกข้าวนาหว่านและการปลูกข้าวไร่เลื่อนลอย แบบหลังดูจะเหมาะสมน้อยที่สุดและไม่ค่อยนิยมทำกันนักในภาคกลางของประเทศไทย การปลูกข้าวไร่เลื่อนลอยมักทำกันในเขตที่ยังเป็นป่าที่มีประชากรเบาบาง ด้วยในเขตดังกล่าวขาดแคลนน้ำซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการทำนาคำและนาหว่าน การจัดเตรียมดินก็เริ่มด้วยการหักร้างตางพงและเผาป่าบริเวณนั้นเสียก่อน จากนั้นก็ขุดดินพอเป็นหลุมเล็ก ๆ ด้วยไม้เสียมปลายแหลมแล้วหยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวลงไป เนื่องจากการเพาะปลูกในเขตที่มีน้ำจำกัด การทำไร่ข้าวไร่เลื่อนลอยจะทำให้สภาพแวดล้อมแห่งนั้นในเวลาต่อมา ตามหลักการแล้ว ผู้ทำไร่เลื่อนลอยสามารถจะ “ย้าย” ไปเพาะปลูกในที่แห่งใหม่ในทุก 2-3 ปี ปลอ่ยให้พื้นที่เก่านั้นรกร้างว่างเปล่ามีป่าไม้ขึ้นมาแทน ถ้าหากผู้ทำไร่เลื่อนลอยไม่อาจโยกย้ายไปหาที่ทำกินแห่งใหม่ได้และยังคงเพาะปลูกในที่เก่าครั้งแล้วครั้งเล่า พื้นที่แห่งนั้นก็จะมีหมดความอุดมสมบูรณ์ หญ้าพงก็จะเริ่มรุกร้าเข้าไปในพื้นที่ทำกินนั้น ซึ่งไม่เพียงแต่มีผลทำให้เกษตรกรรมแถบนั้นต้องล้มเหลวเท่านั้น หากยังเป็นอุปสรรคต่อการเจริญเติบโตของป่าไม้ในแถบนั้นอีกด้วย

ในประเทศไทยตอนกลาง จำนวนน้ำฝนและน้ำป่าที่ท่วมเป็นประจำทุกปีนั้น ตามปกติมีมากเพียงพอแก่การทำนาด้วยวิธีอื่น จึงไม่จำเป็นต้องใช้วิธีการทำไร่ข้าวเลื่อนลอยแต่ประการใด อย่างไรก็ตามระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 24-กลาง 25 ประเทศไทยมีประชากรน้อยมาก และถ้าหากชาวนาเลือกที่จะปลูกข้าวไร่เลื่อนลอยไม่ว่าจะเป็นด้วยเหตุผลใดก็ตามก็ย่อมทำได้อย่างสะดวก และแท้จริงแล้วก็ได้มีผู้พูดถึงการทำไร่ข้าวเลื่อนลอยไว้บ้าง ดังที่ลูเซียน เฮงส์ (Lucien Hanks) รายงานว่า ชาวนาบางคนปลูกข้าวไร่เลื่อนลอย “หรืออย่างน้อยที่สุดก็ประยุกต์เอาวิธีการปลูกข้าว ไร่เลื่อนลอย ไปใช้กับพื้นที่นาแปลงใดแปลงหนึ่ง”¹ และในทางตรงกันข้าม ก็มีหลายคนกลับกล่าวว่าชาวนานั้นใช้วิธีการทำนาแบบอื่น ๆ แต่บ่อยครั้งที่ชาวนาย้ายไปปลูกข้าวในนาแปลงอื่นเพื่อที่จะปรับให้เข้ากับปริมาณน้ำที่ขึ้น ๆ ลง ๆ ในแต่ละปี²

ตัวอย่างการปลูกข้าวไร่เลื่อนลอยเหล่านั้น ดูเหมือนจะต้องถือเป็นกรณียกเว้น เพราะเมื่อกิจการค้าข้าวได้เติบโตขึ้น และประชากรเพิ่มขึ้น การทำนาดำและนาหว่านก็เข้ามาแทนที่การปลูกข้าวไร่เลื่อนลอยโดยสิ้นเชิง

วิธีการทำนาหว่านและนาดำได้มีผู้กล่าวถึงไว้แล้วอย่างกว้างขวางในที่อื่น ๆ บ้างแล้ว โดยที่เกือบมีความเห็นพ้องต้องกันว่าการทำงานทั้งสองวิธีนี้ได้แปรเปลี่ยนไปแต่เพียงเล็กน้อยจวบจนภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การศึกษาอย่างละเอียดถึงการเปลี่ยนแปลงวิธีการทำงานทั้งสองจึงได้ประโยชน์แต่เพียงเล็กน้อย³ การบรรยายถึงขั้นตอนของการทำนาดังแต่การไถ คราด หว่าน เก็บเกี่ยว นวด และผัดข้าว ไม่มีความสำคัญในการทำความเข้าใจพลังการเติบโตของเศรษฐกิจข้าวในประเทศไทย แต่โครงร่างของความแตกต่างขั้นมูลฐานระหว่างการทำนาหว่านกับนาดำ รวมทั้งความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จากรูปแบบการทำงานอย่างหนึ่งไปสู่อีกรูปหนึ่ง มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดในการทำความเข้าใจดังกล่าวนี้

กล่าวอย่างง่ายที่สุด การทำนาดำเป็นวิธีการเพาะปลูกที่ประณีตและซับซ้อนกว่าการทำนาหว่าน ชาวนาหว่านอาจจะเริ่มการเพาะปลูกอย่างง่าย ๆ เพียงแต่ปล่อยให้ควายลงไปเหยียบย่ำพื้นที่ชุ่มไปด้วยน้ำฝนให้กลายเป็นโคลนตม จากนั้นชาวนาอาจจะคราดนาหรือไม่คราดก็ได้แล้วก็หว่านเมล็ดพันธุ์ลงไป โดยปล่อยให้เมล็ดพันธุ์ตกลงไปอย่างไร้ระเบียบ⁴ หลังจากหว่านข้าวเสร็จไปจนถึงฤดูเก็บเกี่ยวในอีกหลายเดือนต่อมา ชาวนาไม่ต้องทำอะไรมาก เพียงแต่กำจัดวัชพืชและปราบศัตรูพืชประเภทแมลงและหนูบ้างเป็นบางครั้งบางคราว แม้การใช้แรงงานแต่เพียงน้อยนิดเช่นนี้ปกติก็ได้ผลผลิตเพียงพอแก่ความจำเป็นเฉพาะหน้าอยู่แล้ว ในกรณีตรงกันข้าม การทำนาดำต้องใช้การดูแลเอาใจใส่ในรายละเอียดมากกว่าเริ่มตั้งแต่การเตรียมดินซึ่งจะรวมไปถึงขุดและดูแลรักษา คลอง เพื่อควบคุมน้ำเข้าออก จากแปลงนาให้อยู่ในระดับที่พอดี ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นมาก การไถคราดจะต้องกระทำด้วยความพิถีพิถันไปพร้อม ๆ กับการตกกล้าในแปลงเพาะชำ เมื่อขั้นตอนเตรียมการทั้ง 2 ขั้นเสร็จสิ้น และต้นกล้าโตได้ขนาด ชาวนาก็จะถอนกล้าเอาไปปักดำลงในผืนนาที่ได้เตรียมดินไว้แล้วต่อไป ภายหลังการดำนาเสร็จสิ้นลง ชาวนาจะต้องคอยดูแลน้ำในนาให้อยู่ในระดับพอดีพอหล่อเลี้ยงต้นข้าวกล้าได้ กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ การทำนาดำซึ่งเป็นรูปแบบการเพาะปลูกที่ประณีตกว่าการทำนาหว่าน ต้องใช้ปัจจัยการผลิตทั้งแรงงานและทุนต่อหน่วยพื้นที่สูงกว่า แต่การทำนาดำก็ให้ผลตอบแทนเป็นผลผลิตต่อหน่วยพื้นที่มากกว่าการทำนาหว่าน⁵

ความแตกต่างระหว่างการทำนาคับกับนาหว่านที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้โอกาสหวังว่า เมื่อชาว นาถูกดึงเข้ามาสัมพันธ์กับเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับสินค้าออกมากยิ่งขึ้นและต้องการผลผลิตส่วนเกินที่จะนำไปขายมากยิ่งขึ้น จะทำให้ชาวนาเลือกที่จะทำนาคามากกว่านาหว่าน อันที่จริงในระยะยาวชาวนาได้เลือกปลูกข้าวนาคำและยังทำอยู่จนถึงปัจจุบัน แต่ในช่วงสั้น ๆ ของยุคเศรษฐกิจรุ่งเรืองในช่วงทศวรรษ 2433 เรื่อยมาจนปลายทศวรรษ 2463 ชาวนาไทยหลายต่อหลายคนไม่เพียงแต่จะมีได้ปรับเปลี่ยนวิธีการทำนาในแนวทางดังกล่าวนี้เท่านั้น ในบางกรณียังได้ทำในสิ่งตรงกันข้ามอีกด้วย คือ เปลี่ยนจากการทำนาคำไปทำนาหว่าน เพื่อที่จะเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าวและนัยที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจข้าวของประเทศไทย ก่อนอื่นเราจะต้องสำรวจปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้ชาวนาดัดใจเลือกทำนาคำหรือทำนาหว่านอย่างเฉพาะเจาะจงมากขึ้น

ในประการแรก การเลือกวิธีการเพาะปลูกของชาวนาขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของปริมาณน้ำ เว้นเสียแต่ว่าเขาพร้อมที่จะใช้เงินทุนและแรงงานจำนวนมากเพื่อเปลี่ยนสภาพแวดล้อมในนาของเขา ทั้งปริมาณน้ำและระยะเวลาที่น้ำจะมีใช้เพื่อการเพาะปลูกเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อการเปลี่ยนจากการทำนาหว่านไปทำนาคำ เพราะการทำนาคำต้องใช้น้ำที่ควบคุมได้ในระดับที่แน่นอนตลอดฤดูกาลเพาะปลูก ชาวนาในเขตที่ได้รับน้ำฝนน้อยกว่าจำนวนโดยเฉลี่ย ปกติจะต้องทำนาหว่าน ในกรณีเช่นนี้เราก็จะได้รับรายงานว่าชาวนาสามารถเปลี่ยนจากการทำนาหว่านไปทำนาคำได้ ก็เพราะได้น้ำที่จะใช้เพื่อการเพาะปลูกมากขึ้น แหล่งข้อมูลหนึ่งระบุไว้ว่า “การทำนาคำนั้นให้ผลผลิตที่สูงกว่านาหว่าน และเมื่อใดก็ตามที่มีน้ำพอเพียงแก่การเพาะปลูก อาจจะโดยอาศัยการชลประทาน หรือจากจำนวนน้ำฝนที่ตกลงมาจากพอสสมควร ชาวนา ก็จะทำนาคำ”⁶ ในปี 2466 ข้าราชการไทยผู้หนึ่งรายงานว่า “...นาเหล่านี้เป็นชนิดนาหว่าน แต่ในพ.ศ.นี้ฝนตกมีน้ำมาก บางแห่งได้เปลี่ยนแปลงเป็นนาปักดำไปบ้างก็มี...”⁷ แม้กระทั่งทุกวันนี้ในเขตที่ค่อนข้างแห้งแล้งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ชาวนาจำนวนหนึ่งชี้แจงว่าเฉพาะในเขตทุ่งดอนล่างสุดซึ่งมีน้ำท่วมถึงมากที่สุดเท่านั้นที่จะทำนาหว่านได้⁸

ในกรณีสุดโต่งอีกด้านหนึ่งในหลาย ๆ เขตที่มีน้ำท่วมประจำปีในระดับที่มากเกินกว่าที่จะควบคุมไว้ใช้สำหรับทำนาคำ ชาวนาแถบนั้นก็มักจะเลือกทำนาหว่านเช่นกัน ชาวนาใช้พันธุ์ข้าวที่ใช้หว่านซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวที่พบเฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น ซึ่งต่อมาถูกแพร่ขยายเอาไปปลูกยังที่อื่น ๆ ผู้สังเกตการณ์ในช่วงเปลี่ยนศตวรรษนี้ประทับใจในข้าวพันธุ์ดังกล่าว เพราะมันสามารถเติบโตบนน้ำที่ท่วมป่าอย่างรุนแรงได้ ดังเช่นที่ดับเบิลยู.เอ.เกรแฮม (W.A.Graham) ได้ระบุไว้ว่า พันธุ์ข้าวดังกล่าวสามารถเติบโต “ด้วยอัตราเร็วหรือช้าก็ได้ตามระดับของน้ำ (เช่นโตได้สูง 1 ฟุต ในเวลา 12 ชั่วโมง)”⁹ เมื่อข้าวพันธุ์ดังกล่าวโตสูงถึง 10 ฟุตหรือมากกว่านั้น ต้นข้าวจะแตกรากแขนงเพื่อหาอาหารในน้ำแทนที่จะแตกรากในดิน¹⁰ ปัจจุบันยังคงมีหลายเขตในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาทางด้านตะวันตกของแม่น้ำพระยาซึ่งมีน้ำไหลป่าท่วมทุกปี ทำให้ชาวนาไม่มีทางเลือกอย่างอื่นนอกจากจะปลูกข้าวนาหว่านด้วยพันธุ์ข้าวหว่านนี้ดังกล่าว หากใช้พันธุ์ข้าวนาคำไปปลูกในแถบนั้นก็คงจะถูกกระแสน้ำพัดพาเอาไปจนหมดสิ้น เหตุนี้ชาวนาจึงต้องปลูกข้าวนาหว่านอย่างเสถียรไม่ได้¹¹

ปัจจัยทางธรรมชาติอย่างอื่น ดังเช่นชนิดและสภาพของดินอาจมีผลต่อการที่ชาวนาจะเลือกทำนาดำหรือนาหว่าน¹² แต่ก็นับว่าน้ำที่ใช้เพื่อการเพาะปลูกนั้นเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด ในการที่จะได้ผลผลิตจากนาดำอย่างเต็มที่ ชาวนาจะต้องมีน้ำใช้อย่างเพียงพอและควบคุมน้ำให้อยู่ในระดับพอดีกับการเจริญเติบโตของพันธุ์ข้าวนาดำ แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ชาวนานั้นจะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสภาพท้องถิ่นเสียทั้งหมด เพราะว่าชาวนาสามารถปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติได้ แท้ที่จริงนั้น การทำคันนาและการขุดคูน้ำของชาวนาดำก็เพื่อที่จะเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาตินั้นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็เป็นการลงทุนด้วยทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อให้ชาวนาสามารถควบคุมสภาพของน้ำและเลือกที่จะทำนาดำ แทนที่จะทำนาหว่านได้ ในหลายต่อหลายกรณี วิธีเดียวที่จะช่วยแบ่งเบาภาระปัญหาความยากลำบากในเรื่องน้ำเพื่อการเกษตรได้ ก็โดยการอาศัยการขุดคลองชลประทานขนาดใหญ่ภายใต้การควบคุมของรัฐเท่านั้น ตัวอย่างเช่น ในช่วงทศวรรษ 2463 เมื่อคลองระพีพัฒน์และโครงการชลประทานป่าสักได้เสร็จสมบูรณ์ ชาวนาจำนวนมากได้ใช้ประโยชน์จากโครงการดังกล่าวโดยการเปลี่ยนจากการทำนาหว่านไปทำนาดำ¹³ ในเขตอื่น ๆ ปัญหาเกี่ยวกับน้ำเพื่อการเกษตรยังคงมีอยู่มากเกินไปกว่าที่ชาวนาจะเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวได้ ชาวนาจึงต้องทำนาหว่านต่อไป เพราะไม่มีทางเลือก แต่ก็ยังมีอยู่ในหลาย ๆ เขตที่เงื่อนไขต่าง ๆ เอื้ออำนวยให้ชาวนาได้เปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวระหว่างการทำนาหว่านกับนาดำ ด้วยเหตุนี้เองเรจึงได้พบรายงานของเจ้าหน้าที่สำรวจการเกษตรในช่วงทศวรรษ 2463 ซึ่งแนะนำชาวนาว่า ชาวนาควรที่จะเปลี่ยนจากการทำนาหว่านไปทำนาดำจะดีกว่า¹⁴ ในปีต่อมา เราก็ได้รู้ว่าชาวนาจำนวนไม่น้อยเปลี่ยนไปทำนาดำ¹⁵

อย่างไรก็ตาม ยังคงมีคำถามอยู่ว่า เพราะเหตุใดชาวนาบางคนจึงเปลี่ยนมาทำนาดำ และการเปลี่ยนแปลงนี้มีเฉพาะบางโอกาส และเหตุใดชาวนาบางคนจึงไม่ปรับเปลี่ยนวิธีการทำนา และการปรับเปลี่ยนนี้ทำไมจึงไม่เกิดขึ้นในบางช่วงเวลา คำตอบอยู่ที่ความแตกต่างของผลผลิตต่อไร่เมื่อเทียบกับทรัพยากรที่มีอยู่ ดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า แม้การทำนาดำจะให้ผลผลิตต่อหน่วยพื้นที่สูงกว่านาหว่าน แต่การทำนาดำด้วยวิธีการแรกก็ต้องใช้แรงงานและทุนมากกว่าการทำนาหว่านเช่นกัน ฉะนั้น ผู้ทำนาดำปกติสามารถเพาะปลูกได้ในพื้นที่จำนวนน้อยกว่าผู้ทำนาหว่านมาก เหตุนี้ทางเลือกว่าจะเพาะปลูกวิธีใดจึงขึ้นอยู่กับที่ดิน แรงงานและทุนที่มีอยู่ การทำนาดำนั้นให้ผลผลิตต่อหน่วยของพื้นที่สูงกว่า แต่การทำนาหว่านให้ผลผลิตต่อหน่วยของแรงงานและทุนมากกว่า¹⁶ อย่างไรก็ตาม พร้อมกับการขยายตัวของผลผลิตข้าว การเติบโตของเศรษฐกิจระบบการค้าและประชากร แนวโน้มระยะยาวโดยธรรมชาติก็คือ มีการเพิ่มทรัพยากรแรงงานและทุนให้ทันกับการขยายตัวของที่ดิน ดังนั้น การทำนาดำจึงไม่เพียงแต่เป็นวิธีการผลิตที่ทำกำไรมากกว่านาหว่านเท่านั้น หากยังจำเป็นสำหรับการช่วยให้ประชากรที่เพิ่มขึ้นสามารถเลี้ยงตัวเองได้ด้วย เมื่อเราทราบถึงภูมิหลังค่อนข้างทั่วไปดังกล่าวนี้แล้ว เราก็จะกล่าวถึงสภาพอันเฉพาะเจาะจงของภาคกลางแห่งสยามประเทศต่อไป

ในประการแรกทีเดียว เราอาจสังเกตได้ว่า ภาษีที่ดินดั้งเดิมซึ่งจัดเก็บเกือบตลอดกลางพุทธศตวรรษที่ 24-กลาง 25 ดูเหมือนว่าจะจัดเก็บโดยคำนึงถึงวิธีการทำนาและทรัพยากรที่มีให้ใช้ดังกล่าวข้างต้นนี้ ทุ่งนาอาจจำแนกออกเป็นสองประเภทซึ่งมีข้อรู้จักกันดีว่า นาคูโคและนาฟางลอย นาอย่างแรกให้ผลผลิตต่อไร่สูง ชาวนาผู้เป็นเจ้าของนาชนิดนี้จะต้องเสียภาษีเต็มตามจำนวนนาที่ระบุไว้ในหนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ แม้ว่าปีนั้นจะไม่ได้ทำนาครบทุกไร่ตามพื้นที่ถือครองจริง ๆ ก็ตาม ในทางตรงกันข้าม นา

ฟางลายนันให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับนาคูโค เจ้าของนาฟางลายนี้อาจมีเท่าจำนวนพื้นที่ที่เพาะปลูกในแต่ละปี ทั้ง ๆ ที่ผู้นั้นอาจมีนาฟางลายนี้อาจมีมากกว่าพื้นที่เพาะปลูกในปีนั้นหลายเท่าก็ตาม การทำนาคูโคอาศัยน้ำป่าที่ไหลท่วมพื้นที่นาเป็นประจำทุกปีและน้ำฝนที่ตกลงมาในท้องถิ่นนั้น ชาวบ้านจะทำนาหว่านบนที่นาคูโคและทำนาดำบนที่นาฟางลายนี้อาศัยน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว¹⁷ กล่าวกันว่า นาคูโคที่ดีอันเป็นที่ต้องการของใครต่อใครนั้นส่วนใหญ่จะได้แก่พื้นที่ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง และลพบุรี¹⁸

ข้อเท็จจริงและความแตกต่างที่กล่าวมาข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ดั้งเดิมระหว่างทรัพยากรที่ดิน แรงงานและทุนกับผลกระทบของทรัพยากรเหล่านี้ที่มีต่อรูปแบบของการเพาะปลูก ที่ดินในเขตอุดมสมบูรณ์ที่สุดจะถูกใช้เพื่อการทำนาหว่านมากกว่านาดำ แม้ว่าชาวนาจะตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างหนาแน่นในเขตพื้นที่อุดมสมบูรณ์ แต่จำนวนประชากรก็ยังไม่มากพอ อีกทั้งสภาพน้ำก็ยังไม่สามารถที่จะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่การทำนาดำ มีแต่ชาวนาซึ่งอยู่เขตนอกเมืองและไม่ค่อยได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจการค้าในตัวเมืองมากเท่าใดนักที่ทำนาดำ ทำไมจึงเป็นเช่นนี้ ข้อนี้ดูเป็นปัญหาที่ยังคลุมเครือ ทั้งนี้เป็นไปได้ว่า ชาวนาไม่สามารถอาศัยน้ำที่ท่วมมาได้ในแต่ละปี จึงต้องมีการปรับพื้นที่นาและสร้างคันนาตลอดจนขุดคูคลองเล็ก ๆ เพื่อกักเก็บน้ำฝนไว้ใช้ เนื่องจากชาวนามีทุนรอนจำกัดที่จะใช้เพื่อการจัดเตรียมที่นา ชาวนาในเขตนั้นก็จึงถูกผลักดันให้ต้องจำกัดขนาดที่นาของตนให้เล็กลง โดยการทำนาดำแทนนาหว่านเพื่อเป็นการชดเชยข้อจำกัดข้างต้น ขณะเดียวกัน ความผูกพันต่อถิ่นที่อยู่และวัฒนธรรม ซึ่งมีมากกว่าความต้องการผลผลิตจำนวนมากขึ้น ยังทำให้พวกเขาพึงพอใจที่จะเพาะปลูกเพียงเพื่อพอกินในถิ่นเดิม มากกว่าที่จะย้ายถิ่นลงมาผลิตข้าวเพื่อการค้าในที่ราบลุ่มตามเขตเมืองในภาคกลาง

ไม่ว่ากรณีของนาฟางลายนี้อาจกล่าวมาพอสังเขปจะเป็นเช่นไรก็ตาม หลักฐานที่ว่าชาวนาใช้ที่นาคูโคที่มีค่าและอุดมสมบูรณ์ที่สุดเพื่อการทำนาหว่าน ย่อมชี้ชัดว่าในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 นั้น ประเทศไทยมีทรัพยากรที่ดินอยู่อย่างล้นเหลือมากกว่าทรัพยากรแรงงานและทุน¹⁹ ความสัมพันธ์นี้มีอยู่ตลอดยุคเศรษฐกิจรุ่งเรืองของทศวรรษ 2433 เป็นต้นมาจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 - กลาง 26 การเพาะปลูกยังคงใช้วิธีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกมากกว่าการเพิ่มแรงงานและทุน แม้ว่าหลักฐานจะมีน้อย แต่ดูเหมือนว่า สิ่งใหม่ทางการเกษตรเพียงอย่างเดียวที่ชาวนานำมาใช้กันในช่วงเวลานั้นคือ การเลิกการทำนาดำในเขตที่เคยทำได้ไปทำนาหว่านแทน ชาวนาจำนวนมากที่อพยพไปทำมาหากินในที่นาแห่งใหม่ทางชายฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาพบว่า การเปลี่ยนไปทำนาหว่านจะให้ผลกำไรมากกว่า ตัวอย่างเช่น ชาวนาบางคนซึ่งตั้งถิ่นฐานตามลำคลองประเวศบุรีรมย์ในปลายทศวรรษ 2413 และทศวรรษ 2423 ต่างก็เคยทำนาดำในเขตนาฟางลายนีก่อน *“แต่บนพื้นที่แห่งใหม่”* ตามที่ข้าราชการผู้หนึ่งรายงานไว้ว่า *“แต่ที่นาใหม่ทำนาหว่านได้มากแลทำได้เร็ว เพียงแต่ไถแล้วเอาข้าวหว่าน ข้าวก็งม”*²⁰ มีหลักฐานจากที่อื่นระบุว่า ที่นาในเขตรังสิตก่อนที่จะมีการพัฒนาโดยบริษัทหุคคลองแสนหยาสนามันเป็นนาดำมาก่อน แต่ครั้งเมื่อบริษัทหุคคลองขยายพื้นที่โครงการออกไป ชาวนาแถบนั้นต่างก็รับเอาวิธีการทำนาหว่านไปใช้²¹ และเมื่อต่อมาจนถึงทศวรรษ 2463 กระทรวงเกษตรฯยังคงได้รับรายงานว่า ชาวนาจำนวนมากยังคงเปลี่ยนจากการทำนาดำไปทำนาหว่าน²²

การรับเอาเทคนิคการทำนาหว่านไปใช้แสดงให้เห็นถึงความเหมาะสมของการทำนาหว่านต่อเงื่อนไขต่าง ๆ ในบางเขตของภาคกลาง กระนั้น ผู้เชี่ยวชาญการเกษตรของรัฐบาลและเอกชนก็ยังคงสนับสนุนให้ชาวนาทำนาค้ำแทนนาหว่าน เพราะการทำนาค้ำให้ผลผลิตสูงและได้ข้าวที่มีคุณภาพดีกว่าข้าวนาหว่าน แต่ชาวนาก็ยังคงปฏิเสธคำแนะนำดังกล่าวอยู่ต่อไปอีก การปฏิเสธเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่า บางที่ชาวนาอาจจะประเมินผลกำไรเปรียบเทียบของการทำนาทั้งสองแบบได้อย่างถูกต้อง ในปี 2453 ม.ร.ว.สุวพรรณศรี สนิทวงศ์ แห่งบริษัทยุคลดงแลคนาสยามได้เสนอว่า ถ้าหากชาวนาในเขตสัมปทานรับเอาวิธีการทำนาค้ำไปใช้ ก็จะได้ผลผลิตที่แน่นอนและได้ข้าวที่มีคุณภาพดีกว่า อย่างไรก็ตาม ม.ร.ว.สุวพรรณศรีตระหนักดีว่า การเปลี่ยนไปทำนาค้ำนั้น “จะต้องใช้แรงงานมากและต้องใช้เวลานานพอสมควร” ม.ร.ว.สุวพรรณศรีไม่ได้คาดหวังในทางที่ดีนักเกี่ยวกับการทำให้ชาวนาเห็นถึงความจำเป็นที่จะเปลี่ยนไปทำนาค้ำ ดังคำกล่าวของเขาที่ว่า

“...แต่ก่อนที่ค้นคว้าและเขื่อน (อันจำเป็นต่อการทำนาค้ำ แต่ไม่จำเป็นต่อการทำนาหว่าน) จะสร้างเสร็จ เรียบร้อยก็ต้องใช้เวลาหลายปี ดังนั้นข้าพเจ้าจึงคิดว่า การทำนาค้ำแทบจะมีไว้วิธีการทำนาที่ชาวนาในแขวงนั้นจะรับเอาไปถือปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะพวกเขาเคยชินต่อการทำนาหว่านซึ่งเป็นวิธีที่ง่ายกว่าและรวดเร็วกว่าการทำนาค้ำ...”²³

ในปี 2468 ข้าราชการผู้หนึ่งซึ่งไม่ค่อยจะเข้าใจปัญหาการทำนาค้ำ-นาหว่านกล่าวว่า สิ่งที่เป็นอุปสรรคขัดขวางการเปลี่ยนจากการทำนาหว่านไปทำนาค้ำคือ ความดีริ้นของชาวนา เขาเห็นด้วยว่า การทำนาค้ำต้องใช้แรงงานและทุนมาก แต่เขาก็ยืนยันว่า ชาวนาควรทำนาค้ำ เพราะจะได้ผลผลิตต่อไร่ที่สูงกว่าทำนาหว่าน²⁴ คำพูดของข้าราชการผู้นี้เสมือนเป็นการสืบทอดความคิดของ ม.ร.ว.สุวพรรณศรีในการเสนอว่า ชาวนาชอบทำนาหว่าน เพราะเป็นวิธีที่ง่ายกว่า ถึงตรงนี้ผู้เขียนอยากจะแย้งว่า ทั้ง ม.ร.ว.สุวพรรณศรีและข้าราชการผู้นั้นได้มองข้ามสาระสำคัญของเรื่องไป ในสภาพของกรรมสิทธิ์นาอุดมสมบูรณ์อยู่มากและการขาดแคลนแรงงานอีกทั้งทุนรอนเหล่านี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า การทำนาหว่านนั่นจะเป็นวิธีที่ดีที่สุด ไม่ใช่เป็นเพราะว่า นาหว่านทำได้ง่ายกว่านาค้ำเท่านั้น ก่อนที่จะกล่าวถึงแหล่งที่มาของที่ดินแรงงานและทุน เราอาจจะพิจารณาอย่างสังเขปถึงการคิดค้นใหม่ ๆ ทางเทคนิคในการเกษตรอีก 2 อย่าง ซึ่งนำไปสู่แนวโน้มของการใช้แรงงานและทุนน้อยลง

สิ่งแรกคือ การผสมผสานกันระหว่างการทำนาค้ำกับนาหว่าน ในวิธีการผสมนี้ ชาวนาจะหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงในพื้นที่ซึ่งเคยใช้เป็นที่นาค้ำมาก่อน ปกติชาวนาไทยจะแยกประเภทของเมล็ดพันธุ์ข้าวออกไปหลาย ๆ แบบ พันธุ์ข้าวบางชนิดใช้ปักดำ ขณะที่บางชนิดใช้หว่าน เมล็ดพันธุ์เหล่านี้แบ่งออกเป็นพันธุ์ข้าวเบา ข้าวกลางปีและข้าวหนัก จากข้อสันนิษฐานของพันธุ์ข้าวก็พอบอกได้ว่า แต่ละชนิดจะใช้เวลาเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวที่แตกต่างกัน ชาวนาตระหนักดีถึงความแตกต่างของพันธุ์ข้าวที่เขาเลือกใช้และจะปลูกเมล็ดพันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศ ขนาดของพื้นที่นา แรงงานที่มีอยู่และปัจจัยอื่น ๆ ²⁵ ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า การทำนาค้ำและนาหว่านนั่นมีความเหมาะสมต่อสภาวะของน้ำที่ต่างกัน ดังนั้น จึงไม่เป็นการแปลกอันใดที่จะพบว่าเมล็ดพันธุ์ที่ใช้ปลูกด้วยวิธีการอย่างหนึ่งไม่เหมาะสมที่จะปลูกด้วยอีกวิธีการหนึ่ง หากฝืนทำทั้ง ๆ ที่รู้ข้อเท็จจริงนี้ ข้าวก็จะไม่เจริญงอกงามเท่าที่ควรหรืออาจตายเสียก่อนที่จะให้ผล

ผลิตด้วย ผลก็คือ ความแตกต่างระหว่างพันธุ์ข้าวนาดำกับพันธุ์ข้าวนาหว่านปรากฏอย่างเด่นชัด ถึงกับว่าชื่อที่บ่งบอกวิธีการทำนาได้นำไปใช้เป็นชื่อเมล็ดพันธุ์ และชื่อเมล็ดพันธุ์ได้นำไปใช้เป็นชื่อวิธีการทำนา ดังนั้น คำที่เรียกกันมาแต่โบราณว่า “ข้าวนาสวน” หมายถึงเมล็ดพันธุ์ชนิดที่ใช้ปักดำ ข้าวนาเมืองหรือข้าวนาทุ่งเป็นพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในนาหว่าน ชนิดของเมล็ดพันธุ์จึงสอดคล้องกับวิธีการทำนาและชื่อพันธุ์ ข้าวเหล่านั้นก็เลยกลายเป็นชื่อที่ใช้เรียกแทนวิธีการทำนาได้ ดังนั้น เวลากล่าวถึงข้าวนาสวนก็เป็นอันรู้กันว่าเป็นข้าวพันธุ์ที่ใช้กับการทำนาดำ และคำว่า “ข้าวนาทุ่ง” ก็บ่งบอกทั้งวิธีการทำนาและเมล็ดพันธุ์

อย่างไรก็ตาม เมื่อการค้าส่งออกนอกเติบโตขึ้น ข้าวนาสวนก็มีชื่อเสียงในแง่ให้คุณภาพสูงสุด และได้ราคาขายสูงสุด ไม่นานนักชาวนาก็ใช้พันธุ์ข้าวดังกล่าวอย่างแพร่หลาย ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2433 ได้มีผู้ริเริ่มนำข้าวพันธุ์นาสวนไปปลูกด้วยวิธีการทำนาหว่าน²⁶ พอถึงปี 2454 วิธีการปลูกข้าวแบบนี้ก็เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง ดังที่ผู้สังเกตการณ์ท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า

“...ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา... ได้มีผู้พยายามหว่านข้าวนาสวนบนพื้นที่อันกว้างใหญ่... ซึ่งได้ผลลัพท์ที่พิเศษสุด มีเหตุผลที่จะหวังว่า วิธีการทำนาเช่นนี้จะแพร่ออกไปในเขตอื่น ๆ ...คุณประโยชน์ของวิธีการเช่นนี้เห็นได้ชัดในแง่ของการประหยัดแรงงาน เนื่องจากไม่จำเป็นต้องปักดำ...”²⁷

เนื่องจากพันธุ์ข้าวนาสวนได้ถูกปรับปรุงให้สอดคล้องกับการทำนาดำ ซึ่งมีการควบคุมระดับน้ำได้อย่างรอบคอบ ชาวนาจึงอาจจะหว่านข้าวพันธุ์นาสวนได้เพียงในบางเขตที่มีระดับน้ำเหมาะสม สภาพเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในเขตบางเขตของอำเภอรังสิต ดังที่ม.ร.ว.สุพรรณศรีได้ระบุไว้ว่า “ที่ซึ่งพื้นนามีความอุดมสมบูรณ์และน้ำไม่ท่วมมากจนเกินไป ก็สามารถนำข้าวพันธุ์นาสวนไปปลูกด้วยวิธีการหว่าน ซึ่งชาวนาคนหนึ่ง ๆ สามารถผลิตข้าวได้มากกว่าการทำนาดำ”²⁸ ทั้ง ๆ ที่มีข้อจำกัดเช่นนี้ การทำนาหว่านด้วยพันธุ์ข้าวนาสวนก็ยังได้รับความนิยมกันอย่างแพร่หลาย จนต้องมีการนิยามความหมายของข้าวนาสวนกันใหม่ จวบจนกระทั่งทศวรรษ 2463 พันธุ์ข้าวนาสวนหมายถึงพันธุ์ข้าวที่มีคุณลักษณะเฉพาะอันพึงปรารถนา ซึ่งไม่ได้หมายถึงพันธุ์ข้าวที่ต้องใช้วิธีการทำนาดำอีกต่อไป²⁹

การทำนาหว่านด้วยเมล็ดพันธุ์นาสวนซึ่งให้เห็นถึงคุณประโยชน์ของการเพาะปลูกแบบใช้แรงงานและทุนน้อย³⁰ แนวโน้มของการเพาะปลูกแบบใช้ทุนและแรงงานน้อย จะเห็นได้จากพยานเอกสารอันยืนยันและน่าฉงน 2 แห่ง ซึ่งกล่าวถึงการแปรเปลี่ยนจากการทำนาปีละ 2 ครั้ง มาเป็นการทำนาปีละครั้ง เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า ในประเทศไทยไม่เคยมีการทำนาปีละ 2 ครั้งอย่างแพร่หลายกันมาก่อนเลย จนกระทั่งเมื่อไม่กี่ปีมานี้เองที่ได้มีความพยายามที่จะส่งเสริมให้มีการทำนาปีละครั้ง แต่การทำนาปีละครั้งนั้นเห็นได้ชัดว่าต้องใช้แรงงานและทุนต่อหน่วยพื้นที่อย่างมาก และการทำนา 2 ครั้งจึงเหมาะสมเฉพาะในเขตที่ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยการผลิตทั้งหมดแตกต่างออกไปจากที่เราได้เห็นในภาคกลางของประเทศไทยในช่วงเวลาที่เรากำลังศึกษา ด้วยความเข้าใจดังกล่าว เราต้องเผชิญกับความลำบากในการตีความรายงานข่าว ซึ่งเขียนไปจากอยุธยาในเดือนเมษายน 2435 โดยผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ว่า “เมื่อกล่าวถึงข้าวกลางปีเป็นเรื่องที่ประหลาด ที่ว่าการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล ทำให้ไม่มีการปลูกข้าวนาปีละครั้งต่อไป แม้ว่าข้าวที่เกี่ยวข้องปลายปีจะเคยให้ผลผลิตข้าวเป็นหลัก แต่เพียงไม่กี่ปีมานี้เท่านั้นที่ข้าวปลายปีให้ผลผลิตเป็นรองข้าวกลางปี”³¹ รายงานนี้อาจไม่เป็นที่เชื่อถือ โดยอ้างว่าเป็นรายงานที่ผิดพลาดได้โดยง่าย ถ้าหากว่า

ไม่มีการยื่นยันจากดับเบิลยู.เอ. เกรแฮม ที่กล่าวไว้ในเวลา 10 ปีต่อมา เกรแฮมเป็นผู้มีประสบการณ์อย่างกว้างขวางในประเทศไทยตอนกลางและมีความรู้เกี่ยวกับเกษตรกรรมในภาคกลางของประเทศไทยอย่างมาก เขาได้ระบุถึงพันธุ์ข้าวที่ปลูกบนพื้นที่ในเขตชลประทานในเดือนกุมภาพันธ์ก่อนฤดูฝนและเก็บเกี่ยวในเดือนพฤษภาคมหรือมิถุนายน ซึ่งคิดเป็นระยะเวลา 1 หรือ 2 เดือน ก่อนที่จะปลูกข้าวในปี³²

ผู้เขียนอยากจะขอเสนอว่า หากยังไม่พบหลักฐานอื่น ๆ อีกต่อไปแล้ว ข้อมูลทั้งสองซึ่งดูเหมือนจะแย้งกับหลักฐานอื่นทั้งปวงอาจจะตีความได้อย่างใดอย่างหนึ่งคือ ประการแรก คงจะมีชาวนาจำนวนมากไม่มากนักซึ่งทำนาบนพื้นที่นาเล็ก ๆ พอได้ผลผลิตเลี้ยงครอบครัวได้โดยการทำนา 2 ครั้งแบบเข้มข้น การทำนาเช่นนี้จะมียูทิลิตีแค่เฉพาะในเขตที่มีน้ำเพียงพอต่อการปลูกหนที่สอง และเป็นเขตที่มีประชากรหนาแน่นมากพอที่จะทำให้มีการทำนาครั้งที่สอง ทั้งยังต้องเป็นเขตที่ซึ่งความผูกพันต่อท้องถิ่น และค่านิยมทางสังคมวัฒนธรรมเป็นปัจจัยสำคัญ ทำให้เกษตรกรไม่คิดจะโยกย้ายออกจากถิ่นฐานบ้านเกิดไปจับจองพื้นที่ทำนาหว่านในเขตอื่น แท้ที่จริงพื้นที่ดังกล่าวอาจจะอยู่รอบ ๆ เมืองพระนครศรีอยุธยา แม้ว่าเราจะไม่มียูทิลิตีหลักฐานมากนักนอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ เมื่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจเปลี่ยนเป็นการค้ามากขึ้นและการบุกเบิกพื้นที่ทำกินแหล่งใหม่ช่วยทำให้ชาวนามีโอกาสขยายที่ทำกินออกไป เหตุนี้ผู้ที่เคยปลูกข้าวปีละ 2 ครั้งก็เลยได้โอกาสย้ายออกไปเพาะปลูกในพื้นที่แห่งใหม่ที่ทำให้ผลผลิตสูงกว่า ครั้นเมื่อพวกเขาได้ไปตั้งหลักแหล่งในที่แห่งใหม่แล้วเขาก็จะพบว่า ที่นั่นไม่มีน้ำเพียงพอต่อการทำนาปรัง ยิ่งไปกว่านั้นการที่ชาวนาต่างปลูกข้าวในพื้นที่อันกว้างใหญ่และได้ผลผลิตมากกว่าในที่นาเดิมก่อน ก่อนที่จะย้ายมาจึงทำให้การทำนาปรังหมดความจำเป็นไปในที่สุด

ประการที่สอง อาจจะมีการปรับเปลี่ยนซึ่งไม่อาจจะอธิบายได้อย่างเฉพาะเจาะจงว่าเป็นการเปลี่ยนจากการปลูกข้าวปีละ 2 ครั้งมาเป็นการปลูกข้าวปีละครั้งเดียว หากเป็นแต่การเปลี่ยนเวลาของการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวมากกว่า เพื่อที่จะใช้พื้นที่ให้เป็นประโยชน์มากที่สุด ชาวนาจะเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่ต่างกัน เพื่อให้มันสุกและเก็บเกี่ยวได้ในเวลาที่ต่างกัน เพราะพันธุ์ข้าวเบาจะให้ผลก่อนพันธุ์ข้าวกลางปี และพันธุ์ข้าวหนัก ซึ่งจะเก็บเกี่ยวตอนปลายปี เพราะเหตุที่ข้าวแต่ละชนิดเก็บเกี่ยวในเวลาที่แตกต่างกัน จึงเท่ากับเป็นการช่วยให้ชาวนาลดปัญหาการขาดแคลนแรงงานในระยะที่มีงานล้นมือ ชาวนาต่างคุ้นเคยต่อสถานะเช่นนี้ในช่วงก่อนยุคเศรษฐกิจรุ่งเรือง แต่บางทีอาจเป็นช่วงเวลานี้เองที่ชาวนาเริ่มปลูกข้าวแต่ละชนิดในเวลาที่แตกต่างกันกับข้างต้นเพื่อช่วยให้ได้ผลเต็มที่ที่สุดตามแต่สภาพท้องถิ่นจะอำนวย และเมื่อเขาทำได้ดังนั้น ชาวนาอาจพบว่าระยะเวลาที่ใช้ปลูก “ข้าวหลัก” นั้นได้ล่วงเลยเข้าไปในเวลาซึ่งเคยใช้เพื่อการปลูกข้าวนาปรัง จากทัศนะเช่นนี้อาจจะมีการเปลี่ยนจากการปลูกข้าว 2 ครั้งไปเป็นการปลูกข้าวนาปีในอัตราที่เพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็เชื่อได้ว่า นั่นเป็นผลมาจากความพยายามของชาวนาที่จะปลูกข้าวในเนื้อที่นาขนาดใหญ่ขึ้นโดยไม่มีการเพิ่มปัจจัยแรงงานและทุน

ความพยายามที่จะอธิบายการปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวสองครั้งไปเป็นการปลูกข้าวครั้งเดียวหรือการปลูกข้าวหลักชนิดเพิ่มเป็นทวีคูณ นับว่าเป็นเรื่องของ การคาดคะเนเสียเป็นส่วนใหญ่ นอกจากแหล่งอ้างอิง 2 แหล่งนี้แล้ว เมื่อรวมกับหลักฐานอื่น ๆ ที่เสนอมานี้แล้วก็พอจะให้เห็นแนวโน้มในระยะสั้นของการเปลี่ยนไปสู่การเพาะปลูกชนิดใช้แรงงานและที่ดินน้อยมากขึ้น หลักฐานที่มีอยู่อย่างจำกัดในเรื่องขนาดพื้นที่เพาะปลูกได้ให้แง่คิดบางประการว่า เมื่อขนาดพื้นที่เพาะปลูกขยายใหญ่มากที่สุด ในเขตที่มีการ

ผลิตเพื่อการค้ามากที่สุด การเพาะปลูกก็ต้องออกมาในรูปของการใช้แรงงานและที่ดินน้อย สถิติที่ประมวลได้ในปี 2451 แสดงให้เห็นว่า ชาวนามีที่ดินถือครองเฉลี่ย 8-21 ไร่ต่อครอบครัว ขณะที่ขนาดการถือครองที่ดินของเขตรอบนอกผลิตข้าวเพื่อการค้าน้อยกว่ามีที่นาเฉลี่ยเพียง 3-6 ไร่³³ ยิ่งกว่านั้น ยังได้พบอีกว่า ภายในภาคกลางของประเทศไทยที่นาขนาดใหญ่ที่สุดได้แก่ ท้องทุ่งทางตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทุ่งในอำเภอรังสิต³⁴

แน่ละในระยะความต้องการข้าวของโลกที่ยังคงมีอยู่ และการที่มีประชากรเพิ่มขึ้นเหล่านี้มีผลต่อเทคนิคการปลูกข้าวแบบใช้พื้นที่น้อย โดยการใช้ปัจจัยทุนและแรงงานต่อหน่วยพื้นที่เพิ่มขึ้น และการหันไปใช้เทคนิคการทำนาดำมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงตามนัยนี้ดูเหมือนว่าได้เริ่มมีมาบ้างแล้วในทศวรรษ 2473 และปรากฏชัดยิ่งขึ้นตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2³⁵ กระนั้นก็ตาม ช่วงสั้น ๆ ของยุคเศรษฐกิจรุ่งเรืองในทศวรรษ 2433 และอีก 2 ทศวรรษต่อมา มีความสำคัญต่อการพัฒนาทางการเกษตรของไทยและต่อประวัติศาสตร์การเมืองและสังคมของประเทศโดยส่วนรวมด้วย แนวโน้มในระยะสั้นอันนำไปสู่การผลิตแบบเก่าซึ่งใช้ทุนแรงงานน้อยนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างที่ดิน แรงงานและทุนในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของศตวรรษนี้

แทบไม่จำเป็นที่จะต้องกล่าวซ้ำอีกว่า ตลอดกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 และตลอดไปจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 - กลาง 26 ประชากรของประเทศเวลานั้นไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ในที่ราบภาคกลางเท่าใดนัก ข้อมูลทั้งหลายที่พบต่างมีใจความสอดคล้องกันกับการประเมินของเวน เดอร์ ไฮเด ที่ว่า ที่ราบภาคกลาง *“ยังคงมีพื้นที่ว่างเปล่ามากมาย”*³⁶ การที่มีผู้บอกว่า ราคาที่ดินเพิ่มขึ้นและมีคดีวิวาทกันบ่อย ๆ ในเรื่องที่ดินในช่วงทศวรรษ 2433 เป็นการสร้างภาพที่คลาดเคลื่อน เรื่องที่กล่าวมานั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับตลาดจำนวนพื้นที่ซึ่งเหมาะต่อการเพาะปลูก แต่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับบรรยากาศยุคเศรษฐกิจรุ่งเรืองและการคาดหวังต่าง ๆ ในเวลานั้น ข้อนี้ดูเหมือนจะชัดเจนมากทีเดียวในช่วงภาวะถดถอยในการผลิตทางเกษตรกรรมระหว่างปี 2448-2455

ในสังคมไทยโบราณ ที่ดินและแรงงานมักมีลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือ สมัยก่อนมีที่ดินว่างเปล่ามากมาย แต่ขาดแคลนแรงงานที่จะใช้ประโยชน์จากที่ดินเหล่านั้น รัฐบาลก็พยายามอย่างยิ่งที่จะเพิ่มจำนวนประชากรของประเทศด้วยวิธีต่าง ๆ ดังจะเห็นได้ง่าย ๆ ว่า ผู้อพยพจากประเทศเพื่อนบ้านข้างเคียง รวมทั้งเชลยศึกต่างได้รับการต้อนรับให้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในประเทศไทยเป็นอย่างดี ในระดับท้องถิ่น ชาวบ้านต่างตระหนักดีถึงความสำคัญของการกำลังคนที่ขาดแคลน ดังจะเห็นได้ว่า หลังจากแต่งงานแล้วเจ้าบ่าวจะต้องอยู่บ้านภรรยาเพื่อเป็นแรงงานให้กับพ่อตาแม่ยายระยะหนึ่ง แทนการเสียสินสอดทองหมั้น³⁷ ภายใต้ภาวะเช่นนี้ย่อมจะเห็นได้ชัดว่า ชาวนานั้นจะหาที่ดินทำกินได้ง่ายกว่าการหาแรงงานที่จะมาเพาะปลูกบนพื้นที่ซึ่งมีอยู่

ชาวนาผู้เพาะปลูกเพื่อการยังชีพอาจไม่ประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานมากเหมือนผู้ที่ผลิตข้าวเพื่อการค้า แต่กระนั้นก็มีสถาบันดั้งเดิมที่ช่วยให้มีการแลกเปลี่ยนและจ้างแรงงานอยู่ ประการแรกคือ มีระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างครอบครัวชาวนา (ซึ่งเรียกกันว่า “การลงแขก” “ขอแรง” และ “เอาแรง”) ประเพณีที่ถือปฏิบัติแตกต่างกันออกไปในแต่ละเขต ในบางท้องถิ่นชาวบ้านผู้ไปขอแรงจะได้รับความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้านโดยไม่มีค่าตอบแทนใด ๆ นอกจากเจ้าภาพจะเลี้ยงอาหารเมื่องานเสร็จ

ขณะที่บางแห่งเจ้าภาพผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือก่อน จะต้องไปทำงานเพื่อเป็นการชดใช้หนี้แรงงานแก่ผู้ที่มาช่วยด้วยจำนวนวันและแรงงานเท่า ๆ กัน³⁸ การแลกเปลี่ยนแรงงานเช่นนี้ช่วยให้ชาวนาได้ผ่อนคลายภาวะการขาดแคลนแรงงานในช่วงที่มีงานหนัก ๆ ต้องทำให้เสร็จทันตามฤดูกาลได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม ในลักษณะการผลิตแบบเก่า การแลกเปลี่ยนแรงงานข้างต้นจะช่วยให้ประโยชน์มากก็จริง แต่เมื่อเปลี่ยนการผลิตข้าวให้เป็นไปเพื่อการค้าแล้ว ลักษณะการแลกเปลี่ยนแรงงานดังกล่าวจะมีขีดจำกัดและไม่อาจตอบสนองต่อระบบการผลิตเพื่อการค้าดังกล่าวได้³⁹

ในระบบเศรษฐกิจแบบเก่า แรงงานพิเศษยังได้มาจากทาสสินไถ่หรือทาสอื่น ๆ ด้วยเหตุว่า แรงงานนั้นขาดแคลน ผู้ให้กู้ยืมเงินชอบที่จะให้ลูกหนี้ใช้หนี้ด้วยการไปทำงานในไร่นาของตนเรื่อยไปจนกว่าจะสามารถรวบรวมเงินมาใช้หนี้ได้ครบ จึงจะเป็นอิสระแก่ตัวเอง แต่เรื่องนี้คงเป็นไปยากเพราะทาสหรือลูกหนี้จะต้องทำงานให้กับนายหรือเจ้านี้ตลอดเวลา ไม่มีโอกาสจะไปหาเงินจากที่ใดมาไถ่ตัวเองให้เป็นอิสระได้⁴⁰

ในบรรดาการปฏิรูปที่สำคัญในรัชกาลที่ 5 มีการเลิกทาสสินไถ่และทาสประเภทอื่น ๆ กระบวนการเกิดจากกฎหมายหลายฉบับที่ประกาศใช้ระหว่างทศวรรษ 2413 ถึงต้นทศวรรษ 2443 ทำให้รูปแบบแรงงานประเภทนี้หมดไป⁴¹ ในขณะเดียวกัน ช่องโอกาสในเศรษฐกิจข้าวที่มีมากขึ้นเรื่อย ๆ มีส่วนเร่งเร้าให้ทาสสินไถ่หมดไปเร็วยิ่งขึ้นด้วย มรรควิธี 2 วิธีคือ ทางแรก เมื่อชาวนาพบว่า เขาสามารถหากำไรได้ เขาก็คงหาวิธีที่จะเป็นหนี้ด้วยวิธีอื่นมากกว่าที่จะยอมเป็นทาสสินไถ่ ในเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ชีวิตของทาสสินไถ่อาจจะไม่ถึงกับเลวร้ายเสมอไป และมีความมั่นคงพอสมควรในแง่ที่ว่าทำให้ชาวนาจานสามารถพึ่งพามูลนายที่เป็นเจ้านี้และเป็นผู้อุปถัมภ์ได้ อย่างไรก็ตาม ในขณะนั้นโอกาสที่จะหากำไรจากเศรษฐกิจข้าว นำพิสมัยกว่าการมีความมั่นคงแบบเก่า ๆ ทางที่สอง คือ เมื่อที่นามีราคาสูงขึ้น ก็สามารถไ้ที่นาจ้างเงินกู้ได้ ดังนั้น ผู้ขอกู้จึงไม่จำเป็นต้องผูกพันตนเองเป็นทาสสินไถ่เหมือนเมื่อก่อน⁴²

เนื่องจากการจัดระบบแรงงานแบบดั้งเดิมนี้นั้นไม่เพียงพอ หรือไม่มีอีกต่อไปในสมัยเศรษฐกิจรุ่งเรือง ชาวนาจึงต้องหันไปพึ่งแรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น ในทศวรรษก่อน ๆ นี้ก็ได้เคยมีการใช้แรงงานรับจ้างในการทำนาแล้ว⁴³ แต่จนกระทั่งทศวรรษ 2433 ชาวนาจึงเริ่มมีการว่าจ้างแรงงานกันอย่างจริงจัง ๆ จัง ๆ

ในช่วงที่ต้องการแรงงานเพิ่ม เช่นตอนปลูกหรือเก็บเกี่ยวข้าว ชาวนาจะจ้างคนงานเป็นวันหรืออาจจ้างเหมาจนงานแต่ละอย่างสำเร็จลุล่วงไป⁴⁴ การจ้างแรงงานเพื่อการเกษตรเช่นนี้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะนี้ ค่าจ้างแรงงานก็เพิ่มขึ้นจากปกติ 1 บาทเป็น 2 บาทต่อวัน และเพิ่มขึ้นเป็น 3 บาทต่อวันในปี 2450 ค่าจ้างได้เพิ่มสูงขึ้นมากอย่างไม่น่าเชื่อถึงวันละ 6 บาทต่อวันในเวลาต่อมา ในแถบทุ่งรังสิตในปี 2451 ลูกจ้างนอกจากจะได้เงินค่าจ้างแล้วยังได้รับผลผลิตเป็นส่วนแบ่งอีกด้วย⁴⁵ แม้ว่าค่าแรงจะสูงถึงปานนั้นก็ยิ่งปรากฏว่า แรงงานไม่เพียงพอต่อความต้องการของท้องถิ่นนั้น ในปี 2450 ผู้ปลูกข้าวจำนวนไม่น้อยได้ขอร้องทางราชการอนุญาตให้นักโทษไปรับจ้างทำนาในทุ่งรังสิต และได้รับอนุญาตเป็นช่วงเวลาดสั้น ๆ⁴⁶

ชาวนาทั้งที่เป็นผู้เช่าและเจ้าของนายังคงหาที่นาทำได้ง่ายกว่าการหาแรงงาน ชาวนาในภาคกลางแก้ปัญหาส่วนหนึ่งของการขาดแคลนแรงงานดังกล่าวได้ โดยการว่าจ้างแรงงานจากภาคอีสาน ผู้ซึ่งมีวัฒนธรรมและภาษาต่างจากภาคกลางจึงถูกเรียกว่าพวกลาว ขณะที่ภาคกลางต้องการแรงงานเพิ่มขึ้น เศรษฐกิจ

ของภาคอีสานมีความยากจนมากกว่า และมีโอกาสหางานทำจำกัดกว่า รัชกาลที่ 5 ทรงตรัสไว้ว่า “นับว่าเป็นประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย”⁴⁷ เพราะภาคกลางขาดแคลนแรงงานและชาวอีสานก็อดอยากด้วยเพาะปลูกไม่ค่อยได้ผล การที่มีผู้กล่าวว่า “มีชายกำยำล่ำสันจำนวนมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่กำลังจะอดตาย”⁴⁸ ก่อนข้างเป็นการกล่าวเกินความจริง ค่าจ้างที่คนหนุ่มสาวชาวอีสานได้ไปจากการทำงานในภาคกลางจึงเป็นประโยชน์ต่อบ้านเกิดเมืองนอนของพวกเขา อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในประเทศไทยในเวลานั้นดูเหมือนให้ประโยชน์แก่ภาคอื่นมากกว่าเป็นประโยชน์แก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวอีสานจะเข้ามามีส่วนร่วมกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจข้างต้นได้ ก็โดยการอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งหรือที่บ่อยกว่านั้นคือเป็นแรงงานรับจ้าง เช่น เป็นกรรมกรทำป่าไม้ในภาคเหนือ คนงานเหล่านี้เป็นกำลังในการสร้างทางรถไฟระหว่างทศวรรษ 2433 และทศวรรษ 2443⁴⁹

ก่อนการขยายเศรษฐกิจการค้าข้าวออกไป คนลาวจากภาคอีสานมีบทบาทอย่างสำคัญยิ่งในเกษตรกรรมของภาคกลาง เพราะคนลาวมักเป็นผู้ผสมพันธุ์วัวควายแล้วด้อนฝูงสัตว์ของตนจากอีสานเข้ามาขายให้แก่ชาวนาในภาคกลาง ซึ่งมีความต้องการวัวควายมาก⁵⁰ ดังนั้น ในทศวรรษ 2433 คนลาวจากภาคอีสานจึงออกมารับจ้างกันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะการเป็นกรรมกรในไร่นาภาคกลางซึ่งต้องการแรงงานจากภาคอีสานอยู่มาก ความเห็นเกี่ยวกับประสิทธิภาพของแรงงานเหล่านี้มีแตกต่างกันไป แต่ทุกฝ่ายเห็นพ้องกันว่าเป็นแรงงานที่ถูกที่สุดเท่าที่จะหาได้⁵¹

บางครั้งคนงานจากอีสานจะได้รับการว่าจ้างไปทำงานเฉพาะอย่าง เช่น ไถนาหรือเกี่ยวข้าว ธรรมดาจะมีการตกลงจ้างกันตลอดฤดูเพาะปลูก คือ นับตั้งแต่ไถ หว่าน ดำนาไปจนถึงเก็บเกี่ยว งานทั้งหมดนี้จะเริ่มตั้งแต่ราว ๆ เดือนเมษายนหรือพฤษภาคมไปถึงเดือนกุมภาพันธ์หรือมีนาคมของอีกปีต่อมา ระหว่างเวลาที่เว้นว่างจากงานในไร่นา นายจ้างคาดหมายว่า คนงานต้องช่วยทำงานในครัวเรือนด้วย คนงานจะกินอยู่หลับนอนที่บ้านของนายจ้าง ค่าจ้างนั้นแตกต่างกันออกไปตามสภาพของท้องถิ่น อายุและประสบการณ์ของลูกจ้าง ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาจำได้ว่า แต่ก่อนค่าแรงจ้างเหมาตลอดฤดูเพาะปลูกเพียง 40 บาท แต่ในทุ่งรังสิต ค่าจ้างในปี 2453 สูงถึง 120 บาท ในช่วงเวลาส่วนใหญ่ที่เราศึกษา ค่าจ้างถัวเฉลี่ยตกประมาณ 80 บาทตลอดฤดูเพาะปลูก⁵²

ชาวนาที่ต้องการแรงงานพิเศษก็อาจจะส่งคนไปโคราชหรือเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อหากคนงานกลับมายังภาคกลาง ทั้งนี้ก็ดูจะมีแต่เฉพาะชาวนาผู้ประกอบการผลิตขนาดใหญ่ ซึ่งต้องใช้แรงงานถึง 20 คนหรือมากกว่านั้น⁵³ อย่างไรก็ตาม บ่อยครั้งที่เดียวซึ่งคนอีสานเข้ามาหางานทำเองในภาคกลาง โดยเริ่มเข้ามาในตอนต้นฤดูเพาะปลูกในเดือนเมษายนหรือพฤษภาคม พวกเขาจะเดินทางมาหางานทำกันเป็นกลุ่ม กลุ่มหนึ่ง ๆ อาจมีถึง 100 คนหรือมากกว่านั้น โดยเดินไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ และแยกย้ายกันรับจ้างตามแต่ใครจะว่าจ้าง จนกระทั่งทุกคนมีงานทำ เมื่อการรถไฟสายโคราชเปิดบริการครั้งแรกในปี 2443 ผู้คนจากอีสานพากันโดยสารรถไฟเข้ามาทำงานในภาคกลางมาก พวกเขาพบว่ามีชาวนาผู้ต้องการแรงงานไปรอรับคนงานตามสถานีรถไฟต่าง ๆ เช่น ที่สระบุรี ภาชี รังสิตและในแขวงอื่น ๆ ที่ปลูกข้าวเพื่อการค้า⁵⁴

คนงานแต่ละกลุ่มจะมีนายฮ้อย⁵⁵ เป็นผู้ควบคุมลงมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี 2447 ข้าราชการในเมืองธัญบุรีได้สัมภาษณ์นายฮ้อยจำนวนหนึ่ง ซึ่งทำให้เราพอได้รู้ถึงการดำเนินงาน

ของนายฮ้อยและคนงาน นายฮ้อยที่สัมภาษณ์ทั้งหมดเป็นชาวอีสาน มีความคุ้นเคยกับภาคกลาง และหลายคนในปัจจุบันถือว่าภาคกลางคือบ้านเกิดเมืองนอน เพราะเข้ามาอยู่ในภาคกลางหลายปีมาแล้ว ทุก ๆ ปีนายฮ้อยจะกลับอีสานเพื่อหาคนงาน นายฮ้อยแต่ละคนมีคนงานอยู่ในกลุ่มของตนต่างกันออกไป กลุ่มเล็กสุดมีคนงาน 17 คน ขณะที่กลุ่มใหญ่มีถึง 120 คน โดยเฉลี่ยกลุ่มหนึ่ง ๆ จะมีคนงาน 67 คน เมื่อได้คนจากหมู่บ้านต่าง ๆ พอจำนวนตามที่ต้องการแล้ว นายฮ้อยก็จะให้คนงานเดินทางด้วยเท้าจากบ้านเกิด จากท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งอาจต้องใช้เวลาเดินตั้งแต่ 7-18 วัน ไปขึ้นรถไฟพร้อมกันที่โคราช⁵⁶ ไปรังสิต และแจกจ่ายคนงานให้ไปทำงานตามบ้านต่าง ๆ ที่ตกลงว่าจ้างกันไว้ นายฮ้อยมักจะไม่ได้ติดต่อกับคนงานของเขาอีกเลย จนกระทั่งหมดฤดูกาลผลิต นายฮ้อยและคนงานของเขาจะนัดพบกันเพื่อเตรียมเดินทางกลับอีสาน ทั้งนี้มักจะตกอยู่ในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน 3 ซึ่งจะอยู่ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์หรือมีนาคม ชาวนาทั้งภาคกลางหวังที่จะให้การทำงานในนาของตนสำเร็จก่อนวันที่ “พวกลาวรับจ้างจะกลับถิ่น”⁵⁷

นายฮ้อยได้รับค่าตอบแทนจากการทำงานข้างต้นต่าง ๆ กันออกไป นายฮ้อยจะไม่ได้รับเงินโดยตรงจากชาวนาผู้ว่าจ้างแรงงาน แต่จะได้รับจากคนงานที่ตนคุมมา ที่ธัญบุรี นายฮ้อยได้เงินค่าตอบแทนระหว่าง 2 ถึง 10 บาทต่อคนงานที่อยู่ในความดูแลของตน นายฮ้อยจะมีรายได้โดยเฉลี่ยจากการทำงานนี้จาก 80 ถึง 650 บาท⁵⁸ แต่นี่เป็นรายได้ของนายฮ้อยในเขตที่ปลูกข้าวเพื่อการค้า ในอำเภออื่น ๆ นายฮ้อยบางคนก็อาจรับจ้างตามไร่นาเหมือนคนงานที่นายฮ้อยคุมมาจากอีสาน ในบางกรณีนายฮ้อยมิใช่ผู้รวบรวมแรงงาน แต่เป็นเพียงผู้อาวุโสซึ่งมีประสบการณ์ในการทำงานสูง เป็นเสมือนพี่เลี้ยงคอยนำทางหรือดูแลลูก-หลานทั้งของตนเองและญาติ ๆ พี่น้องจากหมู่บ้านเดียวกับตน ให้มาทำงานในภาคกลาง พ่อแม่ของคนงานก็จะให้ของขวัญ⁵⁹ บางอย่างเป็นสินน้ำใจที่นายฮ้อยผู้นั้นช่วยหางานให้ลูก-หลานของเขา

ผู้เขียนพบว่า การประมาณจำนวนคนงานจากภาคอีสานที่เข้ามาทำงานในภาคกลางมีอยู่เพียง 2 ประมาณการเท่านั้นซึ่งเป็นประมาณการที่ไม่น่าพอใจทั้งคู่ ในปี 2444 ข้าราชการจากธัญบุรีรายงานว่า คนภาคอีสาน 1,094 คนมารับจ้างในเขตธัญบุรี⁶⁰ ในปี 2447 คนอีสานจำนวน 5,000 คนได้ขอใบอนุญาตกลับคืนถิ่นเดิมของตนอย่างถูกต้องตามกฎหมาย⁶¹ จำนวนคนงานเหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของคนที่มารับจ้างตามปกติในธัญบุรีนั้นขณะเดียวกันคนงานจำนวนมากกว่านั้นก็อาจไปทำงานทำตามเมืองอื่น ๆ ด้วยเหมือนกัน กระนั้นก็ไม่มีข้อมูลที่แน่นอนอันใด นอกจากจะว่าตามคำกล่าวที่มีผู้ประเมินไว้ว่า “ได้พากันลงมารับจ้างทำนาหาประโยชน์ในเมืองใต้เป็นต้นว่า ในทุ่งคลองรังสิตปีละหลายพันคน”⁶²

เนื่องจากไม่มีการเซ็นสัญญาว่าจ้างเป็นลายลักษณ์อักษร จึงมีการบิดพลิ้วต่าง ๆ ระหว่างนายจ้างกับกรรมกรจากอีสานอยู่บ่อย ๆ ลูกจ้างบางรายทำงานอยู่ได้ 2-3 วันก็หนีไป⁶³ พร้อมเงินค่าจ้างที่ได้รับล่วงหน้า ชาวนาหลายคนก็พยายามจะกดค่าจ้างที่จะจ่ายในปีหนึ่ง ๆ ให้ต่ำลงหากพืชผลได้รับความเสียหายจากภัยธรรมชาติ ยิ่งกว่านั้น ชาวนายจ้างบางคนจะรอคอยจนกระทั่งลูกจ้างทำงานเกือบเสร็จตามข้อตกลงแล้ว ก็หาเหตุเพทุบายยกเว้นแกล้งต่าง ๆ นานาจนลูกจ้างทนไม่ไหวต้องหนีไปทั้ง ๆ ที่ยังไม่ได้รับค่าจ้าง⁶⁴ ระหว่างที่เศรษฐกิจการเกษตรตกต่ำภายหลังปี 2448 ได้มีการคาดคะเนถึงความแตกร้างระหว่างชาวนายจ้างกับลูกจ้าง ซึ่งทำให้จำนวนลูกจ้างจากอีสานที่มาหากินในภาคกลางลดจำนวนลง และทำให้ผลผลิตทางการเกษตรโดยเฉพาะในเขตที่ปลูกข้าวเพื่อการค้าต้องตกต่ำลงไปด้วย⁶⁵ เราจะได้กล่าวถึงสถานการณ์ด้านแรงงานอีกครั้งในบทที่ 6 ข้อที่ควรจะเน้นในที่นี้คือ เรื่องของความไม่สมดุลระหว่างที่ดิน

กับแรงงาน จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า มีพื้นที่ว่างเปล่ามากมาย แต่ชาวนาภาคกลางก็ขาดแคลนแรงงานที่จะช่วยทำงานในไร่นาของตน คราวนี้เราจะได้พิจารณาบทบาทของทุนในการเกษตรกรรมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตอย่างที่สามว่ามีความสัมพันธ์กับที่ดินและแรงงานอย่างไร

เราได้กล่าวมาแล้วว่า ความไม่สมดุลระหว่างจำนวนแรงงานกับที่ดินมีผลกระทบต่อการพัฒนาเศรษฐกิจการผลิตข้าวอย่างไร ถ้าหากว่ามีแรงงานมาก ผลผลิตก็จะขยายตัวอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น และเทคนิคการผลิตก็จะมีลักษณะใช้แรงงานและทุนมากขึ้น ในระดับหนึ่ง ก็อาจมีการลงทุนขนาดใหญ่เพื่อขุดเซยการขาดแคลนแรงงาน และทำให้มีการผลิตแบบใช้แรงงานและทุนเข้มข้นที่ขยายตัวมากขึ้น ประเด็นนี้จะกระจ่างชัดมากขึ้นเมื่อพิจารณาความเห็นของ โสมาน แวน เดอร์ ไฮเด และข้อเสนอเกี่ยวกับโครงการชลประทานของเขา

แวน เดอร์ ไฮเดประมาณว่า เฉลี่ยแล้วครีวเรือ่นในตำบลต่าง ๆ ในภาคกลางที่ปลูกข้าวส่งออกขาย จะทำการปลูกข้าวบนพื้นที่ประมาณ 20 ไร่ต่อครอบครัว แต่ในปีที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ ชาวนาครีวเรือ่นเดียวกันนั้นสามารถเพาะปลูกได้ถึง 50 ไร่⁶⁶ ชาวนาในพม่าตอนล่างสามารถทำนาได้บนพื้นที่ที่กว้างกว่านี้ด้วยซ้ำไป เพราะแถบนั้นมีฝนตกมากเกือบเป็น 2 เท่าตัวของจำนวนน้ำฝนที่ตกในประเทศไทย⁶⁷ ข้อเสนอที่ชัดเจนจะอยู่ที่ว่า ทุนที่ลงไป “สภิมาใหญ่” ของแวน เดอร์ ไฮเด จะทำให้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้น แต่รัฐบาลก็ปฏิเสธข้อเสนอของโครงการนั้น กลับไปลงทุนด้านอื่น แม้ว่าใครสักคนอาจจะชี้ให้เห็นถึงความพยายามของรัฐบาลที่มีอย่างจำกัดต่อการลงทุนช่วยเหลือทางเกษตรกรรมโดยผ่านการชลประทานและโครงการอื่น ๆ อีกจำนวนมากมายก็ตาม⁶⁸ เขาผู้นั้นคงจะต้องเห็นด้วยกับอินแกรมที่ว่า “รัฐบาลมิได้ให้ความสนใจอย่างจริงจังและอย่างสร้างสรรค์ต่อปัญหาทางการเกษตร”⁶⁹ ดังนั้น ทุนจึงมิได้ช่วยแก้ปัญหาความไม่สมดุลระหว่างแรงงานกับที่ดินแต่อย่างใด

บทบาทของทุนเอกชนในการขยายเศรษฐกิจข้าวออกไปนั้นดูเหมือนจะยิ่งใหญ่มากกว่าทุนที่รัฐบาลลงไป ดังเราได้เห็นในบทที่ 2 และบทที่ 3 แล้วว่า เอกชนจำนวนหนึ่งได้ลงทุนไปในเรื่องการขุดคลองและกวนซื้อที่ดิน แม้กระนั้น การลงทุนประเภทนี้ก็มิได้ช่วยทำให้เทคนิคการผลิตเป็นแบบใช้แรงงานและทุนเพิ่มขึ้น จึงทำให้ผลผลิตเพิ่มได้เพียงจำกัด อย่างไรก็ตาม ผลผลิตคงจะเพิ่มได้อย่างรวดเร็วมากกว่านี้ ถ้าหากว่ามีการลงทุนในเรื่องเครื่องทุ่นแรงต่าง ๆ ซึ่งจะชดเชยกับการขาดแคลนแรงงานได้อย่างเพียงพอ ความจริงแล้ว ตอนต้นกลางพุทธศตวรรษที่ 25 - กลาง 26 ก็ได้มีชาวนาจำนวนหนึ่งพยายามที่จะขยายการผลิตของตนออกไปโดยการใช้เครื่องทุ่นแรง ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างที่นักธุรกิจชาวเดนมาร์กซึ่งมาตั้งบริษัท Siam Agricultural Company กรุงเทพฯ ในปี 2435 และได้ซื้อที่นาแปลงใหญ่จากบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม จุดประสงค์ของบริษัท Siam Agricultural Company ก็เพื่อจะพัฒนาระบบการควบคุมน้ำอย่างสมบูรณ์ เพื่อที่จะใช้ในพื้นที่เพาะปลูกและใช้ปุ๋ยรวมทั้งเครื่องจักรกลอื่น ๆ ในการทำนา แต่กิจการของบริษัทดังกล่าวก็ประสบปัญหาเรื่องข้อขัดแย้งเกี่ยวกับที่ดินซึ่งทางบริษัทซื้อไว้ตลอดระยะเวลา 3 ปี และภายหลังปี 2438 ไม่มีใครได้ยื่นข่าวคราวจากบริษัทดังกล่าวอีกเลย⁷⁰

บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้เคยคิดจะประกอบกิจการเพาะปลูกด้วยการใช้เครื่องทุ่นแรงเข้าช่วย บริษัทวางโครงการที่จะเพาะปลูกบนพื้นที่ 200,000 ไร่ ทางตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง นอกจากจะใช้เครื่องทุ่นแรงที่สั่งมาจากต่างประเทศแล้ว ทางบริษัทยังจะนำเอาแรงงานชาวจีนเข้ามาใช้อีกด้วย ใน

ปี 2450 บริษัทได้กราบบังคมทูลเรื่องนี้แต่พระเจ้าอยู่หัว แต่โครงการดังกล่าวก็ไม่มีอะไรคืบหน้าออกเหนือไปจากจดหมายกราบบังคมทูลเท่านั้น⁷¹

ความสำเร็จซึ่งมีอยู่น้อยกรณีของการใช้เครื่องผ่อนแรงในการเกษตรเป็นของเอกชนเป็นราย ๆ มากกว่าบริษัทใหญ่ คนที่ได้รับการกล่าวขวัญถึงบ่อยและเป็นผู้ทะเยอทะยานมากที่สุดคือ ดร.ฮันส์ อัดัม-เสน (Dr.Hans Adamsen) สัตวแพทย์ผู้ทำงานกับรัฐบาล อัดัมเสนทำนาแปลงใหญ่ในทุ่งรังสิตและได้ทดลองเครื่องมือทางการเกษตรในที่นาของเขาหลายอย่าง เช่น ในปี 2448 อัดัมเสนได้ใช้รถไถเป็นครั้งแรกในประเทศไทย ในปี 2450 ได้นำเอาเครื่องเกี่ยวข้าวทันสมัยมาใช้เป็นคนแรก นอกจากนี้ยังได้ปรับปรุงและขยายขอบข่ายการทำงานด้วยเครื่องทุ่นแรงในปีต่อ ๆ มาด้วย⁷²

พระองค์เจ้าสายและม.ร.ว.สุวพรรณธิด์ สนิทวงศ์แห่งบริษัทชุดคลองแกลกนาสยามก็ได้พยายามนำเครื่องทุ่นแรงมาใช้ในการทำนาเช่นกัน ในช่วงท้ายทศวรรษ 2433 พระองค์เจ้าสายได้ที่ดินแปลงหนึ่งใกล้ ๆ ปทุมธานี และในปีต่อมาเขาได้ทดลองใช้เครื่องสูบน้ำแบบมีประตูปิด-เปิดน้ำเข้านาเพื่อควบคุมน้ำให้อยู่ในระดับที่ต้องการ⁷³ ส่วน ม.ร.ว.สุวพรรณธิด์ก็แสดงการใช้รถไถในที่นาของตนเองในเขตคลองรังสิตซึ่ง “ได้รับความสนใจอย่างมาก”⁷⁴ อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ปรากฏว่ามีใครทำตามอย่างอัดัมเสน พระองค์เจ้าสายและม.ร.ว.สุวพรรณธิด์⁷⁵ ในปี 2452 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้กล่าวว่า “ดร.อัดัมเสน ได้พิสูจน์ด้วยความพยายามครั้งแล้วครั้งเล่าเพื่อจะชี้ให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในการใช้เครื่องจักรกลอย่างได้ผลในการทำนาในประเทศสยาม ทั้ง ๆ ที่มีอุปสรรคในเรื่องดินและสภาพอากาศ”⁷⁶ แต่เพียงอีกสองปีต่อมาการมองการณ์นี้ก็เริ่มลดน้อยลง หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ก็กล่าวถึงอัดัมเสนไปในทำนองที่ว่า เขา “เห็นแจ้งแห่งตลอดเช่นเดียวกับคนอื่น ๆ ที่เคยทดลองว่าการทำงานด้วยเครื่องทุ่นแรงนั้นมีปัญหาหนักเกินกว่าจะฝ่าฟันได้”⁷⁷

ทำไมการเกษตรของไทยจึงไม่สามารถนำเครื่องจักรกลเข้ามาใช้ในช่วงนี้ได้? ไม่มีแหล่งข้อมูลร่วมสมัยใดที่ทำให้เหตุผลเกินไปกว่าอรรถธิบายอย่างค่อนข้างกว้าง ๆ ของนายดับเบิลยู.เอ. เกรแฮมที่ว่า ความล้มเหลวเกิดจาก “การจัดการที่ไม่สมบูรณ์และสาเหตุอื่น ๆ”⁷⁸ อย่างไรก็ตาม ปัจจัยทางด้านสภาพแวดล้อมต่าง ๆ อาทิ อากาศ น้ำและลักษณะดิน เหล่านี้ก็เป็นมูลเหตุสำคัญที่เครื่องทุ่นแรงจากต่างประเทศไม่อาจจะดัดแปลงให้เข้ากับสภาวะแวดล้อมในประเทศนี้ได้ ดังจะเห็นได้ว่า แม้ในปัจจุบันก็ยังไม่มีเครื่องเกี่ยวข้าวที่สามารถใช้งานได้ดีในพื้นที่น้ำท่วมถึงได้เช่นในประเทศไทยเลย⁷⁹ ความล้มเหลวของการนำเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรยังสืบเนื่องมาจากความไม่สามารถและไม่เต็มใจของชาวนาที่จะใช้เครื่องยนต์กลไกเหล่านี้ แม้แต่ชาวนาที่มีฐานะดีก็ไม่นิยมลงทุนในด้านการใช้เครื่องทุ่นแรงดังกล่าวเลย

ม.ร.ว.สุวพรรณธิด์ชี้ให้เห็นถึงปัญหานี้เมื่อเขาบอกว่าถึงความจำเป็นที่จะต้องใช้น้ำมันเชื้อเพลิงที่ต้องสั่งเข้ามาจากต่างประเทศในราคาแพง ๆ เขาเขียนว่า ถ้าหากไม่มีน้ำมันราคาถูกและสามารถซื้อได้สม่าเสมอแล้ว ชาวนาส่วนใหญ่ไม่กล้าลงทุนหรือหาเครื่องยนต์และอุปกรณ์ต่าง ๆ⁸⁰ ดังนั้น แม้แต่ชาวนาผู้ประกอบการขนาดใหญ่ก็ขาดแคลนทุนที่จำเป็นในการขยายการผลิตให้กว้างขวาง และมีประสิทธิภาพด้วยเครื่องทุ่นแรง นอกจากนี้ ชาวนาโดยเฉพาะผู้เป็นเจ้าของที่ดินยังรู้สึกว่าการเพาะปลูกแบบเก่าที่ใช้แรงงานและทุนน้อยจะให้กำไรเขามากอยู่แล้ว ชาวนาผู้มั่งคั่งจะกินส่วนมากที่สนใจการเกษตรจึงเลือกลงทุนด้วยการซื้อที่ดินเพิ่ม มากกว่าที่จะคิดลงทุนทางด้านการใช้เครื่องทุ่นแรง ในยุคเศรษฐกิจรุ่งเรืองของช่วงทศวรรษ

2433 คำไรที่ได้จากสภาวะการณ์ดังที่เป็นอยู่ในขณะนั้นมียากเพียงพอที่จะทำให้เจ้าที่ดินส่วนใหญ่ไม่คิดถึงการใช้เครื่องทุ่นแรงอย่างจริงจัง

ในเขตที่มีผู้อาศัยมานาน ผู้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่จะมีอยู่ไม่กี่ราย⁸¹ พอถึงช่วงทศวรรษ 2433 เมื่อมีความนิยมลงทุนกว้านซื้อที่ดินขนาดใหญ่กันปรากฏว่ามีผู้เข้าจับจองซื้อที่ดินแปลงใหญ่ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกแห่งใหม่ ๆ แถบเขตตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างง่ายดาย เมื่อนายเกรแฮมให้ข้อสังเกตว่า “วิธีการนำเงินไปลงทุนซึ่งเป็นที่ยอมรับกันก็คือ...การซื้อที่นา”⁸² นั้นเป็นไปได้อย่างมากว่า เขากำลังกล่าวถึงที่ดินในเขตนี้ เราได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ว่า ถัด สีหศักดิ์สินทวงศ์ ชุมสายเป็นผู้หนึ่งในบรรดาเกษตรกรที่ทำนาโดยใช้แรงงานว่าจ้าง เพื่อนบ้านของถัดก็เริ่มทำนาของตนเอง แต่ส่วนมากก็สรุปลงในทำนองเดียวกันกับกรมหมื่นนริศพิชิตว่าการให้ชาวนาเช่าทำนานั้นไม่แต่เพียงเสียเวลาน้อย แต่ยังให้ผลกำไรที่ไม่ต่างกันด้วย⁸³ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ได้มีหนังสือกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวในปี 2445 ว่า ตนเห็นด้วยที่ว่า “ประโยชน์อันใดจะดีกว่าผู้ที่มีที่นามากแลได้ค่าเช่าเป็นดอกเบี้ยมากกว่าการอื่น ๆ ภายภาค”⁸⁴ ตัวเลขที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จะสนับสนุนคำกล่าวของเสนาบดีผู้นั้นได้เป็นอย่างดี ในปี 2445 ที่ดินที่บริษัทชุดคลองแกลอนสยามแบ่งขายราคาไร่ละ 13 บาท ค่าเช่านาใหม่ ๆ ปีแรกคิด 1 บาท ปีที่สองเก็บค่าเช่า 2 บาทและปีต่อ ๆ ไปเก็บค่าเช่า 4 บาทต่อไร่ ภายใน 5 ปีเจ้าของที่ดินก็สามารถเรียกทุนคืนได้และจะได้กำไรปีละร้อยละ 25 ของเงินที่ลงทุนไปตอนแรก⁸⁵

เจ้าของที่ดินผู้ให้คนอื่นเช่าทำนามักจะตั้งคนให้คอยดูแลผลประโยชน์ของคนอีกต่อหนึ่ง คนที่คอยทำหน้าที่เช่นนี้มีชื่อเรียกว่า “นายกอง” ซึ่งมักเป็นชาวนาในท้องถิ่นนั้น ผู้เขียนได้สัมภาษณ์ชาวนาผู้เช่ารายหนึ่งในจังหวัดอยุธยาซึ่งเคยเป็นชาวนาผู้เช่าในรังสิตในทศวรรษ 2453 เขาได้รับการติดต่อจากเจ้าที่ดินรายใหญ่ให้เป็นนายกองของเจ้าที่ดิน ดังนั้น เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่เขาจะเป็นคนจัดการเรื่องการทำสัญญาและเก็บค่าเช่า เพื่อที่ว่าเขาจะได้ทำนาโดยไม่เสียค่าเช่า นายกองรายนี้เล่าว่า การเช่านาสมัยก่อนกระทำกันอย่างไม่เป็นทางการ เจ้าที่ดินและนายกองส่วนมากมักจะปฏิบัติต่อชาวนาผู้เช่าอย่างอะลุ่มอล่วย⁸⁶ อย่างไรก็ตาม นายกองอาจจะเป็นคนพื้นบ้านที่มีอำนาจมากก็ได้ นายกองที่สำคัญที่สุด คือ คนที่ทำงานให้กับเจ้าที่ดินขนาดใหญ่ที่สุดในถิ่นนั้น ๆ นายกองเหล่านี้หลายคนได้รับเลือกตั้งหรือแต่งตั้งให้เป็นการกัน – ผู้ใหญ่บ้าน⁸⁷ เหตุที่นายกองมีอำนาจคุมพื้นที่นามากมายดังกล่าทำให้เขามีอิทธิพลอย่างมากต่อชาวบ้านและผู้เช่านา จึงไม่ต้องสงสัยเลยว่า นายกองสามารถเรียกร้องให้ชาวบ้านและผู้เช่านามาช่วยงานในนาของเขาเมื่อเขาต้องการ นายกองบางคนบังคับผู้เช่าให้จ่ายค่าเช่าในยามที่ชาวนายากลำบากทั้ง ๆ ที่ตัวนายกองเองมีกำไร⁸⁸

การใช้อำนาจในทางที่ผิด ๆ ของนายกอง และปัญหาความขัดแย้งระหว่างนายกองกับผู้เช่าที่ปรากฏอยู่ในรายงานมาก็เฉพาะตอนที่สภาวะการผลิตทางการเกษตรไม่ดี เช่น ในช่วงเศรษฐกิจถดถอยระหว่าง ปี 2448–2455 ทำนองเดียวกันคงเป็นที่จำกัดได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนารับจ้าง ชาวนาผู้จ้างกับนายฮ้อยจะตึงเครียดในช่วงภาวะการผลิตถดถอยนี้ด้วย ในยามที่ขาดแคลนแรงงาน กรรมกรถูกจ้างจะได้รับการปฏิบัติที่ดีจากชาวนาผู้จ้าง ในทำนองเดียวกัน เจ้าของที่ดินและนายกองก็ตระหนักดีว่า หากคนไม่ปฏิบัติต่อชาวนาผู้เช่าในทางที่ดีแล้ว ชาวนาผู้เช่าอาจเลิกเช่านาตนไปหาเช่าที่นาของคนอื่น

เรื่องราวของนายกองก็เช่นเดียวกับเรื่องของนายฮ้อยตรงที่ไม่อาจบอกอะไรเราเกี่ยวกับการทุจริตระหว่างชนชั้นมากนัก นอกจากช่วยให้เรารู้ถึงการเพาะปลูกในสมัยนั้นว่า แม้ยังคงใช้เทคนิคแบบเก่า คือใช้ทุนแรงงานน้อย แต่ก็มีความซับซ้อนทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น แต่เดิมมีเพียงคนกลุ่มเดียว คือ ชวนาผู้เพาะปลูกบนที่นาของตนเองเพียงเพื่อให้ได้ผลผลิตเลี้ยงสมาชิกในครัวเรือน แต่บัดนี้ อย่างน้อยก็ในฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ซึ่งมีการปลูกข้าวเพื่อการค้าแบบใช้ทุนแรงงานน้อยมีคนมากถึง 5 กลุ่มที่เกี่ยวข้อง คือ เจ้าที่ดิน นายกอง ผู้เช่า นายฮ้อย และแรงงานอพยพ

เราได้กล่าวถึงความคิดเห็นของกรมหมื่นนราธิปฯ มาแล้วว่า เจ้าที่ดินผู้ประสบความสำเร็จต่างมีแนวโน้มที่จะให้ผู้อื่นเช่าที่ดินของตนเพื่อทำการเพาะปลูกมากกว่าที่จะทำด้วยตนเอง กรมหมื่นนราธิปฯ เองได้ลงทุนในกิจการหลายประเภทในช่วงทศวรรษ 2433 และอีกทศวรรษถัดมา⁸⁹ และดูเหมือนว่า การลงทุนของท่านจะปรับให้เข้ากับช่องโอกาสทางเศรษฐกิจของสมัยนั้นได้อย่างดี ดังนั้น เราอาจสรุปตอนนี้เกี่ยวกับบทบาทของทุนในการเพาะปลูกข้าว โดยการสังเกตมรดกวิธีที่กรมหมื่นนราธิปฯ ทรงหาประโยชน์จากที่ดินในเขตรังสิตซึ่งแม้จะมีลักษณะหลากหลาย แต่ก็ใช้ทุนและแรงงานน้อยเหมือนกัน

กรมหมื่นนราธิปฯ ทรงนิพนธ์ไว้ว่าพระองค์มีวิธีการจัดการกับที่ดินของท่าน 5 อย่างด้วยกัน⁹⁰ ประการแรก ให้ชวานาเช่าที่นาด้วยการกำหนดค่าเช่าที่แน่นอน ประการที่สอง ทรงให้เช่าที่นาและให้ผู้เช่านำค้ำยืมเงินเพื่อไปลงทุนทำนาแปลงที่เช่า วิธีการเช่นนี้ทรงได้ทั้งค่าเช่านาและดอกเบี้ยเงินกู้ ประการที่สาม ช่วยไถ่น้ำให้กับชวานาและให้ทุนชวานารายนั้นไปทำนาบนพื้นนาของท่าน ด้วยวิธีการเช่นนี้เมื่อชวานาเก็บเกี่ยวได้ก็จะแบ่งผลผลิตครึ่งหนึ่งให้ท่านเป็นปี ๆ ไป จนกว่าจะค้ำยืมเงินที่ไปช่วยไถ่น้ำมา ประการที่สี่ ท่านลงทุนทำนาเองโดยมีชาวอีสานเป็นแรงงานสำคัญ คนงานเหล่านี้ได้รับทั้งเงิน ค่าจ้างอาหาร เสื้อผ้า และที่อยู่อาศัยระหว่างที่ทำงานให้กับท่าน อย่างสุดท้าย กำหนดให้ข้าทาสบริวารผู้เป็นหนี้ท่านออกไปทำนาและทรงหักลดหนี้ให้ในแต่ละปีตรงตามพระราชบัญญัติเลิกทาส พอหมดหนี้ก็จ้างคนพวกนั้นไว้ในไร่นาของพระองค์ต่อไป

การจัดการที่นาตามแบบข้างต้นย่อมสะท้อนให้เห็นว่า กรมหมื่นนราธิปฯ ทรงมีความปรารถนาที่จะใช้ที่ดินเพาะปลูกข้าวที่มีอยู่ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แม้ว่าท่านจะให้เช่าที่นาส่วนใหญ่ของท่าน แต่ท่านก็ไม่ได้ทำตามคำแนะนำของตนเอง โดยการลงทุนทำนาเองโดยตรง แต่ก็ไม่มีความมั่นใจว่าท่านได้ใช้เทคนิคแบบการเพาะปลูกแบบเข้มข้นไม่ว่าโดยการนำเครื่องทุนแรงมาใช้หรือโดยวิธีอื่นใดหรือไม่ ท่านเป็นนักลงทุนที่ฉลาด มีความสุขุมที่จะฉวยโอกาสจากการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าว แต่ดูเหมือนว่าท่านจะทราบด้วยว่า การลงทุนขยายการผลิตด้วยเทคนิคแบบเก่า ซึ่งใช้ทุนและแรงงานน้อยเมื่อเทียบกับพื้นที่ จะทำกำไรให้มากกว่าที่จะไปทำการผลิตแบบเข้มข้นที่ใช้ทุนมาก เงินทุนที่มีอยู่เอาไปลงทุนด้านอื่นจะได้กำไรมากกว่า ชาวไทยและจีนผู้มั่งคั่งคนอื่น ๆ ส่วนมาก ซึ่งมีเงินทุนมากพอที่จะมีบทบาททางเศรษฐกิจในขณะนั้นอย่างมาก ดูจะมีความคิดตามแบบของกรมหมื่นนราธิปฯ ด้วยกันทั้งนั้น

กล่าวโดยสรุป ทั้งอุปสรรคทางเทคนิคที่จะผลิตโดยใช้เครื่องทุนแรงและผลประโยชน์อย่างมากที่ได้จากการผลิตด้วยวิธีการแบบเก่าเหล่านี้ ทำให้แน่ใจว่าการเพิ่มการลงทุนจะไม่อาจชดเชยการขาดแคลนแรงงานในกิจการผลิตข้าวได้ ที่ดินยังคงเป็นปัจจัยการผลิตที่มีให้ใช้ได้อย่างมากมายและการเพาะปลูกยังคงเป็นไปตามแบบวิธีเก่า ในช่วงทศวรรษสุดท้ายของกลางพุทธศตวรรษที่ 25 และทุนที่มีลักษณะ

จำกัดนั้น ซึ่งโดยพื้นฐานก็คือพัฒนาการของแรงงานรับจ้างตามฤดูกาลและการลงทุนในเรื่องชุดคลองเพียงพอที่จะเร่งเร้าให้เศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้าขายตัวอย่างรวดเร็ว แต่เพราะเหตุที่แรงงานและทุนมีอยู่โดยจำกัด การขยายตัวของเศรษฐกิจ การผลิตข้าวจึงดำเนินไปได้เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น ความจำกัดทั้งหลายปรากฏชัดยิ่งขึ้นในระหว่างและภายหลังยุคเศรษฐกิจถดถอยระหว่างปี 2448-2455 ก่อนที่จะกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับภาวะเศรษฐกิจถดถอย ในบทที่ 7 เราควรจะได้พิจารณาบทบาทของผู้ประกอบการชาวไทยและชาวจีนในช่วงทศวรรษ 2433 ซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

เชิงอรรถบทที่ 5

¹Hanks, *Rice and Man...*, p.78.

² กช. 6 กษ. 5/11, "เรื่องบริษัททุตคคลอง," หน้า 190-196 จากเรื่อง "Agrarian Development and the Plural Society in Lower Burma, 1852-1941," วิทยานิพนธ์ปริญญาเอก มหาวิทยาลัยวิสคอนซิน, 1971, หน้า 46 ของ Michael P. Adas ผู้กล่าวไว้ว่าการปลูกข้าวไร่เลื่อนลอยทำกันอย่าง เป็นธรรมดาในประเทศพม่าตอนล่าง ก่อนการพัฒนา เศรษฐกิจเพื่อการค้า.

³ รายละเอียดในเรื่อง เทคนิคการปลูกข้าวในประเทศไทยจะหาอ่านได้จาก de Young *Kingdom of the Yellow Robe*, pp. 198-208; Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, pp. 121-137; หลวงรัฐวิศิษฐ์วิบูลย์, "วิธีการทำนาในประเทศไทยโดยสังเขป," ประภอบกสิกรรม ปีที่ 1 ฉบับที่ 8 (กุมภาพันธ์ 2454), หน้า 774-793; Graham, *Siam*, vol. II, pp. 8-11; Dr. Yai Suvabhan Sanitwongse, *The Rice of Siam* (Bangkok, 1927); เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 285-315; Lauriston Sharp, et al., *Siamese Rice Village, A Preliminary Survey of Bang Chan 1948-49* (Bangkok, 1953), pp. 110-140; Phya Anuman Rachathon, *The Life of the Farmer in Thailand* (New Haven, 1955), โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน้า 4-24, 31-41; ไกมล ชาญเลขา, "A Study of the Economy of a Rice Growing Village in Central Thailand," วิทยานิพนธ์ปริญญาเอก มหาวิทยาลัยคอร์เนล, 1955; Thomas Frank Barton, "Growing Rice in Thailand," *The Journal of Geography*, vol. 59, no. 4 (April, 1960), pp. 153-164; Robert L. Pendleton, *Thailand: Aspects of Landscape and Life* (New York, 1966), pp. 149-166; deYoung, *Village Life*, pp. 80-90; Michael Moerman, *Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village* (Berkeley and Los Angeles, 1968), pp. 36-49; และ Hanks, *Rice and Man...*, pp. 23-68.

หาก เป็น เรื่อง เกี่ยวกับการขาดแคลนนวัตกรรมทาง เทคนิคการทำนาอาจจะอ่านได้จาก Ingram, *Economic Change...*, p. 48 ที่ระบุไว้ว่า "ผู้สังเกตการณ์ต่างเห็นพ้องต้องกันว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ ๆ ในเทคนิควิธีทำนา ชาวนายังคงปลูกข้าวด้วยวิธีที่สืบต่อกันมาครั้งนุ้ย่าตายาย"

⁴ สัมภาษณ์: S.Ch.L. (12, 151). ตามที่ Bowring ได้กล่าวไว้ใน *Kingdom and People*, vol. 1, p. 201 ว่าในการเตรียมดินเพื่อการทำนานั้นชาวนาเพียงแต่ปล่อยให้ "ฝูงควายลงไปยังไร่พืชและพลิกหน้าดิน จากนั้นก็คราดแปลงนาด้วยคราดอย่างหยาบ ๆ หรือเพียงแต่ใช้กิ่งไม้มีหนามลูบไล้ไปบนผืนนา แล้วก็หว่านเมล็ดพันธุ์ลงไปก็เป็นอันเสร็จการทำนาหว่าน"

⁵ Hanks, *Rice and Man...*, pp. 23-68; และ Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, pp. 131-132.

⁶Thailand, Ministry of Commerce and Communications, *The Rice Industry of Siam* (Bangkok, 1926), p. 5; Carter, *Kingdom of Siam*, p. 158; V.D. Wickizer and M.K.Bennett, *The Rice Economy of Monsoon Asia* (Stanford, 1941) และไว้ว่าการทำนาหว่านนั้นมีแต่เฉพาะในเขตที่ไม่มีน้ำเพียงพอแก่การทำนาดำ.

⁷ กช. กษ.: รายงาน: 6, 119, พระสาส์นรัฐวิภาค ถึง พระยาศรพกิจเกษตรการ, 22 สิงหาคม 2466, หน้า 3.

⁸ สัมภาษณ์: Q.H.Q. (16); กช. ร.5 กษ. 1/12, หลวงขจรศุภสวัสดิ์, "คำชี้แจงการทำนาและการที่มีสัตว์ทำอันตรายข้าวแขวงเมืองปทุมธานี," 26 สิงหาคม 2450, หน้า 2 ได้อธิบายว่า ชาวนาเลือกทำนาหว่านหรือนาดำนั้นขึ้นอยู่กับจำนวนฝนที่ตกตอนต้นฤดู หากฝนตกชุกก็จะเลือกทำนาดำ แต่ถ้าฝนน้อยก็จะทำนาหว่าน ผู้อ่านควรจะได้อ่าน Van der Heide, *General Report...*, pp. 46-49.

⁹ Carter, *Kingdom of Siam*, p. 161. และดู Gerini, *Siam*, p. 141; Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, p. 120; Sanitwongse, *Rice*, pp. 3-4; "Ayuthia," *BT*, 29 June 1892; "Ayuthia," *BT*, 9 Nov. 1892, p. 3; "Ayuthia," *BT*, 4 Oct. 1893; และ "Ayuthia," *BT*, 6 Dec. 1893, p. 3.

¹⁰ Van der Heide, *General Report...*, p. 47; เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 295.

¹¹ สัมภาษณ์: Ph.N.Ph. (12, 25).

¹² Wickizer and Bennett, *Rice Economy...*, p. 243. กช. กส.: สารบรรณ, รายงาน: 15, 245, เจ้าพระยาพลการนุรักษ์ ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 19 พฤศจิกายน 2468, หน้า 15-16 ได้เสนอไว้เช่นเดียวกันว่า ภายหลังที่ทำนาหว่านไปไ้ระยะหนึ่งแล้วอาจทำให้ที่ดินเสื่อมคุณภาพลง ชาวนาจึงไม่มีทางเลือกอย่างอื่นนอกจากจะเปลี่ยนไปปลูกข้าวนาดำ.

¹³ สัมภาษณ์: S.Ch.L. (70, 139, 142) ตัวอย่างเช่น การอภิปรายถึงเขตหนึ่งในแขวงอุทัย จังหวัดอุยธยาที่ปัจจุบันชาวนาโดยทั่วไปทำนาดำ อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 2453 ก่อนที่คลองระพี จะเสร็จ ชาวนาในเขตดังกล่าวทำนาหว่านมาก่อน ดู กช. กส.: กรมเพาะปลูก รายงาน: 27, 532 สัมภาษณ์นายสวัสดิ์ที่สำนักงานทะเบียนที่ดิน, 19 เมษายน 2454.

¹⁴ กช. กส.: กรมสารบรรณ, รายงาน: 15, 245, เจ้าพระยาพลละคร ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 19 พฤศจิกายน 2468, หน้า 14-16.

¹⁵ ดู ตัวอย่างจาก Hanks, *Rice and Man...*, pp. 121-122.

¹⁶ Hanks, *Rice and Man...*, pp. 48-68 ได้อภิปรายถึงปัจจัยที่จำเป็นต่าง ๆ ในการทำนาดำและนาหว่าน; Wickizer and Bennett, *Rice Economy...*, p. 243 ให้ความเห็นว่า ชาวนาจะทำนาหว่านเพียงเฉพาะในสภาพแวดล้อมพิเศษอันเนื่องมาจากธรรมชาติของดิน ความไม่เพียงพอของน้ำหรือการขาดแคลนแรงงาน อาดาส (Adas) กล่าวไว้ใน "Agrarian Development," หน้า 157-159 ว่า ชาวนาในประเทศหม่าดอล้างเลือกทำนาดำเมื่อใดก็ตามที่มีแรงงานและน้ำเพียงพอ ในแปลงนาที่ไม่กว้างใหญ่งั้น เกินไปนักและในเขตที่เคยทำนามานานจนที่ดินเสื่อมความอุดมสมบูรณ์

¹⁷ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 2, หน้า 57 ได้แบ่งแยกความแตกต่างระหว่างนาคูโคและนาฟางลอยด้วยปัจจัยเรื่องน้ำ; ป.ก.ป.ศ., หน้า 120, 163-167 แยกความแตกต่างระหว่างนาทั้งสองชนิดเช่นกัน โดยพิจารณาเทคนิคการเพาะปลูกเป็นหลัก

เมื่อมีการปฏิรูปภาษีที่ดินในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ได้มีผู้แยกแยะความแตกต่างระหว่างนาคูโคและนาฟางลอยเสียใหม่คือ "นาคูโค" หมายถึง ที่นาซึ่งได้รับการปรับปรุงอย่างดีและอยู่ในเขตที่มีผู้อยู่อาศัยหนาแน่น ส่วน "นาฟางลอย" นั้น หมายถึง ที่นาซึ่งอยู่ไกลจากความอุดมสมบูรณ์ ดู กช.ร.5 กษ.3.2/35, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 12 พฤษภาคม 2453 และ FA 1/6, พระยาอินทรมนตรี ถึง วิลเลียมสัน, "บันทึกเกี่ยวกับระบบและอัตราการเก็บภาษีในประเทศไทย," 4 กันยายน 2450, หน้า 1.

¹⁸ "ประกาศแก้ไขวิธีและพิภคเก็บเงินค่านา" หน้า 163; และพระยาวิสูตร เกษตรศิลป์, บันทึกความจำ, หน้า 1-3.

¹⁹ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เก็บภาษีนาคูโคและนาฟางลอยในอัตราใกล้เคียงกันมากขึ้น นาคูโคลดลงเหลือ 0.25 บาทต่อไร่ต่อปี ภาษีนาฟางลอยยังคงเก็บในอัตรา 0.357 บาทต่อไร่ต่อปี ภาษีนาคูโคเก็บตามอัตราที่ระบุไว้ในสารตราแดง แต่ภาษีนาฟางลอยเก็บเท่าจำนวนพื้นที่เพาะปลูกในปีนั้น เหตุผลของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังคงคลุมเครือ แต่ก็ดูเหมือนว่าการเปลี่ยนแปลงนี้จะเกี่ยวข้องกับความต้องการด้านบริหารมากกว่าอย่างอื่น ดู สมคิด ศรีสิงห์, "การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ประสานมิตร), 2514, หน้า 132.

²⁰ กช.กษ.: กรมบัญชีการ: 20, 687, พระยามลการนุรักษ์ ขูล หม่อมเจ้าอุดมดิเรกลาภ, 19 ตุลาคม 2469, หน้า 7.

²¹ สัมภาษณ์: B.S.R. (2).

²² กช.กษ.: เลขานุการ, สภาเผยแพร่พาณิชย์: 5, 18: 2-3, บันทึกเกี่ยวกับวิธีทำเสนอโดยเจ้ากรมทะเบียนที่ดินและ เกษตร เพื่อการพิจารณาของสมาชิกคนที่มีการประชุมครั้งแรก, ตุลาคม 2473, หน้า 4.

²³ "Crops," *BT*, 7 Jan. 1910, p.4.

²⁴ กช. กส.: สารบรรณ, รายงาน: 15, 245, พระยามลการฯ ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 19 พฤศจิกายน 2468, หน้า 14-15 (สำเนาของจดหมายดังกล่าวมีอยู่ใน กช. 5-7 บ.1.3/7) ดู Thailand, Ministry of Commerce and Communication, *Irrigation in Siam* (Bangkok, 1926), pp. 10-11 ซึ่งวิจารณ์ชาวนาไร่ที่มัธยมทำคั้นนาและดูแลคอกต่าง ๆ จึงไม่สามารถเก็บน้ำไว้ใช้ และไม่อาจจะใช้ประโยชน์จากน้ำในโครงการชลประทานป่าสักได้ที่เพิ่งสร้างเสร็จเมื่อไม่นานมานี้

²⁵ กช. ร.5 กษ. ก.10/1, พระยาศรีสุนทร ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 12 กุมภาพันธ์ 2446, หน้า 6; Carter, *Kingdom of Siam*, p. 161; Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, pp. 118-119 และ Sanitwongse, *Rice*, pp. 4-5.

การจัดประเภทในที่นี้เป็นเรื่องของชาวนาเหล่านั้นซึ่งต่างไปจากการแยกประเภทของพวกเจ้าของโรงสีข้าว เรื่องเช่นนี้จะหาอ่านได้ใน Graham, *Siam*, vol. II, p. 82; Ministry of Commerce and Communication, *Rice Industry*, pp. 11-13; และใน "Note on the Classification of Padi," *The Record*, vol. 4, no. 13 (July 1924), pp. 24-25.

²⁶ มีข้อน่าสนใจประการหนึ่งที่พบว่า ชาวนาส่วนใหญ่ปลูกข้าวพันธุ์นาสวนในพื้นที่ทางไกลความเจริญและกลับปลูกข้าวพันธุ์นาหว่านบนพื้นที่อุดมสมบูรณ์ ข้อนี้มีเหตุผลแต่ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ แต่เดิมมีการปลูกข้าวนาสวนในแปลงเล็ก ๆ ในและรอบ ๆ กรุงเทพฯ ซึ่งก็ให้ผลผลิตเพียงพอแก่ความต้องการของตลาดในประเทศ ในเวลาต่อมา ความต้องการข้าวไทยจากตลาดต่างประเทศผลักดันให้ผู้ต้องคิดค้นเอาข้าวพันธุ์นาสวนไปปลูกในนาหว่านดังกล่าวข้างต้น

²⁷ Gerini, *Siam*, p. 141.

²⁸ Sanitwongse, *Rice*, p. 3. และดู เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 297-298 และ "Klong Rangsit," *BT*, 3 May 1912, p. 3 ที่ได้บรรยายถึงการเปลี่ยนแปลงในลักษณะเช่นนี้ แต่ก็เป็นที่เกรงกันว่าอาจจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำคั้นนา เพื่อกันมิให้เมล็ดพันธุ์ต้องหลุดลอยออกไปตามกระแสน้ำที่ท่วมท้นเข้ามาอย่างมาก

²⁹ กช. ร.7 พ.8.1/1, พระยาอินทรมนตรี, "บันทึกเกี่ยวกับนาและข้าว," 1 กรกฎาคม 2470, หน้า 1-2.

³⁰ เป็นไปได้ว่าการคิดค้นใหม่ทางเทคนิคในการเกษตรทั้งสองอย่างดังกล่าว (คือ จากการทำนาคำไปเป็นนาหว่านประการหนึ่ง และการใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวนาคำไปทำนาหว่านอีกประการหนึ่ง) ความจริงเป็นเพียงสิ่งเดียวและเป็นของอย่างเดียวกัน

³¹ "Rice Growing," *BT*, 16 April 1892.

³² Carter, *Kingdom of Siam*, p. 160.

³³ บัญชีเนื้อหาที่ราษฎรได้เพาะปลูกในมณฑลต่าง ๆ." เทศาภิบาล ปีที่ 13 ฉบับที่ 73 (เมษายน 2445), หน้า 14-15.

³⁴ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, "เลขเซอร์สนามคลองเสนาบดี," ประกอยกลีกรวม ปีที่ 1 ฉบับที่ 13 (กันยายน 2454), หน้า 240; และ "Government and the Landlord," *BT*, 6 Aug. 1912, p. 15.

การใช้สถิติสนับสนุนค่ากล่าวข้างต้น เป็นเรื่องที่ทำได้ยาก ในปี 2444 เจ้าหน้าที่กรมที่ดินในอยุธยาให้ข้อสังเกตไว้ว่า "ในเขตนี้แปลงเพาะปลูกมีขนาดเล็ก เพราะเป็นพื้นที่ที่ใช้เพาะปลูกมานาน" (ข้อความนี้แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ ไม่พบต้นฉบับภาษาไทย-บรรณาธิการ) (กช. 5ก., 4.2/1, "รายงาน...120," หน้า 11) และอีก 2 ปีต่อมา กรมที่ดินได้ออกรายงานฉบับหนึ่งเป็นการกล่าว

เสริมความเห็นของเจ้าหน้าที่ผู้ขึ้น ในปี 2446 มีการออกโฉนดจำนวน 12,989 ฉบับในมณฑลกรุงเทพฯ หนังสือสำคัญดังกล่าวมีพื้นที่ครอบคลุม 446,564 ไร่ ส่วนในมณฑลอยุธยาได้มีการออกโฉนด 32,699 ฉบับ เป็นจำนวนเนื้อที่ทั้งสิ้น 399,162 ไร่ ในเขตกรุงเทพฯ ซึ่งรวมเอาพื้นที่ที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาพบว่า ชาวบ้านมีพื้นที่นาถือครองเฉลี่ยรายละ 34.38 ไร่ แต่ชาวนาในเขตอยุธยาที่ต่ำกว่ามีนาอยู่ในครอบครองเฉลี่ย 12.2 ไร่ (กษ. ร.5 กษ.4.2/2, พระยาประชาชีพ, "รายงานข้าหลวงเกษตรการที่ดิน ร.ศ. 122," 29 สิงหาคม 2447, หน้า 4) แต่สถิติดังกล่าวนี้มีใช้หลักฐานที่พอจะสรุปได้ สถิติดังกล่าวอ้างถึงแต่เพียงที่ดินที่ลงทะเบียน เฉพาะในปีหนึ่ง เท่านั้น ไม่ใช่สถิติที่ดินทั้งหมดในเขตการปกครองนั้น ๆ อีกประการหนึ่ง สถิติข้างต้นเป็นเพียงสถิติตามหน่วยของการถือครองหรือตามกรรมสิทธิ์ มิใช่สถิติของพื้นที่เพาะปลูกจริง ในประการสุดท้ายปีที่แตกต่างกันจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน ต่อมาในทศวรรษเดียวกันนั้นเอง ที่นาที่เพิ่งออกโฉนดใหม่ ๆ ในเขตอยุธยามีขนาดโดยเฉลี่ยใหญ่กว่าที่นาใน เขตกรุงเทพฯ

แม้จะยอมรับว่า ในเขตพื้นที่เพาะปลูกแห่งใหม่และเขตที่มีการผลิต เพื่อการค้ามากขึ้น ขนาดของพื้นที่จะใหญ่กว่า แต่สิ่งนี้ก็เพียงแต่แนะให้เราเห็นว่า การเพาะปลูกในเขตดังกล่าวมีลักษณะของการใช้แรงงานและทุนน้อยกว่าใน เขตที่ปลูกข้าว เพื่อการค้าน้อยกว่า การพิสูจน์ในเรื่องนี้ต้องใช้ตัวเลขที่แน่นอนเกี่ยวกับทุน ที่ดินและแรงงาน แต่ข้อมูลเหล่านี้ไม่มี อย่างไรก็ตาม ข้อสรุปที่ว่า การเพาะปลูกมีลักษณะค่อนข้างใช้แรงงานและทุนน้อยใน เขตพื้นที่เพาะปลูกใหม่กว่าได้รับการสนับสนุนจากหลักฐานที่เป็นอัครวิสัย

³⁵Hanks, *Rice and Man...*, pp. 120-126; สัมภาษณ์: S.Ch.L. (75, 146).

³⁶กษ. ร.5 กษ. 9.2/39; Van der Heide, *Monthly Report*, July 1902, p.5.

³⁷พระยาอนุমানราชธน, ชีวิตชาวไทย, หน้า 299.

³⁸เพิ่งอ้าง, หน้า 33.

³⁹Graham, *Siam*, vol. II, pp. 13-15 ได้บรรยายถึงการแลกเปลี่ยนแรงงานไว้อย่างพิสดาร การแลกเปลี่ยนแรงงานยังคงมีปรากฏโดย เฉพาะตอน เก็บเกี่ยวในภาคกลางของประเทศไทย ปัจจุบันการแลกเปลี่ยนแรงงานเช่นนี้ดูจะลดจำนวนลงไป สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (62, 64); สัมภาษณ์: M.R.Th (17); สัมภาษณ์: Q.S.Kh (27).

⁴⁰รายละเอียดเกี่ยวกับสถาบันตามแบบประเพณีให้ดู หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอน," หน้า 63-67 นอกเหนือไปจากเชิงอรรถที่ 43-45 ในบทที่ 1

⁴¹ดูเชิงอรรถ 44 ของบทที่ 4.

⁴²เนื่องจากอัตราส่วนระหว่างที่ดินและแรงงานได้เปลี่ยนแปลงไป และเป็นเพราะที่ดินมีราคาสูงขึ้นอย่างสัมพันธ์กับแรงงาน ดังนั้นในบทความ "Economic Development," หน้า 76-77 แวน เคอร์ โสเค จึงกล่าวไว้ว่า สถาบันทาสและทาสสินไถ่จะค่อย ๆ หดความหมายไป แม้ว่าจะยังไม่มี การเลิกทาสก็ตาม บางคนเชื่อว่า สถาบันดังกล่าวจะหมดสิ้นไปก็ต่อ เมื่อมีการต่อสู้และความรุนแรงมากกว่านี้ (เชิงอรรถ 45 บทที่ 1)

⁴³จากบทความ "Siamese Mode of Sowing and Planting Rice," ในหนังสือพิมพ์ *Bangkok Calendar*, 1870, p. 44 ผู้เขียนได้ระบุค่าแรงของงานแต่ละอย่าง และการจ้างเหมาในแต่ละฤดูกาลของปี พ.ศ. 2409

⁴⁴สัมภาษณ์: S.Ch.L. (127); Child, *Pearl of Asia*, pp. 143-144; และการสัมภาษณ์ชาวนาส่วนหนึ่งที่สำนักงานที่ดินจังหวัดอยุธยาในปี พ.ศ. 2454 ซึ่งมีระบุไว้ใน กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 21, 434, และ กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 27, 532.

⁴⁵สัมภาษณ์: S.Ch.L. (127); "The Rice Harvest," *BT*, 17 Dec. 1907. p. 15; และ "Rice Exhibition at Tanyaburi," *BT*, 2 Feb. 1908, pp. 11-12.

⁴⁶กช. 5/1 น.3.2 ข/18 ประกอบด้วยข้อมูลที่ตรงดั่งกัน การจ้างนักโทษออกไปทำงานในนาดูเหมือนจะมีอยู่เพียงเดือนเดียว เพราะปรากฏว่ามีนักโทษผู้หนึ่งหนีไป รัฐบาลจึงไม่อนุญาตให้นักโทษออกไปทำงานดังกล่าวอีก ยิ่งกว่านั้นนักโทษเองก็ไม่ค่อยเต็มใจออกไปทำงานดังกล่าวมากนัก เพราะรัฐบาลเป็นผู้เก็บเงินค่าจ้างที่นักโทษเหล่านั้นได้มา

⁴⁷กช. ร.5 กษ.3.1/11, รัชกาลที่ 5 ถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 17 พฤษภาคม 2449 (หมายเหตุ: ค้นเอกสารใน กช. ไม่พบข้อความนี้-บรรณาธิการ)

⁴⁸FA 30/13, F.H. Giles, "Note on Labour Question," 7 June 1913, p. 4.

⁴⁹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา... ลำน้ำมะขามเฒ่า, หน้า 2-3 ทรงกล่าวถึงการชุกชุมกับคนงานลาวในจังหวัดนครสวรรค์ ความตอนหนึ่งคนงานกรมบังคับกรมหลวงพระองค์ว่า "การหาเลี้ยงชีพในภาคอีสานได้ค่าจ้างเพียงน้อยนิด ชีวิตลำบากยากเข็ญอย่างยิ่ง" (แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ-บรรณาธิการ) ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา... มณฑลปราจีนบุรี, หน้า 9; Van der Heide เดือนไว้ใน "Economic Development" หน้า 91-92 ว่า การสร้างทางรถไฟจะมีผลกระทบต่ออุตสาหกรรมในครัวเรือน ข้อนี้ Van der Heide ดูจะถูก เพราะภายหลังจากการสร้างทางรถไฟสำเร็จแล้วปรากฏว่า การทอดผ้าฝ้ายและผ้าไหมตามแบบพื้น เมืองหมดความสำคัญลง เมื่อมีการส่งสินค้าสิ่งทอมาจากต่างประเทศเข้ามาขาย ในขณะที่เกี่ยวกับการสร้างทางรถไฟก็ช่วยให้คนอีสานได้เข้ามามีส่วนร่วมในเศรษฐกิจการค้ากับภูมิภาคอื่นได้ง่ายยิ่งขึ้น

⁵⁰สัมภาษณ์: H.S.Q. (15), กช. 5 ม. 1.1/5, Knox ถึง เจ้าพระยามหามาลา, 8 พฤษภาคม 2421 รายงานว่า ชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนหัว-ควายลงมายาตามตำบลต่าง ๆ ที่ประกอบการเกษตรกรรมในภาคกลาง; กช. 5 ยธ. 5.6/15, Gitten และ Bethge รายงานต่อกรมหมื่นพิทยาลาภฯ, 28 กันยายน 2437 ความว่า ควายฝูงหนึ่งที่รอนแรมมากับกองคาราวานมีจำนวนถึง 1,000 ตัว ลำพังควายที่ส่งมาจากเมืองชนบท (ซึ่งอยู่เหนือเมืองโคราชไป 140 กิโลเมตร) ไปเมืองลพบุรีปีหนึ่ง ๆ 7,000 ถึง 8,000 ตัว; "Khorat: A Dearth of Cattle," *BT*, 23 June 1898, p. 12 รายงานว่า การที่ชาวภาคกลางต้องการวัว-ควายเพิ่มขึ้นนั้น "ทำให้ชาวอีสานขายสัตว์เลี้ยงของคนมากเกินไปจนไม่สมควร" จาก "รายงานประจำปีของมณฑลนครราชสีมา," เทศาภิบาล ปีที่ 31 ฉบับที่ 11 (2474), หน้า 776 ที่ว่า มีการนำวัว-ควายที่ใช้งานจำนวนเป็นหมื่น ๆ ตัวมาขายในภาคกลางในทศวรรษ 2463 นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเศรษฐกิจ

ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ Reginald le May ได้ประมาณไว้ในหนังสือ *The Economic Conditions of North-Eastern Siam* (Bangkok, 1932), pp. 12-13 ว่า ได้มีการส่งวัว-ควายจำนวน 100,000 ตัว แต่ละปีจากอีสานเข้าไปยังภาคกลางของประเทศไทย ทั้งเพื่อใช้งานและเพื่อฆ่ากิน อีกรายงานหนึ่งจากกรมแรงงาน การศึกษาข้อเท็จจริงเรื่องการอพยพของพลเมืองในประเทศไทย (กรุงเทพฯ, 2508), หน้า 35-36 พูดไว้อย่างชัดเจนว่า ปัจจุบันการส่งวัว-ควายเข้ามาขายเป็นเรื่องสำคัญยิ่งต่อเศรษฐกิจของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง

⁵¹ กชข. 5/1 น.3.2 ก/36, พระยาสุรนาถเสณี กราบทูล สมเด็จพระมหาปาตมวงศ, 9 มิถุนายน 2447, หน้า 1; กชข. 5/1 น.44 1/40 พระยาฤทธิจักรกัจจกร กราบทูล กรมหมื่นนเรศวร์, 4 กันยายน 2445, หน้า 1-2; พระศรีพิชัยบริบาล (สวัสดิ์ บัณฑิตกล) เรื่องตะเวนอีสาน พ.ศ. 2469 (กรุงเทพฯ, 2514), หน้า 53-54.

⁵² ข้อมูลเรื่องค่าจ้างซึ่งมีอยู่อย่างกระจัดกระจายใน กชข. 5/1 น.32 ก/36, คำพูดของนายสีคันธมาต นายสิง นายลี นายอุ่นและนายพลอย; สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (23); สัมภาษณ์: S.Ch.L. (21); สัมภาษณ์: K.S.K. (6); Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, p. 102; Child, *Pearl of Asia*, pp. 143-144; และ กชข. 5/1 น.41.1/214, พระยาวิเศษโกษา ถึง พระยาอินทราธิบดี, 15 มีนาคม 2453.

⁵³ สัมภาษณ์: K.S.K. (7) ได้รายงานถึงกรณีหนึ่งที่เจ้าของมีนามมากกว่า 200 ไร่ และทำนาแปลงนั้นด้วยแรงงาน 20 คน. หลวงรัฐวิศิษฐ์, "วิธีทำนาในประเทศไทยโดยสังเขป" ประกอบกสิกรรม ปีที่ 1 เล่มที่ 8 (กุมภาพันธ์ 2453) หน้า 772-773 ในเล่มได้ระบุถึงชาวนาผู้เพาะปลูกบนพื้นที่ระหว่าง 250 และ 600 ไร่ โดยมีผู้ช่วยแรงงานระหว่าง 15 ถึง 25 คน.

⁵⁴ สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (23); สัมภาษณ์: S.Ch.L. (149).

⁵⁵ จาก เรื่องการศึกษา...เรื่องการอพยพ ที่อ้างมาแต่ต้น เราได้รู้ว่า คนงานอพยพที่มาจากภาคอีสานปัจจุบันมีนายหน้าเป็นผู้ไปติดต่อและพามาทางานทำอีกต่อหนึ่ง

⁵⁶ กชข. 5/1 น.3.2 ก/36, จากคำบอกเล่าของนายสีคันธมาต นายสิง นายลี นายอุ่น และนายพลอย

⁵⁷ กชข. 6 บ.2.1/38, พระยาประชาชีพ กราบมิ่งมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 5 มิถุนายน 2454, หน้า 4, แหล่งข้อมูลทั้งหลายเห็นพ้องกันว่า คนงานรับจ้างจะออกเดินทางกลับในวันเดียวกัน (หมายเหตุ: ข้อความในอัญประกาศ แปลจากข้อความภาษาอังกฤษ ไม่ตรงกับข้อมูลใน กชข.-บรรณาธิการ)

⁵⁸ ดูหมายเหตุที่ 56 ข้างต้น. สัมภาษณ์: S.Ch.L. (149) กล่าวไว้ชัดว่าชาวนาไม่ได้จ่ายเงินหรือข้าวของอะไรให้กับนายฮ้อย

⁵⁹ สัมภาษณ์: H.S.Q. (15); Ch.Q.N. (24) เข้าใจว่า นายฮ้อยไม่ได้รับจ้างค่าบ่วยการอันใดจากคนงานรับจ้าง แต่จะได้รับค่าจ้างจากการทำงานเป็นกรรมกรเหมือนคนอื่น ๆ

⁶⁰ กชข. 5/1 น.44.1/40, พระยาฤทธิจักรกัจจกร กราบทูล กรมหมื่นนเรศวร์ฯ, 14 มิถุนายน 2445.

⁶¹ กชช. 5/1 น.3.2 ก/63, พระรัชฎาภิเศก โสภณ กษัตริย์ กรมหมื่นนเรศร์, 6 กุมภาพันธ์ 2449.

⁶² กชช. ร.6 กษ.5/1, พระปฏิบัตินายประสงค์ กรมหมื่นมณฑล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 18 มีนาคม 2454, หน้า 6; และพระยาเพชรภูคา, "รายงานประจำปีของมณฑลนครราชสีมา," เทศาภิบาล ปีที่ 31 เล่มที่ 11 (2474), หน้า 808.

⁶³ Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, p. 105; กชช. 5/1 น.3.2 ก/36, พระยาสุรนารถเสณี กรมหมื่นมณฑล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ, 19 มิถุนายน 2447; และ "A Tragedy in the Paddy Fields," *BT*, 17 Dec. 1907, p. 15.

⁶⁴ กชช. 5/1 น.3.2 ก/36, พระยาสุรนารถเสณี กรมหมื่นมณฑล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ, 19 มิถุนายน 2447; กชช. 5/1 น. 3:2 ก/116, พระยานนทบุรี ถึง เจ้าพระยาอมรรต, 14 พฤษภาคม 2453; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ลำนํ้ามะขามเฒ่า, หน้า 2; และพระศรีพิชัยบริบาล, ตะเวณอีสาน, หน้า 53-54.

ได้มีผู้ให้ข้อสังเกตในทำนองเดียวกันนี้ที่ว่าชาวนา นายจ้างและลูกจ้างต่างหาหนทางจะเอาเปรียบซึ่งกันและกัน ดูตัวอย่างประเทศไทย, การศึกษา...เรื่องการอพยพ, หน้า 88, 92; และ Howard K.Kaufman, *Bangkhuad: A Community Study in Thailand* (Locust Valley, N.Y., 1960), p. 66.

⁶⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, พระราชหัตถเลขา...ลำนํ้ามะขามเฒ่า, หน้า 2; กชช. 5/1 น.3.2 ก/116, พระยานนทบุรี ถึง เจ้าพระยาอมรรต, 14 พฤษภาคม 2453; ได้กระตุ้นให้รัฐสมัยนั้น เข้าไปมีบทบาทควบคุมและจัดให้มีการทำสัญญา เป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อเป็นการทำให้จำนวนแรงงานคนลาวที่มาทำงานในภาคกลางคงมีอยู่เหมือนเดิมต่อไป

⁶⁶ FA 18/5, Van der Heide, "Note in Regard to the Various Particulars of the Irrigation Scheme at Reduced Capacity," 1906, pp. 9-10, ได้คำนวณว่า มณฑลใหญ่ ๆ 6 แห่งที่ผลิตข้าวประกอบด้วยชาวนา 1,560,000 คน และที่นาจำนวน 5,712,832 ไร่ หรือเกือบ 4 ไร่ต่อชาวนา 1 คน ดังนั้นครอบครัวหนึ่ง ๆ เฉลี่ยมี 5 คน ก็จะเพาะปลูกได้บนพื้นที่เกือบ 20 ไร่

⁶⁷ Van der Heide, "Economical Development," pp. 95-96; Van der Heide, *General Report...*, pp. 42-42; และ กชช.5 ก. 9.2/39, "รายงานประจำเดือน," กรกฎาคม 2445, หน้า 5.

⁶⁸ ความพยายามเหล่านี้และโครงการต่าง ๆ เป็นเนื้อหาสาระของบทที่ 7.

⁶⁹ Ingram, *Economic Change...*, p. 87.

⁷⁰ กชช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 87, 3874, คินช์ (Kinch) ถึง ดร.ส.ส. สนิทวงศ์, 4 กุมภาพันธ์ 2438. เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ... หน้า 309-311 อ้างถึงการตั้งบริษัทหนึ่งภายใต้ชื่อเดียวกันในปี 2450.

⁷¹ กชช. 6ก. 5/7, "เรื่องบริษัทขุดคลอง," พระองค์เจ้าสายฯ และ ม.ร.ว.สุพรรณศรี กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 12 กุมภาพันธ์ 2449, หน้า 386-392. เนื่องจาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้รับข้อเสนอตั้งคลองระหว่างช่วง เศรษฐกิจตกต่ำและการขายที่ดินของ ทางบริษัทที่อยู่ในสภาพที่แย่มาก ความสำคัญของข้อเสนอจึงตกไปเพราะทางบริษัทมี เรื่องอื่นที่เร่งด่วน จะต้องทำในอันที่จะรักษาไว้ซึ่งผลประโยชน์ของบริษัทก่อน ผู้เขียนได้กล่าวถึงโครงการที่เสนอและ สภาพเศรษฐกิจตกต่ำไว้ในบทที่ 6

⁷² เรื่องราวของอดัม เสน มีบรรยายไว้ใน "Ploughing by Steam Power," *BT*, 6 May, 1905, p. 7; "Agricultural Methods in Siam," *BT*, 13 Dec. 1907, pp. 2-3; "Rice Cultivation by Machinery," *BT*, 17 June 1908, p. 8; "At Harvest Time," *BT*, 5 Feb. 1913, p. 18; และใน J.C. Barnett, *Report of the First Annual Exhibition of Agricultural and Commerce* (Bangkok, 1910), pp. 53-54.

⁷³ ถัด สิทศกดิ์ สนิทวงศ์ ชุมสาย, ไซคยะควา, หน้า 297, 383-384.

⁷⁴ Barnett, *Annual Exhibition*, pp. 52-53, รูปภาพโลหน้า 52.

⁷⁵ Barnett, *Annual Exhibition*, หน้า 56 ได้ระบุถึงไถไอน้ำที่ใช้ทำนาใน เขตรังสิต โดยบริษัท Messrs. Behn Meyer และดู เจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 305-314. และ "Agricultural Machinery in Siam," *BT*, 26 May, 1909, p. 18. มีผู้พูดถึงพัฒนาการของผานเหล็กกล้าจาก เยอรมันไว้ใน "Crop Prospects," *BT*, 24 June, 1912, p. 11; และ "Ploughs for Siam," *BT*, 10 May 1913, p. 7.

⁷⁶ "Machinery in Rice Cultivation," *BT*, 27 Feb. 1909, p. 6.

⁷⁷ "Paddy Prospects," *BT*, 19 July 1911, p. 14.

⁷⁸ Graham, *Siam*, vol. II, pp. 18-19.

⁷⁹ Ingram, *Economic Change...*, p. 69.

⁸⁰ Sanitwongse, *Rice*, pp. 8-9.

⁸¹ หลวงรัฐวิตรวิบูลย์, "วิธีทำนา," หน้า 773; "Government and the Landlords," *BT*, 6 Aug. 1912, p. 14; สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (36, 38-41, 67, 69).

⁸² W.A. Graham, *Siam*, (1st edition), p. 298.

⁸³ ดูหน้า 36-37 ข้างต้น.

⁸⁴ กชช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 92, 4014, เจ้าพระยาเทเวศร์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 27 ตุลาคม 2445, หน้า 7-8.

⁸⁵ เพิ่งอ้าง, หน้า 8. ผลกาไรจะแตกต่างกันออกไปทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าเจ้าของนาหรือผู้เช่า เป็นผู้เสียภาษีที่ดิน

⁸⁶ สัมภาษณ์: S.Ch.L. (101, 147).

⁸⁷ ผู้ใหญ่บ้านควรจะได้ตำแหน่งมาด้วยการรับเลือกตั้ง แต่จากจดหมายเหตุพิธีจักรกัศจักรที่มีถึงกรมพระนริศฯ ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ข้าราชการระดับตำบลและจังหวัด เป็นผู้เลือกผู้สมัครและให้ชาวบ้านรับรองที่หลัง ทั้งสองกรณีที่กล่าวถึงในเอกสารนี้ผู้ใหญ่ที่ได้รับการแต่งตั้งปรากฏว่าเป็น "นายกอง" ของเจ้าที่ดินรายใหญ่ ในท้องถิ่นเดียวกันจากหลักฐาน สัมภาษณ์: S.Ch.L. (101, 147) พบว่า ผู้ใหญ่บ้านในตำบลหนองเสือ จังหวัดชัยภูมิก็เป็นนายกองให้กับเจ้านายบางพระองค์

⁸⁸ กช. กส.3.1/11, "รายงานกรมการตรวจได้ส่วน เรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต ร.ศ.125," 4 พฤษภาคม 2449, หน้า 3.

⁸⁹ ดูหน้า 139-140.

⁹⁰ เรื่องราวดังกล่าวได้มาจาก กช. 5 กษ. 3.2/28, กรมหมื่นนราธิปฯ ถึง พระยาอภัยราชา, 30 เมษายน 2441.

บทที่ 6

ทศวรรษ 2433 : คนไทยและคนจีน ในระบบเศรษฐกิจแบบเปิดกว้าง

ทศวรรษ 2433 เป็นทศวรรษแห่งความรุ่งเรืองอันเป็นยุคที่น่าตื่นตะลึงของการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วและโอกาสที่กำลังขยายตัว คนไทยได้รับหีบฉวยโอกาสเหล่านี้อย่างกระตือรือร้นทั้งในฐานะผู้เพาะปลูกอิสระ แรงงานอพยพ เจ้าที่ดินและนักปรับปรุงที่ดิน การขยายตัวไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่การเพาะปลูกข้าวเท่านั้น ความเจริญรุ่งเรืองของการค้าข้าวได้ก่อโอกาสทางเศรษฐกิจที่ใหญ่โตมากกว่ากิจการข้าวและครอบคลุมเศรษฐกิจภาคกลางทั่วทั้งภาคอุตสาหกรรมดังเช่น การขนส่งและการก่อสร้างก็ได้รุ่งเรืองขึ้นในช่วงนี้ แต่ที่ได้รับผลสะท้อนโดยตรงก็คือ โรงสีข้าวและธุรกิจเหล่านี้

การสีข้าว

ในระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม การสีข้าวเป็นธุรกิจที่มีอยู่โดยจำกัดมาก บ้านแต่ละหลังมักจะสีข้าวกินเอง รวมทั้งแม่แต่บ้านที่ไม่ได้ปลูกข้าว¹ และการส่งข้าวออกมีน้อยมาก ข้าวที่ส่งออกจำนวนน้อยที่สีโดยโรงสีที่ใช้มือขนาดเล็ก โรงสีเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นของคนจีนและดำเนินการโดยคนจีน ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ และเมืองที่เป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญ ดังเช่นอยุธยา โรงสีเหล่านี้มักไม่พึ่งคนกลาง โดยรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาแล้วสีขายผู้บริโภคโดยตรง นอกจากนี้ รัฐบาลยังทำโรงสีเองซึ่งเรียกว่า โรงสีหลวงเพื่อสีข้าวสำหรับการค้าของรัฐ และสำหรับเลี้ยงดูทหารและข้าราชการเต็มเวลา²

โรงสีที่ใช้พลังงานแห่งแรกของกรุงเทพฯ สร้างในปี 2401 ในต้นทศวรรษ 2433 มีโรงสีในกรุงเทพฯ 25 แห่ง และเพิ่มเท่าตัวในสองทศวรรษต่อมา³ ในช่วงเวลานี้มีการพัฒนาทางด้านเทคนิคของการสีข้าวอย่างสำคัญ อาทิเช่น เจ้าของโรงสีได้ปรับปรุงกำลังการผลิตในการสีข้าวขาวจัด และเริ่มติดตั้งอุปกรณ์ที่ทำให้สามารถใช้เกลบเป็นเชื้อเพลิงแทนเชื้อเพลิงชนิดอื่นที่แพงกว่าได้⁴ ผู้สังเกตการณ์ในสมัยนั้นรู้สึกประทับใจกับการเพิ่มขึ้นของจำนวนโรงสี และจวบจนกระทั่งทศวรรษ 2433 บางคนเริ่มวิตกว่า ธุรกิจนี้ขยายตัวเร็วเกินไป ในปี 2426 มีการให้เหตุผลว่าที่เจ้าของโรงสีไม่ได้กำไรในปีนั้นเพราะ “การเพิ่มขึ้นของ

จำนวนโรงสี⁵ ในปี 2434 มีการเสนอว่า โรงสีที่มีอยู่สามารถที่จะสีข้าวได้ถึงสามเท่าของผลผลิตทั้งปี⁶ ในปี 2435 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* กำหนดว่า ความสามารถในการสีข้าวทั้งประเทศเพิ่มขึ้นมากกว่าเท่าตัวในช่วงเวลา 3 ปี แต่คำเตือนที่ว่า “ถ้าไร่นาจำนวนมากอย่างในอดีต...คงจะไม่ได้พบอีกเป็นระยะเวลานาน...”⁷ ไม่มีใครสนใจ การประมาณการและการคาดการณ์ครั้งนี้เป็นเรื่องของธุรกิจการสีข้าวเรื้อรามา นับตั้งแต่ครั้งนั้น⁸

การสีข้าวยังคงเป็นรูปแบบการลงทุนที่น่าสนใจที่สุดในภาคกลางของไทย ในขณะที่การแข่งขันในกรุงเทพฯ มีมากขึ้นนั้นก็ได้มีการสร้างโรงสีในเมืองแถบที่มีการปลูกข้าว ในต้นทศวรรษ 2433 มีหลักฐานกระจัดกระจายที่แสดงให้เห็นว่า มีการตั้งโรงสีใช้พลังงานในจังหวัดต่าง ๆ ในภาคกลางของไทยแล้ว ปี 2435 ฉะเชิงเทรา มีโรงสีที่ดำเนินงาน 3 โรง ปี 2437 มีการวางแผนสร้างโรงสีใช้พลังงานแห่งแรกในจังหวัดราชบุรี⁹ โรงสีทวีจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างน้อยที่สุดเมืองขนาดย่อมที่เป็นตลาดค้าขาย 10 เมืองต่างก็มีโรงสีของตนเองภายในปี 2453 ที่จังหวัดอยุธยาแห่งเดียวมีโรงสีนับจำนวนได้ถึง 17 แห่งในปี 2459¹⁰

ชาวยุโรปเป็นผู้นำและเป็นเจ้าของโรงสีในระยะแรก ๆ แต่ในทศวรรษ 2433 ชาวจีนก็เข้าแทนที่ชาวยุโรป¹¹ รวมทั้งคนไทยจำนวนหนึ่งดูเหมือนจะเข้าไปมีบทบาทที่สำคัญ ไม่ใช่ในฐานะคู่แข่งเท่านั้น แต่ยังเป็นหุ้นส่วนของนักลงทุนชาวจีนอีกด้วย พ่อค้าอังกฤษในกรุงเทพฯ เขียนไว้ในปี 2437 ว่า “โรงสีข้าวเป็นกิจการที่เจ้านายและพวกขุนนางสยามนิยมลงทุนกัน” และเขายังได้ให้ข้อสังเกตอีกด้วยว่า คนไทยกลุ่มเดียวกันนี้เองที่ได้ให้เงินทุนแก่คนจีนในการลงทุนเกี่ยวกับโรงสี¹² บทบาทของคนไทยยุคแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องเกี่ยวกับการเติบโตของโรงสีในต่างจังหวัด แต่ยังไม่มีการค้นคว้าในเรื่องนี้อย่างละเอียด ผู้เขียนสามารถสำรวจได้ค่อนข้างผิวเผินเฉพาะในจังหวัดอยุธยาเท่านั้น ในศูนย์กลางการค้าหลาย ๆ แห่งในอยุธยา มีโรงสี 7 โรง ที่ตั้งขึ้นโดยนักลงทุนชาวไทยในช่วงปีท้าย ๆ ของกลางพุทธศตวรรษที่ 25¹³ โรงสีแห่งหนึ่งในจำนวนนั้น สร้างขึ้นโดยพระยาอภัยพิพาทกษา ผู้พิพากษากรุงเทพฯ ที่ถูกแต่งตั้งให้ไปรับราชการในระบบศาลต่างจังหวัด พระยาอภัยพิพาทกษาและภริยาได้ดำเนินธุรกิจโรงสีเป็นเวลาหลายปีก่อนที่จะประสบความล้มเหลวในทศวรรษ 2453 ซึ่งสาเหตุอาจเนื่องมาจากเป็นช่วงเวลาที่พระยาอภัยพิพาทกษากลับไปยังกระทรวงยุติธรรมในกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง¹⁴ โรงสีแห่งที่สองสร้างขึ้นในตัวเมืองอยุธยาเอง โดยกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ซึ่งดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลในมณฑลอยุธยาในทศวรรษ 2433 โรงสีของกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ได้ผลิตข้าวหนึ่งเพื่อส่งออก โดยเฉพาะข้าวชนิดนี้เป็นที่นิยมกันในตลาดเอเชียได้ แต่ไม่ใช่ในประเทศไทย โรงสีนี้ประสบความสำเร็จอย่างประจักษ์ชัด แต่ภายหลังเมื่อประสบหายนะจากไฟไหม้ในทศวรรษ 2453 ก็ไม่ได้มีการสร้างขึ้นใหม่¹⁵

คนไทยมีบทบาทสำคัญในช่วงแรกเริ่มที่มีกิจการโรงสีทั้งในฐานะที่เป็นผู้ลงทุนและเป็นเจ้าของมากกว่าในฐานะผู้จัดการ แต่ในบั้นปลายกลับถูกคนจีนเข้าครอบครอง¹⁶ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า การประสบความสำเร็จในการสีข้าวขึ้นต้องการความรู้ที่เฉพาะเจาะจง รวมทั้งการมีเส้นสายความสัมพันธ์ติดต่อกันภายในวงการ ความสัมพันธ์ที่แท้จริงในการค้าระหว่างไทยกับจีนตั้งแต่ดั้งเดิม เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนจีนในประเทศจีนกับคนจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองไทย โดยเหตุที่การขยายตัวของการส่งข้าวออกมุ่งไปยังจีนและสิงคโปร์เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น ความสัมพันธ์แบบการค้าสมัยก่อนยังคงมีต่อมา และถูกนำมาใช้ในการ

ค่าข้าวด้วยเช่นกัน¹⁷ ความมั่นใจจากความสัมพันธ์อันยาวนานของตลาดที่นำซื้อถือได้ไม่มากนักน้อยนี้ รวมทั้งระบบการช่วยเหลือกันในปีที่ตกต่ำ ทำให้เจ้าของโรงสีและพ่อค้าสามารถทนการเสี่ยงกับการสูญเสียในระยะสั้น ๆ ซึ่งคนไทยไม่สามารถทำได้ หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้ให้ข้อสังเกตในปี 2446 เกี่ยวกับเจ้าของโรงสีชาวจีนที่เต็มใจสูญเสียผลประโยชน์จำนวนมากในระยะเวลาสั้น ๆ เพื่อรักษาสัญญาที่ทำไว้กับคู่สัญญาการค้าเก่าแก่ การแข่งขันซื้อข้าวเพื่อส่งให้คู่สัญญามีผลให้ราคาข้าวภายในประเทศสูงกว่าระดับที่ถูกกำหนดโดยตลาดสากล

“...ในความเป็นจริง (บรรณาธิการ *Times* รายงาน) เป็นที่รู้กันว่า ผู้ส่งข้าวชาวจีนรายใหญ่ขาดทุนอย่างมาก (เมื่อเดือนที่แล้ว) แต่คนเหล่านี้ก็มีวิธีการในการดำเนินธุรกิจของตนเอง พวกเขาดำเนินธุรกิจมาจนถึงระดับที่ว่า เขาจะรู้ว่าจะต้องประสบการขาดทุนจำนวนมาก เพื่อรักษาสายใยความสัมพันธ์เอาไว้ ด้วยความหวังว่าเขาจะได้ทุนคืนในอนาคต เมื่อราคาข้าวกลับสูงขึ้น”¹⁸

นี่เป็นอาชีพที่ยากสำหรับคนไทยที่จะเข้าถึง เจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) เป็นผู้ที่หนึ่งที่ได้พยายาม และลูกชายของท่านต่อมาได้ทบทวนความทรงจำถึงความล้มเหลวว่า

“...สำหรับโรงสีของท่านเอง ครั้งแรกท่านซื้อข้าวสีเอง และให้น้องชายของท่าน (ภายหลังเป็นพระยาราชภพ-บริหาร) เป็นผู้จัดการ แต่ท่านมาได้สักหน่อยเห็นว่าการค้าข้าว ไม่ใช่ของง่ายอย่างคิดเพราะเป็นการค้าที่เก่าและใหญ่โต เล่ห์เหลี่ยมเอารัดเอาเปรียบกันจึงมีมากมายขึ้นตามขนาดและอายุของกิจการ จำต้องอาศัยความชำนาญและพวกพ้องที่ไวใจได้มาก ๆ...”¹⁹

ภายหลังที่ได้เข้าไปเกี่ยวพันโดยตรงกับกิจการโรงสีที่ไม่ได้กำไรในช่วงสั้น ๆ เจ้าพระยาวรพงษ์-พิพัฒน์ก็ตระหนักด้วยความผิดหวังว่าจะเป็นการดีกว่า หากเขาจะเอาโรงสีไปให้ผู้มีประสบการณ์ในทางธุรกิจมากกว่าเขา ในช่วงทศวรรษ 2438 วิธีการเช่นนี้เป็นเรื่องที่กระทำกันเป็นปกติทีเดียว ในทศวรรษถัด ๆ มา ชาวจีนมีบทบาทมากขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในฐานะเจ้าของและนายทุน ในขณะที่บทบาทของคนไทยลดลงเรื่อย ๆ²⁰ ประเด็นนี้จะเห็นได้ชัดจากกรณีของพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์

ดังที่เราได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 และ 5 กรมหมื่นนราธิปฯ ให้ความสนใจเป็นอย่างมากทั้งโครงการพัฒนาที่ดินและการทำไร่ไถนา นอกจากนี้ท่านยังได้ลงทุนทำป่าไม้สัก สร้างทางรถราง ทางรถไฟ ตลาดศูนย์กลางในตำบลรังสิต²¹ และที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของเรามากที่สุด คือ การสร้างโรงสีริมคลองรังสิต ซึ่งสร้างเสร็จและพร้อมที่จะเปิดในปี 2441 แต่ค่าใช้จ่ายในการสร้างโรงสีทำให้เงินทุนที่เป็นเงินสดลดลงจนจำเป็นต้องขอยืมเงินจากพระคลังข้างที่ เพื่อให้มีเงินทุนเพียงพอสำหรับค่าใช้จ่ายในการดำเนินงานระยะแรก²² เอกสารเกี่ยวกับเรื่องนี้ไม่สมบูรณ์ แต่ดูเหมือนว่า ได้มีการให้กู้ยืม เพราะโรงสีได้ดำเนินงานในปีต่อ ๆ มา ดังนั้น ในปี 2446 กรมหมื่นนราธิปฯ ได้ขอกู้เงินจากพระคลังข้างที่อีกครั้งหนึ่งเป็นจำนวนเงิน 128,000 บาท โดยเอาโรงสีและทรัพย์สินอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องราคาประมาณ 200,000 บาทประกันไว้ที่น่าสังเกต คือ เงินกู้งวดใหม่นี้ถูกนำมาใช้เพื่อจุดประสงค์ที่แตกต่างกันไป เพื่อให้กรมหมื่นนราธิปฯ สามารถผละจากกิจการโรงสีเพื่อก้าวเข้าสู่ธุรกิจใหม่ คือ การสร้างทางรถไฟ กรมหมื่นนรา-

ธิปฯ ได้ให้ข้อสังเกตในข้อเรียกร้องของท่านว่า การทำโรงสีได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าเป็นกิจการที่กินเวลาและยากลำบากกว่าและมีกำไรน้อยกว่าที่คาดคิด ท่านพบว่า การที่ไม่มีเรือของตนเองและไม่มีตัวแทนตามท่าต่างประเทศ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ที่จะแหวกวงเข้าไปในธุรกิจประเภทนี้ได้ ดังนั้น กรมหมื่นนราธิปฯ จึงทำสัญญาให้เช่าโรงสีแก่บริษัทคนจีน ซึ่งมีทั้งเครื่องมือสำหรับการขนส่งอย่างเพียงพอและตัวแทนการค้าต่างประเทศ กรมหมื่นนราธิปฯ บันทึกอีกด้วยว่า ท่านไม่สามารถหากรรมกรและบุคลากรที่ทำหน้าที่ควบคุมที่วางใจได้สำหรับดำเนินงานโรงสี และนอกจากนี้กรรมกรโรงสีส่วนใหญ่เป็นคนจีน จึงคาดหมายว่า การจัดการแบบคนจีนจะประสบความสำเร็จมากกว่า²³

ไม่ว่ากรมพระคลังข้างที่จะตกลงใจอย่างไรก็ตาม ก็ไม่มีการบันทึกไว้ในเอกสารที่มีอยู่เช่นเคย ดูเหมือนว่าไม่มีการให้กู้ยืมกัน เพราะในปี 2447 กรมหมื่นนราธิปฯ ได้ขายโรงสีและห้องแถวจำนวนมากแก่นักธุรกิจชาวจีนคนหนึ่งเป็นเงิน 128,000 บาท²⁴

การตลาดข้าว

ในหลาย ๆ ด้าน พัฒนาการของการค้าข้าวดำเนินควบคู่ไปกับกิจการโรงสี ในระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมเช่นนั้น เกษตรกรผู้ซึ่งผลิตผลผลิตส่วนเกินเพื่อขาย มักจะเป็นผู้วางตลาดเอง ชาวบ้านสูงอายุในปัจจุบันจะเล่าถึงความหลังเมื่อครั้งที่ตนบรรทุกข้าวที่สีแล้วใส่เรือ หรือหากไม่สามารถไปทางน้ำได้ ก็บรรทุกบนเกวียนเทียมโค เพื่อนำไปยังตลาดที่ใกล้ที่สุด²⁵ นายเอช.วอริงตัน สมิธ (H. Warington Smyth) ได้ให้ข้อสังเกตไว้เมื่อทศวรรษ 2433 ว่า “ชาวนาได้นำข้าวลงมา (ยังกรุงเทพฯ) โดยเรือของตนเอง..”²⁶ บทบาทของพ่อค้าคนกลางเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาดังกล่าว และเป็นขั้นตอนในการพัฒนาที่พอมองเห็นอย่างกว้าง ๆ ดังนั้น ในปี 2446 ข้าราชการผู้หนึ่งในนครชัยศรีได้บรรยายความผสมผสานของระบบตลาดแบบเก่ากับแบบสมัยใหม่ที่ยังคงมีอยู่ในขณะนั้นว่า

“...ผู้ซึ่งกระทำนาเมื่อได้เก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวแล้วเสร็จแล้ว ทีมเรือได้บรรทุกนำเข้ามาขายในกรุงเทพฯ บ้าง ที่ไม่มีเรือได้จำหน่ายอยู่แต่เฉพาะที่บ้านเรือนของตนบ้าง และที่ได้รับเงินล่วงหน้าของพ่อค้าก่อนเวลาที่ได้เก็บเกี่ยว เมื่อทำการเก็บเกี่ยวเสร็จแล้ว นำผลผลิตข้าวมาส่งถึงท่าเรือ”²⁷

พ่อค้าในระยะแรก ๆ หลายคนเป็นเกษตรกรที่ทำหน้าที่เป็นผู้ประกอบการค้าเพียงเพื่อหวังรายได้จากการทำไร่ไถนาด้วยการมีส่วนร่วมในการค้าข้าว ยกตัวอย่างเช่น ชาวนาคนหนึ่งในอำเภอผักไห่ ได้ซื้อข้าวที่เหลือของเพื่อนบ้านของเขาและลำเลียงมันลงมาพร้อมกับข้าวของเขาที่กรุงเทพฯ เขาได้ขายข้าวให้กับโรงสี และได้ซื้อสินค้าพวกมะพร้าวและอื่น ๆ เพื่อนำกลับไปขายที่ผักไห่²⁸

ในขณะที่เศรษฐกิจขยายตัวนั้น บทบาทของพ่อค้าคนกลางเต็มเวลาที่ไม่ได้ทำไร่ไถนาก็เพิ่มมากขึ้น สิ่งหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงบทบาทที่เพิ่มขึ้นของพวกเขา คือ มีเสียงตำหนิวิจารณ์วิธีการค้าขายของพวกเขา ข้อถกเถียงเหล่านี้ปรากฏอย่างเด่นชัดเป็นครั้งแรกในทศวรรษ 2433 และยังคงปรากฏอยู่เนื่อง ๆ ในทศวรรษต่อ ๆ มา คำวิจารณ์เป็นไปในทำนองที่ว่า ในฐานะที่เป็นชนชั้นที่ไม่ได้ทำการผลิต คนกลางได้เอารัดเอาเปรียบเกษตรกรและเจ้าของโรงสีและหากำไรจากความสูญเสียของคนทั้งสองกลุ่มนี้ และเศรษฐกิจจะ

เติบโตได้อย่างต่อเนื่องและเพียงธรรมชาติต่อเมื่อมีการกำจัดคนกลางออกไปได้โดยสิ้นเชิง²⁹ แต่ละในความ เป็นจริงความพยายามที่จะประกอบการค้าโดยไม่มีคนกลางประสบกับความล้มเหลวหลายครั้ง³⁰ นี่เป็น สิ่งสะท้อนให้เห็นความสำคัญของพ่อค้าคนกลางที่มีต่อเศรษฐกิจและขอบเขตที่เกษตรกรและเจ้าของโรงสี ต้องพึ่งคนกลาง ในขณะที่เจ้าของโรงสีและผู้ส่งออกต่าง ๆ ต้องพึ่งพาและเสนอซื้อข้าวจำนวนสม่ำเสมอ เพื่อขายให้แก่ต่างประเทศตามสัญญา เป็นที่เห็นได้ชัดว่าพ่อค้าคนกลางเท่านั้นที่สามารถกระทำนี้ได้ ด้วยการล่องเรือไปตามลำน้ำสายใหญ่และลำคลองที่อยู่ห่างไกล พ่อค้าคนกลางสามารถรวบรวมซื้อข้าวจาก ชาวนามากมาย บรรทุกในกองเรือของตนถึง 4 หรือ 5 ลำ เมื่อเรือต่าง ๆ บรรทุกข้าวจนเต็มเขาก็จะล่อง เรือลงมายังกรุงเทพฯ บ่อยครั้งที่เดียวที่เขาจะซื้อสินค้าเพื่อมาขายให้แก่เกษตรกรที่อยู่ห่างไกลตอนขากลับ ในช่วงทศวรรษ 2438 มีการนำเรือโยงกลไฟมาใช้ในเส้นทางน้ำที่สำคัญ ๆ และเรือกลไฟเหล่านี้อาจลากเรือ โยงที่บรรทุกข้าวถึง 20 ลำ เป็นแถวมุ่งหน้าสู่โรงสีข้าวในกรุงเทพฯ³¹ ดังนั้น ในแง่หนึ่ง กลุ่มพ่อ ค้าคนกลางผู้ขยันและเติบโตนี้สามารถเข้าไปถึงแหล่งปลูกข้าวไกล ๆ และสามารถดูดซับข้าวจำนวนมาก เพื่อนำมาขายมากกว่าโรงสีขนาดใหญ่ในเมืองเสียอีก แต่ในอีกแง่หนึ่ง กิจการของพ่อค้าคนกลางมีขนาด ใหญ่เพียงพอที่จะทำให้กำไรมากกว่าการประกอบการขนาดเล็กของเกษตรกรแต่ละบุคคลที่ลำเลียงพืชผล ของตนไปยังตลาด

ในขณะที่เศรษฐกิจเติบโตขึ้น บทบาทของชนชั้นกลางเริ่มมีการแยกแยะและมีลักษณะซับซ้อนมาก ขึ้น ยกตัวอย่างเช่น พ่อค้าผู้ซึ่งขนส่งข้าวจากนาในชนบทสู่โรงสีในกรุงเทพฯ มักถูกบีบให้ดำเนินงานผ่าน พ่อค้าคนกลางไม่ในช่วงต้นสุดก็ในช่วงปลายสุดของการประกอบการ กล่าวคือ พวกเขาจะซื้อข้าวจากพ่อ ค้าท้องถิ่น ซึ่งซื้อข้าวมาจากเกษตรกรและนำไปขายในกรุงเทพฯ แต่มิได้ขายโดยตรงให้แก่โรงสี แต่ขาย ให้แก่ตัวแทนที่จะขายให้โรงสีอีกทอดหนึ่ง³² ความซับซ้อนที่เพิ่มมากขึ้นของการค้าข้าวในลักษณะเช่นนี้มี ไร้อะไรที่เราสนใจ เป็นการเพียงพอแล้วสำหรับจุดมุ่งหมายของเราที่จะตั้งข้อสังเกตว่า ทศวรรษ 2438 และทศวรรษ 2443 เป็นช่วงที่ช่องโอกาสทางเศรษฐกิจกำลังขยายตัวและเป็นช่วงที่นักลงทุนชาวจีนเร่งรีบ ที่จะฉกฉวยโอกาสมากกว่านักลงทุนไทย สภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อธุรกิจโรงสีก็มีอิทธิพลต่อธุรกิจการ ค้าข้าวภายในประเทศด้วยเช่นกัน พ่อค้าคนกลางชาวจีนได้รับการหนุนช่วยจากความสัมพันธ์และความเข้าใจ ที่มีกับเจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯ ในลักษณะเดียวกับที่เจ้าของโรงสีชาวจีนในกรุงเทพฯ ได้รับประโยชน์ จากความสัมพันธ์ที่มีกับพ่อค้าในฮ่องกงและสิงคโปร์ ดังที่ผู้สูงอายุชาวไทย ซึ่งประสบความสำเร็จในฐานะ ที่เป็นเจ้าของที่ดินและพ่อค้าข้าวอธิบายว่า พ่อค้าคนกลางชาวจีนเต็มใจยิ่งกว่าพ่อค้าคนกลางชาวไทยที่ จะยอมรับการสูญเสียในระยะสั้น เพื่อที่จะดำรงรักษาความสัมพันธ์กับลูกค้า ซึ่งเป็นการประกันความ สำเร็จในระยะยาว ในขณะที่พ่อค้าคนกลางชาวไทยเลือกวิธีตัดความสัมพันธ์กับโรงสีโดยทันทีมากกว่าที่จะ ยอมขาดทุนในยามที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้³³ ยิ่งไปกว่านั้น พวกเจ้าของโรงสีมักพบว่า การให้เงินล่วงหน้า แก่พ่อค้าคนกลางชาวจีนจะผูกพันและก่อดอกออกผลมากกว่าการติดต่อกับพ่อค้าคนไทย พ่อค้าคนจีนจะรู้ สึกมีพันธะที่จะต้องเสนอขายแก่โรงสีแรกที่ได้ปฏิเสธที่จะซื้อข้าวของเขาอีก ในขณะที่พ่อค้าคนไทย หาก ได้รับการปฏิเสธเช่นนี้ก็พร้อมที่จะนำข้าวไปเสนอขายแก่โรงสีที่เป็นคู่แข่งของโรงสีแรก

กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ ในขณะที่โรงสีข้าวและการค้าขายพัฒนาและซับซ้อนมากขึ้น คนจีนได้ ก้าวเข้ามามีบทบาทในกิจการเหล่านี้มากขึ้น ปรัชญาการณีนี้นั้นส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับการณ์ที่คนจีนมีความรู้

อย่างกว้างขวางกว่าและมีเส้นสายการติดต่อภายในวงการธุรกิจอุตสาหกรรมที่ชาวจีนเข้ามาเป็นเวลานานปีมากกว่า อย่างไรก็ตาม การที่ชาวจีนมีอิทธิพลเหนือกว่าในกิจการโรงสีและการค้านั้นเป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์ใหญ่ คือ การแบ่งแยกแรงงานตามเชื้อชาติระหว่างคนจีนกับคนไทย ในช่วงทศวรรษ 2433 นั้น การแบ่งแยกทางเชื้อชาติเป็นไปอย่างชัดเจน และยังคงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจไทยในทศวรรษต่อมา เราไม่สามารถกล่าวถึงปัจจัยทั้งหมดที่ผู้สังเกตการณ์จำนวนมากได้เขียนอธิบายการแบ่งแยกนี้ได้ แต่เราอาจกล่าวถึงปัจจัยที่สำคัญและถูกกล่าวถึงบ่อยที่สุดอย่างสั้น ๆ

นักเขียนในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของศตวรรษใหม่และช่วงเวลาต่อมา ได้เปรียบเทียบความแตกต่างของสถานการณ์การเพิ่มประชากรแบบทวีคูณในชนบทจีนกับความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติของชนบทไทย และตั้งข้อสังเกตว่า ความแตกต่างทางธรรมชาตินี้นับเป็นเวลาหลายปีมาแล้ว ที่ได้สร้างให้คนจีนมีแรงจูงใจทางเศรษฐกิจในระดับที่สูงกว่าคนไทย³⁴ รวมทั้งได้เสนอว่า สถาบันโบราณในสังคมทั้งสองมีอิทธิพลที่สำคัญ กล่าวคือ ขณะที่คนจีนมีแรงผลักดันให้ก้าวไปสู่ความสำเร็จเพราะมีความรู้สึกมีพันธะผูกพันและจงรักภักดีต่อครอบครัวและญาติพี่น้อง แต่คนไทยกลับถูกปล้นความคิดริเริ่มและความสามารถในการประกอบการ โดยระบบการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งไม่เพียงแต่จำกัดคนไทยไม่ให้เปลี่ยนแปลงอาชีพและถิ่นฐานเท่านั้น แต่ยังกีดกันชาวนาและช่างฝีมือที่มีความชำนาญและมีฝีมือด้วยการควบคุมและกำหนดให้ทำงานเพื่อรับใช้ราชสำนักเท่านั้น³⁵ ท้ายที่สุดนักเขียนบางคนได้ให้เหตุผลว่า พวกคนจีนที่อพยพเข้ามาในเมืองไทยส่วนใหญ่มาจากเขตที่มีการค้าที่รุ่งเรืองทางตอนใต้ของจีน ดังนั้น คนจีนเหล่านี้จึงนำประเพณีปฏิบัติทางการค้าเข้ามาในเมืองไทยด้วย ซึ่งคนไทยน้อยคนนักที่จะมีสิ่งเหล่านี้³⁶ เมื่อเข้ามาอยู่ในประเทศไทย คนจีนเหล่านี้สามารถนำเอาประเพณีทางการค้าของตนมาปฏิบัติได้เป็นอย่างดี แม้ก่อนการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าว ดังที่บาวริงได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในทศวรรษ 2393 ว่า “ธุรกิจที่คึกคักทั้งหมดดูเหมือนจะตกอยู่ในมือของคนจีน”³⁷

ทั้งหมดนี้เป็นประเด็นต่าง ๆ ที่สำคัญ และเป็นประเด็นที่นำมาสู่การอธิบายการแบ่งงานตามเชื้อชาติ อย่างไรก็ตาม เป็นเรื่องสำคัญเช่นกันที่จะชี้ให้เห็นว่า การแบ่งงานนี้เกิดขึ้นอย่างชัดเจนและตายตัวมากในช่วงเวลาที่เรากำลังศึกษา คือ ระหว่างทศวรรษ 2433 และทศวรรษ 2443 ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ ขณะที่ความต้องการข้าวไทยจากต่างชาติยังคงเป็นเหมือนเชื้อเพลิงที่หล่อเลี้ยงบรรยากาศทางเศรษฐกิจอันรุ่งเรืองก่อนช่วงเวลาของการชะงักงันทางเศรษฐกิจระหว่างปี 2448 - 2455 โอกาสต่าง ๆ ในทางเศรษฐกิจอาจจะมากกว่ายุคใด ๆ ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ในขณะที่เดียวกันในทศวรรษ 2433 เราได้เห็นจุดสูงสุดของขบวนการเปลี่ยนแปลงในระบบราชการที่เริ่มต้นตั้งแต่ทศวรรษ 2393 และเป็นการประจวบเหมาะอย่างสำคัญที่การขยายตัวของเศรษฐกิจเกิดขึ้นพร้อมกับการปฏิรูปการปกครองในทศวรรษ 2433 ซึ่งมีแนวโน้มที่จะกำหนดอาชีพคนไทยและคนจีนให้แตกต่างกันออกไป และนี่เป็นแง่มุมที่สำคัญอีกประการหนึ่งของความรุ่งโรจน์ในธุรกิจการค้าข้าว แต่เพื่อที่จะเข้าใจปรากฏการณ์นี้อย่างชัดเจน เราควรมองย้อนกลับไปสั้น ๆ และมองปรากฏการณ์นี้ในกรอบของการเปลี่ยนแปลงทางการบริหารประเทศในช่วงสัก 60 ปี ตั้งแต่ 2393 ถึง 2453 ภาพอย่างกว้าง ๆ นี้จะทำให้เราสามารถเห็นอย่างชัดเจนมากขึ้นว่า เสรีภาพที่จะเข้าไปผูกพันในธุรกิจการค้าที่คนไทยยุคสมัยมีส่วนแต่เก่าก่อนนั้นได้ลดลงมาเมื่อหลายปีมาแล้วได้อย่างไร เพื่อที่จะขยายแง่มุมดังกล่าวนี้ เราอาจจะศึกษาสกุลสนิทวงศ์เป็นกรณีเฉพาะ ด้วยการศึกษาย่างสั้น ๆ

ถึงอาชีพส่วนตัวและหน้าที่ราชการของสมาชิกครอบครัวสนิทวงศ์ที่สำคัญ ๆ ในช่วงเวลามากกว่า 3 ชั่วโมง

สกุลสนิทวงศ์ : อาชีพส่วนตัวและหน้าที่ราชการ

ในเศรษฐกิจของไทยโบราณ ไม่เป็นเรื่องคิดปกติ ที่ข้าราชการในระดับสูงจะเข้ามามีส่วนร่วมในการค้าต่างประเทศ หากเขามีความสามารถส่วนตัว ยกตัวอย่างเช่น ในทศวรรษ 2363 จอห์น ครอฟอร์ด (John Crawford) ทูตชาวอังกฤษแสดงความประหลาดใจที่พบว่า เสนาบดีคนสำคัญคนหนึ่งถึงกึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องการค้า ครอฟอร์ดได้บันทึกด้วยน้ำเสียงดูหมิ่นว่า *“ทักษะของเขาเหมือนกับพ่อค้าที่ขายของไม่ใช่ข้าราชการเอาเสียเลย”*³⁸ ในทำนองเดียวกันเมื่อสมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงนิพนธ์ชีวประวัติของเสนาบดีคนหนึ่ง ก็ทรงยกย่องชมเชยความขยันหมั่นเพียรในหน้าที่การงานและเพิ่มเติมว่า *“เมื่อว่างจากราชการก็ค้าวิธีการค้าขาย พยายามต่อเสนาแก่แต่งออกไปค้าขายยังเมืองจีน”*³⁹ ไม่เป็นที่รู้อย่างแน่ชัดว่ามีกรณีดำเนินการในธุรกิจนี้อย่างไรบ้าง แต่ดูเหมือนว่าคนไทยได้ให้ชาวจีนเป็นผู้จัดการในเรื่องต่าง ๆ และบุคลากรที่ทำหน้าที่ในทะเลส่วนใหญ่ก็เป็นคนจีน

ขุนนางไทยกับพ่อค้าคนจีนยังได้ร่วมมือกันดำเนินงานในธุรกิจอื่น ๆ ซึ่งมีลักษณะเป็นงานของรัฐบาลมากกว่างานส่วนตัว งานเหล่านี้ประกอบด้วยการที่รัฐบาลให้เหมาผูกขาดการเก็บภาษี ผลผลิต แรงงานเกณฑ์ และการค้าของหลวงอีกด้วย ขุนนางและเจ้านายไทยยังคงควบคุมการลงทุนในกิจการสาธารณะส่วนใหญ่ และเป็นผู้ตัดสินใจในนโยบายอย่างกว้าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น ไม่ว่าจะเป็นการกำหนด การให้ดำเนินต่อไป หรือการยกเลิกการผูกขาดที่เคยให้ไว้ก็ตาม หรือเรือหลวงลำใดควรนำไปทำการค้าในประเทศใดในปีใด ผู้ร่วมงานชาวจีนรับผิดชอบในการจัดการเกี่ยวกับกิจการเหล่านี้เป็นส่วนใหญ่ และมักมีข้อเสนอเกี่ยวกับการผูกขาดและการเสียภัยทางการค้าใหม่ ๆ ⁴⁰รายได้จากการดำเนินธุรกิจเหล่านี้มอบให้กับข้าราชการในกรมกองต่าง ๆ ตามประเพณีที่ปฏิบัติกันมานานนับศตวรรษ ข้าราชการที่เกี่ยวข้องยังต้องรับผิดชอบในหน้าที่การงานบางอย่าง แต่รายได้ที่เขาได้รับมีการลงบัญชีไว้อย่างหละหลวมและไม่ลงบัญชีค่าใช้จ่ายเครื่องครุภัณฑ์

ข้าราชการที่สำคัญมักเกี่ยวข้องกับการลงทุนทั้งกิจการส่วนตัวและกิจการของหลวง และเขาก็จะใช้ทั้งเงินหลวงและเงินส่วนตัว การที่ไม่มีบัญชีส่วนกลางหรือการทำบัญชีที่รัดกุม ทำให้ความแตกต่างระหว่างงานส่วนตัวกับงานหลวงบางครั้งมีลักษณะค่อนข้างคลุมเครือ ในบทที่ 2 เราเคยได้กล่าวถึงประเด็นนี้เมื่อเรากล่าวถึงวิธีการหาเงินเพื่อการชูดคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวก

ตอนนี้เราอาจดูบรรพบุรุษของสกุลสนิทวงศ์ที่เริ่มจาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และเป็นทั้งข้าราชการคนสำคัญและพ่อค้าชั้นนำ ในทศวรรษ 2383 กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นคนหนึ่งในหมู่คนหนุ่มจำนวนหยิบมือเดียวที่กระตือรือร้นที่จะยอมรับวัฒนธรรมและสังคมตะวันตก ซึ่งเริ่มแพร่เข้าไปในกรุงเทพฯ แล้ว เขาศึกษาปฏิบัติทางการทหารแพทย์แบบตะวันตก และต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นอธิบดีกรมหมอหลวง⁴¹ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้กลายเป็นเสนาบดีคนสำคัญที่สุดคนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ ในกลุ่มคนหนุ่มนี้ ทั้งท่านยังประสบความสำเร็จทางการค้าอีกด้วย ท่านได้เป็นอธิบดีกรมศุลกากรและ

รับผิดชอบต่อการแลกเปลี่ยนเงินตราสกุลต่าง ๆ ทั้งหมด การมีงานที่เข้าซ้อนกันระหว่างกิจการส่วนตัวกับรัฐบาล ทำให้ท่านสามารถหาอะไรได้จากตำแหน่งเหล่านี้ รวมทั้งยังมีรายได้จากขบวนเรือสามลำที่ท่านส่งไปค้าขายกับต่างประเทศด้วย⁴²

พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เป็นโอรสกรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่มีบทบาทเด่นที่สุด พระองค์เจ้าสายได้รับการฝึกฝนมาทางการแพทย์เช่นเดียวกับพระบิดา ทำงานเป็นแพทย์ในกองทหารมหาดเล็ก กองทัพบกและเป็นผู้สืบตำแหน่งอธิบดีกรมหมอลหลวงต่อจากพระบิดา⁴³ พระองค์เจ้าสายรับผิดชอบอย่างมากต่อการปฏิรูปและการทำให้กองทัพเรือทันสมัยในรัชกาลที่ 5 แม้ละการที่สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงคุ้นเคยกับภูมิหลังเกี่ยวกับการค้าทางเรือกับต่างประเทศของครอบครัวนี้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งประทับใจกับข้อเสนอแนะของพระองค์เจ้าสาย ในการสร้างเรือกลไฟแบบทันสมัย เมื่อกองทัพเรือได้ยกฐานะเป็นกรมแยกไปต่างหาก พระองค์เจ้าสายจึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่งอธิบดี ดังนั้น ในปี 2429 กองทัพบกและกองทัพเรือจึงรวมกันอยู่ในกระทรวงกลาโหม และพระองค์เจ้าสายได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยเสนาบดีฝ่ายกิจการกองทัพเรือ ในการเขียนชีวประวัติอันเนื่องในโอกาสการถึงแก่อนิจกรรมของท่านในปี 2455 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้ยกย่องพระองค์เจ้าสายว่า “เป็นผู้ก่อตั้งกองทัพเรืออย่างที่เรารู้จักกันนี้”⁴⁴

งานของพระองค์เจ้าสายยังรวมถึงหน้าที่ความรับผิดชอบทางราชการอื่น ๆ อีกด้วย ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่สำคัญที่ได้รับจากรัฐบาลไทย ดังเช่นการเดินทางไปตรวจตรารัฐกลันตัน ซึ่งเป็นรัฐในอารักขาในต้นทศวรรษ 2433⁴⁵ แต่พระองค์เจ้าสายยังได้ทุ่มเวลาส่วนมากให้กับการลงทุนธุรกิจส่วนตัว ในทศวรรษ 2403 พระองค์เจ้าสายได้เริ่มเข้าดูแลผลประโยชน์ทางการค้าทางเรือของพระบิดาเรียบร้อยแล้ว แม้ว่าดูเหมือนพระองค์เจ้าสายจะมุ่งความสนใจไปยังการค้ากับต่างประเทศน้อยกว่าการค้าภายในประเทศและชายฝั่งทะเลก็ตาม กิจการบริเวณสองฝั่งทะเลในอ่าวสยามดำเนินไปอย่างกว้างขวาง รวมทั้งเคยทดลองตั้งกิจการต่อเรือช่วงสั้น ๆ ด้วย⁴⁶ ราวทศวรรษ 2433 ท่านได้เห็นความสนใจมาสู่สิ่งใหม่ ๆ รวมทั้งโรงสี การทำนาทดลองที่ปทุมธานี และบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม⁴⁷

เห็นได้ชัดว่า เช่นเดียวกับพระบิดาของท่าน หน้าที่การงานของพระองค์เจ้าสายก็เฉกเช่นเดียวกับพระบิดาที่เห็นได้ชัดว่า ปนเปกันระหว่างงานของเอกชนกับของรัฐ แต่ยุคสมัยที่กำลังเปลี่ยนไป ในประการแรก สนธิสัญญาที่ทำกับประเทศตะวันตกในทศวรรษ 2393 และทศวรรษ 2403 ได้ยกเลิกการผูกขาดการค้าเข้าและการส่งออกที่มีอยู่⁴⁸ คอนสแตนที วิลสัน เขียนไว้ว่า “ข้าราชการไทยก็ยังคงทำการค้าขายส่วนตัวกับคนจีนและชาวเอเชียอื่น ๆ ด้วยตามเงื่อนไขที่มีอยู่ก่อนหน้านี้”⁴⁹ แต่สนธิสัญญาต่าง ๆ ทำให้การค้าของรัฐสิ้นสุดลง ดังนั้น ความสับสนปนเปว่าธุรกิจใดเป็นของส่วนตัวหรือของหลวงก็ไม่ปรากฏอีกต่อไป นอกไปจากนี้ การปฏิรูปที่สำคัญใน 3 ทศวรรษสุดท้ายของต้นพุทธศตวรรษที่ 25 บางประการ คือ การตั้งพระคลังมหาสมบัติและกรมสารบัญชี ซึ่งในการดำเนินงานต้องมีการจำแนกความแตกต่างระหว่างธุรกิจเอกชนกับของหลวง ของข้าราชการต่าง ๆ อย่างสำคัญ⁵⁰ ท้ายที่สุด เรื่องที่น่าสนใจเรื่องหนึ่งจากการศึกษางานอาชีพของพระองค์เจ้าสาย ได้ช่วยยืนยันข้อไปว่า เมื่อถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 การผนวกรวมงานส่วนตัวกับงานหลวงเข้าด้วยกันเป็นสิ่งที่ยากมากขึ้น

ในปลายทศวรรษ 2423 พระองค์เจ้าสายได้เป็นเจ้าของบริษัทการค้าทางเรือที่สำคัญที่รู้จักกันในชื่อห้างจันทบูรณ์เอเย็นซี ซึ่งดำเนินงานอย่างคึกคัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางการค้าภายในระหว่างจังหวัดต่าง ๆ บริเวณริมฝั่งทางตะวันออกเฉียงใต้กับกรุงเทพฯ แม้ว่าแรกเริ่มทีเดียวกิจการนี้จะเป็นการ “ส่วนตัว” แต่ไม่ช้าต่อมา หลานของพระองค์เจ้าสายได้เล่าในเวลาต่อมาว่า เป็นกิจการ “กึ่งราชการ” ทั้งนี้เพราะการใช้ตำแหน่งของพระองค์เจ้าสายในกองทัพเรือ เป็นเรื่องธรรมดาว่า เมื่อกองทัพเรือหน่วยสำคัญไปตั้งที่จันทบูรณ์ เรือของพระองค์เจ้าสายคงถูกเรียกมาทำงานด้านการลำเลียงเป็นส่วนใหญ่ ในไม่ช้าแบบอย่างของการผสมผสานระหว่างธุรกิจส่วนตัวกับราชการได้ฝังรากลึก กล่าวคือเรือสินค้าของท่านที่แล่นจากกรุงเทพฯ ไปจันทบูรณ์บรรทุกเสบียงส่วนใหญ่ของกองทัพเรือ แต่เมื่อล่องเรือกลับท่านจะซื้อผลผลิตท้องถิ่นที่มีราคาคงเช่นพริกไทยและหนังสัตว์ เพื่อบรรทุกเรือมาขายที่กรุงเทพฯ⁵¹

บริษัทดูเหมือนจะมีความรุ่งเรืองชั่วขณะหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในปี 2432 พระองค์เจ้าสายได้ซื้อเรือแบบยุโรปลำใหม่ ซึ่งท่านได้ตั้งชื่อใหม่เมื่อเรือแล่นถึงลำน้ำไทยว่า ภูเก็ตดิงงา ความสับสนเกี่ยวกับบทบาทที่ชัดเจนของเรือลำนี้เกิดขึ้นในทันทีทันใด ที่สำคัญก็คือความสับสนเกิดขึ้นในจิตใจของชาวยุโรปก่อนคนไทยเองเสียอีก ชาวยุโรปซึ่งมีธุรกิจการค้าบริเวณชายฝั่งทะเลถือว่าเรือภูเก็ตดิงงา เป็นคู่แข่งรายใหม่ที่ที่สำคัญและเรียกชื่อว่า กรมศุลกากรต้องเก็บภาษีในอัตราเดียวกันกับเรือของตน พระองค์เจ้าสายได้ตอบว่า ท่านได้ซื้อเรือลำนี้มาเพื่อตอบสนองความต้องการของทางราชการ ไม่ใช่เพื่อนำไปใช้ส่วนตัว ท่านได้ชี้แจงว่า นับตั้งแต่เรือภูเก็ตดิงงามาถึงก็ได้ทำงานให้ราชการ ไม่ได้ถูกนำไปใช้ส่วนตัว ยิ่งไปกว่านั้น ในช่วงเวลาแห่งการกล่าวหาว่านั้น พระองค์เจ้าสายได้เตรียมนำเรือไปทำงานให้กับหลวงที่รัฐกลันตันอีกด้วย การประนีประนอมกันชั่วคราวระหว่างพระองค์เจ้าสายกับคู่แข่งชาวยุโรปเกิดขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินว่า รัฐบาลจะเป็นผู้จ่ายภาษีให้ก่อน ทั้งนี้เป็นที่เข้าใจว่า พระองค์เจ้าสายจะต้องรับผิดชอบในการจ่ายภาษีเมื่อมีการประเมินภาษีเรือลำนี้ในที่สุด⁵²

ผู้เขียนไม่พบหลักฐานที่กล่าวว่าการนี้มีการจัดการขั้นสุดท้ายอย่างไร บางทีเรื่องทั้งหมดอาจยุติลง 2-3 ปีหลังจากนั้น เมื่อห้างจันทบูรณ์เอเย็นซีไม่สามารถแข่งขันกับชาวยุโรปได้ และต้องปิดกิจการลง⁵³ อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญของเราก็คือ บทบาทที่คาบซ้อนกันระหว่างธุรกิจส่วนตัวกับของหลวงอันเป็นที่ยอมรับกันในสมัยโบราณ และอย่างเป็นที่คาดหมายกันนั้น ได้กลายเป็นอดีตไปแล้ว กระบวนการนี้ยิ่งเปลี่ยนแปลงมากขึ้น ในช่วงชีวิตของคนที่ 3 ของสกุลสนทวงศ์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การปฏิรูประบบราชการเริ่มสร้างผลกระทบใหม่ ๆ ที่สำคัญ

ในขณะที่รัฐบาลดำเนินงานรับผิดชอบในสิ่งใหม่ ๆ นั้น การขยายตัวของระบบราชการทำให้มีความต้องการข้าราชการที่ได้รับการศึกษาอย่างดีจำนวนมาก และรัฐบาลมักรู้สึกอัดอั้นใจเสมอ ๆ จากสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเรียกว่า “การขาดคน”⁵⁴ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้น ข้าราชการไทยผู้สนใจผู้หนึ่งได้เล่าไว้ต่อมาว่า “ทั้งข้าราชการ ทั้งการค้าขายกำลังเจริญ ฝ่ายราชการหัดคนขึ้นได้เท่าไรก็ใช้ราชการหมด ยังไม่พอเสียอีก”⁵⁵

ความต้องการข้าราชการที่มีสติปัญญาความสามารถคงจะมีผลต่อคนไทยที่มีหัวทางธุรกิจเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากกรณีของหลานของพระองค์เจ้าสาย ชื่อ พระยาสิทธิศักดิ์สนทวงศ์ (ถัด สิทธิศักดิ์-สนทวงศ์ ชุมสาย) ในช่วงทศวรรษ 2433 ถัดได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการทางการค้าของพระองค์เจ้า

สายจำนวนหนึ่ง เขาได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ไม่สนใจอาชีพรับราชการ ในปี 2441 ในขณะที่เขากำลังทำงานด้วยการใช้เครื่องจักรทางการเกษตรในนาทดลองของพระองค์เจ้าสายนั้น กรมหลวงราชบุรีฯ ได้ชักชวนให้เขายอมรับตำแหน่งในกระทรวงยุติธรรม พระองค์เจ้าสายคัดค้าน ด้วยการโต้แย้งว่า ลูกชายทั้ง 4 คนของท่านได้เข้ารับราชการไปแล้ว เหลือแค่ถัด ซึ่งเป็นญาติคนเดียวเท่านั้น ที่จะช่วยท่านในการส่วนตัวได้ การปฏิเสธของพระองค์เจ้าสายได้รับการยอมรับชั่วคราว แต่ภายใน 2 เดือน ถัดก็ได้รับข้อเสนออีกเป็นครั้งที่ 2 ครั้งนี้เป็นของกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ซึ่งเสนอให้เขาไปดำรงตำแหน่งเจ้าหน้าที่คนหนึ่งในการปกครองส่วนจังหวัดที่อยุธยา พระองค์เจ้าสายได้ปฏิเสธด้วยเหตุผลเดิม และได้รับการยอมรับอีกครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม หลังจากนั้นไม่นาน ถัดถูกเรียกเข้าเฝ้ากรมหลวงราชบุรีฯ ที่กระทรวงยุติธรรมเป็นการส่วนตัว ท่านเสนาบดีได้ใช้แรงกดดันค่อนข้างมาก ด้วยการอธิบายให้ถัดเห็นคุณค่าของการรับราชการ และเร่งรัดให้เขายอมรับตำแหน่ง ไม่ว่าพระองค์เจ้าสายจะเห็นด้วยหรือไม่ ภายใน 1 สัปดาห์ ถัดยอมแพ้ต่อแรงกดดันนั้น พระองค์เจ้าสายต้องยอมแพ้ และให้อนุญาต แม้ว่าจะเป็นหลังจากที่ถัดได้เข้าทำงานในกระทรวงนั้นแล้วก็ตาม⁵⁶

แรงกดดันดังที่ได้กล่าวนี้เห็นได้ชัดว่าเป็นอุปสรรคอย่างสำคัญต่อคนไทยที่มีความทะเยอทะยานที่จะดำเนินธุรกิจ ถัดได้เข้ารับราชการพลเรือน ทั้งในกระทรวงยุติธรรมและเกษตรราชการเป็นเวลาเกือบ 3 ทศวรรษ ในขณะที่เดียวกัน เขาก็พยายามที่จะทำธุรกิจประเภทต่าง ๆ พร้อมกันด้วย แต่ไม่มีกิจการใดเลยที่จะประสบความสำเร็จอย่างแท้จริง⁵⁷ ดูเหมือนจะเป็นกรณีทั่วไปว่า ในทศวรรษ 2433 คนสามารถเลือกว่าจะมีอาชีพธุรกิจหรือข้าราชการอย่างหนึ่งอย่างใดโดยเด็ดขาด และทางเลือกดังกล่าวนี้จะเห็นได้ชัดจากตัวอย่างของลูกพี่ลูกน้องของถัด คือ ม.ร.ว.สุวพรรณธ และ ม.ร.ว.สะท้าน สนิทวงศ์

ม.ร.ว.สุวพรรณธ ในฐานะที่เป็นลูกชายคนโตของพระองค์เจ้าสาย ได้สืบทอดจารีตธรรมเนียมแห่งวงศ์ตระกูลมาจนถึงชั่วคนรุ่นที่สาม⁵⁸ พระองค์เจ้าสายได้จ้าง ดร.ปีเตอร์ โควัน (Dr. Peter Cowan) มาทำงานด้วย และโควันได้แนะนำว่า ควรส่งคนไทยไปเรียนต่อต่างประเทศคนหนึ่งหรือมากกว่านั้น เพื่อตามโลกได้ทัน ม.ร.ว.สุวพรรณธเป็นคนที่มีโอกาสที่สุดอย่างเห็นได้ชัดเช่นเดียวกับพี่ของเขาอยู่ในกลุ่มคนรุ่นแรก ๆ ที่ได้สมาคมกับชาวต่างประเทศในกรุงเทพฯ ม.ร.ว.สุวพรรณธก็เป็นคนรุ่นแรก ๆ ที่ได้รับปริญญาจากมหาวิทยาลัยตะวันตก ในปี 2415 เขาได้ถูกส่งไปรับการศึกษาที่สก็อตแลนด์ตั้งแต่อายุ 9 ปี และศึกษาต่อที่นั่นเรื่อยมาจนได้รับปริญญาทางด้านการศึกษาจากมหาวิทยาลัยเอดินเบอระ

เมื่อกลับมาเมืองไทยแล้ว ม.ร.ว.สุวพรรณธได้มีผลงานกับพ่อของเขาในหลายด้าน เช่น เป็นนายทหารเรือ เป็นแพทย์หลวงและนักธุรกิจ แต่สิ่งที่ ม.ร.ว.สุวพรรณธสนใจมากที่สุด คือ ธุรกิจ นอกจากบริษัทขุขคลองแลดูนาสยาม เขายังมีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจการโรงสี รถมราง เรือข้ามฟาก และกิจการอื่น ๆ อีกหลายอย่าง⁵⁹ ในขณะที่เดียวกัน เขามีอาจมีเกียรติประวัติเทียบเทียมปูและบิดาในด้านารับราชการรับใช้ราชสำนัก และการที่เขาพอใจที่จะทำงานส่วนตัวมากกว่ารับราชการก็เป็นที่รู้กันดี และมักจะถูกวิพากษ์วิจารณ์เป็นครั้งเป็นคราว ในช่วงเวลานั้น สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ทรงต้องการให้เขาเข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทย แต่ ม.ร.ว.สุวพรรณธปฏิเสธ⁶⁰ อีกครั้งหนึ่งในช่วงรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงกระตุ้นเสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการ คือ กรมหลวงราชบุรีฯ ให้ใช้ประโยชน์จากความรู้ของชาวด้านการเกษตรและชลประทาน ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันของ ม.ร.ว.สุวพรรณธ และพระองค์ยังได้แนะนำ

ให้ใช้วิธีการเข้าหา ม.ร.ว.สุวพรรณอย่างระมัดระวังอีกด้วย ทรงตรัสว่า “แต่อย่างบังคับให้เข้ารับราชการ เพราะแก่ไม่ชอบรับราชการ”⁶¹

ม.ร.ว.สุวพรรณ ได้อุทิศตัวเองกับวงการธุรกิจและการเกษตรกรรม โดยไม่สนใจสร้างความสมดุลระหว่างการทำงานส่วนตัวกับงานหลวง เหมือนดังพระองค์เจ้าสายและกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งสิ่งนี้อาจเป็นเรื่องของความชอบพอส่วนตัวเท่านั้น หรือบางทีอาจเป็นเพราะการศึกษาทางการแพทย์ จากสก็อตแลนด์มิได้ฝึกฝนให้เขาปฏิบัติตามระเบียบพิธีการมากพอสำหรับการเป็นแพทย์ประจำราชสำนัก⁶² อย่างไรก็ตาม การตีความแนวที่สามก็ดูเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ คือ ในขณะที่นั้น เส้นขีดคั่นระหว่างกิจการส่วนตัวกับงานหลวงชัดเจนมากขึ้น เงื่อนไขที่บรรพบุรุษของเขาสามารถรวมกิจการทั้งสองประเภทเข้าด้วยกันได้นั้นได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมาก พอที่จะทำให้ ม.ร.ว.สุวพรรณรู้สึกจำเป็นต้องเลือกสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงนี้กินเวลาภายใน 3 ชั่วคน สนธิสัญญาที่ทำกับนานาชาติในทศวรรษ 2393 และทศวรรษ 2403 ได้วางข้อบังคับและนำมาซึ่งการแข่งขันซึ่งหมายความว่า คนไทยในรุ่นพระองค์เจ้าสายไม่สามารถใช้ประโยชน์จากความได้เปรียบเหมือนอย่างสมเด็จพระหลวงวงศาธิราชสนิทและคนรุ่นร่วมสมัยท่าน กล่าวคือ ในขณะที่สมเด็จพระหลวงวงศาธิราชสนิททรงเกี่ยวข้องกับการค้ากับต่างประเทศ กิจการของพระองค์เจ้าสายกลับถูกจำกัดอยู่กับการค้าภายในประเทศเป็นส่วนใหญ่ พระองค์เจ้าสายยังคงสามารถผนวกกิจการส่วนตัวและของหลวงเข้าด้วยกันได้ ดังที่ท่านกระทำในห้างจันทบูรณ์เอเย็นซี แต่การกระทำดังกล่าวถูกต่อต้าน ดังที่ได้บรรยายไว้ในกรณีพิพาทเกี่ยวกับเรื่องเรือภูเก็ตดิงงา ซึ่งสะท้อนทัศนคติของเวลานั้นที่เปลี่ยนแปลงไป สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้อาจจำกัดโอกาสต่าง ๆ ของ ม.ร.ว.สุวพรรณ อันที่จริง แม้ว่าสมเด็จพระยาติราชวงศ์จะรู้สึกอย่างชัดเจนว่า ม.ร.ว.สุวพรรณ ควรเข้ารับราชการก็ตาม แต่พระองค์ก็ได้ยกย่องอย่างไม่สู้เต็มใจนักที่ ม.ร.ว.สุวพรรณ แยกงานราชการออกจากธุรกิจส่วนตัว⁶³

ในขณะที่ ม.ร.ว.สุวพรรณเลือกอาชีพธุรกิจส่วนตัว ลูกชายคนที่สองของพระองค์เจ้าสาย คือ ม.ร.ว.สะท้าน (เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์) อุทิศชีวิตของท่านให้กับการรับราชการทั้งพลเรือนและทหาร เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ก็เช่น ม.ร.ว.สุวพรรณ ที่ได้รับการศึกษาส่วนใหญ่จากยุโรป ต่อจากนั้น ท่านได้รับราชการเป็นเวลายาวนานในกองทัพ กระทรวงเกษตรฯ และกระทรวงคมนาคม เท่าที่ผู้เขียนทราบเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ไม่มีผลประโยชน์ทางธุรกิจเลย⁶⁴ แม้ว่าทั้ง 2 คนจะมีชาติกำเนิดในลำดับชั้นหม่อมราชวงศ์ ม.ร.ว.สุวพรรณยังคงเป็นที่รู้จักตลอดชีวิตของท่านในลำดับชั้นและชื่อเดิม ในขณะที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ ซึ่งมีหน้าที่การงานราชการเป็นที่รู้จักได้รับยศที่สำคัญ คือ เจ้าพระยา รวมทั้งราชทินนามที่น่าประทับใจอีกด้วย

ในบรรดาคนไทยที่รู้สึกว่าคุณเขาถูกบีบให้ต้องเลือกระหว่างธุรกิจส่วนตัวกับงานรับราชการ ในทศวรรษ 2433 นั้น ส่วนใหญ่ดำเนินตามแบบอย่างเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ด้วยการเข้าสู่ระบบราชการ กล่าวในวงกว้าง ที่เป็นเช่นนี้เป็นผลมาจากการปฏิรูปและการขยายตัวของระบบราชการดังที่เราได้กล่าวแล้ว เป็นสิ่งสำคัญที่ต้องชี้ให้เห็นว่า การปฏิรูปการปกครองมีผลกระทบต่อคนจีนในทางตรงกันข้ามอย่างชัดเจน เนื่องจากระบบราชการที่ปฏิรูปแล้วต้องการบุคลากรมากขึ้น ด้วยเหตุดังนั้น จึงไม่ต้องพึ่งพาอาศัยบริการรับเหมามาตามสัญญาของผู้ประกอบการชาวจีน ดังเช่นที่เคยต้องพึ่งพามาแต่ก่อน ภาย

แต่ละประเภท ซึ่งบัดนี้รัฐบาลดำเนินการจัดเก็บเองโดยตรง ย่อมมีนัยว่า มีการยกเลิกการผูกขาดภาษีอีกประเภทหนึ่งซึ่งแต่เดิมรัฐบาลได้เปิดประมูลให้เอกชนจัดเก็บในตนเองเดียวกัน รัฐบาลในช่วงเวลานั้นได้ยกเลิกการผูกขาดผลผลิตและบริการต่าง ๆ ดังเช่น การพ่นสีและการสูบลึง และเลือกที่จะเข้าไปกำกับกิจการเหล่านี้เองโดยตรง ในขณะที่คนไทยถูกบีบบังคับให้มีอาชีพรับราชการ คนจีนก็ถูกตัดขาดออกจากกิจการผูกขาดต่าง ๆ ทั้งที่ก่อนหน้านี้เป็นสิ่งผูกพันคนจีนกับรัฐบาลในทางอ้อม ดังนั้น คนจีนจึงไม่มีทางเลือกใดอื่น ๆ นอกจากมุ่งดำเนินธุรกิจส่วนตัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงสรุปพัฒนาการต่าง ๆ เหล่านี้ในที่ประชุมเสนาบดีในปี 2450 หลังจากได้มีการถกเถียงถึงการผูกขาดภาษีว่า แต่ก่อนนั้นเป็นเสมือนสถาบันที่ทำให้คนจีนเข้าไปเกี่ยวข้องกับการปกครองของรัฐบาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวต่อไปว่า

“...มาบัดนี้การภาษีอากรเราทำเสียเอง จะปล่อยให้จีนทำบ้างก็แต่ภาษีอากรที่ไม่สำคัญ พวกจีนหันไปทำการค้าขายมีทำโรงสีไฟฟ้าเป็นต้น ห่างเหินไปไม่มีทางเกี่ยวในราชการอย่างใด...”⁶⁵

ชาวจีนโชคดีย่างกระฉ่างชัด ที่ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจในทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 ได้ให้โอกาสอันดีสำหรับการก้าวไปสู่ความสำเร็จ และเป็นที่ยอมรับได้ชัดว่า เป็นเพราะการขยายตัวของระบบราชการ ซึ่งต้องการคนทำงาน ทำให้คนไทยจำนวนมากที่อาจเป็นนักธุรกิจได้ดังเช่น พระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์ไม่สามารถทดสอบความสามารถในทางประกอบการของเขาได้ในขณะนั้น หากช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมนั้นคือ หากช่วงเวลาของการเติบโตทางเศรษฐกิจมาก่อนหรือมาที่หลังการปฏิรูปการปกครอง คนไทยและคนจีนอาจจะแข่งขันกันได้อย่างเท่าเทียมกันมากขึ้นในการหาประโยชน์จากโอกาสทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวนี้⁶⁶ แต่เหตุการณ์สำคัญที่พ้องกันอย่างประจวบเหมาะของทั้งการปฏิรูปการปกครองและการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในยุคสั้น ๆ เดียวกันนี้ ขยายแนวโน้มที่มีอยู่เดิมของการแข่งขันระหว่างคนไทยในระบบราชการกับคนจีนในวงการธุรกิจอย่างมากจนเมื่อปลายยุคดังกล่าวนี้ คือระหว่าง 2448 ถึง 2453 ที่คนไทยเริ่มรู้สึกและเริ่มกังวลผลที่เกิดขึ้น การปฏิรูปที่สำคัญเสร็จสมบูรณ์ลงเมื่อเศรษฐกิจข้าวเริ่มตกต่ำลงอย่างשובชาบหลังปี 2448 และผู้นำไทยได้ประสบกับปัญหาทางเศรษฐกิจร้ายแรงโดยฉับพลัน การถดถอยทางเศรษฐกิจเป็นเรื่องที่เจ็บปวดในตัวเองอยู่แล้ว และยิ่งมาเกิดขึ้นพร้อมกันกับความระส่ำระสายทางเศรษฐกิจและการเมืองในชุมชนจีน เป็นการปลุกคนไทยให้ตื่นตัวมากกว่าการมองเพียงจุดอ่อนทางเศรษฐกิจของคนเท่านั้น ทั้งยังเป็นการชี้ให้เห็นถึงปัญหาในการพึ่งพาคนจีนในทางเศรษฐกิจ ผู้ซึ่งขณะนี้เป็นคนต่างชาติมากขึ้นกว่าที่พวกเขาเคยเป็นมา เนื่องจากการแบ่งแยกทางเชื้อชาติกันมากขึ้น

ถ้าคนไทยตระหนักถึงปัญหาใหม่เหล่านี้ในทันที ก็คงแก้ปัญหาได้แต่เพียงเล็กน้อยในช่วงเวลานั้น ระยะเวลาของโอกาสทางเศรษฐกิจที่สำคัญได้ยุติลงและนักธุรกิจชาวจีน ซึ่งไม่ใช่คนไทยได้พัฒนาขึ้นไปกุมตำแหน่งผู้นำในเศรษฐกิจของชาติ ในบทที่ 7 เราจะวิเคราะห์ถึงการถดถอยทางเกษตรกรรมที่นำเศรษฐกิจไทยไปสู่ภาวะชะงักงัน

เชิงอรรถบที่ 6

¹ ดูเชิงอรรถ 26 และ 27 ของบทที่ 1.

² หนังสือที่อ้างอิงถึงโรงสีแบบดั้งเดิมเหล่านี้ มีอาทิเช่น สงวน อินคง, สิ่งแรกในเมืองไทย (กรุงเทพ, 2502), หน้า 124, 313; Gerini, *Siam*, p.163; Vincent, *Land of the White Elephant*, p.124; สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (52-3) ในข้อมูลที่เป็นประโยชน์ ภาพของโรงสีมือของคนจีนปรากฏอยู่ใน Wright and Breakspear, *Twentieth Century Impressions*, p.149.

³ สงวน, สิ่งแรกในเมืองไทย, หน้า 315-317; Wright and Breakspear, *Twentieth Century Impressions*, p.146; Graham, *Siam*, (1912), p.367; และ "Rice-Growing in Siam," *BT*, 16 April 1892, p.2.

⁴ สงวน, สิ่งแรกในเมืองไทย, หน้า 318-324; Wright and Breakspear, *Twentieth Century Impressions*, pp.146-149. และ "The Siam Rice Trade," *BT*, 17 Sept. 1890, p.2.

⁵ Great Britain, Foreign Office, *Commercial Report by Her Majesty's Agent and Consul-General in Siam for the Year 1883* (London, 1884), p.3.

⁶ "Trade," *BT*, 26 Sept. 1891.

⁷ "Rice-Growing in Siam," *BT*, 16 April 1892, p.2.

⁸ ดูเช่นปี 2442: "A New Rice Mill," *BT*, 26 July 1899, pp.14-15; ปี 2449: "The Trade of Siam," *BT*, 29 Oct. 1906, p.12; สำหรับปี 2473: FA32/10, "Note on Hong Kong Rice Market," p.29; หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ดู ประเทศไทย. กรมการข้าวกระทรวงเกษตร, รายงานจำนวนโรงสีและอาคารเก็บข้าว 2499 (กรุงเทพ, 2500), หน้า 5.

⁹ Child, *Pearl of Asia*, pp.27-28; "Ratburee," *BT*, 28 Nov. 1894, p.3.

¹⁰ Graham, *Siam* (1912), p.367; พระยาโบราณราชธานินทร์, ระยะทางเสด็จประพาสลำน้ำ แม่น้ำน้อย และแม่น้ำใหญ่ มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครสวรรค์ (พระนคร, 2504), หน้า 61; และเอกสารอื่น ๆ เกี่ยวกับโรงสีต่างจังหวัดใน กชช: เพาะปลูก: 27, 544.

¹¹ Charles Stuart Leckie, "The Commerce of Siam in Relation to the Trade of the British Empire," *Journal of the Society of Arts*, vol.42, no.2168 (8 June 1894), pp.651-652; G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand: An Analytical History* (Ithaca, 1957), pp.103-105.

¹²Leckie, "The Commerce of Siam...", p.652.

¹³ข้อมูลเกี่ยวกับโรงสีในอยุธยาได้มาจากการสัมภาษณ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งสัมภาษณ์: H.S.Q. (12).

¹⁴สัมภาษณ์: H.S.Q.(12); สัมภาษณ์: Ch.Q.N.(55); สัมภาษณ์: L.S.B.(8).

¹⁵สัมภาษณ์: H.S.Q.(12); สัมภาษณ์: S.Ch.L.(153); สัมภาษณ์: L.S.B.(7); สัมภาษณ์: Ch.Q.N.(10,54); สัมภาษณ์: Q.H.Q.(6). อาจเป็นไปได้ว่าโรงสีที่ถูกกล่าวถึงใน "Rice Mill for Ayuthia," *BT*, 7 Oct. 1908, p.7 หมายถึงโรงสีของกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์. วิศวกรผลิตข้าวหนึ่งมิลล์ใน Gerini, *Siam*, p.141.

¹⁶ราวปี 2451 รายชื่อเจ้าของโรงสีรายใหญ่ในกรุงเทพฯ ที่รวบรวมโดย Wright and Breakspear, *Twentieth Century Impressions*, pp.149-169. แสดงให้เห็นว่า โรงสีส่วนใหญ่จำนวนมากอยู่ใต้กรรมสิทธิ์ของชาวจีน ดู สงวน, สิ่งแรก..., หน้า 322-323; และ Thailand, *The Rice Industry of Siam*, p.11.

¹⁷Wright and Breakspear, *Twentieth Century Impressions*, p.146.

¹⁸"Editorial," *BT*, 8 Sept.1903, p.13.

¹⁹ม.ล.ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา, ประวัติเจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ (พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2484; พิมพ์ใหม่, พระนคร, 2506), หน้า 65-66.

²⁰จากคำบอกเล่าของชาวอยุธยาที่รู้เรื่องดีผู้หนึ่งกล่าวว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 คนไทยได้ตั้งโรงสีจำนวนมากในจังหวัดอยุธยา แต่มาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 โรงสีส่วนใหญ่ถูกเปลี่ยนมือเป็นของคนจีน สัมภาษณ์: H.S.Q. (12).

²¹Rudivoravan, *Treasured One*, p.59. เกี่ยวกับตลาดของกรมหมื่นนราธิปฯ ใต้ กชช. ร.5.5/1 น.3.2 ก/12, พระฤทธิจักรกัจจกร กราบบูล กรมหลวงนเรศร์ฯ, 3 ตุลาคม 2445, หน้า 4.

²²กชช. ร.5.5 ก.9.4/35, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 21 ตุลาคม 2440. หน้า 37 กล่าวถึงโรงสีที่สร้างในปี 2439 เรื่องราวเกี่ยวกับการจำนองอยู่ใน กชช.ร.5 น.1 ซ/2, กรมหมื่นสมมตฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 10 มิถุนายน 2441.

²³กชช. ร.5 ยธ.5.7/1, "จดหมายเหตุ เรื่องการขอจำนำโรงสีกลไพนานบุญสมบัติ." อาจจะมีพินธ์โดย พระองค์เจ้าสมบัติฯ, มีนาคม 2443.

²⁴บันทึกเกี่ยวกับเรื่องนี้มีอยู่ในเอกสาร กชช.กส.: กรมทะเบียนที่ดิน: 59, 1812.

²⁵สัมภาษณ์: H.S.K.(19); สัมภาษณ์: Q.S.Kh(23); และ กชช.5 ยธ.5.9/7, เกิร์ตส์ (Geertz) ถึง เจ้ากรมรถไฟ, 22 กุมภาพันธ์ 2441, หน้า 1.

²⁶Smyth, *Five Years...*, vol.II, p.273.

²⁷กชช.ร.5 กษ.10/1, พระยาสุนทรบุรี ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 12 กุมภาพันธ์ 2446, หน้า 5.

²⁸ สัมภาษณ์: H.N.Ph. (3).

²⁹ ยกตัวอย่าง, Robert Gordon, "The Economic Development of Siam," *Journal of the Society of Arts*, vol.34, no.1998 (6 March 1891), pp.293-294; และอีก 40 ปีต่อมาใน กชช.กษ.: ล.น., ส.: 5,18:2-3, D.Couper Johnston and Co. to C.P. Badadeb, 16 Dec.1930.

³⁰ "The Miller and the Cultivator," *BT*, 24 Feb.1912, p.7, กล่าวถึงความพยายามในช่วงเวลาสั้น ๆ ที่เจ้าของโรงสีซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง ในปีที่ 8 และ 9 เรา จะกล่าวถึงอย่างสั้น ๆ ถึงข้อเสนอสำหรับการวางกฎเกณฑ์ของรัฐบาล และการจัดพ่อค้าคนกลางค้า ข้าวทั้งสองประการนี้อยู่ในช่วงทศวรรษ 2443 และ 2473.

³¹ ได้มีการศึกษามบทบาทของพ่อค้าคนกลางใน เศรษฐกิจการค้าข้าวที่กำลังพัฒนา รวมทั้งมีข้อมูล เกี่ยวกับ เรื่องนี้ น้อยมาก ภาพอย่างคร่าว ๆ เกี่ยวกับการดำเนินงานทางการค้านี้ ได้จากงานของ Wright and Breakspear, *Twentieth Century Impressions*, pp.145-146; J.Antonio, *Guide to Bangkok and Siam* (Bangkok, 1904), pp.34-35; และบทความ ต่าง ๆ จาก *The Bangkok Times* เช่น "The Miller and the Cultivator," *BT*, 24 Feb, 1912. H.Warington Smyth, *Notes of a Journey on the Upper Mekong, Siam* (London, 1895), pp.1-6 บรรยายลักษณะของเรือไทยประเภทต่าง ๆ อย่างน่าสนใจรวมทั้งเรือที่ใช้ในการค้าขายข้าวด้วย.

³² FA 37/104, "Note on An Organization for the Storage and Transport of Paddy (Silos)," 27 April 1933, pp.1-2.

³³ สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (50). กิจจา วัฒนสินธุ์, "ทำไมคนไทย" เป็นบทความที่มีความเห็น เดียวกัน ในหน้า 71 เขาเขียนว่า "การค้า เป็นงานที่ต้องเสี่ยงต่อการได้กำไรและขาดทุน" เขา กล่าวต่อไปอีกว่า คนไทยชอบลงทุนในสิ่งที่มีความมั่นคงมากกว่า ดังนั้น จึงชอบที่จะลงทุนเกี่ยวกับที่ดิน สิ่งก่อสร้างสำหรับไว้เช่า การให้กู้เงินมากกว่านำไปลงทุนเกี่ยวกับกิจการค้า.

³⁴ Skinner, *Chinese Society...*, pp.91-98; และ "ความอดคัดขัดสนของ ราษฎรในประเทศสยาม เทียบกับต่างประเทศ," ประภอบกสิกรรม ปีที่ 1 เล่ม 6 (ธันวาคม 2454) หน้า 349-362.

³⁵ Skinner, *Chinese Society...*, pp.92-98; กิจจา วัฒนสินธุ์, "ทำไมคนไทย" หน้า 68; ประพัฒน์ วรธนะสาร, ประวัติบุคคลสำคัญในทางการค้า (กรุงเทพฯ, 2499), หน้า 73; ลาวัณย์ โชตตามระ, "ขุนนางพ่อค้า," หนังสือพิมพ์หอการค้าไทย ปีที่ 16 เล่ม 7 (กรกฎาคม 2505), หน้า 57; หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอน," หน้า 38.

³⁶ Skinner, *Chinese Society...*, pp.94-95.

³⁷ Bowring, *Kingdom and People*, vol.I, p.85.

³⁸ Crawford, *Journal of an Embassy*, p.89.

³⁹ สมเด็จพระยามะยาดำรงฯ, ประวัติสังเขปเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) (กรุงเทพฯ, 2504), หน้า 25; ดู Pallegoix, *Description*, vol.1, pp.325-327; ลาวีณย์, "ขุนนางพ่อค้า," หน้า 58-59; และ Wilson, "State and Society," pp.607-611.

⁴⁰ วิธีการค้าโบราณของรัฐและบทบาทสำคัญของการผูกขาดสินค้าเข้าและสินค้าออก มีการกล่าวถึงใน หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอน," หน้า 164-174; สมเด็จพระยามะยาดำรงฯ, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 2, หน้า 282-283; ลาวีณย์, "ขุนนางพ่อค้า," หน้า 58-59; และ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง 'สยามกับพาณิชย์,' ใน เราต่างเป็นท้าว, หน้า 41-42.

⁴¹ สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติสมเด็จพระยามะยาดำรงมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (กรุงเทพฯ, 2471), หน้า 9-10; William L.Cowan, "The Role of Prince Chuthamani in the Modernizing of Siam," *JSS*, vol.55, part 1 (Jan.1967), p.47.

⁴² Wilson, "State and Society," pp.351-352, 374-375, 611-614, 712; และสมเด็จพระยามะยาดำรงฯ, "ประวัติ," หน้า 3.

⁴³ สมเด็จพระยามะยาดำรงฯ, "ประวัติ," หน้า 4; และ "Death of Phra Ong Chao Sai," *BT*, 16 Sept.1912, p.11.

⁴⁴ "Death of Phra Ong Chao Sia," p.11. และสมเด็จพระยามะยาดำรงฯ, "ประวัติ," หน้า 5-6, 8.

⁴⁵ งานที่ได้รับมอบหมายนี้มีกล่าวใน ถัด, ไซคชะตา, หน้า 307-336, และ "The State of Kelantan," *BT*, 2 Nov.1905, p.24.

⁴⁶ ถัด, ไซคชะตา, หน้า 292-294.

⁴⁷ "Death of Phra Ong Chao Sai," *BT*, 16 Sept.1912. p.11; เกี่ยวกับโรงสี มีกล่าวไว้ใน กชช.ร.6 กษ.: 8/3 และใน "Rice Milling Machinery of Siam," *BT*, 20 June 1902, p.4.

⁴⁸ Skinner, *Chinese Society...*, pp.118-119; เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถา," หน้า 52. สำเนาของสัญญาระหว่างไทย-อังกฤษ ฉบับตัวจริงมีอยู่ใน Bowring, *Kingdom and People*, vol.II, pp.216-222.

⁴⁹ Wilson, "State and Society," p.378.

⁵⁰ Wyatt, *Politics of Reform*, pp.52-54.

⁵¹ ถัด, ไซคชะตา, หน้า 293-294, 375-377.

⁵² เอกสารที่เกี่ยวข้องมีอยู่ใน กชช.ร.5 ค.17/2.

⁵³ ถัด, ไซคชะตา, หน้า 293.

⁵⁴Wyatt, *Politics of Reform*, p.256.

⁵⁵เจ้าพระยาธรรมาศดิมมนตรี, "ปารุกถา," หน้า 53. ทศนะที่เหมือนกันดังกล่าวมีสะท้อนใน *Farm and Home: An Introduction to the Idea of Agriculture as a Means of Livelihood Other Than in Government Service* (Bangkok, 1926) ต้นฉบับอาจดูได้ใน FA 37/39. ผู้เขียนคือพระองค์เจ้าสิทธิพร กฤดากร วิกกว่า รวามี 2469 โอกาสของการทำงาน ในระบอบราชการควรจะลดลง ดูบทที่ 9

⁵⁶ถัด, โชคชะตา, หน้า 327, 329-331, 341-342.

⁵⁷บันทึกที่ ถัด เขียนขึ้นเกี่ยวกับความล้มเหลวเหล่านี้ที่มีลักษณะที่เต็มไปด้วยอารมณ์ขันและสร้างสรรค์ ดู โชคชะตา, โดยเฉพาะหน้า 386-392.

⁵⁸นอกจากที่อ้างไว้อย่างอื่น ข้อมูลเกี่ยวกับ ม.ร.ว.สุพรรณธร ต่อไปนี้มาจาก สมเด็จพระยาตำรางา, "ประวัติ," หน้า 4-11.

⁵⁹สัมภาษณ์: B.S.R.(1) กล่าวถึงโรงสี จาก "The Paklat Tramway, BT, 16 May, 1908. p.8 ระบุว่าเส้นทางสายนี้สร้างโดยบริษัท แม่น้ำ วอลเตอร์ โบท์ ซึ่ง ม.ร.ว.สุพรรณธร เป็นผู้อำนวยการ

⁶⁰สมเด็จพระยาตำรางา, "ประวัติ," หน้า 10-11.

⁶¹ถัด, โชคชะตา, หน้า 367.

⁶²สัมภาษณ์: B.S.R.(1).

⁶³สมเด็จพระยาตำรางา, "ประวัติ," หน้า 8-9.

⁶⁴"ประวัตินายพลเอก เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์" (พิมพ์พร้อมกับเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, ประวัติ...), หน้า 5-12.

⁶⁵กช.ร.5 ต.21/13, การประชุมเสนาบดี, 5 ธันวาคม 2450, หน้า 2; หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอน," หน้า 141-144 ยกย่องพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่คนจีนที่เคยมีอิทธิพล ซึ่งสูญเสียรายได้และสิทธิการผูกขาดต่าง ๆ ในงานของ สมเด็จพระยาตำรางา, "บันทึกเรื่องจีน," 6 กันยายน 2453 ก็ได้กล่าวในทำนองเดียวกัน และถูกนำมากล่าวอีกใน พลกุล อังกินันท์, "บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, วิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร, 2515), หน้า 204.

⁶⁶ตรงจุดนี้ควรจะเพิ่มเติมคำอธิบาย นักสังเกตุการณ์ทางสังคมหลายท่านชี้ว่า คนจีนมีแนวโน้มที่จะถูกกลืนเป็นคนพื้นเมืองในเมืองไทยได้มากกว่าคนจีนในประเทศอื่น ๆ ที่พวกเขาอพยพเข้าไปอยู่ ดังนั้นความพยายามที่จะแยกแยะระหว่างคนไทยกับคนจีนอย่างแน่ชัดจึงเป็นเรื่องยากและเป็นไปอย่างไร้กฎเกณฑ์อย่างมีอาจหลีกเลี่ยงได้ ดังที่เจ้าพระยาธรรมาศดิมมนตรี ได้ให้ข้อสังเกตในบทความ "ปารุกถา" หน้า 54 ว่า เนื่องจากคนไทยขาดความชำนาญในการประกอบกิจการ จึงเป็นโชคดีที่พวกเขาได้ "ชาวสยามเลือดจีน" มาดำเนินกิจการค้าของประเทศให้ มีกรณี 2 กรณี ที่จะช่วยขยายประเด็นนี้คือ

กรณีหลวงโสภณ หัวหน้าบริษัทกิม เซ่งหลีในทศวรรษต้น ๆ ของกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นบุคคลสำคัญในครอบครัวที่เปลี่ยนมารับความเป็นไทย การที่เขาเกิดในเมืองไทยทำให้เขาเชื่อว่าเป็นไปไม่ได้ที่เขาจะกลับไปอยู่ในเมืองจีน ทั้งนี้เพราะเขาพูดได้แค่ "ภาษาจีนท้องถิ่นตลาด" และอ่านหนังสือจีนไม่ออก ขณะที่บิดาของหลวงโสภณว่าววยอยู่กับการจัดการว่า เขาและภรรยาจะได้ถูกส่งในเมืองจีนตามประเพณี แต่ตัวหลวงโสภณเองกลับถือโอกาสทำบุญฉลองอายุครบรอบ 75 ปีของตัวเองตามคติทางพุทธศาสนาแบบไทย (ดู กจข.ร.6ม.2.1/105, หลวงโสภณา กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 16 พฤษภาคม 2457 และ 1 เมษายน 2459) หลวงโสภณา ผู้ผสมกลมกลืนจนเป็นคนไทยนั้นถึงกับเข้าร่วมขบวนเดินทางไปยุโรปพร้อมกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี และ ถัด สหศักดิ์-สนิทวงศ์ ชุมสาย แต่ที่สำคัญก็คือ ในขณะที่สองคนหลังนี้ไปเที่ยวกันทางรถยนต์ หลวงโสภณกลับแยกตัวไปสำรวจดูเครื่องสีข้าวในฮัมบูร์กแทน (ดู ถัด, โชคชะตา, หน้า 353-359)

กรณีที่เป็นที่รู้จักกันกรณีที่ 2 คือ กรณีนายเลิศ รด เมลท์ที่ใช้ชื่อเขายังคงแล่นไปมาในท้องถนนของกรุงเทพฯ รวมทั้งกิจการที่ให้ผลกำไรต่าง ๆ ได้แก่ การขนส่งทางเรือ การทำน้ำแข็ง และการส่งสินค้าเข้า ในปี 2454 เขาได้รับการยกย่องว่า "เป็นคนไทยคนเดียวที่ประสบความสำเร็จในการประกอบธุรกิจอย่างใหญ่หลวงในประเทศของตน" ("นายเลิศและการสำรวจ," *BT*, 2 June 1911, letter from "Justice," p.2) และอีก 20 ปี ต่อมา ได้รับการยกย่องว่า "เป็นพ่อค้าชาวสยามหนึ่งในจำนวนน้อยคนที่ยังคงรักษาชื่อเสียงไว้ได้" (*FA 37/94, S.C. Economics to S.C. Finance*, 18 April 1934) บรรพบุรุษชาวจีนของนายเลิศมีอิทธิพลต่อเขามาก ถึงขนาดที่บังคับให้เขาไว้ผมเปียตามธรรมเนียมจีน จนกระทั่งอายุ 18 ปี เขาเข้าโรงเรียนไทย และหลังจากนั้นได้ใช้ชีวิตทั้งหมดในวงการธุรกิจ ยกเว้นแต่การเป็นครูและเป็นเสมียนกรมศุลกากรในช่วงสั้น ๆ นอกเหนือไปจากงานที่กล่าวแล้วข้างต้น ดู ประพัฒน์, บุคคลสำคัญในทางการค้า, หน้า 63-84; และประเทศไทย, กระทรวงพาณิชย์, สมุดรำลึกเนื่องในงานวันระลึกสถาปนากระทรวงพาณิชย์ (กรุงเทพฯ, 2486), หน้า 159-160.

แม้ว่ากรณีของหลวงโสภณา และนายเลิศ จะไม่ได้เป็นไปตามการแบ่งแยกงานตามเชื้อชาติ แต่คนส่วนใหญ่จะเข้าข่ายการแบ่งงานตามเชื้อชาติในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ที่แน่ ๆ ก็คือ ทั้งคนไทยและคนจีนในช่วงเวลานั้นคิดกันอย่างนั้น ดังที่เราจะได้กล่าวถึงในบทที่ 7 และ 8 ทั้งสองฝ่ายต่างพูดเช่นนั้นในงานเขียนต่าง ๆ และดูจะสรุปกันเช่นนั้นจากการกระทำต่าง ๆ ของพวกเขา

บทที่ 7

ภาวะเศรษฐกิจถดถอยระหว่างปี 2448 - 2455

การขยายตัวของเศรษฐกิจการส่งออกเป็นสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 6 มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงเศรษฐกิจเฟื่องฟูในทศวรรษ 2423 และทศวรรษ 2433 ควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม แต่ในทศวรรษต่อมา กระบวนการเปลี่ยนแปลงทุกด้านชะงักลง เนื่องจากความรุนแรงของภาวะเศรษฐกิจถดถอย ในที่นี้เราจะวิเคราะห์สาเหตุของภาวะเศรษฐกิจถดถอยรวมถึงผลกระทบฉับพลันและผลกระทบในระยะยาวของภาวะเศรษฐกิจดังกล่าวนี้ที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจไทย

เศรษฐกิจการเกษตรนั้นเป็นส่วนที่ถูกกระทบกระเทือนจากเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้โดยง่าย ความวิตกกังวลแรกของชาวนาก็คือ ปริมาณและช่วงเวลาของน้ำฝนและน้ำจากแม่น้ำ นอกจากนั้นปัญหาเรื่องแมลงหนุณา และโรคพืชก็เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความวิตกกังวลเช่นกัน ชาวนาไทยต้องสะสมผลผลิตส่วนเกินเอาไว้เป็นเวลาหลายปีทีเดียว เพื่อจะนำมาใช้ในยามที่เกิดภาวะอากาศวิปริต หากการเพาะปลูกไม่ได้ผลผลิตต่อเนื่องกันเพียงสองฤดูกาล ก็อาจทำให้ชาวนาต้องใช้พืชผลที่สะสมไว้เป็นเวลานานนับปีจนหมดสิ้น และหากการเพาะปลูกได้ผลผลิตไม่เพียงพอเพียงสามฤดูติดต่อกัน ความพินาศก็อาจมาถึงชาวนาเหล่านั้นได้เช่นกัน¹ เมื่อชาวนาเปลี่ยนสภาพจากการเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงตัวเองมาเป็นกิจกรรมเพื่อการค้านั้น ผลกำไรจำนวนมากที่พวกเขาแสวงหานั้นจะได้มาก็โดยการยอมรับอัตราความเสี่ยงที่สูงขึ้น และในระบบการผลิตแบบใหม่นี้ การเสี่ยงภัยทางเศรษฐกิจมีมากกว่าการเสี่ยงภัยซึ่งเคยมีอยู่ในระบบการผลิตเดิมซึ่งเป็นการเสี่ยงภัยจากธรรมชาติ ชาวนามักจะต้องการเงินกู้เพื่อจะใช้ทำนา โดยตกลงจะชดใช้หนี้หลังจากการเก็บเกี่ยวแล้ว เมื่อทางราชการเรียกเก็บภาษีที่ดินและหากที่ดินนั้นให้ชาวนาเช่าไป เจ้าของที่ดินก็จะเรียกร้องค่าเช่าเป็นส่วนแบ่งของผลผลิต หากพืชผลเสียหาย ชาวนาไม่เพียงแต่ต้องกังวลเรื่องการเลี้ยงดูครอบครัวหากต้องเสาะหาเงินกู้ใหม่เพื่อใช้หนี้เก่าที่เร่งด่วน และท้ายที่สุดทรัพย์สินที่มีอยู่ เช่น ที่สำคัญคือ ควายตัวหนึ่งหรือสองตัวอาจถูกยึดไป² นอกจากนั้น ชาวนาที่ทำการผลิตเพื่อการค้านั้นยังต้องพึงพิงตลาดต่างประเทศ

เทศทั้งเป็นตลาดรับซื้อพืชผลของเขา และเป็นแหล่งจัดหาสินค้าที่ชาวนามิได้ผลิตเองด้วยตั้งแต่ก่อน เมื่อใดที่ไม่มีความต้องการจากตลาดโลก พืชผลที่เขาผลิตมากมายนั้นจะขายไม่ได้ หากพืชผลเกิดเสียหายขึ้น ชาวนามิจะขาดแคลนเงินตราที่จะซื้อหาสิ่งจำเป็นในการดำรงชีพ เช่น อาหาร เสื้อผ้า ตลอดจนสิ่งอื่น ๆ

อาณาบริเวณที่บุกเบิกใหม่แถบฝั่งตะวันออกถือได้ว่า เป็นพื้นที่ในภาคกลางที่ทำการเพาะปลูกเพื่อการค้ามากที่สุด และก็เป็นบริเวณที่มีปัญหาต่าง ๆ ได้ง่ายที่สุด ชาวนามิในเขตสัมปทานรังสิตยังต้องเผชิญกับปัญหานอกเหนือไปจากชาวนามิในบริเวณอื่น ๆ เนื่องจากเขาต้องพึ่งพาระบบล่าคลองที่ขุดขึ้นใหม่ มีผู้วิจารณ์ว่า “บริษัทขุดคลองแกลคนาสยาม” มิได้มีส่วนช่วยการพัฒนากระบวนการชลประทานในบริเวณรังสิตอย่างจริงจัง แท้จริงบริษัทดังกล่าวเพียงแต่ขุดคลองขึ้นจำนวนหนึ่ง ซึ่งทำให้การคมนาคมในบริเวณดังกล่าวสะดวกขึ้น แต่มิได้ดำเนินการเพื่อควบคุมกระแส น้ำจากแม่น้ำที่มีการเชื่อมต่อมายังเขตสัมปทานดังกล่าว³ เท่าที่เราพอจะเห็นได้คือ ความล้มเหลวในการใช้ล่าคลองเหล่านี้ในการทำหน้าที่อันจำกัดเหล่านี้ และในราวปี 2448 ล่าคลองเหล่านี้ก็เสื่อมสภาพลงอย่างมาก สำหรับคนบางคนเช่น แวน เดอร์ ไฮเดเห็นว่าเป็นความผิดของบริษัทอย่างเด่นชัด เขากล่าวว่า การออกแบบล่าคลองเหล่านี้เป็นไปโดยไม่ถูกหลักวิชาการ ล่าคลองแคบมากเมื่อเปรียบเทียบกับความลึก ส่วนตลิ่งนั้นชันมาก ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้การพังทลายเป็นสิ่งที่เลี่ยงไม่พ้น⁴ บางท่านก็ชี้ว่า ถ้าเราไม่อ้างประเด็นการออกแบบผิดพลาดแล้ว บริษัทยังมีความผิดในประเด็นที่ได้ปฏิบัติตามเงื่อนไขข้อสัญญาในอันที่จะบำรุงซ่อมแซมล่าคลอง ระยะเวลาแรก ๆ ที่เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้น มีการแต่งตั้งข้าราชการสามัญเพื่อทำการตรวจสอบสภาพต่าง ๆ ในเขตทุ่งรังสิต บุคคลเหล่านั้นสรุปว่า บริษัทขุดคลองฯ แทบจะไม่ให้ความสนใจที่จะสำรวจตรวจสอบหรือเตรียมการซ่อมแซมทะนุบำรุงรักษาล่าคลองเหล่านี้ให้อยู่ในสภาพที่ดี⁵ ทางฝ่ายบริษัทกลับกล่าวโทษว่า ความผิดที่แท้จริงนั้นมาจากฝ่ายผู้อพยพเข้ามาตั้งรกรากในบริเวณทุ่งรังสิต พวกเขาขายปล่อยให้ควายของคนขึ้นไปเหยียบย่ำตลิ่งและลงไปกลิ้งเกลือกในล่าคลองจนเป็นปลัดขิม ชาวบ้านยังทำล่าคลองให้สกปรกด้วยการทิ้งฟางข้าวซึ่งเหลือจากนวดข้าวลงในล่าคลองด้วย นอกจากนี้ บรรดาเจ้าของร้านรวงต่าง ๆ ตลอดจนผู้อยู่อาศัยในแถบตลาดยังทำการสร้างบ้านเรือนของคนริมคลอง โดยไม่สนใจจะปฏิบัติตามข้อบังคับของกฎหมายที่ห้ามการก่อสร้างในลักษณะดังกล่าว และทำให้คลองเสียหาย⁶

ไม่ว่าอะไรคือสาเหตุที่แท้จริงของความเสียหายของล่าคลองก็ตาม ผู้สังเกตการณ์ทุกคนต่างเห็นพ้องต้องกันว่า ความเสียหายของล่าคลองดังกล่าวมีผลกระทบกระเทือนต่อการเพาะปลูกอย่างยิ่ง เนื่องจากปริมาณน้ำ (ไหลเข้ามา) ในบริเวณนี้น้อยลง ทำให้การปลูกข้าวเสียหาย และที่สำคัญกว่านี้ก็คือ การคมนาคมขนส่งไม่สะดวกอันมีผลเสียต่อการค้าข้าวของบริเวณดังกล่าว แวน เดอร์ ไฮเด บันทึกไว้ว่า “สถานการณ์ดังกล่าวทำให้การเดินเรือข้าวในล่าคลองส่วนใหญ่ก่อนที่การนวดข้าวจะเสร็จสิ้นลง แทบเป็นไปไม่ได้เลย”⁷ และเขายังประมาณว่า ความขัดข้องดังกล่าวทำให้ชาวนามิต้องสูญเสียอาจถึงประมาณครึ่งหนึ่งของราคาข้าวเปลือกที่เขาควรจะได้ นักสังเกตการณ์อีกผู้หนึ่งให้ตัวเลขซึ่งแสดงว่าชาวนามิในแถบรังสิตสูญเสียรายได้ของเขาไปถึง 7-9% (ของราคาข้าวเปลือก) เนื่องจากเขาต้องขนถ่ายข้าวเปลือกจากเรือขนาดเล็กขึ้นสู่เรือขนาดใหญ่กว่าที่ทอดสมออยู่ในล่าคลองสายใหญ่⁸ ปรากฏว่ามีเจ้าของที่ดินรายใหญ่รายหนึ่งเต็มใจที่จะจ่ายเงินถึง 2 บาทต่อพื้นที่ 1 ไร่ ให้เป็นค่าธรรมเนียมพิเศษแก่รัฐบาลหรือบริษัทก็ได้ เพื่อให้ดำเนินการ

ซ่อมแซมลำคลองให้ดีขึ้น⁹ เงินจำนวนดังกล่าวนี้อาจอยู่ในราว 50% ของค่าใช้จ่ายเบื้องต้นเกี่ยวกับที่ดิน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเขาห่วงใยต่อปัญหาจริงๆ

โดยสรุปบริเวณฝั่งตะวันออกของกรุงเทพฯ นั้น มีส่วนร่วมรับสภาพความอ่อนแอของระบบการเกษตรดั้งเดิม ทั้งยังต้องรับความไม่มั่นคงที่เกิดจากระบบการเกษตรเพื่อการค้า และการต้องพึ่งพาระบบคลองที่เสื่อมโทรม ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่สภาวะเศรษฐกิจถดถอยที่เกิดขึ้นนั้นจะกระทบกระเทือนต่อดินแดนแถบนี้อย่างรุนแรงกว่าที่อื่น ๆ สาเหตุเบื้องต้นของภาวะเศรษฐกิจถดถอยก็เนื่องมาจากความเสียหายของพืชผลสลับกับสภาพปริมาณน้ำฝนที่ไม่พอเหมาะหรือมาผิดเวลา ตลอดจนมีน้ำท่วมเสียบ้าง เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงปี 2448-2455 และแม้ว่าสภาวะที่เลวร้ายดังกล่าวจะเกิดขึ้นทั่วภาคกลางของประเทศไทย แต่ผลกระทบที่เกิดในบริเวณปากตะวันออกนี้รุนแรงที่สุด¹⁰ บริเวณทุ่งรังสิตในปี 2447 นั้น ปรากฏว่า ฝนมาเร็วกว่าปกติและมีปริมาณมากมายกระทั่งทำให้วัชพืชขึ้นเต็มไปหมดในพื้นนาที่ชุ่มฉ่ำด้วยน้ำฝนนี้ หลังการเพาะปลูกผ่านไปแล้ว กลับปรากฏว่า มีช่วงแห้งแล้งติดต่อกันนานทีเดียวและเป็นอันตรายต่อต้นข้าวมากกว่าวัชพืชอีก ชาวนาหลายต่อหลายคนทีเดียวที่ต้องยอมสละพืชผลที่ปลูกไปแล้ว และหันมาไถคราดที่นาใหม่และหว่านพืชอีกเป็นครั้งที่สอง แต่ก็ไม่นานนัก ฝนที่ตกหนักลงมากอีกครั้ง และน้ำที่ไหลบ่ามาจากแม่น้ำนครนายก ก็กวาดเอาพืชที่ชาวนาสู้อุดสำหรับเพาะปลูกใหม่ไปหมดอีก¹¹ ผลก็คือแม้ปี 2447 การผลิตข้าวในพื้นที่ส่วนใหญ่จะได้ผลดี แต่ทว่าชาวนาในแถบปากตะวันออกนี้ก็กลับประสบความเสียหายอย่างย่อยยับ

ในฤดูกาลผลิตต่อมา มีสภาพหลาย ๆ ประการที่คล้าย ๆ กับฤดูกาลก่อน หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ตีพิมพ์เหตุการณ์ต่าง ๆ มากมายและอ้างว่าปี 2448 “เป็นปีของชาวนา”¹² แต่ทว่าในเขตสัมปทานรังสิตยังคงมีสภาพเลวร้ายจากฝนตกไม่ต้องตามฤดูกาล และยังมีภัยจากน้ำท่วม นอกจากนี้ หนูนายังเป็นตัวการที่ทำให้พืชผลในแถบนั้นเสียหายอีก¹³ ผลผลิตทั้งภาคกลางของประเทศไทยในปี 2449 ผลิตความคาดหวังอยู่บ้าง พืชผลที่เก็บเกี่ยวได้ในเมืองธัญบุรีมีราว 80% ตัวเลขนี้ดูเหมือนจะเป็นอัตราเฉลี่ยของพืชผลที่เก็บเกี่ยวได้ของภาคกลาง¹⁴ ปัญหาที่ทับทวีขึ้นมาในปีนั้นก็คือ โรคระบาดของสัตว์เลี้ยง มีบางตำบลที่สูญเสียสัตว์พาหนะในจำนวนถึง 50% เนื่องจากโรคร้ายแรง เช่น แอนแทรกซ์ (Anthrax) และ รินเดอร์เพส (Rinderpest)¹⁵ ช่วงปี 2450 นับเป็นปีที่ดีปีหนึ่งที่เดียว แต่ในสองฤดูถัดมา ในขณะที่บริเวณอื่น ๆ ในภาคกลางยังคงได้ผลผลิตดี แต่ในบริเวณรังสิตความพินาศย่อยยับยังคงปกคลุมทั่วไป น้ำท่วมในปี 2451 ได้พัดพาเอาพืชผลไปเป็นจำนวนมหาศาล¹⁶ และชาวนาในบริเวณนี้ต้องประสบกับอุปสรรคสองประการในการดำเนินงานในปีต่อมา ประการแรก สืบเนื่องมาจากการที่ได้ผลผลิตน้อย ทำให้ชาวนาต้องหันมาบริโภคน้ำเกลือ ซึ่งตามปกติจะเก็บไว้ทำพันธุ์เสียเป็นจำนวนมาก¹⁷ อีกประการหนึ่งก็คือ ชาวนาต้องการรักษาชีวิตสัตว์เลี้ยงของตนจากภัยน้ำท่วม จึงต้องฝังสัตว์ขึ้นไปบนคันดินฝั่งตะวันออกซึ่งทอดเป็นแนวเขตทางตอนเหนือของระบบลำคลอง คันดินนี้สร้างขึ้นเพื่อป้องกันน้ำท่วมในเขตสัมปทาน แต่ความเสียหายของคันดินอันเนื่องมาจากการเหยียบย่ำของควายที่ถูกต้อนขึ้นไปนั้นช่วยทวีความเสียหายที่เกิดจากน้ำท่วมในปีถัดมายิ่งขึ้น ในปี 2452 มีสภาพเหมือนกับปี 2447 นั่นคือ ระดับน้ำที่สูงมากตอนต้นปีเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการคราดไถและการเพาะปลูก และแล้ว

ความแห้งแล้งที่ยาวนานในระยะต่อมาก็ทำลายพืชพันธุ์ที่หวานไปแล้วจนสิ้น ปัญหานี้เกิดในจังหวัด อยุธยา ผักไห่ อ่างทอง และบริเวณอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง แต่บริเวณที่โชคร้ายที่สุดก็คือ แถบรังสิตและฝั่ง ตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาตามเคย¹⁸

ฤดูกาลปี 2453 เป็นปีที่เกิดความสูญเสียโดยทั่วไป มีสภาวะฝนแล้งทั่วภาคกลาง สินค้า ขาออกลดลงถึงประมาณ 40% และแน่นอนบริเวณรังสิตก็พบสภาวะเลวร้ายดังกล่าวด้วย หนังสือ พิมพ์ *The Bangkok Times* รายงานว่า “เนื่องจากเกิดสภาวะพืชผลเสียหายติดต่อกันหลายปี ความผิดหวังที่เกิดขึ้น ย่อมเป็นไปอย่างใหญ่หลวง”¹⁹ นอกจากความแห้งแล้งที่เกิดในปี 2454 แล้ว สินค้าขาออกยังลดลงอีก 6% ด้วย²⁰ ดังนั้น มิใช่เพียงแต่มีปัญหาว่า ชาวนาจะขาดแคลนเมล็ดพันธุ์พืชสำหรับเพาะปลูกในปีต่อไป แต่ทว่า สภาพความขาดแคลนอาหารก็อาจเกิดได้ด้วย²¹ แต่ปรากฏว่า ปี 2454 นั้นกลับเป็นปีสุดท้ายของสภาวะเลว ร้ายที่มีมานาน แม้ว่าความแห้งแล้งจะยังคงลามมาถึงช่วงต้น ๆ ของฤดูการปลูกของปี 2455 และทำให้เกิด ความวิตกกังวลอยู่บ้าง แต่หลังจากที่ความร้อนได้แผดเผาผืนดินและนำวัชพืชไปบ้าง ก็มีฝนชุ่มฉ่ำตามฤดู กาล สินค้าออกในปีนั้นมีจำนวนมากที่สุดเป็นประวัติการณ์ คือ เกือบจะเป็นสองเท่าของปีที่ผ่านมา²²

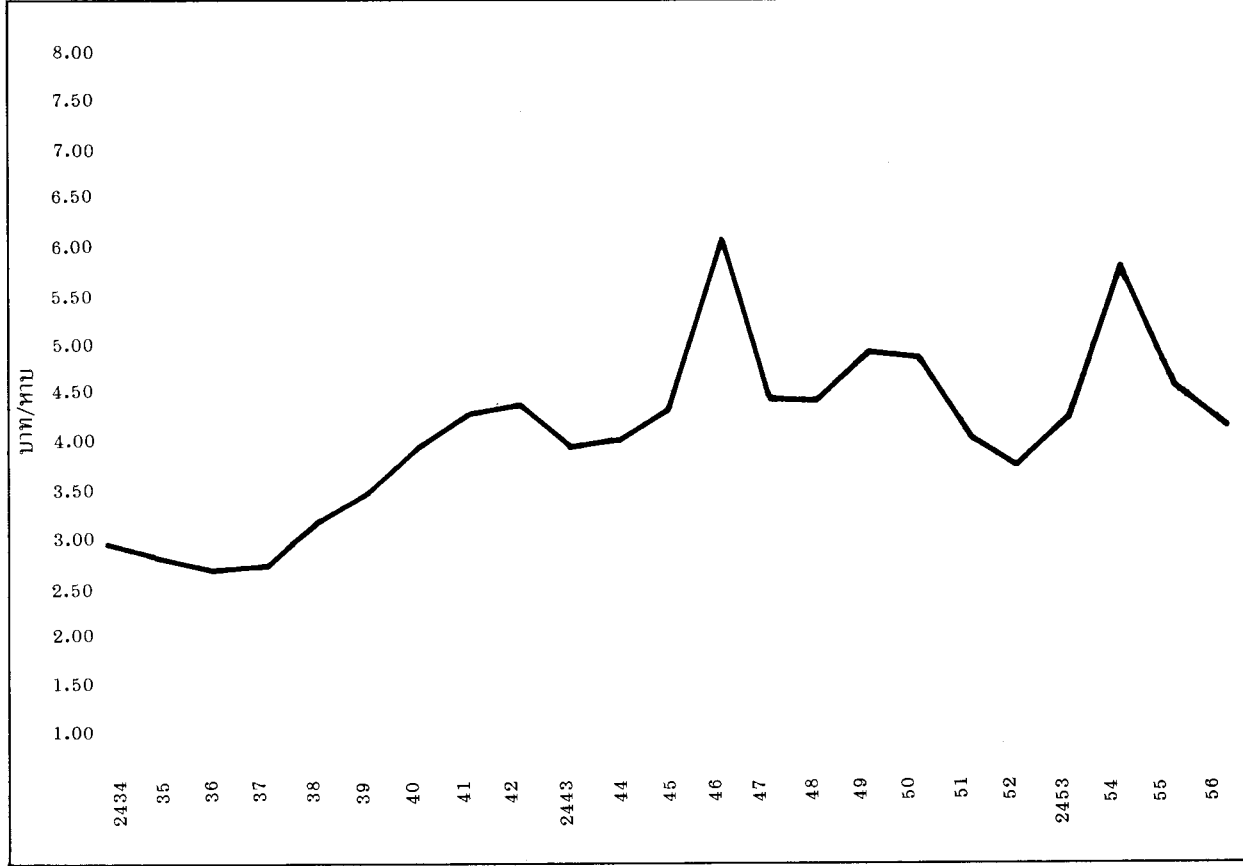
การผลิตที่ได้ผลอย่างมากมายครานั้นดูจะเป็นสิ่งที่ช่วยจุดให้เศรษฐกิจหลุดพ้นจากภาวะถด ถอย อย่างไรก็ตาม ปริมาณพืชผลเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งเท่านั้นที่เกี่ยวข้องกับภาวะเศรษฐกิจถดถอย แต่ปัจจัยอื่น ๆ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับราคาของพืชผลและต้นทุนการผลิตก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ประ การแรก ได้แก่การเพิ่มค่าเงินบาทระหว่างปี 2445-2451 และผลที่ตามมาคือ การลดลงของราคาสิน ค้าออกของไทย²³ เงินบาทของไทยอยู่ในมาตรฐานโลหะเงินจนถึงปี 2445 เมื่อราคาโลหะเงินเทียบกับราคา ทองคำลดลงในช่วง 3 ทศวรรษหลังของกลางพุทธศตวรรษที่ 25 และมีผลให้ค่าเงินบาทลดลงด้วยเมื่อ เทียบกับเงินตราที่อยู่ในมาตรฐานโลหะทองคำซึ่งในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเงินปอนด์ของอังกฤษ รัฐบาลไทยเกรงว่า ภาวะดังกล่าวจะมีผลกระทบต่อการค้าสินค้าเข้าที่สำคัญตลอดจนเงินกู้จากต่างประเทศ เพื่อสร้างทางรถไฟ รัฐบาลจึงยกเลิกระบบการเงินในขณะนั้นที่ยินยอมให้แลกเปลี่ยนบาทเป็นโลหะเงินเสีย เพื่อให้มีความมั่นใจว่า จะมีปริมาณเงินตราหมุนเวียนพอเพียงแก่การค้า ในปี 2445 กระทรวงการคลังได้ กำหนดมูลค่าของเงินบาทให้สูงขึ้นเล็กน้อย คือ เป็น 20 บาทต่อ 1 ปอนด์สเตอร์ลิง²⁴ และปีถัดมารัฐบาล ก็ประสบความสำเร็จในการหยุดยั้ง “ภาวะความไม่แน่นอนของอัตราแลกเปลี่ยนซึ่งมีที่ท่าจะลดลงไปอีก”²⁵

เงินตราของประเทศไทยในขณะนั้นประกอบด้วยเงินเหรียญซึ่งทำด้วยโลหะเงินเป็นส่วนใหญ่ และ เมื่อราคาของโลหะเงินเริ่มสูงขึ้นหลังปี 2445 ซึ่งอาจก่อให้เกิดอันตรายแก่ระบบเงินตราของไทยในรูปที่อาจ มีการหลอมเงินบาทเป็นเงินแท่งส่งออกต่างประเทศ เพื่อป้องกันเหตุการณ์ดังกล่าว กระทรวงการคลังได้ ขึ้นค่าเงินบาทหลายต่อหลายครั้งในปีต่อ ๆ มา ในปี 2451 อัตราแลกเปลี่ยนขึ้นไปถึง 13 บาทต่อ 1 ปอนด์สเตอร์ลิง และยังคงอยู่ ณ ระดับนี้จนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ในขณะที่การลดค่าของเงินบาท ในทศวรรษ 2423 และทศวรรษ 2433 มีผลดีต่อชาวนาที่ผลิตข้าวเพื่อส่งออก²⁶ การเพิ่มค่าเงินบาทย่อมจะมีผลตรงข้ามโดยการทำให้อาหารข้าวส่งออกลดลง ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงตามตารางที่ 2 และแผน ภาพที่ 1

ตารางที่ 2²⁷
ราคาข้าว จากแหล่งต่างๆ ปี 2434 - 2456
บาท/หาบ

ปี	ก	ข	ค	ง	จ	ฉ
2434	3.03					3.03
2435	3.29		2.38 (15)			2.84
2436	3.22	1.75 (1)	2.38 (2)			2.65
2437	3.22	2.75 (1)	1.81 (2)	3.05		2.71
2438	3.07	2.94 (1)		3.44		3.15
2439	4.45		2.50 (1)	3.44		3.46
2440	3.97	3.63		4.41		4.00
2441	5.03		4.44 (8)	3.48		4.32
2442	5.08	5.88 (1)	3.06 (5)	3.44		4.37
2443	5.38	4.00 (1)	3.00 (4)	3.56		3.99
2444	5.24	3.13 (1)		3.83		4.07
2445	5.21	4.06 (2)	3.31 (3)	4.56	4.50	4.33
2446	5.77	7.25 (5)		5.59		6.20
2447	5.17	4.44 (4)		4.24	3.58	4.49
2448	5.72	5.31 (5)	3.13 (3)		3.66	4.46
2449	5.67	5.69 (3)			3.59	4.98
2450	5.65	5.38 (55)	4.69 (1)		3.72	4.86
2451	5.15	4.38 (2)	3.13 (2)		3.50	4.04
2452	5.13	3.75 (3)	2.88 (2)		3.01	3.69
2453	5.18	5.00 (10)	3.63 (5)		3.24	4.26
2454	6.25	6.38 (4)	6.38 (6)		4.47	5.87
2455	6.61		2.50 (1)			4.56
2456	5.01	2.66 (1)			4.76	4.14

แผนภาพที่ 1
ราคาข้าวปี 2434 - 2456

ราคาข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 นั้น โดยที่ราคาข้าวในปีต่อ ๆ มามิได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วปานนั้น แท้จริงนั้นการลดลงของราคาข้าวเกิดในระหว่างการมีภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ เมื่ออัตราแลกเปลี่ยนอยู่ที่ 13 บาทต่อหนึ่งปอนด์นั้น ราคาข้าวในปี 2452 ตกลงสู่ระดับต่ำสุดในรอบ 13 ปี แต่ราคาข้าวกลับสูงขึ้นเมื่อเกิดภาวะข้าวขาดแคลนอย่างรุนแรงในปี 2453 อย่างไรก็ตาม สถิติเหล่านี้ได้มาจากแหล่งข้อมูลหลายแห่ง และมีจำเป็นต้องเป็นตัวแทนของข้อมูลที่มีอยู่ และด้วยเหตุดังกล่าว จึงอาจมีความน่าเชื่อถือน้อยกว่าทัศนภาพโดยทั่วไปในขณะนั้นที่ว่า ราคาข้าวได้ตกต่ำลงอย่างมาก เจ้าพระยาวิชาญประพัทธ์เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯกล่าวถึงช่วงเวลาจนกระทั่งถึงปี 2448 ว่า “การที่ราษฎรพลเมืองทั่วไปเฉลี่ยกันมีทรัพย์สินสมบัติพอควร ซึ่งนับว่าเป็นการดีสำหรับพลเมืองทั่วไป ทั้งประเทศก็จะมีความมั่นคงสมบูรณ์นั้นเป็นการที่นักปราชญ์ทั้งหลายนิยมและพยายามจะจัดควรให้ขึ้นไปในประเทศต่าง ๆ ก็ยังไม่เป็นอันสำเร็จ ได้ประเพณีอันวิเศษนี้ ย่อมมีอยู่ในประเทศเราแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว เพราะในสยามเรามีไม่มีผู้ใดมีเงินเหลือล้นหรือ ไม่มีผู้ใดยากจนอย่างแสนสาหัส”²⁸ และท่านยังให้ความเห็นว่า การขึ้นค่าของเงินบาทมีผลต่อการลดลงของสวัสดิการสังคม²⁹ ทั้งนี้เป็นเพราะเกษตรกรซื้อสินค้าเพียงไม่กี่ประเภทจากต่างประเทศ ดังนั้น การใช้จ่ายรวมของคนเหล่านี้คงจะไม่ลดลงเท่าไรนักจากการขึ้นค่าเงินบาท แม้ว่าข้อมูลที่กล่าวมาอาจไม่ชี้ให้เห็นถึงสวัสดิการที่ลดลงอย่างเด่นชัดก็ตาม แต่ท่านกลับชี้ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นว่า ค่าใช้จ่ายในการเพาะปลูกเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งค่าแรงงานที่จ้างมาในฤดูการเพาะปลูก ในปี 2453 ที่ปรึกษาชาวอเมริกัน คือ เจ.ซี. บาร์เน็ต (J.C. Barnett) รายงานการสำรวจราชการในพื้นที่ที่ปลูกข้าวหลายแห่งต่อเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯว่า จากการพูดคุยกับชาวนานั้นพบว่า

“...ระหว่าง 5 ปีที่ผ่านมา นั้น ราคาข้าวเปลือกลดลงจาก 20% ถึง 40%...ค่าแรงงานเพิ่มจาก 20% ถึง 50%...ราคาควายเพิ่มจาก 20% ถึง 40%...ค่าเครื่องนุ่งห่มเพิ่มเกือบ 50%...ค่าอาหารประจำวันเช่น ปลา เพิ่มจาก 20% ถึง 50% และค่าครองชีพโดยทั่วไป ก็แพงขึ้นกว่าแต่ก่อน”³⁰

นักสังเกตการณ์อีกผู้หนึ่งให้ความเห็นว่า “ผลจากสถานการณ์ดังกล่าวก็คือ ผู้ผลิตไม่อาจดำรงชีพอยู่ได้ตามสภาพที่เคยเป็นมาแต่ก่อน”³¹

เราสามารถแน่ใจได้ว่ามีรายการที่ทำให้ต้นทุนเพิ่มขึ้นอย่างน้อยหนึ่งรายการ เพราะในปี 2448 รัฐบาลได้เพิ่มอัตราอากรค่านาอย่างשובชาบ อัตราก่อนหน้านี้เป็นอัตราที่กำหนดมาตั้งแต่ทศวรรษ 2373 และมีการปรับปรุงเล็ก ๆ น้อย ๆ ในราวทศวรรษ 2393 จากนั้นก็คงที่เรื่อยมาตามสนธิสัญญาบาวริง สัญญาดังกล่าวนี้อำหนดให้คงอัตรากาษีที่เป็นอยู่และห้ามเพิ่มอัตรากาษีในที่ดินของคนที่ได้อำณัติอังกฤษ และเนื่องจากรัฐบาลไทยก็ไม่ต้องการจัดเก็บกาษีจากคนไทยในอัตราเพิ่มขึ้นเช่นกัน ดังนั้น กาษีดังกล่าวจึงไม่มีการเปลี่ยนแปลงจนถึงศตวรรษ³² แต่การขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้อากรค่านาซึ่งคงจัดเก็บในอัตราเดิมในปี 2443 มีความสำคัญน้อยมากทั้งในด้านปัจเจกชน (ผู้เสีย) และรัฐบาล(ผู้เก็บ) เมื่อเทียบกับห้าทศวรรษก่อนหน้านี้ ต่อมาเมื่อมีการขยายตัวและการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน (ในรัชกาลที่ 5) ทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องใช้จ่ายเงินจำนวนมาก ซึ่งรายได้จากอากรค่านาก็มิได้ช่วยด้านงบประมาณแผ่นดินเท่าที่ควร ทำนองเดียวกัน กาษีที่จัดเก็บได้ก็เพิ่มซ้ำว่าราคาข้าวที่สูงขึ้นไป ซึ่งแสดงว่าชาวนารับภาระน้อยลง มีการประมาณการที่ต่างไปจากที่กล่าวมาข้างต้นอยู่บ้าง เช่น มีผู้ประมาณว่าอากรค่านานั้นแต่เดิมอยู่

ในราว 10% ถึง 11% ของรายได้เบื้องต้นของชาวนา แต่เมื่อถึงปี 2443 ภาษีกลับลดลงเป็นเพียง 2%³³ เอฟ.เอช.ไจลส์ (F.H. Giles) ซึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้ากรมสรรพากรนอก (Director of the Provincial Revenue Department) แสดงทัศนะซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมกันอย่างกว้างขวางว่า ในขณะที่เศรษฐกิจรุ่งเรืองสูงสุดนั้น “อัตราภาษีที่รัฐบาลเก็บมิได้เป็นส่วนที่เหมาะสมกับรายได้ของเกษตรกร โดยที่สัดส่วนดังกล่าวนี้ถือเป็นสัดส่วนเมื่อแรกเริ่มเก็บภาษีนี้”³⁴ รัฐบาลมีความปรารถนาที่จะเก็บอากรค่านาให้มากขึ้นเพื่อยกเลิกภาษีบางอย่างเสีย รัฐบาลประกาศว่า ถ้าเพิ่มอากรค่านาได้ก็อาจยกเลิกการผูกขาดการพนันได้ เพราะการพนันนั้นเป็นบ่อเกิดแห่งความชั่วร้ายในสังคม³⁵

อุปสรรคของรัฐบาลไทยในการขึ้นอากรค่านาหมดไป เมื่อรัฐบาลอังกฤษยอมอนุญาตให้เพิ่มอากรค่านาแก่คนได้อาณัติของตนได้ในปี 2442 โดยยอมให้เก็บในอัตราเท่ากับที่ใช้ในพม่า³⁶ อัตราใหม่มีผลบังคับใช้ในปี 2448 โดยยังคงกำหนดอัตราแตกต่างกันระหว่างนาคูโค กับ นาฟางลอย ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 5 และยังนำเอานาประเภทใหม่คือ “นาหวงหุ้ม” เข้ามาอีกด้วย นาคูโค คือนาที่อยู่ในบริเวณที่มีการอพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่อย่างหนาแน่น ส่วนนาฟางลอย คือนาที่มีประชากรอยู่อย่างกระจัดกระจาย และ นาหวงหุ้ม จะประกอบด้วยนาที่มีผู้เข้ามาจับจองแล้ว แต่ยังมีได้ทำการเพาะปลูก ในที่นาแต่และประเภทดังกล่าวยังมีการแบ่งออกเป็นประเภทย่อย ๆ อีก 5 ประเภทตามความสมบูรณ์ของดิน น้ำ ความใกล้ไกลตลาด และปัจจัยอื่นซึ่งเกี่ยวข้องกับราคาที่ดิน ที่ย่ำที่สุดและที่สำคัญที่สุดก็คือ รัฐบาลขึ้นอากรค่านาทุกประเภท อัตราภาษีของนาคูโคเพิ่มจาก 25 สตางค์เป็นระหว่าง 30 สตางค์ถึง 1 บาทต่อไร่ นาฟางลอยเพิ่มขึ้นจาก 37.5 สตางค์เป็นระหว่าง 40 สตางค์ถึง 1.20 บาทต่อไร่ และนาหวงหุ้มถูกเก็บภาษีในอัตรา 5 สตางค์ถึง 12 สตางค์ต่อไร่³⁷ อัตราใหม่นี้บังคับใช้ในปี 2449 และผลก็คือ รายได้จากอากรค่านาเพิ่มเกือบสองเท่า ซึ่งเกินความคาดหมายของรัฐบาลเสียอีก³⁸

สมเด็จพระยาดำรงฯ เป็นผู้หนึ่งที่ทรงเห็นว่า จำนวนภาษีที่มีผู้คิดกันว่าเป็นจำนวนมากมานั้นอาจเกินความจริงไป ตามตัวเลขแท้จริงนั้นมิได้มากมายนัก อย่างไรก็ตาม ถ้าคิดเป็นร้อยละแล้วอาจกล่าวได้ว่ารายได้จากอากรค่านานี้เพิ่มขึ้นถึง 400% สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงเห็นว่าอัตราอากรค่านาขึ้นสูง 0.75 บาทต่อไร่น่าจะเป็นอัตราที่เหมาะสมกว่า แต่หลายคนรวมทั้งขุนนางในบังคับบัญชาของท่านในเขตที่เพาะปลูกข้าวเห็นว่า ชาวนายังสามารถแบกรับภาระอัตราภาษีที่สูงขึ้นได้³⁹ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการเพิ่มอัตราภาษีอาจต้องเกิดขึ้น แต่อาจเป็นช่วงเวลาที่ไม่เหมาะสม เนื่องจากการเพิ่มภาระภาษีในขณะที่เกิดความล้มเหลวทางการผลิตและมีการเพิ่มค่าเงินบาท จะทำให้ชาวนาผู้เคยสุขสบายกับผลผลิตดี ราคางามและภาษีเบา ๆ นั้นต้องยากลำบากจากภาระที่เพิ่มขึ้น ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงอัตราอากรค่านา มีผู้เขียนจดหมายถึง น.ส.พ. *The Bangkok Times* ได้แย้งรัฐบาลว่า ชาวนาต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มมากอยู่แล้วเมื่อเทียบกับกำไร อันเป็นผลเนื่องมาจากการที่ราคาข้าวลดลง และจดหมายดังกล่าวยังเตือนว่า ภาระที่หนักขึ้นเนื่องมาจากอากรค่านาอาจมีผลให้ราคาข้าวของไทยสูงเกินราคาตลาดโลก⁴⁰

ในปี 2448 ซึ่งเป็นปีแรกที่มีการเก็บอากรค่านาในอัตราใหม่นั้น ผลผลิตของฝั่งตะวันออกตกต่ำมาก และมีคำร้องทุกข์ว่า ภาษีดังกล่าวอาจทำให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างการผลิตที่มีกำไรและขาดทุนในฤดูกาลผลิตต่าง ๆ ได้⁴¹ ในปีต่อ ๆ มาภาษีที่ดินยังคงเป็นที่กล่าวขวัญกันว่า เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอย ชาวนากลุ่มหนึ่งให้ข้อเสนอว่า ถ้าราคาพืชผลไม่ตกต่ำและสภาพดินฟ้าอากาศปกติ

พวกเขาก็จะไม่ขัดข้องที่จะจ่ายภาษีที่สูงขึ้น แต่ตามสภาพที่เป็นจริงนั้นสถานการณ์ต่าง ๆ เป็นไปทางเลวร้าย และทำให้พวกเขาขาดทุน⁴²

ปัจจัยอื่น ๆ มีส่วนเป็นอุปสรรคต่อการเกษตรกรรมในช่วงนั้นเช่นกัน ในจำนวนนี้ได้แก่การขึ้นภาษีประเภทอื่น ๆ ดังเช่นภาษีเรือแพ โรงร้าน และค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ดังเช่นค่าจดทะเบียนสัตว์พาหนะ ค่าธรรมเนียมเครื่องมือประมง ตามที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์กล่าวก็คือ มีชาวนาร้องทุกข์เกี่ยวกับการเก็บภาษีมากเกินไป⁴³ นอกจากนี้ การปฏิรูประบบการเกณฑ์ทหารก่อให้เกิดความไม่คล่องตัวแก่ชาวนาเป็นจำนวนมาก ระบบเกณฑ์ทหารแบบโบราณนั้นทำโดยผ่านระบบไพร่ ชายฉกรรจ์ที่มีร่างกายสมบูรณ์จะต้องถูกเกณฑ์ทหารมารับใช้งานในเมืองเป็นเวลา 3 เดือนต่อปี พลเมืองทั้งหมดจะต้องขึ้นกับหน่วยราชการที่เรียกว่า “กรม” บุตรชายมักจะขึ้นทะเบียนกรมเดียวกับบิดามารดา ในระยะเวลาที่มีการเกณฑ์ทหารแบบใหม่นั้น ปรากฏว่าไพร่ที่สังกัดกรมในภาคกลาง ส่วนใหญ่ได้รับอนุญาตให้จ่ายค่าราชการแทนการมาเข้ารับราชการปีละ 3 เดือนได้ แต่สำหรับผู้ที่สังกัดกรมที่มีหน้าที่เป็นทหารมาแต่ดั้งเดิมจะไม่ได้รับสิทธิดังกล่าว ดังนั้น กองทัพอไทยจึงประกอบด้วยผู้ที่เป็นทหารโดยสืบสายโลหิตและผู้ที่เป็นทหารตามหน้าที่ทางสังคม และเท่าที่ปรากฏ คือ ประกอบไปด้วยชนกลุ่มน้อยที่ไม่ใช่คนไทยแท้เสียเป็นส่วนใหญ่

ระบบการเกณฑ์ทหารทั้งระบบได้มีการปฏิรูปในปี 2448 นับแต่บัดนี้ชายทุกคนจะต้องเป็นทหารเกณฑ์โดยเข้าประจำการ 2 ปี และกลายเป็นทหารกองหนุนอีก 15 ปี หลังจากนั้น แต่ละคนจึงจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าราชการตลอดจนการเกณฑ์ทหารและแรงงาน⁴⁴ ระบบใหม่นี้ดังกล่าวเริ่มใช้ที่โคราชเป็นจังหวัดแรก และมีการต่อต้านอยู่ประปราย จากนั้นระบบใหม่นี้ได้นำไปใช้ในจังหวัดราชบุรี ซึ่งเป็นเขตที่พลเมืองไม่เคยถูกเกณฑ์ทหารเลย เกิดข่าวลือขึ้นในจังหวัดราชบุรีตลอดจนจังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลางของประเทศไทยว่าการเกณฑ์ทหารครั้งนี้หมายถึงการต้องตกเป็นทาสตลอดชีวิต ดังนั้น บรรดาชายฉกรรจ์จึงพยายามทุกวิถีทางที่จะหลีกเลี่ยงการเป็นทหาร⁴⁵ มีรายงานว่า มีชายฉกรรจ์จำนวนมากเข้าบวชเป็นภิกษุเพื่อจะหลบหนีการเป็นทหาร และทางราชการพิจารณาที่จะจับกุมภิกษุผู้ต้องสงสัยว่าบวชเพื่อเลี่ยงการเป็นทหาร แต่ทว่ามิได้มีการลงมือจับกันอย่างจริงจัง อาจเป็นเพราะรัฐบาลเกรงไปว่า การกระทำเช่นนั้นอาจเป็นชนวนให้เกิดการต่อต้านจากประชาชนมากขึ้น⁴⁶ ในที่สุดความอดทนของรัฐบาลก็ได้รับผลดีเป็นเครื่องตอบสนอง นั่นคือ ประชาชนยอมรับกันว่า ทหารเกณฑ์นั้นมีระยะเวลาเข้าประจำการเพียง 2 ปีเท่านั้น ทำให้การหนีทหารลดลง อย่างไรก็ดี กรณีที่ผู้ถูกเกณฑ์ทหารเป็นหัวหน้าครอบครัว ความยากลำบากต่อครอบครัวของเขายังมีอยู่ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เสนอว่า ผู้ที่ถูกเกณฑ์ควรมีอายุระหว่าง 18-25 ปีเท่านั้น และท่านยังชี้ว่า ความจริงการเข้าเกณฑ์ทหารมิใช่สิ่งที่ก่อให้เกิดปัญหา แต่ที่การรับราชการทหารกลายมาเป็นสิ่งหนึ่งที่คุณเสมือนเป็นปัญหา ก็เพราะมันเกิดพร้อมกันกับปัญหาอื่น ๆ ที่เราได้กล่าวมาแล้วพอดี ครอบครัวที่ต้องแบกรับภาระภาษีเพิ่มขึ้นทั้งยังขายข้าวได้ราคาต่ำกว่าเดิมและผลผลิตตกต่ำนั้นยากที่จะอยู่รอดได้ หากปราศจากสมาชิกที่แข็งแกร่งและมีความสามารถในการทำนามากที่สุด⁴⁷

ผลกระทบโดยฉับพลันจากภาวะเศรษฐกิจถดถอย

ปัจจัยต่าง ๆ ข้างต้นมีผลกระทบต่อบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ที่มีบทบาทเกี่ยวกับการผลิตข้าวในประเทศไทย เราจะเริ่มการวิเคราะห์ผลกระทบของภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจที่มีต่อแรงงานรับจ้างตามฤดูกาลใน

ภาคเกษตรกรรมเป็นอันดับแรก ตามที่ข้าหลวงเมืองชัยภูมิรับบันทึกไว้ในปี 2447 นั้น ปรากฏว่า ชาวนาในเขตนี้ต้องพึ่งพากำลังงานจากควายและแรงงานรับจ้างเป็นสำคัญ ก่อนที่จะเกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้น ความต้องการแรงงานมักจะมากกว่าปริมาณแรงงานที่มี แรงงานส่วนใหญ่ที่มีอยู่มักจะมีมาจากทางอีสาน⁴⁸ ตลอดทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 แรงงานที่เป็นชาวลาวดูจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ รายงานฉบับแรกที่กล่าวถึงความชะงักงันของการอพยพแรงงานปรากฏในปี 2449 ไม่มีอรรถาธิบายอันควรแก่การยอมรับเกี่ยวกับการลดลงของจำนวนแรงงานอพยพปรากฏในรายงานนี้ แม้ว่าบางคนจะเชื่อว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เกิดจากข่าวลือเกี่ยวกับการระบาดของอหิวาตกโรค ซึ่งอาจทำให้แรงงานลาวชายาคที่จะมาทำงานในรังสิต⁴⁹

ในปี 2450 จำนวนแรงงานกลับสู่สภาพปกติอีก แต่ทว่าในปี 2451 เมื่อเกิดความหวาดกลัวเกี่ยวกับสถานภาพทางทหารของแรงงานชาวอีสานที่มาทำงานในภาคกลาง จึงมีคนงานหลบหนีกลับไปด้วยความหวาดเกรงข่าวลือว่าตนอาจถูกเกณฑ์ทหาร⁵⁰ ต่อมาในปีเดียวกันนั้นเกิดน้ำท่วมซึ่งทำให้พืชเสียหายเป็นจำนวนมาก คนงานยิ่งเกิดความกลัวว่านายจ้างจะไม่จ่ายค่าจ้างตามสัญญา จึงมีคนงานจำนวนมากอพยพกลับภูมิลำเนาของตนก่อนฤดูกาลเก็บเกี่ยวจะมาถึง และก็เป็นจริงตามที่พวกเขาหวาดกลัวกันก็คือ มีแรงงานเป็นจำนวนมากที่อยู่จนครบสัญญามีได้รับเงินค่าจ้างเต็มตามข้อตกลง ผลจากเหตุการณ์ข้างต้นก็คือ ต่อมาในปี 2452 มีแรงงานจากอีสานมาทำงานในภาคกลางเป็นจำนวนน้อยและผู้ยอมมาทำงานก็มักจะเป็นงานในสาขาอื่นที่ให้ความมั่นใจแก่เขาได้มากกว่าสาขาเกษตรกรรม ดังเช่นงานสร้างทางรถไฟ การขุดคลองแรงงานจึงเป็นอุปสรรคสำคัญของเกษตรกรในอันที่จะพยายามฟื้นตัวจากความเสียหายยับเยินในปีที่ผ่าน ๆ มา เกษตรกรบางคนจำต้องขึ้นไปแถบอีสานด้วยตนเองเพื่อว่าจ้างแรงงาน แต่สภาพการขาดแคลนแรงงานยังคงมีอยู่โดยทั่วไป⁵¹

ในปี 2452 ราคาข้าวยังคงตกต่ำลงไปอีก ทั้งยังมีภาวะน้ำท่วม ซึ่งทำความเสียหายแก่พืชผลในฝั่งตะวันออกหลายตำบล ชาวอีสานที่มาทำงานในภาคกลางปีนั้นมีไม่น้อยทีเดียวที่ไม่ได้รับค่าแรงงานตามสัญญา เมื่อฤดูการเพาะปลูกปี 2453 เริ่มขึ้น เกษตรกรก็ตระหนักดีว่า อาจไม่มีแรงงานรับจ้างดังที่เคยมี ซึ่งตามความจริงก็คือ มีแรงงานอีสานจำนวนน้อยที่ลงมาหางานทำ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความแห้งแล้งของปี 2453 และ 2454 ได้ทำลายพืชผลไปเสียมาก ดังนั้น ความต้องการแรงงานในฤดูการเก็บเกี่ยวจึงมีไม่มากนัก และปัญหาการขาดแคลนแรงงานจึงไม่รุนแรงเหมือนบางปีที่ผ่านมา⁵²

แรงงานชาวอีสานมีบทบาท 2 ประการในขณะเกิดภาวะถดถอยของเศรษฐกิจ นั่นคือ ประการแรก พวกเขาเป็นเหยื่อของภาวะดังกล่าว ส่วนอีกประการหนึ่ง ก็คือ เป็นตัวการเสริมให้ภาวะดังกล่าวรุนแรงขึ้น ทั้งนี้เพราะในขณะมีภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้น คนงานเหล่านี้ได้รับค่าจ้างต่ำมากหรืออาจไม่ได้รับเลยในบางปี และปฏิกริยาตอบโต้ก็คือ การถอนตัวไปจากการเพาะปลูกในเขตภาคกลาง ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียแก่การเพาะปลูก เนื่องจากการขาดแคลนแรงงานที่จำเป็น ดังนั้น ความไม่เพียงพอของแรงงานเหล่านี้จึงกลายเป็นสาเหตุหนึ่งของเศรษฐกิจถดถอยด้วย เมื่อเรากล่าวถึง “การขาดแคลนแรงงาน” อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้ ทั้งนี้เพราะเหตุว่า จำนวนแรงงานยังคงมีอยู่เท่า ๆ กับในช่วงที่เศรษฐกิจรุ่งเรือง แรงงานอีสานและจากแหล่งอื่น ๆ มิได้สูญหายไป แต่ภาวะเศรษฐกิจถดถอยทำให้การเป็นแรงงานรับจ้างน่าสนใจน้อยลงเมื่อเทียบกับสมัยก่อน ผลก็คือ จำนวนแรงงานที่ต้องการทำงานทางเกษตรกรรมลดจำนวนลง โดยสรุป

แล้ว ภาวะเศรษฐกิจถดถอยทำให้สภาวะการขาดแคลนแรงงานที่มีอยู่แล้วเลวร้ายลงไปอีก ตอนนี้ ขอให้เราพิจารณาผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจถดถอยที่มีต่อชาวนาไทยในภาคกลาง

สำหรับเจ้าของที่ดินขนาดเล็กและชาวนาผู้เช่า ผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจถดถอยอย่างดีที่สุดก็ทำให้กำไรที่ได้ลดลงและอย่างเลวที่สุดก็ทำให้ขาดทุน ซึ่งทำให้ชาวนาบางคนถึงกับอยู่ในภาวะใกล้อดตาย การเก็บเกี่ยวที่เกือบจะไม่ได้ผลเลย ทำให้กสิกรเป็นจำนวนมากหมดทางจ่ายภาษีค่าเช่าที่ดิน และค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ในปี 2452 เชื่อกันโดยทั่วไปว่า “ตามสถานการณ์ที่เป็นอยู่ขณะนั้นพื้นที่ใดที่ไม่อุดมสมบูรณ์พอ การลงแรงใด ๆ ก็จะไม่คุ้มเลย”⁵³ ชาวนาที่ยากจนที่สุดจะยิ่งประสบความทุกข์เชิงที่ร้ายแรง ในปี 2450 ม.ร.ว.สุวพรรณธ สนิทวงศ์ได้รายงานว่ ชาวนาแถบรังสิตบางคนขาดแคลนข้าวเปลือกที่จะใช้ทำพันธุ์ และเพื่อบริโภค⁵⁴ ในปี 2453 สภาดังกล่าวยิ่งเลวลงไปอีกดังมีรายงานว่ ชาวนาในหลาย ๆ ท้องที่กลายเป็นผู้หาเช้ากินค่ำ และมีบ่อยครั้งที่ได้กินอาหารเพียงวันละมื้อ⁵⁵ เนื่องจากความเสียหายของพืชผลในปี 2453 ทำให้สถานการณ์ ปี 2454 ยิ่งทรุดลงไปอีก ในเดือนสิงหาคม 2454 นั้น ความแห้งแล้งที่แผ่ขยายตัวนั้นทำให้ “ข้าวเบา” เสียหาย ทั้งยังคาดกันว่า “ข้าวกลางปี” และ “ข้าวหนัก” ก็จะไม่ไ้ผลเช่นกัน ชาวนาจำนวนมากในแถบอยุธยาจำเป็นต้องบริโภคข้าวเปลือกที่สะสมอยู่จนหมด ต่อจากนั้นก็ต้องประทังชีพโดยบริโภคหัวเผือกหัวมันและผักคามแต่จะหาได้⁵⁶ หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ลงข่าวว่า ขณะนั้นมีชาวนาจำนวนมากเดินทางมาหางานทำชั่วคราว เพื่อให้อยู่รอดตลอดฤดูการเก็บเกี่ยวที่ไม่ไ้ผลต่อเนื่องกันมาเป็นปีที่สอง⁵⁷

ในเดือนกันยายนปีนั้น เกิดเรื่องน่าเศร้าขึ้นคือ ชาวนาครอบครัวหนึ่งถึงกับอดข้าวตาย เมื่อมีชาวบ้านไปพบครอบครัวนี้ก็สายเกินกว่าจะช่วยได้⁵⁸ ความรับผิดชอบของทางราชการเกี่ยวแก่เหตุการณ์นี้เท่าที่มีก็คือ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์กราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวว่า ข้าวลือเกี่ยวกับความอดอยากกระจายไปทั่วประเทศแล้ว และเจ้าพระยาวงษาฯ พยายามแก้ข้าวลือนี้ ทั้งยังชี้ว่าเหยื่อเคราะห์กรรมดังกล่าวมีเฉพาะคนชราและเด็กเล็ก ๆ เท่านั้น และตามที่ท่านพบนั้น การขาดอาหารอาจมิใช่สาเหตุที่แท้จริงของการตายดังกล่าว⁵⁹ อย่างไรก็ดี สภาพการณ์ขณะนั้นรุนแรงมากอย่างเห็นได้ชัด และการขาดแคลนอาหารนั้นอย่างน้อยก็เป็นสาเหตุทางอ้อมของการตายของคนหลายคนในปี 2454 ตลอดปี 2455 มีคำรำลือว่าความแห้งแล้งคงจะขยายตัวต่อไปอีกเป็นปีที่ 3 “*อาคมวิถึงขั้นทุพภิกขภัย แต่ก็เป็นทุพภิกขภัยที่แผ่ขยายไปอย่างกว้างขวาง*”⁶⁰ แต่ผลผลิตจำนวนมากมายในปี 2455 ได้บรรเทาภาวะความหวาดกลัวต่าง ๆ ลงได้ทันที

ในระบะที่มีเศรษฐกิจถดถอยนั้น มีผู้บันทึกว่า เกิดโจรผู้ร้ายและการปล้นฆ่าอย่างชุกชุมในชนบท ในปี 2450 ม.ร.ว.สุวพรรณธได้กล่าวว่ ขโมยและโจรผู้ร้ายทุกประเภทเกิดอย่างชุกชุม การขโมยวัวควายเป็นเรื่องปกติ แม้ในเวลากลางวันก็ไม่ละเว้น⁶¹ ในรายงานข่าวที่นำเสนอรายงานหนึ่งจากจังหวัดฉะเชิงเทรา ผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้เล่าถึงอาชญากรรม 2-3 รายที่เกิดขึ้นในขณะนั้นและสรุปว่

“...สถานการณ์ไม่ดีเลย...เราไม่ได้อยู่ในฉะเชิงเทราที่สงบเงียบร่มเย็นอีกต่อไป ดูเหมือนว่าคนที่นี่ได้เปลี่ยนแปลงนิสัยใจคอ ไปแล้ว และมองหาแต่ช่องทางที่จะทำแต่ความชั่ว...”⁶²

ในปี 2454 อาชญากรรมทางฝั่งตะวันออก เช่น แถวมินบุรีได้ขยายตัวยิ่งกว่าระบะใดใน 15

ปีที่ผ่านมามี⁶³ คนส่วนใหญ่ที่ดำเนินกิจการขายตัวของอาชญากรรมในชนบทต่างยอมรับความคิดเห็นของเจ้าพระยาวงษาขุนประพัทธ์ที่ว่า “แต่เมื่อมีคนยากจนสิ้นคิดขึ้นมากดังนี้แล้ว การมีโจรผู้ร้าย ก็ย่อมเจริญขึ้นเหมือนกัน”⁶⁴ บางคนกล่าวว่า “มีกรณีตัวอย่างหลายรายชี้ว่า เมื่อชาววนาขนาดเล็กทำมาไม่พอกิน เขาจะขายฝูงสัตว์เสียก่อน และจะตามมาด้วยการแตกฉานของครอบครัว ผู้หญิงจะหาเลี้ยงชีพโดยการขายขนม และผู้ชายก็ออก“หากิน” เพื่อประทังชีวิต”⁶⁵ ผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ในเขตรังสิตบรรยายว่า

“...มีเรื่องราวมากมายเกี่ยวกับเรือบรรทุกข้าวที่เผชิญไปเกยตื้นอยู่ในลำคลอง บรรดาผู้คนทั้งชายและหญิงพร้อมด้วยตระกร้าเปล่า ๆ ในมือพากันเสโลกันเข้าไปที่เรือ คนพวกนี้ไม่ใช่โจรแต่ที่ว่าพวกเขามีความจำเป็นอย่างเหลือเกินที่จะต้องได้อาหารมาประทังชีพ...”⁶⁶

การขายตัวของอาชญากรรมในชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบรังสิตและแขวงอื่น ๆ ทางฝั่งตะวันออก เป็นทั้งผลและเหตุของภาวะเศรษฐกิจถดถอย ความต้องการผู้คุ้มครองจากโจรกลายเป็นอีกปัญหาหนึ่งที่ชาววนาต้องประสบในช่วงเวลานั้น การที่มีอาชญากรรมเกิดอย่างมากมายก็เพราะสภาวะตกต่ำของเศรษฐกิจนั่นเอง และอาชญากรรมเหล่านั้นเป็นเหตุที่ทำให้ชาววนาทางฝั่งตะวันออกของกรุงเทพฯ โน้มเอียงที่จะหนีออกไปจากผืนแผ่นดินที่เขาเคยครอบครองอยู่ อาชญากรรมอาจเป็นสาเหตุประการสุดท้ายที่ชาววนาใช้เป็นเครื่องตัดสินใจอพยพหนี หลังจากที่เขาแน่ใจว่า การเพาะปลูกในพื้นที่แถบนั้นจะไม่ได้ผลดี เมื่อมีครอบครัวหนึ่งหรือสองครอบครัวตัดสินใจอพยพไป ผู้ที่ยังคงอยู่ในบริเวณนั้นจะต้องรับภาระที่หนักขึ้น ยิ่งจำนวนครัวเรือนน้อยลง การป้องกันตนเองก็ยิ่งยากลำบากขึ้น ดังนั้น แรงจูงใจให้อพยพหนีเป็นละลอกต่อไปเรื่อย ๆ⁶⁷ ผลสำคัญประการหนึ่งที่เกิดจากภาวะเศรษฐกิจถดถอยดังที่เกิดขึ้นคือ การอพยพมาสู่ฝั่งตะวันออกชะงักลงและมีการอพยพไปจากบริเวณฝั่งนี้อย่างน้อยก็ชั่วระยะหนึ่ง

ความคล่องตัวในการย้ายถิ่นของประชากรตลอดจนการที่พวกเขาได้ฝั่งรกรากอย่างถาวรในฝั่งตะวันออกของกรุงเทพฯ ตามที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 3 แล้วนั้น เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การอพยพออกจากฝั่งตะวันออกเกิดขึ้นได้ เนื่องจากชาววนาเป็นจำนวนมากเป็นผู้เช่านาทำกิน ดังนั้น แรงจูงใจของพวกเขาก็จะอยู่ในที่เช่าย่อมมีน้อย มีผู้ตั้งข้อสังเกตหลายคนว่า “ชาววนาที่ต้องเช่าที่เหล่านั้นพร้อมเสมอที่จะออกจากที่เช่า เมื่อเขามองไม่เห็นอนาคตที่รุ่งโรจน์”⁶⁸ ในทศวรรษ 2433 นั้น ผู้เช่านาเป็นจำนวนมากถูกชักจูงให้อพยพมาทำกินในเขตสัมปทานรังสิต โดยได้รับสัญญาที่จะยกเว้นค่าเช่าหนึ่งหรือสองปีแรกของการเพาะปลูก แต่เมื่อที่ดินหักล้างพงเรียบร้อยแล้วและเศรษฐกิจรุ่งเรือง กลับมีการเก็บค่าเช่าและเก็บในอัตราที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 4.50 บาทต่อไร่ หรือเป็นถึง 19% ของรายได้เบื้องต้นของชาววนา⁶⁹ แม้ผู้เช่าบางคนจะรู้สึกได้ว่า “เจ้าของที่ดินทำนาบนหลังคน”⁷⁰ แต่ในยามที่การเพาะปลูกได้ผล ชาววนาก็มีเงินพอจ่ายค่าจ้างแรงงาน, ค่าเช่า, อนุกรรณ และดอกเบี้ยเงินกู้ มีหน้าที่ยังมีผลกำไรบ้าง แต่ทว่าเมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำขึ้น นอกจากจะไม่มีกำไรแล้ว ชาววนายังไม่มีเงินเสียค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ที่จำเป็น และปรากฏว่าเกิดความขัดแย้งกันระหว่างผู้เช่ากับเจ้าของที่ดินและนายกองนา ทางเจ้าของที่นาที่ไม่ยอมลดหย่อนค่าเช่า และที่เลวร้ายที่สุดก็คือ การเข้ายึดทรัพย์สินสินของผู้เช่าที่เพื่อชดเชยค่าเช่า บางกรณีก็เข้ายึดควายเป็นสินไหมทดแทน ชาววนาต้องเป็นฝ่ายขอเช่าควายจากเจ้าของที่ดินหากเขาต้องการจะเพาะปลูกต่อไป สภาพเหล่านี้เองที่ทำให้ชาววนาไม่อาจจะฝืนถึงผลกำไรในการเพาะปลูกได้เลย นอกจากโอกาสที่หนี้สินจะทับทวี⁷¹ ผู้เช่านาอาจร้อง

เรียนต่อข้าราชการที่ออกไปสำรวจภาวะการผลิตทางการเกษตรเป็นครั้งคราว แต่วิถีทางเดียวที่ดีที่สุดที่ชาวนาจะใช้ต่อสู้กับเจ้าของที่ดินก็คือ การอพยพออกไปเสีย เขาอาจจะไปหักร้างถางพงในที่ดินผืนใหม่หรือกลับไปสู่ที่ดินผืนดั้งเดิมที่เขาเคยทำกินอยู่ก่อนการอพยพเข้ามาอยู่ทางฝั่งตะวันออกใหม่ ๆ⁷²

รายงานฉบับแรกที่กล่าวถึงการอพยพออกจากฝั่งตะวันออกจำนวนมากโดยสุทธิปรากฏในปี 2449⁷³ แต่ความตื่นตงใจต่อการอพยพออกไปจากบริเวณดังกล่าวเกิดอย่างกว้างขวางภายหลังจากปี 2452 ในปี 2453 มีรายงานจากเขตรังสิตว่า “ประชาชนไม่พอใจกับสภาพการณ์ต่าง ๆ อย่างยิ่งและมีการอพยพออกจากรังสิตเป็นจำนวนนับร้อย”⁷⁴ ในปีต่อมา มีการเสนอแนะว่า “ถ้าไม่มีการแก้ไขสถานการณ์ดังกล่าว รังสิตจะกลายเป็นแผ่นดินร้าง”⁷⁵ ปรากฏว่าในปี 2455 นั้นเจ้าของที่ดินหาผู้มาเช่าไม่ได้เลย พวกเขาได้แต่นั่งทอดอาลัยว่า ที่นาของเขาจะ “ถูกผู้ข้างลงมาบุกกรุกอีก หลังจากที่พวกมันเคยถูกขับไล่ออกไปเมื่อหลายปีก่อนโน้น”⁷⁶ นอกจากความรู้สึกดังกล่าวแล้วยังมีหลักฐานที่เป็นตัวเลขอันทำให้เราคาดคะเนจำนวนผู้อพยพออกไปได้อีก ในปี 2448 นั้นเชื่อกันว่าจำนวนประชากรในเขตสัมปทานรังสิตได้เพิ่มขึ้นจาก 2,000 ถึง 3,000 คน ในปี 2433 เป็นประมาณ 100,000 คน หลังจากปี 2448 ตามประมาณของ ม.ร.ว.สุวพรรณธ มีคนประมาณ 12,500 ถึง 15,000 คนอพยพออกไปจากบริเวณนี้⁷⁷ ระหว่างปี 2449 มีตัวเลขทางการของเมืองธัญบุรีซึ่งให้ทราบว่าคนอพยพออกไปอีกถึง 12,000 คน มีผลให้ประชากรในแถบนั้นเหลือเพียง 73,000 คนในปี 2450⁷⁸ ในช่วงเวลาสี่ปีต่อมา ระหว่างปี 2451 - 2454 มีตัวเลขประมาณของทางราชการเกี่ยวกับจำนวนครัวเรือนในธัญบุรี ในช่วงเวลาดังกล่าว ผู้เขียนได้ปรับตัวเลขเหล่านั้นโดยอาศัยความเชื่อที่เป็นอยู่ในเวลานั้นว่า ครอบครัวหนึ่ง ๆ มักประกอบด้วยสมาชิก 5 คน⁷⁹ และผู้เขียนได้รวบรวมตัวเลขเหล่านี้ไว้ในตารางที่ 3

ตารางที่ 3⁸⁰ ประชากรเมืองธัญบุรี ระหว่างปี 2448 - 2454

ปี	จำนวนประชากร
2448	100,000
2449	85,000
2450	73,000
2451	72,085
2452	36,920
2453	67,870
2454	64,775

ปัญหาเกี่ยวกับตัวเลขเหล่านี้มีอยู่เป็นอันมาก และความน่าเชื่อถือของข้อมูลก็ยากที่จะประเมินด้วย แต่ถ้าเราลดการเชื่อถือตัวเลขประมาณการของปี 2452 ในฐานะที่เป็นตัวเลขเหลือเชื่อแล้ว เราอาจกล่าวอ้างได้ว่าการอพยพออกจากเมืองธัญบุรีเกิดขึ้นอย่างค่อนข้างสม่ำเสมอ และประชากรภายในเมืองนั้นได้ลดลงประมาณ 35% ในช่วงเวลา 7 ปีระหว่างที่เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอย⁸¹

ผู้เช่าน่ายังคงมีความสัมพันธ์กับเจ้าของที่ดินอยู่มาก เช่นเดียวกับที่แรงงานรับจ้างมีความสัมพันธ์กับเจ้าของที่ดินขนาดเล็กและตัวผู้เช่ามา ภาวะความตกต่ำที่เกิดแก่กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งและทำให้กลุ่มนั้นต้องหนีไปจากระบบการเพาะปลูกที่เป็นอยู่ ย่อมมีผลกระทบต่อกลุ่มอื่นอย่างรุนแรงเช่นกัน ไม่ใช่แต่เพียงทศวรรษเดียวเท่านั้นที่เจ้าของที่ดินต้องประสบกับความลำบากที่จะรักษาที่ดินสำหรับทำการเพาะปลูก ในช่วงแรกที่มีการพัฒนาพื้นที่ฝั่งตะวันออกนี้เจ้าของที่ดินซึ่งลงทุนไปแล้วต้องทำการแข่งขันกันเองเพื่อช่วงชิงผู้เช่าซึ่งมีเพียงจำนวนน้อยมาเป็นของตน เจ้าของที่ดินหลายต่อหลายคนเสนอที่จะไม่เก็บค่าเช่าในปีแรกของการเพาะปลูกและกรมหมื่นนราธิปฯ ทรงก้าวไปไกลกว่าเจ้าของที่ดินรายอื่น ๆ คือ มีการ “โฆษณาให้คนที่อยู่ในสภาพวิกฤตมาตั้งรกรากทำมาหากินในที่ดินของท่าน”⁸² อย่างไรก็ตามในตอนปลายทศวรรษ 2433 เมื่อการผลิตขยายตัวและมีความต้องการข้าวจากตลาดโลกเพิ่มขึ้นอย่างมาก อันมีผลต่อเนื่องให้เศรษฐกิจขยายตัว มีผู้คนหลังไหลเข้ามาเช่าในแถบรังสิตและบริเวณอื่น ๆ ทางฝั่งตะวันออก เจ้าของที่ดินรายหนึ่งกล่าวว่า ผู้เช่าบางราย “เสนอขอเช่ามาโดยให้ค่าเช่าที่สูงมากเพื่อแข่งขันกับผู้ขอเช่ารายอื่น ๆ”⁸³ และนั่นทำให้อัตราค่าเช่าสูงขึ้นอย่างมาก จนทำให้การมีที่ดินกลายเป็นการลงทุนที่ดีมากอย่างหนึ่ง แม้ว่าอาจมีการไถ่ราคาที่ดินโดยนักเก็งกำไรบางคนอีกต่อหนึ่ง

เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอย สถานการณ์เหล่านี้ก็เปลี่ยนไป ผู้สังเกตการณ์คนหนึ่งกล่าวว่า “ความรู้เรื่องธุรกิจที่ดินก็ตกต่ำลงแบบฉับพลันทันที” ทั้งยังกล่าวเพิ่มเติมว่า ในปี 2452 ราคาที่ดินที่ทอดขนานไปตามลำคลองใหญ่ ๆ ซึ่งเคยมีราคาถึงไร่ละ 24 ถึง 30 บาท ตกลงถึง 50%⁸⁴ ชาวนาผู้เช่าละทิ้งที่นา โดยปกติก็เพื่อที่จะได้ไม่ต้องเสียทั้งค่าเช่าและอากรค่านา ดังนั้น เจ้าของที่ดินจึงต้องรับภาระเป็นผู้จ่ายอากรค่านาสำหรับที่ดินที่ตนมิได้มีรายได้ ในปี 2453 เจ้าของที่ดินหลายคนได้ยื่นข้อเสนอว่าจะไม่เก็บค่าเช่าจากผู้เช่า เพียงขอให้ผู้เช่าเป็นผู้รับผิดชอบในการจ่ายอากรค่านาเท่านั้น⁸⁵ ภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้นเห็นได้อย่างชัดเจนว่าส่งผลกระทบต่อเจ้าของที่ดินเหล่านั้นเช่นเดียวกับที่กระทบต่อแรงงานรับจ้าง เจ้าของที่ดินขนาดเล็ก และผู้เช่ามา

ผลกระทบระยะยาวของภาวะเศรษฐกิจถดถอย

ผู้ที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจข้าวต่างตระหนักถึงภาวะเศรษฐกิจถดถอยตลอดจนผลต่อเนื่องที่จะเกิดตามมา ในปี 2449 รัฐบาลได้ตั้งข้าราชการหนุ่ม 3 นาย เพื่อสำรวจสถานการณ์ที่แท้จริงในเขตสัมปทานรังสิต รัฐบาลเคยได้รับรายงานรวมทั้งข้อวิจารณ์เพิ่มเติมของ ม.ร.ว.สุวพรรณฯ สนิทวงศ์ ซึ่งเคยนำมาอภิปรายในที่ประชุมของทั้งกระทรวงเกษตรฯ และกระทรวงมหาดไทย ตลอดจนถึงประชุมเสนาบดี และหัวข้อดังกล่าวใช้เวลาถกเถียงอยู่นาน⁸⁶ ในเดือนกรกฎาคม ปี 2452 นั้นมีชาวนา 37 คน ซึ่งเป็นตัวแทนของชาวนา 168 ครอบครัวในรังสิตเข้ายื่นคำร้องต่อรัฐบาล โดยอธิบายถึงผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจตกต่ำต่อการทำนา พวกเขาแจ้งว่าไม่อาจจ่ายอากรค่านา และค่าเช่านา นอกจากนั้น พวกเขายังต้องการกู้เงินด้วย⁸⁷ สองเดือนต่อมาหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* รายงานว่า “ชาวนาจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นตัวแทนของครัวเรือนนับพันคนทางเข้ามาในกรุงเทพฯ และร้องเรียนต่อเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ขอยกเว้นอากรค่านา”⁸⁸ ในเดือนธันวาคม ปี 2452 เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ได้เรียกประชุมชาวนาและเจ้าของที่ดินเขตรังสิต ซึ่งในการประชุมครั้งนั้นมีการอภิปรายกันอย่างกว้างขวางถึงปัญหาต่าง ๆ ตลอดจนแนวทางแก้ไขที่อาจเป็น

ไปได้ นอกจากนั้นชาวนา 57 คนที่มีได้ถูกเชิญหรือมาร่วมประชุมไม่ได้ ก็ได้ยื่นเสนอความคิดเห็นตลอดจนข้อเสนอแนะต่าง ๆ แก่ทางราชการ⁸⁹ ในปี 2453 มีการยื่นคำร้องอีกสองฉบับ โดยมีชาวนาแถบรังสิตลงรายชื่อไว้ถึง 800 ราย แต่ละฉบับได้ชี้ปัญหาทางด้านการศึกษาและเรียกร้องขอยกเว้นอากรค่านา⁹⁰

ผลกระทบฉับพลันของภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้นปรากฏอย่างชัดเจน และเป็นเรื่องที่มีความตระหนักกันทั่วไปในขณะนั้นถึงผลกระทบที่มีอยู่อย่างกว้างขวาง แต่ความสำคัญของภาวะดังกล่าวที่มีต่อการเกษตรกรรมของไทยในระยะยาวยังไม่ชัดเจนนัก แน่แน่นอนว่าเราไม่อาจพบผลกระทบจากภาวะเศรษฐกิจถดถอยในสถิติการส่งออก ซึ่งไม่สามารถบ่งบอกอะไรมากไปกว่าการชะงักงัน อันเกือบไม่เป็นที่สังเกตในรูปแบบการขยายตัวและการเติบโตอย่างต่อเนื่องของการส่งออกโดยทั่วไป⁹¹ แต่ตัวเลขเหล่านี้อาจอำพรางความเป็นจริงอยู่ 2 ประการ ในประการแรก บางคนในเวลานั้นรู้สึกว่าการนำเข้าข้าวส่งออกในปีที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำนั้นยังคงอยู่ในระดับเดิม ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ชาวนาและพ่อค้าได้นำข้าวในสต็อกซึ่งเก็บสะสมมาจากปีก่อน ๆ ออกมาขาย อาทิเช่น ในปี 2453 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์บันทึกว่า ตัวเลขข้าวส่งออกของปี 2452 เป็นตัวเลขที่หลอกตา ท่านอธิบายว่า ปี 2450 เป็นปีที่ผลผลิตมีผลดีโดยทั่ว ๆ ไป และในปี 2451 ก็เป็นปีที่ผลผลิตดีเช่นกัน ยกเว้นฝั่งตะวันออกที่มีน้ำท่วมอย่างหนัก อย่างไรก็ตาม การขึ้นค่าเงินบาทและผลที่ตามมาคือระดับราคาลดลง ทำให้ชาวนาและพ่อค้าพยายามสะสมผลผลิตที่ได้ในฤดูการผลิตที่ได้ผลดีเหล่านี้เอาไว้เป็นจำนวนมาก แต่จากปี 2452 เป็นต้นมา ทั้งพ่อค้าและชาวนาเริ่มสิ้นความหวังที่ราคาข้าวจะสูงขึ้นดังปีก่อน ๆ ดังนั้น จึงนำเอาข้าวที่เก็บไว้นั้นออกมาจำหน่าย เพื่อชำระเงินที่กู้มาจากปีก่อน ๆ⁹²

ประการที่สอง ตัวเลขข้าวส่งออกไม่อาจแสดงถึงสภาพทั่ว ๆ ไปของฝั่งตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาพของการกสิกรรมแถบรังสิต ซึ่งมีอิทธิพลครอบคลุมสภาพการเกษตรในขณะนั้นของไทย บริเวณเขตสัมปทานรังสิตนี้เคยเป็นบริเวณที่เจริญอย่างยิ่งในช่วงทศวรรษ 2433 และตอนต้นทศวรรษ 2443 ทั้งเคยเป็นแหล่งดึงดูดใจไม่เฉพาะแต่ชาวนา แต่รวมถึงคนทั้งแรงงานจากภาคอีสานและเศรษฐกิจที่คืนทั้งหลายในกรุงเทพฯ ด้วย นอกจากนั้น บริเวณนี้ยังเป็นเขตที่มีการนำวิทยาการใหม่ ๆ มาใช้ในการเกษตรมากกว่าบริเวณอื่น ๆ คำร้องทุกข์ของชาวนากล่าวว่า สภาพเศรษฐกิจถดถอยมักเกิดทางฝั่งตะวันออกมากกว่าบริเวณอื่น ๆ และจากรายงานของทางราชการเองก็แสดงว่า รัฐบาลให้ความสนใจสภาพของบริเวณดังกล่าวเช่นกัน และจากความสนใจดังกล่าวนี้เองทำให้รัฐบาลมองเห็นว่า ขณะนั้นมีความยากลำบากแผ่ขยายไปทั่ว กล่าวได้ว่าเป็น “ความทุกข์ยากอย่างใหญ่หลวงในหมู่ชาวนา”⁹³ ความทุกข์ยากดังกล่าวสะท้อนให้เห็นในปี 2452 เมื่อ *The Bangkok Times* ได้แสดงตัวเลขการส่งสินค้าออกปี 2451 ซึ่งสูงอย่างน่าประหลาดใจ รายงานฉบับดังกล่าวสร้างความงุนงงอย่างยิ่งในลักษณะที่ว่าตัวเลขดังกล่าวแทบจะมีได้ “บ่งถึงสภาพความตกต่ำทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจริงเลย”⁹⁴ สามปีต่อมา *The Bangkok Times* เสนอว่า ในรายงานประจำปีของเสนาบดีกระทรวงการคลังเกี่ยวกับการเก็บรายได้ประจำปีนั้น ดูเหมือนว่า ภาวะความตกต่ำทางเศรษฐกิจนั้นแทบจะไม่มีผลกระทบต่อการจัดเก็บรายได้ของประเทศ แต่เพราะเราได้ทราบถึงความตกต่ำของเศรษฐกิจที่ประเทศเผชิญอยู่และประชาชนส่วนมากก็มีประสบการณ์แล้วว่า ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำที่แท้จริงนั้น

เป็นอย่างไร และคนส่วนใหญ่ได้รับทุกขุทรมานขนาดไหนจากสภาพดังกล่าว บรรณาธิการ *The Bangkok Times* พบว่า ตัวเลขรายได้ดังกล่าวนั้น “ช่างน่าประหลาดใจ”⁹⁵ ผู้เขียนขอแย้งความข้องใจข้อนี้ของบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ฉบับนั้นว่า ตัวบรรณาธิการมีแนวโน้มที่จะยึดถือเอาสภาวะการณ์ทางฝั่งตะวันออกเป็นตัวแทนของสภาวะการณ์ของประเทศโดยรวม แท้ที่จริงนั้น เรายังอาจยึดถือสภาวะการณ์ในฝั่งตะวันออกแทนภาพรวมของประเทศได้โดยประจักษ์ชัด เราได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 และ 3 แล้วว่า พฤติกรรมการบุกเบิกที่ดินฝั่งตะวันออกก็ดี การตั้งถิ่นฐานก็ดี และการนำที่ดินมาเพาะปลูกก็ดี แตกต่างจากรูปแบบการขยายตัวและการเพาะปลูกเก่าในภาคกลางของประเทศไทยอย่างเด่นชัด เนื่องจากโอกาสที่เพิ่มขึ้นก่อให้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ในปี 2448 ฝั่งตะวันออกสามารถผลิตข้าวได้เป็นจำนวนมาก อาจเป็นจำนวนถึงร้อยละ 25 ของผลผลิตทั้งหมดที่เก็บเกี่ยวได้ในภาคกลาง⁹⁶ บรรณาธิการของ *The Bangkok Times* ก็เหมือนกับบรรดาผู้ลงทุนจำนวนเงินมหาศาลในที่ดินฝั่งตะวันออกและมีโครงการที่จะพัฒนาที่ดินฝั่งตะวันตกด้วยทั้งหลาย ที่เชื่อกันในต้นทศวรรษ 2443 ว่า การพัฒนาการเกษตรแบบเขตรังสิตทางฝั่งตะวันออกจะยังคงมีอยู่ต่อไป และจะเป็นรูปแบบที่นำไปใช้พัฒนาส่วนอื่น ๆ ของภาคกลางในสยามประเทศ ลักษณะความเจริญอย่างเชื่องช้าดังที่เป็นอยู่ในเขตเพาะปลูกดั้งเดิมเป็นรูปแบบที่ดำเนินอยู่ในทศวรรษ 2413 และสืบต่อมายังทศวรรษ 2423 แต่ทว่าแบบแผนเช่นนี้ถูกแทนที่โดยสภาพความเจริญอย่างรวดเร็วของฝั่งตะวันออก ทั้งนี้หวังกันว่าที่ดินใหม่ ๆ จะถูกบุกเบิกเพื่อใช้เพาะปลูกโดยนักเก็งกำไร เจ้าของที่ดินเกษตรกรตลอดจนแรงงานรับจ้างตามฤดูกาล จะเป็นผู้เข้ามาพลิกฟื้นแผ่นดินในบริเวณนี้ และทำให้กลายเป็นนาข้าวที่ให้ผลดี อย่างไรก็ตาม ภาวะเศรษฐกิจถดถอยได้ช่วยชี้ให้เห็นถึงจุดอ่อนของข้อสมมุติเหล่านี้ และได้แสดงให้เห็นโดยกระจ่างชัดว่า การขยายตัวอย่างเชื่องช้าของเขตการเพาะปลูกเก่าจะยังคงเป็นรูปแบบหลักของสยามประเทศสืบต่อไป เราจะแสดงให้เห็นประเด็นเหล่านี้ด้วยการกล่าวถึงจุดจบของบริษัทชุดคลองแกลคูนาสยาม

จากลู่ทางที่ปรากฏในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของทศวรรษ ทำให้บริษัทมองเห็นอนาคตแห่งความรุ่งโรจน์ ในช่วงนั้นแม้บริษัทจะเร่งทำงานตลอด 24 ชั่วโมง แต่ก็ยังไม่อาจจัดหาที่ดินได้ทันกับความต้องการของลูกค้า ในช่วงปลายทศวรรษ 2433 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ทรงแนะนำถัดผู้เป็นหลานชายว่า คำบารังสิตนั้นมีผู้คนหนาแน่นเกินไป ดังนั้น ผู้ที่ต้องการขยายการเพาะปลูกก็ต้องเสาะแสวงหาที่ดินในเขตอื่น ๆ ดังตัวท่านเองซึ่งได้พัฒนาที่ดินแถบปทุมธานีไปแล้ว⁹⁷ ในปี 2447 แวน เดอร์ ไฮเด บันทิกว่า ที่ดินในเขตสัมปทานรังสิตขายได้ถึงไร่ละ 50 บาท อันเป็นราคาที่สูงถึงสิบเท่าของราคาเดิม ซึ่งหมายความว่า มูลค่าที่ดินเพิ่มเฉลี่ยปีละ 10% เขาทำนายว่า ภายใน 10 ปีรังสิตจะกลายเป็นพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด หรืออาจมีการทำโครงการใช้พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกเพื่อให้กลายเป็นพื้นที่ที่มีการพัฒนาในลักษณะเดียวกับเขตรังสิตด้วย⁹⁸

บริษัทชุดคลองแกลคูนาสยามตกลงใจที่จะร่วมโครงการกับผู้ที่ต้องการขอสัมปทานเพื่อปรับปรุงฝั่งตะวันตก แต่ทว่ารัฐบาลกลับเลื่อนการตัดสินใจที่จะปรับปรุงที่ดินฟากตะวันตกออกไป และทำให้บริษัทต้องมองหาที่ดินบริเวณอื่นที่สมควรพัฒนาต่อไป บริษัทตกลงใจที่จะปรับปรุงที่ดินในบริเวณแม่น้ำนครนายก ซึ่งเรียกกันว่า “ทุ่งดงละคร” ในเดือนมกราคม ปี 2448 บริษัทฯได้รับสัมปทานครั้งที่สองเมื่อได้ทำสัญญากับรัฐบาลที่จะปรับปรุงที่ดินในแถบนครนายก ดังที่เคยทำมาแล้วในเขตรังสิต⁹⁹ มีการคาดคะเนใน

ทางดีและเชื่อว่า ที่ดินจะขายได้ไร่ละ 12 บาทเป็นอย่างต่ำ¹⁰⁰ การประกอบการคาดการณ์ในด้านดีดังกล่าว ทำให้ผู้คนเป็นจำนวนมากที่มีได้จับจองที่ดินแถบรังสิตรีบร้อนที่จะลงชื่อจับจองที่ดินในเขตสัมปทานใหม่¹⁰¹ แต่เมื่อมาถึงจุดนี้ สัญญาของภาวะเศรษฐกิจถดถอยก็เริ่มปรากฏตัวขึ้น ในเดือนพฤษภาคมปี 2449 ปรากฏว่า ความต้องการที่ดินของบริษัทเริ่มลดลง และผู้คนที่เข้าชื่อจับจองไว้บางคนก็ไม่เต็มใจจะจ่ายเงินหรือบ้างก็ไม่มีเงินซื้อที่ดินที่จองไว้¹⁰²

ในเวลานั้นเกิดกรณีโต้แย้งระหว่างคู่สัญญาเกี่ยวกับลักษณะที่บริษัทต้องการจะมีอำนาจเหนือที่ดินในเขตสัมปทานใหม่ตลอดกาลลองบางช่วงที่บริษัทจะต้องทำการขุดสร้าง และหลังจากที่มีการขุดลอกคลองไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น โครงการดังกล่าวก็มิได้ก้าวหน้าไปอีก ปัญหาที่เกิดขึ้นชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงว่า ความต้องการซื้อที่ดินของบริษัทนั้นลดลงมาก เมื่อเทียบกับความต้องการที่เคยมีในแถบรังสิตในยุครุ่งโรจน์สูงสุด ดูเหมือนว่า บริษัทน่าจะได้รับความกดดันให้รีบขายที่ดินให้หมดโดยเร็ว แต่สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นกลับปรากฏว่า บริษัทมิได้พยายามขายที่ดินเลย ตรงกันข้าม สิ่งที่บริษัททำก็คือ พยายามจะคืนสัมปทานให้รัฐบาลในลักษณะที่บริษัทจะต้องได้รับการชดเชยเงินลงทุนที่ได้จ่ายไปแล้วด้วย ซึ่งทั้งสองฝ่ายคือ รัฐบาลและบริษัทไม่อาจแสวงหาข้อตกลงขั้นสุดท้ายได้ สัญญาจึงถูกปล่อยให้หมดอายุไปในที่สุด บริษัทต้องเสียเงินลงทุนที่ได้จ่ายไปแล้วในการปรับปรุงที่ดินในเขตสัมปทานนครนายก แต่ทว่าความสูญเสียที่เกิดขึ้นนั้นเล็กน้อยเหลือเกิน เมื่อเทียบกับการขาดทุนที่จะเกิดขึ้น หากรัฐบาลยังคงยืนยันให้บริษัททำตามสัญญาต่อไป¹⁰³

ความล้มเหลวของเขตสัมปทานนครนายกนี้เนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจถดถอย ในปี 2448-2455 นั่นเอง นั่นคือ สภาวะในช่วงนี้ไม่ส่งเสริมให้เศรษฐกิจขยายตัวเฉกเช่นสองทศวรรษที่ผ่านมา เกิดความตกต่ำทั้งราคาและผลิตผล ในขณะที่ค่าใช้จ่ายต่าง ๆ กลับสูงขึ้น ผลก็คือ การลดลงของอุปทานแรงงาน ซึ่งเราได้กล่าวถึงมาแล้ว เกิดขึ้นควบคู่กับการลดลงของเงินทุนที่จะนำไปใช้ในด้านเกษตรกรรม ในปี 2446 ม.ร.ว.สุวพรรณธิดได้บันทึกว่า เกิดความวิตกกังวลในหมู่เจ้าของที่ดินแถบรังสิตเกี่ยวกับอนาคตของเกษตรกรรม และทำให้คนเหล่านี้ไม่สู้เต็มใจให้เงินกู้แก่ผู้เช่านาดังปางก่อน¹⁰⁴ แม้ในปี 2455 เงินทุนสำหรับเกษตรกรยังคงขาดแคลน ข้าราชการกระทรวงเกษตรฯ นายหนึ่งรายงานว่า “ทั้งราษฎรชาวนาขัดสนจนลงมาก ทั้งไม่มีทุนรอนจะทำอย่างหนึ่ง”¹⁰⁵ นักสังเกตการณ์อีกผู้หนึ่งให้ความเห็นพ้องกันว่า “การให้เงินกู้แก่ชาวนาดูเหมือนจะสิ้นสุดลงแล้ว แม้แต่คนกลางชาวจีนก็ไม่เต็มใจจ่ายเงินล่วงหน้าเพื่อซื้อพืชผล เนื่องจากผลผลิตตกต่ำถึงขนาดที่แม้จะยึดเอาไปในขณะที่เก็บเกี่ยวก็ยังไม่เพียงพอที่จะชดเชยการขาดทุน”¹⁰⁶

หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้แสดงความเห็นอกเห็นใจผู้ที่ล้มเลิกในการลงทุนการเกษตรกรรมว่า “ช่วงเวลาแห่งความเลวร้ายทำให้นายทุนร่ำไห้ และแก้ปัญหาด้วยการไม่เพิ่มเงินทุนลงไปในที่ดินภายใต้สถานการณ์ปัจจุบัน”¹⁰⁷

ตารางที่ 4 ¹⁰⁸
พื้นที่

ปี	พื้นที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ปี	พื้นที่เก็บเกี่ยว (ไร่)
2449	334,157	2460	51,510
2450	ไม่มีข้อมูล	2461	299,710
2451	221,094	2462	201,710
2452	305,450	2463	427,940
2453	208,800	2464	396,700
2454	233,000	2465	413,570
2455	302,440	2466	336,260
2456	305,630	2467	361,190
2457	337,790	2468	412,290
2458	328,450	2469	438,010
2459	325,480	2470	406,400

การขาดแคลนทุนและแรงงานมีผลมากไปกว่าการทำให้การขยายตัวในเขตสัมปทานใหม่ก้าวไปอย่างเชื่องช้าเท่านั้น แต่ยังส่งผลให้การเพาะปลูกในเขตรังสิตลดลงและทำให้ประชากรอพยพออกจากเขตสัมปทานรังสิตด้วย จนแม้ภายหลังภาวะเศรษฐกิจถดถอยผ่านไปแล้ว บริเวณดังกล่าวนี้ก็ได้เจริญถึงขนาดที่เคยเป็นมาในอดีต จากตารางที่ 4 ทำให้เราเห็นว่า ช่วงเวลาของการขยายตัวอย่างรวดเร็วจากพื้นที่การเพาะปลูกที่เคยมีจำนวนเพียงเล็กน้อยในปี 2433 ซึ่งเพิ่มขึ้นจนมากกว่า 300,000 ไร่ในปี 2443 ตามคิดมาด้วยช่วงสองทศวรรษของการเติบโตอย่างเชื่องช้ากว่ามาก

ดังนั้น ภาวะเศรษฐกิจถดถอยจึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญยิ่ง เพราะหลังจากนี้แล้ว เขตสัมปทานรังสิตก็เจริญรอยตามเขตการเพาะปลูกดั้งเดิมในส่วนอื่นของประเทศในข้อที่มีการขยายตัวอย่างเชื่องช้า ภายหลังภาวะเศรษฐกิจถดถอยแล้ว ไม่มีบริเวณใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นฟากตะวันตกหรือเขตสัมปทานนครนายกหรือบริเวณอื่น ๆ ในประเทศไทย จะมีอัตราการเจริญเติบโตรวดเร็วดังที่ฟากตะวันออกเคยมีในระหว่างปี 2423 - 2448 เลย ในระหว่างปี 2423/27 และ 2448/52 นั้นปริมาณการส่งออกของไทยเพิ่มกว่าสี่เท่าตัว ในขณะที่ระยะต่อมาคือ จากปี 2448/52 ถึง 2473/77 การส่งออกเพิ่มขึ้นน้อยกว่าสองเท่าตัว แม้จะพิจารณาจากตัวเลขสัมบูรณ์จะเห็นว่า การเพิ่มขึ้นของปริมาณข้าวส่งออกในช่วงแรกมีมากกว่าในช่วงหลังเล็กน้อย¹⁰⁹ จากตัวเลขเหล่านี้เองที่จะช่วยให้เราเห็นถึงผลของภาวะเศรษฐกิจถดถอยในระยะยาว บัดนี้ ดูเหมือนจะเห็นได้ชัดว่า หลังจากภาวะถดถอยของเศรษฐกิจ เกิดการขาดแคลนทุน

และแรงงานซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของไทย ซึ่งต่างกับภาวะการณ์ในช่วงปี 2423 - 2448 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ซึ่ให้เห็นแนวโน้มอันเกิดจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและสรุปไว้ในปี 2455 ว่า “ไม่มีใครยินยอมลงทุนในภาวะการณ์ที่เป็นอยู่ขณะนั้น ความเชื่อมั่นถูกทำลายไปอย่างมากแล้วและน่าหวังว่าการเกษตรกรรมของไทยจะต้องลำบากต่อไป เพราะความล้าเจือที่จะลงทุนใหม่ในการปรับปรุงที่ดิน”¹¹⁰

อาจเป็นได้ว่า ในระยะเริ่มแรกนั้นยังมีทั้งทุนและแรงงานที่ยังใช้ไม่เต็มที่อันเป็นปัจจัยสนับสนุนให้การขยายตัวของการเพาะปลูกเป็นไปอย่างรวดเร็ว แต่เมื่อปัจจัยการผลิตส่วนเกินเหล่านั้นได้นำมาใช้เพิ่มเติมที่ ในการปรับปรุงผืนดินออกในปีแรก ๆ แล้ว แหล่งเงินทุนและแรงงานภายในประเทศก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วในท้องถิ่นอื่น ๆ ต่อไป อีกทางหนึ่งอาจเป็นได้ว่า ทุนและแรงงานนั้นมิได้ใช้จนหมดสิ้นไป แต่ทว่าหลังจากเกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยแล้ว ผู้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตทั้งสองไม่เต็มใจที่เสี่ยงลงทุนในภาคเกษตรกรรมอีกต่อไป ไม่ว่ากรณีจะเป็นประการใดก็ตามการขาดแคลนทุนและแรงงานนั้นทำให้เศรษฐกิจขยับขยายตัวในอัตราที่เชื่องช้าลงภายหลังจากช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญระหว่างปี 2448-2455

สำหรับเศรษฐกิจของบางประเทศในเอเชียโดยเฉพาะอย่างยิ่งพม่า นั้น ปรากฏว่าสามารถเอาชนะอุปสรรคด้านการขาดแรงงานและทุนโดยการนำปัจจัยดังกล่าวมาจากต่างประเทศ สำหรับเมืองไทยนั้น การปรับปรุงพื้นที่ปากตะวันออกที่เป็นไปอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2433 นั้น มีการนำปัจจัยทุนและแรงงานมาจากภูมิภาคอื่นเช่นกัน ซึ่งส่วนใหญ่มาจากในประเทศ แต่ก็มีส่วนที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ หลังจากทศวรรษนี้แล้วก็ได้มีปัจจัยการผลิตประเภทแรงงานและทุนจากต่างประเทศสำหรับประเทศไทยอีก สิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อการพัฒนาประเทศไทยทั้งด้านการเกษตรตลอดจนสังคมและการเมือง ซึ่งเราจะกลับมาพูดถึงปัญหานี้อีกในตอนสรุป

ภาวะเศรษฐกิจถดถอยและการแบ่งแยกเชื้อชาติไทย-จีน

ถ้าเรายอมรับภาวะเศรษฐกิจถดถอยเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างช่วงที่มีความเจริญอย่างรวดเร็วกับช่วงการขยายตัวที่ช้าลงเป็นปกติแล้ว ภาวะการณ์ดังกล่าวนี้ก็อาจจะช่วยจัดแบ่งการประกอบอาชีพระหว่างชาวจีนกับชาวไทยด้วยเช่นกัน ในทศวรรษ 2393 นั้นพันธะที่จะต้องทำงานให้ราชการเป็นอุปสรรคของชาวไทยในอันที่จะประกอบอาชีพธุรกิจ ดังนั้น จึงปรากฏว่า บทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจตกอยู่กับชาวจีน อย่างไรก็ตาม ในช่วงที่เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั่นเองที่ทั้งฝ่ายรัฐบาลและประชาชนคนไทยเริ่มรู้สึกอ่อนไหวและตระหนักมากขึ้นถึงการแบ่งเชื้อชาติตลอดจนบทบาททางเศรษฐกิจที่สำคัญของชาวจีนในระบบเศรษฐกิจไทย แต่ยากที่จะชี้ว่า ความรู้สึกนึกคิดเหล่านี้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับสภาวะเศรษฐกิจถดถอยเพียงไร กระนั้นก็ตามดูเหมือนจะเป็นไปได้ยากที่ปรากฏการณ์ทั้งสองจะไม่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เราจะลองพิจารณาปัญหานี้สักเล็กน้อย

เราทราบแล้วว่า การปฏิรูปของรัฐบาลที่สำคัญเกี่ยวกับเรื่องภาษีและการผูกขาดนั้น กลายเป็นสิ่งที่จะตัดความสัมพันธ์ระหว่างทางราชการกับชาวจีนในประเทศไทยลง ในขณะที่เดียวกันการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญภายในชุมชนจีนกำลังเกิดขึ้น เรื่องเหล่านี้อยู่นอกขอบเขตการศึกษาของเรา การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้

นี้ประกอบด้วย การเพิ่มประชากรในประชาคมชาวจีน ความพยายามที่จะก่อกระแสการเมืองภายในชุมชนชาวจีนด้วยการจัดตั้งกลุ่มที่ขัดแย้งกันเพื่อแย่งชิงการนำในหมู่ชาวจีน ตลอดจนการตัดสิทธิที่คนจีนจำนวนมากเคยอาศัยอาณัติของกงสุลยุโรปปกป้องคุ้มครองคนแต่ก่อน¹¹¹ การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ นี้ทำให้ชาวจีนยิ่งแยกตัวออกจากชาวไทยและดังที่พลกูล อังกินันท์¹¹² ได้ให้บรรณาธิบายอย่างน่าเชื่อถือว่า สิ่งเหล่านี้กลายเป็นตัวปลูกเร้าให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชาวจีน ความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวนี้เห็นได้ชัดจากคำร้องขอตั้งสมาคมการค้า การต่อสู้เพื่อให้มีตัวแทนกงสุลจีนในกรุงเทพฯ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการนัดหยุดงานสามวัน ตลอดจนการปิดกิจการร้านค้าของจีนเพื่อต่อต้านการเก็บเงินค่าราชการจากชาวจีนเพิ่มขึ้นในเดือนมิถุนายน 2453¹¹³

ชาวจีนประสบผลสำเร็จเพียงการก่อตั้งสมาคมการค้าเท่านั้น ส่วนการนัดหยุดงานล้มเหลว เช่นเดียวกับการพยายามจะขอมิ้วแทนกงสุลจีน ปฏิกริยาของชาวไทยอันเกิดจากความตื่นตระหนกในการนัดหยุดงานของคนจีนในด้านหนึ่งประกอด้วยความมุ่งมั่นที่ว่า คนไทยจักต้องกลับมายึดกุมบังเหียนเศรษฐกิจของตนนั้น แสดงให้เห็นโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันที่สองแห่งการนัดหยุดงาน โดยทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงพระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช นุนานาค) ยกย่องชมเชยที่พระยาไพบูลย์สมบัติเปิดร้านขายเนื้อหมูเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนที่เกิดจากการนัดหยุดงานของพวกจีน ทรงแสดงความรู้สึกส่วนพระองค์เป็นความว่า “ทราบว่าได้จัดการให้มีร้านขายหมูขึ้นนั้นเป็นที่พอใจเป็นอันมาก มีความน้อยใจว่าคนไทยเราไม่ทำอะไรเองเสียเลย คอยแต่อาศัยเจ้าก เจ้ากหยุดทำงานก็พากันอดมิแต่ตื่นตกใจ การครั้งนี้ควรที่เราจะมิมาอาศัยเจ้ามันไม่ทำเราควรทำเอง”¹¹⁴ หลังจากนั้นเพียงสองสามปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์ได้มีการแสดงออกอย่างเปิดเผยถึงการต่อต้านชาวจีน¹¹⁵ อย่างน้อยที่สุดจวบจนกระทั่งปี 2453 ความตระหนักในฐานะของคนจีนในระบบเศรษฐกิจไทย ยังคงเป็นการมองปัญหาในด้านบวก กล่าวคือ พยายามส่งเสริมให้คนไทยมีบทบาทเพิ่มขึ้นมิใช่การลดบทบาทของคนจีนลง เสนาบดีสองท่านซึ่งเคยรับราชการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และยังคงรับราชการต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 คือเจ้าพระยาบวรราชและเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้นำแนวความคิดนี้มาสู่รัชสมัยใหม่ด้วย เจ้าพระยาบวรราชเสนอความเห็นเรื่องปัญหาชาวจีนต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯว่า การตั้งระบบธนาคารที่เป็นของคนไทยแท้ ๆ เท่านั้นที่จะเป็นเครื่องมือสำคัญในการสนับสนุนดำเนินธุรกิจของคนไทย¹¹⁶ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์สนับสนุนความเห็นดังกล่าวด้วย เช่น ในการเขียนบทความเรื่อง “การประกอบการสิทธิกรม” ในวารสารของกระทรวงเกษตรในปี 2455 ในบทความดังกล่าวท่านได้แนะนำว่า หน่วยราชการในจังหวัดต่าง ๆ ควรกระตุ้นชาวนาให้ปลูกข้าวโพดในฐานะพืชเศรษฐกิจ โดยชี้ว่าจะมีกำไรมหาศาลแต่ก็เตือนว่า “ถ้าชาวไทยยังไม่กระตือรือร้นต่อสิ่งนี้ และยังคงปล่อยให้พ่อค้าต่างชาติเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์มหาศาลนี้ไป ก็จะเป็นเรื่องน่าเศร้าที่สุด”¹¹⁷

ดูเหมือนจะเป็นด้วยการปฏิรูปขนาดใหญ่ของประเทศตลอดจนการขยายตัวอย่างรวดเร็วของระบบราชการนั่นเอง ที่เป็นเครื่องสนับสนุนให้พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางทั้งหลายสามารถกระตุ้นคนไทยให้หันมาประกอบธุรกิจได้ง่ายขึ้น ถ้าเป็นจริง ปัจจัยเหล่านี้ก็น่าจะมีผลให้ความต้องการเข้ารับราชการลดลง แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานใดที่แสดงว่า ชาวไทยจำนวนมากมาได้ออกจากระบบการรับราชการเพื่อมาประกอบธุรกิจ ซึ่งผู้เขียนคิดว่าอาจเป็นเพราะว่าช่วงเวลาแห่งความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจได้ผ่านไปแล้ว

โดยที่โอกาสดีเหล่านั้นชาวจีนเป็นผู้ฉกฉวยไปได้ และด้วยวิถีทางดังกล่าว ภาวะเศรษฐกิจถดถอยก็กลับเป็นตัวการให้เกิดการแบ่งงานตามเชื้อชาติมากขึ้น แม้ว่าเศรษฐกิจยังคงมีการขยายตัวบ้าง แต่ก็เป็นที่อัตราที่เชื่องช้าเต็มที่ ผู้ใดก็ตามที่พยายามจะหันมาเป็นผู้ประกอบการหลังจากที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำแล้ว ก็จะต้องแข่งขันกับคนอื่น ๆ ที่มีเงินทุนที่สะสมไว้ รวมทั้งมีประสบการณ์ในช่วงเศรษฐกิจรุ่งเรืองที่ผ่านมา ดังนั้น ข้อสรุปเกี่ยวกับผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจถดถอยในช่วงปี 2448-2455 ของเราก็จะแยกได้เป็นสองประการ ประการหนึ่งก็คือ ภาวะเศรษฐกิจถดถอยดังกล่าวทำให้ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเชื่องช้าลง อีกประการหนึ่งก็คือ ภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้นมีผลให้การแบ่งเชื้อชาติทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นไปอย่างเด่นชัดขึ้น

เชิงอรธบทที่ 7

¹ในการประชุมคณะกรรมการอำนวยการรักษาพระนครในปี 2455, สมเด็จพระยาครุฑคำรงฯ ทรงกล่าวว่า ความเสียหายของพืชผลต่อเนื่องกันสามปีนั้น เคยเกิดมาครั้งหนึ่งแล้วในรัชกาลที่ 4 และเกิดถึงสามครั้งแล้ว ในรัชกาลที่ 5 ดูเรื่อง "รายงานประชุมเทศาภิบาล แผนกมหาดไทยธรรมการ ร.ศ. 131," เทศาภิบาล, ปีที่ 15 ฉบับที่ 88 (กรกฎาคม, 2456), หน้า 159.

²กจช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 449, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, "บันทึกที่จะแก้ไข การทำนาที่เสื่อมทรามให้กลับเจริญดีขึ้น," 31 มกราคม 2454, หน้า 3-4.

³กจช. กษ.: 86, 3839, พระองค์เจ้าสาวยุ, ม.ร.ว.สุวพรรณธ และพระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 24 พฤษภาคม 2437, หน้า 1, 7; กจช. กส.: กรมเพาะปลูก: 13, 294, พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ถึง หม่อมชาติ เศษอุดม, 24 มิถุนายน 2452, หน้า 6-7; และกระทรวงเกษตรฯ, ประวัติ..., หน้า 110-111.

⁴กจช. ร.5/1 กษ. 41.1/204, วอน เดอร์ ไฮเต, "บันทึกการปรับปรุงระบบการชลประทาน รั้งลิด," 20 กุมภาพันธ์ 2451, หน้า 2 (สำเนาฉบับที่ 2 ของเอกสารนี้ปรากฏใน กจช. กษ.: ข.ค.: 24/524)

⁵กจช. ร.5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรรมการตรวจไค่สวน เรื่องนาในทุ่งหลวงรั้งลิด, ร.ศ. 125," 4 พฤษภาคม 2450, สิบปีต่อมาหลังจากล้มปทานของบริษัทหมอคายแล้วที่ปรึกษาทางการคลังตำหนิ "สภาพที่คลองต่าง ๆ ถูกผู้ที่ได้รับสัมปทานละทิ้ง... (ซึ่งทำให้คลองเหล่านี้) มีความ จำเป็นเร่งด่วนที่รัฐบาลจะต้องจ่ายเงินเพื่อขุดลอกหรือปรับปรุงลำคลองเหล่านี้เสียให้ดี..." ดู FA 18/6, "ความเห็นของที่ปรึกษาการคลัง เกี่ยวกับโครงการชลประทานป่าสัก," 18 มกราคม 2459, หน้า 3.

⁶กจช. 5 กษ. 3.1/11, ม.ร.ว.สุวพรรณธ กราบขูล สมเด็จพระยาครุฑคำรงฯ, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 4-6; และเอกสารต่าง ๆ ใน กจช. 5/1 น. 41.4/75.

⁷กจช. ร. 5/1 น. 41. 1/204, Van der Heide, "Note," p. 1.

⁸"Lanlord," *BT*, 8 Oct. 1909, มีการอ้างถึงค่าธรรมเนียมการขนข้าว 4 บาทต่อเกวียน ซึ่งเป็นร้อยละ 8.5 ของราคาข้าวเปลือก 1 เกวียนคือ 48 บาท อันเป็นราคาข้าว ณ ตลาดกรุงเทพฯ มีค่าร้อยละอื่นเกี่ยวกับความดี เหมินของลำคลองอัน เป็นอุปสรรคของการขนส่งอยู่ใน กจช. ร. 5/1 น. 41.1/214, พระยาวิเศษโกษา ถึง พระยาอินทรา, 15 มีนาคม 2453. และใน กจช. 5 กษ. 3.1/12, ฎีการ้องทุกข์ต่อกระทรวงเกษตรราธิการ โดยชวาณา 57 คน, 24 มกราคม 2453, หน้า 1-2. (สำเนาอีกฉบับอยู่ใน กจช. กษ.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14, 319)

⁹กจช. ร. 5 กษ. 3.1/13, รายงานโดยพระยาวิเศษโกษา, ตุลาคม 2452.

¹⁰ในประเทศไทยจะมีการเพาะปลูกข้าวครั้งแรกระหว่างเดือนพฤษภาคมและมีุนายน และการเก็บเกี่ยวส่วนใหญ่จะทำในเดือนธันวาคมและมกราคม ดังนั้นฤดูกาลผลิตจึงเริ่มจากประมาณเดือนเมษายนของปีนี้ถึงกุมภาพันธ์ของปีต่อไป

¹¹ กจช. ร.5 กส.3.1/11, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ กราบจุล สมเด็จพระยาธิบดีดำรงฯ, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 3; กจช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14, 319, "รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิตที่กระทรวงเกษตรธิการ, ร.ศ. 128," 10 ธันวาคม 2452, หน้า 13.

¹² "A Farmer's Year," *BT*, 19 Oct. 1905, p. 22.

¹³ กจช. ร.5 กส.3.1/11, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ กราบจุล สมเด็จพระยาธิบดีดำรงฯ, 10 พฤษภาคม 2449. เหมือนกับเป็นดัชนีวัดความสูงของน้ำท่วม ม.ร.ว.สุวพรรณธ์เขียนว่า บ่อนการพนันในนครนายกซึ่งแต่ก่อนไม่เคยถูกน้ำท่วม แต่ในปีนี้มีถูกน้ำท่วมหลายครั้ง

¹⁴ กจช. ร.5/1 น.3.2ก/63, พระยาสุรนาเรณีย์ กราบจุล กรมหลวงนเรศร์ฯ, 26 มกราคม 2450 ประมาณว่าการเก็บเกี่ยวในพื้นที่นา 334,157 ไร่ในเขตชัยภูมิ, และมีนาถึง 85,126 ไร่ที่เสียหาย ดูใน "The Rice Crop," *BT*, 16 Oct. 1906, p. 14; "Crop Prospects," *BT*, 18 Oct. 1906, p. 22; "Bangkok Rice Trade," *BT*, 30 Jan. 1907, p. 20; และ "Klong Rangsit," *BT*, 1 Feb. 1907, p. 3.

¹⁵ "Cattle in Siam," *BT*, 14 May 1906, p. 10. อ้างถึงโรคระบาดของสัตว์, ดูใน กจช. 5ก. 3.2/35, ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 22 พฤษภาคม 2450; และ "บัญชีเนื้อที่ที่ราษฎรได้เพาะปลูกในมณฑลต่าง ๆ," เทศาภิบาล, ปีที่ 13 ฉบับที่ 73 (เม.ย. 2455), หน้า 9-10 ได้แย้งว่า โรคระบาดของสัตว์เป็นสาเหตุสำคัญของการเกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยของช่วงนั้น

¹⁶ กจช. ร.5 กษ. 3.1/12, ฎีกาของชาวนา 57 คน, 24 มกราคม 2453, หน้า 2. มีบทความหลายชิ้นใน *The Bangkok Times* เกี่ยวกับภาวะน้ำท่วม ซึ่งเกิดอย่างต่อเนื่องในรังสิต ดู "Heavy Rains," 22 Sept. 1908, p. 10; และ "The Rice Crop," 22 Sept. 1908, p. 11.

โปรดดู กจช. ร. 5/1 น. 3.2 ช./8, พระยานนทบุรี ถึง เจ้าพระยาอมรราช, 10 พฤษภาคม 2452, หน้า 1-2; กจช. กส.: กรมเพาะปลูก: 15/332, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กรมบังคับกรมชล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 18 สิงหาคม 2452, หน้า 5 และ Thailand, Ministry of Lands and Agriculture, Royal Irrigation Dept., *Project Estimate for Works of Irrigation, Drainage and Navigation to Develop the Plain of Central Siam* (Bangkok, 1915), vol. III, pp. 23, 30.

¹⁷ "The Agricultural Outlook in Siam," *BT*, 19 May 1909, p. 18; "Crops," *BT*, 7 Jan. 1910.

¹⁸ กช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 13, 294, พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ถึง หม่อมชาติ-เดชอุดม, 24 มิถุนายน 2452, หน้า 3-6; กช.กส.: กรมสารบรรณ: 37, 801, ฎีการ้องทุกข์ จากชาวนา 501 คน ถึงนายอำเภอ อำเภอองครักษ์ นครนายก, 1 เมษายน 2453; "The Rice Harvest: Gloomy Prospect," *BT*, 24 June 1909, p. 23; "Crops," *BT*, 7 Jan. 1910.

ฤดูกาลผลิต ปี 2452 มีการระบาคของโรคสัตว์จากบทความใน "Klong Rangsit," *BT*, 30 July 1901, p. 2 ฟุงควายที่เจ็บป่วยถูกด้อนลงมาขายที่รังสิตซึ่งมีผลกระทบต่อฟุงสัตว์ที่อยู่ในท้องที่นั้น

¹⁹ "Rangsit District," *BT*, 30 Nov. 1910, p. 21. นำประหลาดใจที่บทความนี้กล่าวว่าพืชผลเหล่านี้มีแนวโน้มว่าจะขายได้ดี แต่มันถูกทำลายอย่างหนักในตอนปลายฤดูกาล โดยฝนตกกระหน่ำและน้ำท่วม ส่วนในบริเวณอื่น ๆ นั้นปรากฏว่าความแห้งแล้งเป็นปัญหาหนักในปี 2453; กช.กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 29, 587, มีเอกสารประกอบหลายชิ้นอธิบายไว้ถึงสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอยู่และให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับข้อเสนอแนะของโครงการต่าง ๆ เช่น กช.ร.5/1 น. 3.2 ซ/10, "รายงานตรวจราชการอำเภอเมืองชัยภูมิ, ธันวาคม 2453," หน้า 2-3 อธิบายถึงภาวะความแห้งแล้งถึง 25 วันที่เกิดในเดือนสิงหาคม ถึงแม้จะมีฝนในภายหลังก็ตาม แต่มีผลน้อยมากต่อพืช ไร่ครูดพบบรรณาธิการ, *BT*, 4 Feb. 1911, p. 5.

กช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 449, เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, "บันทึกที่จะแก้ไข," หน้า 5 ซึ่งกล่าวถึงปัญหาเนื่องมาจากโรคระบาดของสัตว์ในปี 2453 อีกเช่นเคย

สถิติส่งออกข้าวออกใน Ingram, "Thailand's Rice Trade," p. 121. แสดงว่า การส่งออกข้าวออกปี 2454 (ซึ่งข้าวเหล่านี้มาจากผลิตผลของปี 2453) ลดลงเป็น 10,540,000 ทาย.

²⁰ Ingram, "Thailand's Rice Trade," p. 121. ตัวเลขการส่งออกของปี 2455 (ซึ่งเป็นผลิตผลของปี 2454) ลดลงเป็น 9,880,000 ทาย

²¹ ดูเอกสารใน กช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 29, 587, โดยเฉพาะอย่างยิ่งดูเอกสารจากพระยาประชาชีพ กราบพล กรมขุนมรุพงษ์ฯ ลงวันที่ 5 ตุลาคม 2454; และใน กช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 30, 588, ดู พระโศภนผลขุนทวี ถึง ปลัดทูลฉลอง กระทรวงเกษตราธิการ, 31 สิงหาคม 2454; ดู "Crops," *BT*, 21 July 1911, p. 2; และบทบรรณาธิการ, *BT*, 4 Sept. 1911, p. 9.

²² "Crop Prospects," *BT*, 24 June 1912, p. 11; กช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 32, 688, "บันทึกเรื่อง น้ำฝน ต้นข้าว และการทำนา ตามหัวเมืองต่าง ๆ ตอนต้นศก 131."

²³ บัญชีต่อไปนี้ยึดตามหนังสือ *Economic Change...*, pp. 149-155 ของ Ingram เป็นหลัก

²⁴ อัคราแลก เปลี่ยนปรากฏในหนังสือของ Ingram, *Economic Change...*, p. 337.

²⁵ "Editorial," *BT*, 27 Nov. 1902, p. 21.

²⁶ ค่าของเงินคกซึ่งเป็นผลคือเกษตรกรนั้นมิกกล่าวใน กช. ร.5 กส. 4.5/6, จดหมายของเกรแฮม ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 5 ธันวาคม 2445, หน้า 3-4; และ "คำชี้แจงในเรื่องอัคราอากาศที่ดิน," 20 พฤศจิกายน 2445, หน้า 4-5.

²⁷ ก. ราคาส่งออก (มูลค่ารวมหารด้วยจำนวนรวม) มาจาก "Thailand's Rice Trade" ของ Ingram หน้า 121.

ข. จากรายงานต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และปากตะวันออก (ราคาทำการคำนวณเฉลี่ยจากตัวเลขในตารางและจำนวนที่เกิดขึ้น ซึ่งปรากฏในวงเล็บ) รายงานเหล่านี้รวมจากการอ้างของกองจดหมายเหตุแห่งชาติและข้อมูลที่มีการตีพิมพ์แล้ว

ค. เช่นเดียวกับ ข. แต่ทว่าเป็นพื้นที่ในแถบภาคกลางส่วนอื่น ๆ ที่มีใช้กรุงเทพฯ และปากตะวันออก

ง. ราคาเฉลี่ยต่อปีที่ชาวนาในมณฑลกรุงเทพฯ ได้จากดัชนีของ Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*.

จ. เช่นเดียวกับ ง. แต่มาจากรายงานใน ร.ก.บ. ซึ่งได้จัดรวมให้แก่ผู้เขียนโดยคุณสมมาตร ชิโนอินทร์ และ ดร. ลอเรนซ์ ดี. สโกล์เฟล

ฉ. เป็นผลเฉลี่ยของคอลัมน์อื่น ๆ

²⁸ กชช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 450, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, "Memorandum on Our Domestic Economy," 7 ธันวาคม 2453, หน้า 9.

²⁹ "Editorial," *BT*, 4 April 1903, p. 5; และ "Gambling and the Price of Rice," จดหมายจาก "A Miller," *BT*, 10 January 1905, p. 15.

³⁰ กชช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 20, 375, รายงานโดย J.C. Barnett 5 กรกฎาคม 2453, หน้า 3; และเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ ได้พูดถึงการเพิ่มขึ้นของค่าใช้จ่ายใน กชช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 449, "เมมเมอเรนดัมว่าด้วยคิดแก้ไขการทำงานให้เจริญ," หน้า 3; ใน กชช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 450, "Memorandum on Our Domestic Economy," p. 9; ดู "Gambling and the Price of Rice," *BT*, 10 January 1905, p. 15.

³¹ "Trade," *BT*, 25 Sept. 1909. ผลกระทบของการขึ้นค่าเงินบาทที่มีต่อค้าและเจ้าของโรงสี ได้พูดถึงเรื่องนี้ในบทความหลายชิ้นรวมทั้งบทบรรณาธิการเมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน 2449 หน้า 1; "The Siam Rice Trade of 1907," 6 Jan. 1908, p. 11; "Editorial," 27 June 1908, p. 5; จดหมายจาก "Trade," 29 Sept. 1909, p. 19; "Advance of Siam," 15 Feb. 1907, p. 4; และ "Editorial," 23 July 1907, p. 13.

³² "ประกาศแก่วิธีและพิภักดิ์เก็บอากรค่านา," ป.ก.ป.ศ., 20, หน้า 163-167. มีคำแปลใน FA 2/2 และใน "The Land Tax in Siam," *BT*, 30 June 1905, p. 3. โปรดดู Ingram, *Economic Change...*, p. 75-77; "Editorial," *BT*, 20 Nov. 1900, p. 9.

³³ กชช. ร.5 กษ. 4.5/6, นายเกรแฮม ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 5 ธันวาคม 2445, หน้า 4; และ Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, pp. 80-85; "Critic," *BT*, 4 Oct. 1909.

³⁴ FA 2/2, F.Giles, "บันทึกเสนอเกี่ยวกับช่องทางที่จะเพิ่มรายได้เพื่อชดเชยกับรายได้ส่วนที่จะขาดไป เนื่องจากการยกเลิกบ่อนการพนันในจังหวัดต่าง ๆ," 7 มกราคม 2448, หน้า 4.

³⁵"ประกาศแก้วิธี," ตู กชข. ร.5 กษ. 4.5/6 จากนายเกรแฮม ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 5 ธันวาคม 2445, หน้า 2; และ FA 2/2, F.Giles, "Note," 23 Jan. 1905; และ "Memorandum Containing," pp. 1-3.

³⁶FA 2/2, Giles, "Memorandum Containing," p. 5-6; และ กชข. ร.5 กษ. 4.5/6, Giles, "คำชี้แจงในเรื่องอัตราอากรที่ดิน," 20 พฤศจิกายน 2445, หน้า 1-2; และนายเกรแฮม ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 5 ธันวาคม 2445, หน้า 1.

³⁷"ประกาศแก้วิธี," ทุกตำบลที่ต้องเสียภาษีค่านาอัตราใหม่และถูกจัดแบ่งประเภทที่นั่นมีบัญชีอยู่ใน ร.ก.บ., 22, หน้า 793-909.

³⁸FA 2/2, Giles, "Memorandum Containing," pp. 7-8; และ Ingram, *Economic Change...*, p. 187.

³⁹กชข. ร.5 กษ. 3.2/35, สมเด็จพระยาครุฑวงา กรมมั่งคั่งมณฑล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, ไม่ลงวันที่; และ FA 2/2, Giblin, "Notes on the Proposed System of Land Taxation," 14 Sept. 1905.

⁴⁰"Gambling and the Price of Rice," *BT*, 10 Jan. 1905, p. 15.

⁴¹กชข. ร.5/1 น.3.2 ข/4, หลวงพิบูลย์บุพพารณเขตร ถึง พระยาศูรนาารถเสณี, 30 ธันวาคม 2448, หน้า 3.

⁴²กชข. ร.5 กษ. 3.1/12, คำร้องทุกข์จากชาวนา 57 คน, 24 มกราคม 2453, หน้า 4; มีคำร้องทุกข์อื่น ๆ ว่า การประเมินภาษีที่ดินไม่เป็นธรรมและภาษีดังกล่าวส่งผลกระทบต่อที่ดินเหล่านั้นไม่เท่ากันในปีแรก ๆ โปรดดูตัวอย่างใน กชข.ร.5 ก. 3.1/11, บ.ร.ว.สุพรรณธร กรมมณฑล สมเด็จพระยาครุฑวงา, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 6-7; และ กชข. กรมเพาะปลูก, รายงาน: 20, 375, รายงานโดย J.C.Barnett, 5 July 1910, p. 2; และ "Agriculture," *BT*, 18 July 1906, pp. 15-16.

⁴³ท่านแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย ใน กชข. กส.: กรมเพาะปลูก, บ. 22, 449, "เมมเมอเรนดัมว่าด้วยคิดแก้ไขการทำนาให้เจริญ," หน้า 1.

⁴⁴"พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร," ป.ก.ป.ศ., 20, หน้า 302-314; และจาก "Editorial," *BT*, 21 Nov. 1903, p.5; "Editorial," *BT*, 29 June 1905, p.21; และ "Military Service in Siam," *BT*, 29 June 1905, p. 24; "Editorial," *BT*, 7 Sept. 1905, p. 21.

⁴⁵"Editorial," *BT*, 29 June 1905, p. 21.

⁴⁶สมเด็จพระยาครุฑวงาราชานุกาภ, "ประวัติพระยาโบราณราชธานินทร์ (พล เดชะคุปต์)," พิมพ์ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 (กรุงเทพฯ, 2479), หน้า 15-16.

⁴⁷กชข. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 449, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, "เมมเมอเรนดัมว่าด้วยคิดแก้ไขการทำนาให้เจริญ," หน้า 4; และ "กฎหมายการรับราชการทหาร," จัดหมายจาก "ชาวยุโรป" ถึง *BT*, 29 March 1910, p. 10, ที่กล่าวว่ากฎหมายนี้ดูจะมีผลให้ครอบครัวของแรงงานในกรุงเทพฯ แดกถาดนขานขึ้น

⁴⁸ กชข. ร. 5/1 น. 3.2 ก/36, พระยาสุรนาทรเสณี กราบทูล สมเด็จพระยาองค์เจ้ากรมพระยาคำรงฯ, 19 มิถุนายน 2447.

⁴⁹ เกี่ยวกับการลดลงของแรงงานชาวลาวนั้น ใน กชข. ร.5/1 น.3.2 ก/63, พระรัชฎาภิเศก โทศล กราบทูล กรมหลวงนครราชสีมา, 6 กุมภาพันธ์ 2449, กล่าวว่าในปี 2449 นั้นมีคนอีสานเพียง 1,972 คน ที่มายังอัญมูรีและทั้งหมดนี้ต้องการกลับบ้าน ในขณะที่ปี 2448 นั้น มีคนงานถึง 5,068 คน พระรัชฎาภิเศก โทศล เชื่อว่า ในแต่ละปีนั้นจำนวนชาวอีสานที่มีได้สำรวจอย่างเป็นทางการคงมีจำนวนพอ ๆ กัน

สำหรับข่าวคือเรื่องการระบาดของอหิวาตกโรคในโปรตุเกส กชข. ร.5 กษ. 3.1/11, สมเด็จพระยาองค์เจ้ากรมพระยาคำรงฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ข้อที่น่าประหลาดใจก็คือหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* กลับรายงานข่าวอหิวาตกโรคในรังสิตในปีต่อมา ซึ่งเป็นขณะที่ไม่มีรายงานใด ๆ เกี่ยวกับการขาดแคลนแรงงานชาวอีสาน ดู "The Plague in Klong Rangsit," *BT*, 12 July 1907, p.3; และ "Editorial," *BT*, 19 July 1907, p. 1.

⁵⁰ กชข. กส.: บริษัทชุดคลองแลดูนาสยาม: 29, 1268, ม.ร.ว.สุวพรรณธ ถึง พระยาศรีสุนทร, 9 มิถุนายน 1908; และ "Lao Labour in Bangkok," *BT*, 25 Oct. 1908, p. 19.

⁵¹ กชข. ร.5/1 น.3.2 ช/8, พระยานนทบุรี ถึง เจ้าพระยายมราช, 10 พฤษภาคม 2452, หน้า 1-2; และ กชข. ร.5 กส. 3.1/12, ฎีกาจากชานา 57 คน, 24 มกราคม 2453, หน้า 2-3; และการประชุมเสนาบดี, 20 สิงหาคม 2452, หน้า 4-5.

⁵² กชข. ร.5 กส. 3.1/12, ฎีกาของชานา 57 คน, 24 มกราคม 2453, หน้า 3-4; และ กชข. ร. 5/1 น. 3.2 ก/116, เจ้าพระยายมราช ถึง เจ้าพระยาวงษาอนุประสิทธิ์, พฤษภาคม 2453 และเจ้าพระยายมราช กราบทูล สมเด็จพระยาองค์เจ้า กรมพระยาคำรงฯ, 5 พฤศจิกายน 2453; และ "Klong Rangsit District," *BT*, 17 Aug. 1910, p. 18.

⁵³ "Trade and the High Exchange," จดหมายจาก "Exporter," *BT*, 23 Sept. 1909, p. 19.

⁵⁴ กชข. ร.5 กษ. 10.1/2, ม.ร.ว.สุวพรรณธ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 16 มกราคม 2450, หน้า 4.

⁵⁵ กชข. ร. 5/1 น.3.2 ช/10, "รายงานตรวจการของกรมการอำเภออัญมูรี, สิงหาคม ร.ศ. 129" หน้า 11; และ "Editorial," *BT*, 14 March 1910, p. 1.

⁵⁶ กชข. กษ.: กรมเพาะปลูก, บ.: 30, 588, พระโกศลพูนทวี ถึง ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรธิการ, 31 สิงหาคม 2454

⁵⁷ แต่บทความนี้กล่าวถึงภาวะการจ้างงานในกรุงเทพฯ อย่างไม่ให้ความหวังมากนัก ราคาข้าวกำลังสูงอยู่ในขณะนั้น ซึ่งเป็นดัชนีที่แสดงถึงการลดลงของสวัสดิการโดยทั่ว ๆ ไป สภาวะดังกล่าวชี้ว่าผลเมืองส่วนใหญ่ไม่อาจจะทำบุญทำทานได้ดังกาลก่อน และโปรตุเกสใน "The Cost of Living," *BT*, 30 Aug. 1911, p. 18; "Paddy Prices," *BT*, 20 Sept, 1911, p. 19.

⁵⁸ "The Supply of Rice," *BT*, 1 Sept. 1911, p. 2.

⁵⁹ กช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 22, 446, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กรมบังคับมหาดเล็กราชบริวาร, 17 กันยายน 2454.

ในเดือนตุลาคมนั้น กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงแย้งว่า ผู้ที่ประสบความทุกข์เข็ญอย่างแท้จริงนั้นมีจำนวนจำกัด ทั้งนี้โดยอ้างถึงการสนองตอบที่มีต่อโครงการแจกจ่ายอาหารและเมล็ดพันธุ์ข้าวของท่านในจังหวัดปราจีนบุรี ข้าวบางส่วนขายเป็นเงินสด บ้างก็ขายเป็นเงิน เชื้อ บ้างก็แจกจ่ายให้แก่คนชราและคนเจ็บป่วย และบางส่วนก็จะจ่ายเป็นค่าจ้างในงานโยธาสาธารณะ และโดยที่ในทางปฏิบัติไม่มีผู้ใดเลือกซื้อเสนอประการสุดท้าย กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์จึงทรงสรุปว่า มีคนจำนวนไม่มากนักที่สิ้นไร้ไม้ตอกจริง ๆ โปรดดู กช. กษ.: กรมเพาะปลูก: 30, 588, กรมขุนมรุพงษ์ฯ ถึง เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, 4 ตุลาคม 2454.

⁶⁰ "Editorial", *BT*, 17 Sept. 1912, p. 13; เกี่ยวกับความกลัวเรื่องพิษผลในปี 2455 นั้น โปรดดู "Editorial," *BT*, 29 March 1912, p. 13; "ความตายมาถึงแล้ว," *BT*, 23 July 1913, p. 13; บทความนี้รายงานว่า เจ้าของที่ดินซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ซื้อข้าวจากตลาดส่งไปยังผู้เช่าบ้านของเขาในชนบท; และ "Almsgiving and the Price of Rice," *BT*, 3 Aug. 1912, p. 8.

⁶¹ กช. 5 กษ. 3.2/35, ม.ร.ว.สุพรรณธิด์ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 22 พฤษภาคม 2450, หน้า 1.

⁶² "Note form Petriou," *BT*, 4 Feb. 1907, p. 11; "Klong Rangsit District," *BT*, 4 Feb. 1907, p. 11 กล่าวว่า "คดีการขโมย รั้ว ควาย หรือคดียี่ปล้นนั้น มีรายงานว่าเกิดขึ้นในตำบลนี้เกือบทุกคืน"; โปรดดู กช. ร.5/1 น.41.4/51, ม.ร.ว.สุพรรณธิด์ ถึง เจ้าพระยาศรีสุนทร, 13 มีนาคม 2451; และ "The Rice Industry in Siam," *BT*, 16 July 1907, p. 11.

⁶³ "Case of Dacoity," *BT*, 2 May 1911, p. 14.

⁶⁴ กช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 449, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, "เมมเมอเรนดัมว่าด้วยคดีแก้ไขการทำนาให้เจริญ," หน้า 4-5; ความเห็นคล้าย ๆ กันมีปรากฏใน "A Tale from the Country," *BT*, 13 Aug. 1909, p. 13; และ "Editorial," *BT*, 6 April 1911, p. 18 ซึ่งเสนอว่า การปล้นสะดมนั้นมักจะเป็น "ชวานาธรรมดา ๆ ที่มีความต้องการอย่างแท้จริง"

⁶⁵ "The Rice Market: Paddy and Exchange," *BT*, 18 Feb. 1910, p. 2.

⁶⁶ "The Supply of Rice," *BT*, 1 Sept. 1911, p. 2.

⁶⁷ กช. ร. 5/1 น. 41.4/81, ม.ร.ว.สุพรรณธิด์ ถึง เจ้าพระยาศรีสุนทร, 13 มีนาคม 2451; และ กช. ร.5 กษ. 3.1/13, รายงานของพระยาวิเศษโกชนา, ตุลาคม 2452, หน้า 22; และ กช. ร.5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรมการตรวจได้สวน," หน้า 5-6 ซึ่งบันทึกไว้ว่า บรรดาชาวนาที่ต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้าน (ลงแขก) ได้รับความเดือดร้อนยิ่งจากการที่ผู้คนอพยพหนีออกจากบริเวณนั้น และโปรดดู "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909.

⁶⁸"Editorial," *BT*, 7 July 1905, p. 1; "The Wandering Cultivator," *BT*, 1 May 1912, p. 18; และ "Editorial," *BT*, 2 May 1912, p. 21 ชื่อว่า "ชาวนาที่ต้องเข้ามาโดยทั่วไปแทบจะไม่มีอะไรต้องสูญเสีย ถ้าเขาจะปล่อยให้เขาไว้เฉย ๆ ..."

⁶⁹โปรดดูหน้า 58-60 ข้างต้น อัตรา 4.50 บาท ต่อไร่ ได้มาจาก กชช. ร.5 ก.3.1/11 ใน "รายงานกรมการตรวจไร่สวน," ก็ถ้าเรายอมรับว่าผลผลิตนั้นเป็น 0.33 เกวียนต่อไร่ และราคาข้าวเปลือกเป็นประมาณ 72 บาท ต่อเกวียนในปี 2447 แล้ว ก็จะพบว่าพื้นที่ 1 ไร่ผลิตข้าวเปลือกเป็นมูลค่า 24 บาท และดังนั้น 4.50 บาทก็ตกประมาณร้อยละ 19

⁷⁰กชช. ร.5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรมการตรวจไร่สวน," หน้า 3.

⁷¹กชช. ร.5 กษ. 3.1/11, ม.ร.ว.สุวพรรณธ กราบฑูล สมเด็จพระยาธิบดีดำรงฯ, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 8; และ "รายงานกรมการตรวจไร่สวน," หน้า 2-3, 7-8; และดู "Agriculture," *BT*, 18 July 1906, pp. 15-16; และ "Editorial," *BT*, 15 Sept. 1909, p. 11.

⁷²กชช. 5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรมการตรวจไร่สวน," หน้า 4-5; กชช. กศ. กรมเพาะปลูก, รายงาน: 13, 294, พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ถึง หม่อมชาติเดชอุดม, 24 มิถุนายน 2452, หน้า 4; นอกจากนี้ยังมีผู้ทำงานอื่นที่มีโรงงานกลสิกรรม เช่น การเป็นกรรมกรรับจ้างหรือในสาขาการค้า แต่ผู้ทำงานท่าเหล่านี้ก็พบว่าสภาวะเศรษฐกิจถดถอยนั้นเกิดขึ้นไปทุกหนแห่ง ดังนั้นแรงงานส่วนใหญ่จึงคิดหวังที่จะเข้าทำงานในสาขาที่เขาประสงค์ โปรดดู กชช. ร.6 บ. 2.1/38, พระยา-ประชาชีพบริบาล กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 5 มิถุนายน 2454, หน้า 4; และ กชช. กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 22, 450, เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, "บันทึกเกี่ยวกับเศรษฐกิจภายในประเทศ," หน้า 10.

⁷³"Agriculture in Siam," *BT*, 2 May 1906, p. 19 รายงานว่ามีครอบครัวถึง 500 ครอบครัวได้อพยพหนีไปจากตำบล "คลองชอย;" และ กชช. ร.5/1 น.3.6 ก/38, หม่อมเจ้าสว่างาม กราบทูล กรมหลวงนครสวรรค์, 25 พฤศจิกายน 2449 ว่า ในระหว่างปี 2445-2448 ชาวนาประมาณ 2 ใน 3 ละทิ้งผืนดินแถบมินบุรีที่พวกเขาครอบครองอยู่ไปเสีย เนื่องจากสภาวะขาดแคลนน้ำ (ตัวเลขดังกล่าวดูเหมือนจะสูงสักหน่อย)

⁷⁴"Paddy," *BT*, 23 March 1910. ส่วนใหญ่ของรายงานเกี่ยวกับการอพยพออกไปจากผืนดินของชาวนามาจากเขตตำบลรังสิต และมีบ้างที่มาจากบริเวณอื่น ๆ ทางปากตะวันออก แต่ทว่าไม่มีจากบริเวณอื่น ๆ ในเขตภาคกลางของประเทศ ดูตัวอย่างได้จาก กชช. ร.5 กษ. 3.1/13, รายงานของพระยาวิเศษโกชนา, 23 กันยายน 2452, หน้า 15; และ กชช. กษ.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 13, 294, พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ถึง หม่อมชาติเดชอุดม, 24 มิถุนายน 2452, หน้า 4; และ กชช. ร.5 5/1 น.3.2 ข/8, พระยานนทบุรี ถึง เจ้าพระยากรมราช, 10 พฤษภาคม 2446, หน้า 4; และขุนรานุฎกิจ ถึง พระยานนทบุรี, 24 มีนาคม 2452; กชช. 5/1 น. 3.2 ข-10, "รายงานย่อตรวจการของกรมการอำเภอ แขวงเมืองชัยภูมิ," เมษายน ร.ศ. 129, หน้า 1; "Editorial," *BT*, 24 March 1910; "Our Precious Paddy," *BT*, 6 Sept. 1911, p. 19; และ "Klong Rangsit," *BT*, 3 May 1912, p. 13.

⁷⁵"The Rangsit District;" *BT*, 16 Jan. 1911, p. 11; ใน "Klong Rangsit," *BT*, 23 March 1911, p. 24, มีการแสดงความเห็นว่า "การอพยพออกยังคงดำเนินต่อไปและเกิดความรู้สึกกันว่าจะไม่มีการกลีกรมในตำบลนี้อีกแล้ว" เป็นความจริงว่าขณะนั้นไม่มีการจ่ายเงินสดในตำบลนี้ ทั้งที่ดินก็ขายไม่ออก ความกลัวคล้าย ๆ กันนี้ พระมนตรีโกษนาภิจกล่าวไว้ใน กจช. กษ.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14, 319, "รายงานประชุมชวาณา," หน้า 14.

⁷⁶"Government and the Landlord," *BT*, 6 Aug. 1912, p. 15.

⁷⁷"Agricultural Depression," *BT*, 27 June 1906, p. 20, อ้างถึงตามตัวเลขของ ม.ร.ว.สุพรรณธร คือ 100,000 คน และท่านยังประมาณว่าถึง 3,000 ครอบครัวได้อพยพออกไป และเนื่องจากผู้สังเกตการณ์เห็นพ้องกันว่าโดยเฉลี่ยแล้วครอบครัวหนึ่ง ๆ จะประกอบด้วยสมาชิก 5 คน ดังนั้นผู้อพยพออกไปจากตำบลนี้จะเป็นประมาณ 15,000 คน โปรดดูเชิงอรรถ 79

⁷⁸กจช. ร.5/1 น. 3.2 ก/63, กรมหลวงนเรศรฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 7 กุมภาพันธ์ 2450. ในสาสน์นั้นชี้ว่า ตามสถิติของจังหวัดกล่าวว่า หนึ่งครอบครัวในเจ็ดครอบครัวได้อพยพไปแล้ว และมีอีก 85,000 คนที่ยังคงเหลืออยู่หลังจากปีที่มีการอพยพออกนั้น หมายความว่ายังมีผู้อพยพออกไป 12,000 คน

⁷⁹Van der Heide, "Economical Development...", p. 94.

⁸⁰แหล่งที่มาของตารางที่ 3: ปี 2448 ถึง 2450 ดูเชิงอรรถที่ 77-78; ปี 2451-2454 ดู กจช. กษ.: ข้าหลวงเทศร: 1, 25, "รายงานประจำปีที่ 1, จำนวน ร.ศ. 128, ข้าหลวงเทศรณฑลกรุงเทพฯ," หน้า 19; และ กจช. กษ.: ข้าหลวงเทศร: 4, 102, พระยาวิเศษโกษา กราบทูล กรมหลวงราชบุรี, 12 สิงหาคม 2455, และมีตารางสถิติด้วย

⁸¹ปัญหาประการหนึ่งของสถิติซึ่งได้มาจากแหล่งข้อมูลในเชิงอรรถที่ 80 ก็คือ จำนวนความทั้งหมดในเมืองและจำนวนที่ดินที่ใช้เพาะปลูกไม่ได้ลดลงอย่างชนิดที่สังเกตเห็นได้ ดังเช่นที่มีการลดลงของประชากร ปัญหาอีกประการหนึ่งก็คือ แต่ละเมืองในมณฑลกรุงเทพฯยังมีการเพิ่มการลดของประชากรในอัตราที่แตกต่างกัน แม้ว่าปรากฏการณ์ทั้งสองนี้มีจำกัดขัดแย้งกับการอพยพออกจากเมืองชัยภูมิรายนานใหญ่ แต่ปรากฏการณ์เหล่านี้ก็เป็นเครื่องเตือนใจให้ระมัดระวังในการใช้ตัวเลขเหล่านี้

ข้อที่น่าประหลาดใจก็คือ แม้จะมีความแตกต่างกันในการเปลี่ยนแปลงของประชากรในแต่ละเมือง แต่ทว่าโดยส่วนรวมแล้วมีการลดลงของประชากรอย่างชวชาบในมณฑลนี้ในปี 2452 อาจเป็นไปได้ว่าอย่างน้อยที่สุดส่วนหนึ่งมาจากความผิดพลาดทางสถิติ แต่เราควรจะรับฟังอธิบายอีกด้านหนึ่งด้วย ดังที่เราได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้วว่า ในปี 2451 นั้นเป็นปีแห่งความรุ่งโรจน์ในการเกษตรในหลาย ๆ ตำบล เว้นแต่เมืองชัยภูมิและปากตะวันออก เมื่อผนวกกับฤดูกาลผลิตที่ไม่ได้ผลก่อนหน้ามีหลายปีภาวะการผลิตตกต่ำในปี 2451 ในความเป็นจริงอาจก่อให้เกิดการอพยพออกจากเมืองชัยภูมิและปากตะวันออกอย่างชวชาบใหญ่ตามตัวเลขในสถิติ ต่อมาในปี 2452 เมื่อชวาณาพบว่า สถานการณ์ในเขตอื่น ๆ ก็อยู่ในสภาพย่ำแย่เช่นกัน จึงอาจเป็นไปได้ว่า ผู้ที่อพยพออกไปได้อพยพกลับมาสู่ชัยภูมิและปากตะวันออกในปี 2453 คำอธิบายนี้เป็นอย่างน้อยที่สุด เป็นการตีความที่ปรากฏใน "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909 ซึ่งกล่าวว่า "มีคนจำนวนมากที่อพยพไปยังปากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา

ซึ่งค่าเช่าที่ดินไม่สูงมากมายนัก แต่ไม่ชัดเจนเท่าที่ควรว่า คลองที่ดิน เขินในตำบลรังสิตนั้นยังดีกว่าการไม่มีลำคลองเสียเลยในแถบตะวันตก ปริมาณน้ำพาคตะวันตกนี้อยู่ในสภาพเลวร้าย เหลือทน ทั้งสภาพอาชญากรรมทางพาคตะวันตกนี้ดูจะร้ายแรงไปกว่าในพาคตะวันออกเสียอีก ดังนั้นผู้อพยพไปผดหวังไม่ว่าจะเป็น เรื่องที่ดินหรือการหลบหนีโจรกรรม"

⁸² กจช. ร.5 กษ. 3.2/28, พระยาอภัยราชา กราบทูล กรมหมื่นนราธิปา, 29 เมษายน 2441, หน้า 1-2. โปรดดู "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909 ด้วย

⁸³ "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909; กจช. ร.5 กษ. 3.1/11, ม.ร.ว.สุพรรณศรี กราบทูล สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 2-3, 7-8, ในการโต้ตอบกันระหว่างผู้เก็งกำไรที่ดิน

⁸⁴ "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909. ในกรณีเฉพาะกรณีหนึ่งรัฐบาลเข้าริบที่ดิน 550 ไร่ ในพื้นที่ตอนใต้ของแขวงรังสิต เนื่องจากเจ้าของที่ดินไม่ได้จ่ายอากรค่านา 2,200 บาท แต่ปรากฏว่าที่ดินเดิม เมื่อซื้อจากบริษัทนั้นมีราคาไร่ละ 4 บาท ดังนั้น ก็เป็นเงินที่เจ้าของที่ดินจ่ายไปทั้งสิ้นมีราคาถึงไร่ละ 20 บาท หรือกลายเป็นเงินทั้งสิ้น 11,000 บาท ในตอนต้นทศวรรษ 2443 แต่อย่างไรก็ตาม ในการประมูลขายที่ดินในปี 2443 นั้น ที่ดินมีราคาเพียง 800 บาทเท่านั้น โปรดดู "The Case for Those on the Land" จดหมายจาก "Landlord" ถึง *BT*, 8 Oct. 1909, p. 3.

⁸⁵ กจช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14, 319, ฎีกาจากชาวนา 322 ราย และเจ้าของที่ดิน เสนอต่อเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, 29 ตุลาคม 2453; และรายงานประชุมชาวนา, หน้า 10-11; โปรดดู "Government and the Landlord," *BT*, 6 Aug. 1912, p. 14; "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909; และ "Crop Prospects," *BT*, 2 Aug. 1912, pp.2-3 ซึ่งได้ชี้ถึงผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจถดถอยในพื้นที่อื่นนอกฝั่งตะวันออก และได้รายงานว่า ค่าเช่าที่ดินลดลงไปประมาณ 50% ในจังหวัดนครปฐม

⁸⁶ กจช. ร.5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรมการตรวจไต่สวน," และลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 22 พฤษภาคม 2449. เอกสารนี้ยังปรากฏอยู่ใน กจช. กษ.: กรมคลอง 24, 524, ซึ่งมีจดหมายจาก วอน เดอ ไฮเด ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 15 มิถุนายน 2449 โดยมีรายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับปัญหาเดียวกัน

⁸⁷ สำเนาของฎีกานี้ปรากฏใน กจช. ร.5/1 น.41.1/210 และ กจช. กส.: กรมเพาะปลูก: 15, 332.

⁸⁸ "Editorial," *BT*, 15 Sept. 1909, p. 17. และดู "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909 อธิบายถึงสิ่งที่เขา (บรรณาธิการ) อธิบายว่าเป็น "การเดินขบวน"

⁸⁹ กจช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14, 319, "รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิตที่กระทรวงเกษตรราธิการ, ร.ศ. 128," สำเนาฎีกาของชาวนา 57 คน ปรากฏใน กจช. ร.5 กษ. 3.1/12 และ กจช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14, 319.

⁹⁰ กช. กส.: ส.บ.: 37, 801 มีฎีกาที่ชาวนา 501 คน ร่วมกันลงชื่อ วันที่ 1 เมษายน 2453 และการร้องขอยกเว้นภาษีที่ดินนั้น เกิดขึ้นทั่วไปใน เขตที่ราบลุ่มภาคกลางของไทย เช่น ในอยุธยาซึ่งเป็นการชี้ว่า ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้เกิดขึ้นในบริเวณนั้น เช่นเดียวกัน

⁹¹ Ingram, "Thailand's Rice Trade...", p. 121.

⁹² กช. กส.: กรมเพาะปลูก: 22, 450, "บันทึกเรื่องเศรษฐกิจภายในประเทศ," หน้า 10.

⁹³ "Causes," *BT*, 25 Sept. 1909. ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวโยงไปถึง "Agricultural Depression," เป็นหัวข้อบทความใน *BT*, 27 June 1906, p. 20.

⁹⁴ "Editorial," *BT*, 3 July 1909, p.5.

⁹⁵ "Editorial," *BT*, 9 Sept. 1912, p. 9.

⁹⁶ สถิติของพื้นที่เพาะปลูกมักจะจัดทำรายงานโดยเมืองหรือมณฑล เนื่องจากหน่วยบริหารราชการทั้งสองประเภทนี้มักจะทำการปกครองทั้งฟากตะวันออกและบริเวณอื่น ๆ และโดยฟากตะวันออกนี้ไม่เคยมีหน่วยปกครองอิสระเลย จึงเป็นการยากมากที่จะทำการคำนวณพื้นที่เพาะปลูกในดินแดนแถบนี้

ในปี 2448 จังหวัดสมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์ อยุธยา สุพรรณบุรี และฉะเชิงเทรา จัดว่าอยู่ทางฟากตะวันออก มีพื้นที่ทำนา 1,264,966 ไร่ (ดู FA 2/2, "บัญชีว่าด้วยเนื้อที่นาในพระราชอาณาเขต") นอกจากนั้นยังมีพื้นที่ของจังหวัดอื่น ๆ เช่น อยุธยา กรุงเทพฯ นครนายก และชลบุรี ซึ่งถูกจัดเข้าอยู่ในฟากตะวันออกด้วย ดังนั้นโดยนัยดังกล่าวย่อมทำให้พื้นที่นาทั้งหมดของฟากนี้กลายเป็นประมาณ 2,000,000 ไร่ และ Ingram (*Economic Change...*, p. 44) ยังแสดงว่าพื้นที่นาทั้งหมดในภาคกลางมีประมาณ 6,800,000 ไร่

⁹⁷ ถัด, ไซคชะดา, หน้า 383-384. การทำงานของบริษัทฯ ในช่วงเศรษฐกิจเจริญสูงสุด โปรดดู กช. กส. 5/1, พระปฏิบัติราชประสงค์ กรามมังคฆูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 18 มีนาคม 2454, หน้า 3; และ กช. 5.6 กส. 5/9, "เรื่องบริษัททุดคลอง," บ.ร.ว. สุพรรณบุรี ถึง รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ, 2 มีนาคม 2455, หน้า 501.

⁹⁸ กช. กส.: บริษัททุดคลอง: 10, 254, Van der Heide, "Note," p. 5.

⁹⁹ กรมหลวงราชบุรี ปฏิบัติหน้าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการในรัชกาลที่ 6 เป็นผู้ดำเนินการสอบสวนเกี่ยวกับสัมปทานในครั้งที่สองนี้ซึ่งเกี่ยวข้องกับข้อโต้แย้งเรื่องการเป็นเจ้าของที่ดินในรัชกาลที่ 2454 การสอบสวนของพระองค์นั้นปรากฏอยู่ใน "เรื่องบริษัททุดคลอง" มีจำนวน 791 หน้า และยังปรากฏอยู่ใน กช. 5.6 ก.5/11 หน้า 154-163.

¹⁰⁰ กช. 6 กส. 5/11, "เรื่องบริษัททุดคลอง," นายวัน บูเบอร์ เก็บ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, 12 ธันวาคม 2447, หน้า 136-147.

¹⁰¹ กช. 6 กส. 5/7, "เรื่องบริษัททุดคลอง," บ.ร.ว.สุพรรณบุรี ถึง รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรรา, 16 พฤษภาคม 2449, หน้า 309-310.

¹⁰² เพิ่งอ้าง, หน้า 310-311; และ กช. 5.6 กส. 5/1, พระปฏิบัติราชประสงค์ กรามมังคฆูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 18 มีนาคม 2454, หน้า 4-5.

¹⁰³ กชช. ร.6 กส. 5/4, "เรื่องบริษัท," หน้า 72-74; และ กชช. ร.6 ก.5/7, "เรื่องบริษัท," ม.ร.ว.สุวพรรณธ ถึง รองเสนาบดีกระทรวงเกษตร, 16 พฤษภาคม 2449, หน้า 311-315; พระองค์เจ้าสาย และ ม.ร.ว.สุวพรรณธ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 12 กุมภาพันธ์ 2450, หน้า 386-392 และหน้า 397-400; และดู กชช. 6 กษ.5/1, พระปฏิบัติราชประสงค์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 18 มีนาคม 2454, หน้า 8-9.

¹⁰⁴ กชช. 5 กษ. 3.1/11, ม.ร.ว.สุวพรรณธ กราบทูล สมเด็จพระยาดำรงฯ, 10 พฤษภาคม 2450, หน้า 4; และ "รายงานกรมการตรวจได้สวน," หน้า 3 รายงานว่าดอกเบี้ยเงินกู้ขณะนั้นประมาณร้อยละ 15.

¹⁰⁵ กชช. กส.: ข้าทลวงเกษตร: 4, 102, พระยาริเสษโกชนา กราบทูล กรมหลวงราชบุรี, 12 สิงหาคม 2455, หน้า 8.

¹⁰⁶ "Government and the Landlord," *BT*, 6 Aug. 1912, p. 15. การเลิกทาสสินไถ่นั้นกลับก่อให้เกิดความยากลำบากในการกู้ยืมเงิน โดยเฉพาะผู้ที่ไม่มีหลักประกันใด ๆ ในการกู้ยืม เป็นอุปสรรคสำคัญในการกู้ ชาวนาพวกหนึ่งร้องเรียนว่า ต่อไปนี้ "การขายภรรยาและบุตรให้แก่ นายทุนเงินกู้จะทำไมได้อีกแล้ว" (กชช. กษ. ร.5/1 น.41.1/210, ฎีกาของชาวนา 168 คริว เรือน, กรกฎาคม 2452) แต่บางคนดูเหมือนจะกระทำการอันขัดต่อเจตนารมณ์ของคำประกาศเลิกทาส เป็นอย่างน้อย ตามรายงานของทางราชการใน พ.ศ. 2449 ปรากฏว่า "บางรายได้เข้าไม่พอจะใช้จ่ายเป็นค่าไสยหัย ค่าจ้างลาวลูกจ้างทำนา บางรายก็ไม่มีเงินจะส่งค่าเช่าและเสียค่านา ต้องกู้หนี้ยืมสินมากขึ้น บางรายต้องทำหนังสือสัญญาขายตัว เป็นลูกจ้างเจ้าของนาส่งบุตรภรรยาไปรับใช้การงานเป็นประกัน" โปรดดู กชช. ร.5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรมการตรวจได้สวน," หน้า 4.

¹⁰⁷ "The State and the Land," *BT*, 6 Aug. 1912. p. 13.

¹⁰⁸ แหล่งที่มาของตารางหมายเลข 4 ตัวเลขสำหรับปี พ.ศ. 2449 ได้มาจาก กชช. 5/1 น. 3.2 ก/63, พระยาสุรนาธรเสณี ถึง กรมหลวงนเรศร์ฯ 26 มกราคม 2450 ตัวเลขสำหรับปี 2451 ได้มาจาก กชช.กส.: ข้าทลวงเกษตร, รายงาน: 1, 25, 8 กันยายน 2453 สำหรับตัวเลขปี 2452-2470 ได้มาจาก Siam Ministry of Agriculture, Royal Irrigation Department, *Report of the Royal Irrigation Department Siam. On the benefits which have already accrued to the State by Irrigation Works already completed, and what benefit may be expected from Works still to be undertaken* (Bangkok, 1929), p. 35.

เอกสารจาก กชช. กส.: ข้าทลวงเกษตรฯ: 4, 102, พระยาริเสษโกชนา ถึง กรมหลวงราชบุรี (12 สิงหาคม 2455) ได้ให้ตัวเลขตั้งแต่ปี 2452-2454 ที่แตกต่างกันเล็กน้อย ดังต่อไปนี้

ปี 2452	265,454 ไร่
2453	209,304
2454	232,999

ตัวเลขค่าเป็นพิเศษในปี 2460 สืบเนื่องมาจากน้ำท่วมที่ก่อให้เกิดผลเสียหายในปีนั้น

¹⁰⁹Ingram, *Economic Change...*, p. 38.

¹¹⁰"Land Problems," *BT*, 29 July 1912, p. 9.

¹¹¹การศึกษาที่ดีที่สุดสองเรื่องเกี่ยวกับการพัฒนาเหล่านี้ก็คือ การศึกษาของ Skinner เรื่อง *Chinese Society*, โดยเฉพาะหน้า 28-171 และการศึกษาของ พลกุล อังกินันท์ เรื่อง บทบาทของชาวจีนในประเทศไทย.

¹¹²พลกุล อังกินันท์, บทบาทของชาวจีนในประเทศไทย, หน้า 78-166.

¹¹³ความจริง "การเพิ่ม" นั้นหมายถึงเพียงแต่ว่า คนจีนจะต้องหมดสภาพที่มีสิทธิเหนือผู้อื่นในสังคมและจะตัดจ่ายภาษีในอัตราเดียวกับคนไทยและชนชาติเอเชียอื่น ๆ ที่มาพำนักทำมาหากินในไทยเท่านั้น Skinner (p.162) กล่าวว่า คนจีนต่อต้านด้วยวิธีหา พวกเขามีโคตรหนักถึงสภาพแวดล้อมที่มีอยู่แต่เดิม เขารู้แต่เพียงอย่างเดียวว่าขณะนั้นพวก เขาถูกเรียกร้องให้ต้องจ่ายภาษีเพิ่ม เป็นสาม เท่าของอัตราเดิม พลกุล กล่าวไว้ในหน้า 132-135 ในทำนองที่ไม่เชื่อว่าชาวจีนมิได้ล่วงรู้ถึงอัตราภาษีที่ชาวเอเชียประเทศอื่น ๆ ต้องจ่าย และชี้ให้เห็นว่า ผู้คิดเรื่องภาษีนั้น เป็นเพียงข้ออ้างเพื่อการหยุดงานเท่านั้น และจุดหมายแท้จริงก็คือ เพื่อทำการก่อกวนขนาดใหญ่นั่นเอง ประเทศไทยต้องยินยอมให้มีการตั้งตัวแทนกงสุลจีนขึ้นในประเทศไทย

บางทีแล้วอาจ เป็น เพราะไม่มีการกล่าวถึงภาวะเศรษฐกิจถดถอยระหว่างปี 2448-2455 มาก่อน จึงไม่มีผู้ใดมองการณ์หยุดงานในแง่ทางเศรษฐกิจ หลักฐานที่เป็นเอกสารไม่มี แต่ผู้เขียนคาดว่า คงมีชาวจีนเป็นจำนวนมากที่มีความกลัวการขึ้นภาษีอย่างแท้จริง ซึ่ง Ingram ได้เขียนไว้ใน "Thailand's Rice Trade..." (pp. 111-114) ว่า สภาพภาพของพวกแรงงานคกต่ำลงตรงข้ามกับชาวนาในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของศตวรรษนั้น คงจะไม่น่าประหลาดใจถ้าพวกแรงงานรู้สึกว่าการสภาพทางเศรษฐกิจของตนคกต่ำลง และภาวะเศรษฐกิจถดถอยตอกย้ำความเข้าใจดังกล่าวนี้ ถ้าประเด็นนี้เป็นที่ยอมรับการประท้วงการเพิ่มภาษีของจีนนั้น ก็ย่อมจะไม่ต่างไปจากการประท้วงของคนไทยเกี่ยวกับการขึ้นอากรค่านาในช่วงเวลาเดียวกันนั้น

ผู้เขียนนำจุดนี้มากล่าวในเชิงอรรถ ก็เพราะว่า เรื่องนี้ไม่มีหลักฐานสนับสนุนโดยตรง อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่ควรกล่าวถึงก็คือ ในตอนต้นปี 2454 ขณะที่ผลผลิตอันน้อยนิดของฤดูการผลิต 2453 อันคกต่ำกำลังถูกเก็บเกี่ยว หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้กล่าวถึงอัตราค่าจ้างงานที่สูงอย่างผิดปกติในกรุงเทพฯ ว่า โดยปกติแล้ว คนที่เข้ามาทำงานทำในกรุงเทพฯ มักจะได้งาน แต่ทว่าเหตุการณ์กลับตาลปัตรไปแล้วในขณะนั้น "ไม่มีงานอะไรเลยในกรุงเทพฯ สำหรับกรรมกร" (โปรดดู "The Price of Rice," *BT*, 26 Jan. 1911, p. 23). ในปีต่อมา หนังสือพิมพ์ฉบับเดียวกันรายงานว่า มีความผิดเคืองในการให้เงินกู้ในหมู่พ่อค้าชาวจีน รูปแบบการดำเนินการที่ดีมีการจัดทำมาเป็นเวลาหลายปีแล้ว โดยพ่อค้าคนกลางในจังหวัดจะเป็นผู้นำข้าว เปลือกคดลอกคนสินค้าอื่น ๆ ที่จะส่งออกต่างประเทศมาขายแก่บริษัทการค้าในกรุงเทพฯ และคนกลางเหล่านี้ก็จะเป็นผู้ขายสินค้าอุตสาหกรรมซึ่งนำเข้ามาโดยบริษัทการค้าเดียวกันนั้น บริษัทในกรุงเทพฯ จะออกเงินกู้ให้แก่ลูกค้าในต่างจังหวัด แต่ในช่วงเวลาแห่งความยากลำบากนั้น สภาพคกกล่าวได้หมดสิ้นไป สภาพเศรษฐกิจถดถอยส่งผลให้การกู้เงินมีเงื่อนไขอันผ่อนปรนน้อยลงและขณะเดียวกันก็มีการเรียกให้ลูกหนี้ชำระหนี้มากขึ้น (โปรดดู "Rice and Import Trade," *BT*, 18 April, 1912, p. 15) บทความทั้งสองนี้เขียนภายหลังการนัดหยุดงาน แต่ดูเหมือนว่าสภาพต่าง ๆ ที่เขานำมากล่าวนั้นเกิดขึ้นในช่วงต้น ๆ ของภาวะเศรษฐกิจถดถอย ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง การนัดหยุดงานก็อาจเป็นผลมาจากสาเหตุทางเศรษฐกิจและอาจกลายเป็นผลต่อเนื่องอีกอย่างหนึ่งของเศรษฐกิจถดถอย

¹¹⁴ พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาไพลย์สมบัติ, 2 มิถุนายน 2453 ใน กิจจา วัฒนสินธุ์, "ทำไมคนไทยจึงไม่ชอบค้าขาย," เราต่างเป็นห่วงอย่างเดียวกัน (กรุงเทพฯ 2516), หน้า 69-70.

¹¹⁵ Skinner, *Chinese Society*, โดยเฉพาะหน้า 163-165; และ Kennett London, *The Chinese in Thailand* (London and New York, 1941), pp. 33-42.

¹¹⁶ กษ. ร.6 น.1/7, เจ้าพระยามรราช ภิรามบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า, 28 กุมภาพันธ์ 2454, ในจดหมายฉบับที่สอง วันที่ 1 มีนาคม 2459 ใน FA 30/15 เจ้าพระยามรราชกล่าวถึงการที่จีนเข้ามาแย่งอาชีพของคนไทย แต่ก็ออกตัวว่า ไม่ควรจะตำหนิพวกคนจีนเดิมที่ เพราะคนไทยเราเองปล่อยให้คนจีนทำและไม่ยอม เข้าทำการแข่งขันเอาเสียเลย

¹¹⁷ "ข้าวโพดจะเป็นสินค้าออกได้หรือไม่" ประกอบกิจการ ปีที่ 2 ฉบับที่ 5 (พฤศจิกายน 2455), หน้า 245. (หมายเหตุ: ข้อความในอัญประกาศนี้แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ)

บทที่ 8

รัฐบาลกับการเกษตร : การทดลองเล่นกับการดำเนินกิจกรรม พ.ศ. 2443 - 2455

ในปี 2434 นักเขียนชาวอังกฤษผู้หนึ่งตั้งข้อสังเกตว่า รัฐบาลสยามมีบทบาทเพียงเล็กน้อยต่อการพัฒนาเศรษฐกิจการค้าข้าวของประเทศ หลังจากให้ความเห็นเกี่ยวกับสหสัมพันธ์ระหว่างงบประมาณของรัฐที่เพิ่มขึ้นกับการขยายตัวอย่างรวดเร็วของการปลูกข้าวในพม่า เขาแนะนำว่า

“ถ้าในช่วงสามสิบปีที่ผ่านมา รัฐบาลสยามได้จัดสรรงบประมาณอย่างรอบคอบให้แก่งานสาธารณูปโภคเพื่อการพัฒนาประเทศเป็นจำนวนเงินมากเท่า ๆ กับที่มีการใช้จ่ายให้กับงานอย่างเดียวกันในพะโค (พม่าตอนล่าง) ในปัจจุบันปริมาณการค้าก็จะมีมากเท่า ๆ กัน หรืออาจจะมากกว่า (ในพม่าตอนล่างนั้น)”¹

ในระยะสองทศวรรษต่อมา นโยบายทางด้านการเกษตรของรัฐบาลสะท้อนให้เห็นและได้รับอิทธิพลมาจากการขึ้นลงของระดับการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าข้าว ความเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2433 ก่อให้เกิดปัญหาซึ่งในตอนแรกกระตุ้นความสนใจของรัฐอย่างมากในการวางนโยบายทางด้านการเกษตร และความสนใจดังกล่าวยังเพิ่มมากขึ้นเพราะสภาวะผลผลิตตกต่ำที่เกิดในระหว่างปี 2448 - 2455 แต่หลังจากปี 2455 ความสนใจจะลดลง นั่นคือ ในขณะที่การขยายตัวของการกสิกรรมในระยะนี้กลับไปสู่ระดับค่อยเป็นค่อยไป ระดับความเอาใจใส่ของรัฐบาลต่อเศรษฐกิจด้านนี้ก็ลดลงไปสู่ระดับที่เคยเป็นมาแต่เดิมด้วย การเปลี่ยนแปลงและการขึ้นลงดังกล่าวเป็นหัวข้อที่เราจะพูดถึงในบทนี้ต่อไป

การปฏิรูปการปกครองที่สำคัญที่สุดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดขึ้นในราวปลายทศวรรษ 2423 และต้นทศวรรษ 2433 และกระทรวงเกษตรฯ ก็ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นด้วย เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเสนาบดีระหว่างปี 2423 - 2435 พยายามเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงานของกระทรวง แต่ไม่ได้พยายามที่จะขยายขอบเขตความรับผิดชอบแต่ประการใด หน้าที่ที่สำคัญยังคงเป็นการเก็บรวบรวมภาษีที่ดินและการออกโฉนดที่ดิน² แต่ในเรื่องนี้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ยกเลิกธรรมเนียมเดิมที่แจกจ่ายความรับผิดชอบให้แก่เจ้าหมื่นนายอากรผู้ประ

มูลได้ โดยแต่งตั้งข้าราชการกินเงินเดือนของรัฐเข้าทำหน้าที่แทน³ นอกจากนั้น กระทรวงเกษตรฯภายใต้การนำของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ยังเสนอให้มีการปฏิรูประบบการจดทะเบียนที่ดิน แสดงความสนใจในการพัฒนาระบบมาตราชั่งตวงวัดที่เป็นมาตรฐาน และเอาใจใส่รวบรวมรายงานเกี่ยวกับสภาวะทางการเกษตรจากเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นต่าง ๆ⁴ ความสนใจในประการหลัง ๆ นี้แสดงว่า กระทรวงฯได้พยายามจะทำกิจกรรมใหม่ ๆ อยู่บ้าง และความพยายามนี้ได้สืบทอดไปถึงสมัยของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ระหว่างปี 2435 - 2440 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้จัดตั้งกองใหม่ขึ้นในกระทรวงเกษตรฯ (เรียกว่ากองกสิกรรม) และมอบหมายให้กองนี้ตรวจตราและรายงานสภาวะและช่องทางทางด้านกสิกรรม ทั้งนี้โดยหวังกันว่า องค์กรใหม่นี้จะช่วยปูลาฐานให้กับการวางแผนนโยบายทางการเกษตรที่เข้มแข็งต่อไป⁵

อย่างไรก็ตาม ตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้นก็คือ ความหวังที่จะขยายบทบาทของรัฐไม่ประสบความสำเร็จในสมัยของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ราวปี 2440 กระทรวงเกษตรฯสามารถอ้างได้แต่เพียงว่าปฏิบัติหน้าที่ที่เคยทำเป็นประจำอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น แต่ไม่สามารถกล่าวได้ว่าได้เพิ่มเติมหน้าที่สำคัญ ๆ ขึ้นมาใหม่ ถึงจุดนี้จะเป็นประโยชน์ขึ้นถ้าเราย้อนกลับไปดูเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 และ 3 ในปี 2440 นั้นเอง ที่กระทรวงเกษตรฯ ถูกยุบ “เนื่องจากรัฐบาลมีเรื่องอื่น ๆ ที่จะต้องจัดการก่อน”⁶ อย่างไรก็ตาม ประมาณปี 2442 เมื่อระดับการขยายตัวของกสิกรรมเร็วขึ้น ความต้องการที่ดินใหม่เพิ่มขึ้น และกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินกลายเป็นปัญหาที่สำคัญ ก็ได้มีการตกลงใจจัดตั้งกระทรวงเกษตรฯขึ้นใหม่

ในลายพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน ภูณฺษร) เสนาบดีคนใหม่ของกระทรวงเกษตรฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำว่า รัฐบาลควรจะเริ่มมองบทบาทของตนในระดับที่กว้างไกลขึ้น ทรงเห็นว่า การสร้างเส้นทางรถไฟและระบบชลประทานเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ และยังทรงอธิบายต่อไปว่า เท่าที่ผ่านมารัฐบาลบกพร่องไปในทางที่ได้เพิกเฉยต่อการพิจารณากิจกรรมส่วนนี้อย่างจริงจัง ทรงมีพระกระแสรับสั่งในลายพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

“...การที่เรียกว่า ทะนุบำรุงแผ่นดิน คือการอันนี้ซึ่งเราไม่เคยเห็นแต่ก่อน ฤฯแลเห็นตามอย่างหูสั้นตาสั้น เห็นเล็กเป็นใหญ่เห็นไกลเป็นไกล ทำน้อยหมายว่ามาก แลไปถือเอาการปกครองรักษา คือจัดการปกครองหัวเมืองตั้งศาล มาถือเป็นการทะนุบำรุงแผ่นดิน แต่ที่แท้กิจของรัฐบาลควรแบ่งเป็น 3 คือ การปกครองฝ่ายหนึ่ง ป้องกันฝ่ายหนึ่ง ทะนุบำรุงฝ่ายหนึ่ง...”⁷

ในเวลาหลายปีต่อมา ดังที่เราได้กล่าวไว้ในบทที่ 3 กระทรวงเกษตรฯ สามารถนำระบบการจดทะเบียนที่ดินแบบใหม่มาใช้เป็นผลสำเร็จ นับเป็นการปฏิรูปที่สำคัญ แต่เห็นได้ชัดเจนว่าจัดอยู่ในกิจกรรมประเภทการปกครองภายในประเทศ อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 กระทรวงเกษตรฯ ได้เคยค้นคว้าจะวางโครงการปรับปรุงที่ดินและชลประทานที่ใช้การได้เพิ่มเติมขึ้นมา แม้ว่าในตอนนั้นกรมทมน้ำภายใต้การนำของ แวน เดอร์ ไฮเด จะถูกจำกัดเฉพาะการก่อสร้างโครงการควบคุมพลังน้ำขนาดเล็กจำนวนไม่มากนัก แต่ในการสนับสนุนโครงการชลประทานดังกล่าวก็เป็นครั้งแรกที่กระทรวงเกษตรฯ ได้ลงเหยียบย่าง

เข้าสู่แวดวงของ “การทะนุบำรุงประเทศ” ทำนองเดียวกับที่ก้าวแรกสู่การวางนโยบายทางด้านชลประทาน ที่มีลักษณะประสานกันเป็นไปอย่างกระต่อนกระแต่นและจำกัด โครงการพัฒนาประเทศด้านอื่น ๆ ก็ประสบความสำเร็จในช่วงนี้เพียงเล็กน้อยเช่นกัน

ในขั้นต้น เราจะมาดูความพยายามในการจัดตั้งศูนย์ทดลองทางการเกษตรแห่งแรกของราชอาณาจักรในปี 2443 และ 2443 อดีตข้าราชการบริพารในกองมหาดเล็กหลวงผู้หนึ่ง ซึ่งตามเอกสารที่มีอยู่กล่าวถึงแต่เพียงว่าชื่อนายเจริญ ได้กลับเมืองไทยภายหลังจากที่ไปอยู่ประเทศฝรั่งเศสมา 8 ปี รายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางของนายเจริญว่า ทำไม่ถึงได้ไป ใครให้ไป ใครออกค่าใช้จ่ายและอื่น ๆ ขาดหายไป ที่ชัดเจนมีเพียงแต่ว่า ในขณะที่อยู่ฝรั่งเศส เขาได้รับการอบรมเกี่ยวกับเรื่องการกสิกรรมอยู่บ้าง เมื่อกลับมาถึง นายเจริญเลือกเข้ารับราชการ ดังนั้น เท่ากับบังคับให้รัฐบาลต้องตัดสินใจว่า จะใช้ความสามารถของเขาไปในทางใด ในลายพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงแนะนำว่า อาจจะเป็นโอกาสเหมาะที่จะจัดตั้งแปลงทดลองขึ้น ทรงมีรับสั่งว่า ในปีที่ผ่านมา มีขุนนางทั้งไทยและต่างชาติกล่าวถึงความต้องการให้มีศูนย์ทดลองเช่นนี้อยู่เป็นประจำ มีการเตรียมสร้างสวนเล็ก ๆ ขึ้นในบริเวณส่วนหนึ่งของที่ดินหลวง แต่มีความคืบหน้าเพียงเล็กน้อย เนื่องจากไม่มีคนไทยที่มีคุณสมบัติพอที่จะดูแลและรัฐบาลก็ลังเลใจในการที่จะเพิ่มค่าใช้จ่ายโดยการจ้างผู้เชี่ยวชาญการเกษตรจากต่างประเทศ⁸ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้ฉวยโอกาสดังกล่าว ดึงตัวนายเจริญเข้ามารับราชการในกระทรวงเกษตรฯ

เป็นความโชคดีร้ายของกระทรวงเกษตรฯ ที่นายเจริญกลายเป็นหลักอันง่อนแง่นสำหรับการริเริ่มสิ่งใหม่ ๆ ขึ้น เมื่อเขาเริ่มเข้าทำงานในกระทรวง นายเจริญถูกส่งไปดูงานการกสิกรรมตามอำเภอต่าง ๆ รอบ ๆ กรุงเทพฯ และถูกกำหนดให้ส่งรายงานแสดงความรู้สึกและข้อเสนอแนะสำหรับการปรับปรุงการเพาะปลูก เป็นที่หวังกันว่า การดูงานนี้จะช่วยให้ นายเจริญคุ้นเคยกับสภาวะของท้องถิ่น และความรู้ตามแบบแผนที่เรียนมาก็จะได้รับการเพิ่มเติมจากการทำความเข้าใจกับกรรมวิธีของการกสิกรรมในประเทศ อย่างไรก็ตาม รายงานของนายเจริญทำความผิดหวังให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เป็นอย่างมาก ทรงไม่แน่ว่าในข้อสังเกตบางอย่างของนายเจริญ และทรงเห็นว่า ข้อสังเกตอีกหลายประการเป็นข้อสังเกตพื้น ๆ⁹ ถึงกระนั้นในฤดูร้อนปี 2444 เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ก็ยังชักชวนให้มีการตั้งศูนย์ทดลองขึ้น ท่านได้รับอนุมัติขั้นต้นจากที่ประชุมเสนาบดีให้จัดตั้งศูนย์ที่จะดำเนินการภายใต้การดูแลของนายเจริญ แต่เป็นที่เห็นพ้องต้องกันว่า ควรจะส่งนายเจริญไปไซ่ง่อนเพื่อศึกษาโครงการวิจัยทางการเกษตรในอาณานิคมฝรั่งเศสเสียก่อน¹⁰ แต่การเดินทางครั้งนี้ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่โตกว่าการดูงานในเดือนมกราคมที่ผ่านมา ก็กลายเป็นความล้มเหลวที่ใหญ่หลวงตามกันไปด้วย รัฐบาลได้รับคำแนะนำจากกงสุลในไซ่ง่อนเกี่ยวกับ “ความรู้สึกโดยทั่วไปของเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรว่า (นายเจริญ) ดูจะไม่พร้อมที่จะเข้ารับหน้าที่ เนื่องจากเป็นการยากเหลือเกินที่จะทราบจากเขาว่าอะไรคือข้อมูลที่เขาคือต้องการ”¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวทรงกริ้วเรื่องที่ทรงเรียกว่า “เสียหน้าให้พวกฝรั่งเศส”¹² และหน้าที่การงานของนายเจริญก็ยิ่งเสียหายต่อไปอีกโดยข้อสงสัยที่ว่า ใครเป็นผู้เขียนรายงานที่เขาส่งหลังจากกลับมาจากไซ่ง่อน¹³ เหตุการณ์ต่อมาคือ เรื่องราวเกี่ยวกับนายเจริญหายไปจากข้อมูลทางเอกสารในช่วงที่วุ่นวายนี้ และแรงผลักดันสำหรับการจัดตั้งศูนย์ทดลองทางการเกษตรจึงต้องหยุดชะงักไป

อย่างไรก็ตาม ในเวลาเดียวกันนั้นเริ่มมีการวางโครงการที่สองซึ่งมุ่งจะเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร และโครงการนี้ประสบความสำเร็จมากกว่าโครงการแรกเล็กน้อย จุดเริ่มต้นของโครงการอยู่ที่ความพยายามจะฟื้นฟูอุตสาหกรรมผ้าไหมของอาณาจักรที่ซบเซาไป โดยไม่ได้พึ่งสิ่งแต่เฉพาะภาคกลางของสยามเท่านั้น หากมุ่งไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย แม้ว่าสยามจะเคยผลิตผ้าไหมและผ้าชนิดอื่น ๆ ได้เพียงพอแก่ความต้องการ แต่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ประเทศสยามเริ่มต้องพึ่งพาผ้าที่นำเข้ามามากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากมูลค่าของผ้าที่นำเข้าเพิ่มขึ้นเกือบสองเท่าในช่วงห้าปีสุดท้ายของพุทธศตวรรษดังกล่าว รัฐบาลจึงเข้าจัดการในสิ่งซึ่งเห็นได้ชัดว่าเป็นโครงการแรกที่จัดตั้งขึ้นเพื่อส่งเสริมการปลูกพืชหลายชนิด¹⁴ ในปี 2445 ผู้เชี่ยวชาญเรื่องไหมจากญี่ปุ่นได้ถูกจ้างให้มาสำรวจสถานะของการผลิตผ้าไหมและได้สรุปว่าสามารถทำให้อุตสาหกรรมเจริญรุ่งเรืองได้ ในปัดอ ๆ มา รัฐบาลจ้างผู้เชี่ยวชาญผู้นี้และผู้ร่วมงานชาวญี่ปุ่นอื่น ๆ มาให้คำแนะนำแก่กรมไหมซึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ในกระทรวงเกษตรฯ พระบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเพิ่งเสด็จกลับจากการศึกษาในยุโรปรวมทั้งได้รับการอบรมทางด้านวิชาเกษตรกรรมใหม่ ๆ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้ากรม¹⁵ มีการจัดตั้งแปลงทดลองเลี้ยงไหมขึ้นในกรุงเทพฯ และตั้งศูนย์ที่เล็กกว่าอีกหลายแห่งที่โคราชและเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนืออื่น ๆ ศูนย์ทดลองเหล่านี้ไม่เพียงแต่มีหน้าที่เกี่ยวกับการผลิตไหมดิบ แต่ยังมีหน้าที่ดูแลกรรมวิธีต่าง ๆ เช่น การสาวไหม บั่นด้าย และทอผ้าอีกด้วย นอกจากนี้ ศูนย์ยังให้คำแนะนำแก่ชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่สนใจและแจกจ่ายอุปกรณ์ที่จำเป็นให้ด้วย เป็นที่คาดหวังว่า ผู้ที่จบหลักสูตรอบรมสองปีจากศูนย์เหล่านี้จะกลับไปหมู่บ้านของตน เพื่อนำกรรมวิธีและความชำนาญใหม่ ๆ ไปเผยแพร่ หรือมีเวลานั้นอาจจะไปเรียนต่อในกรุงเทพฯ ในระดับสูงขึ้นไป ในราวปี 2451 โรงเรียนช่างไหมที่กรุงเทพฯ ได้อบรมคนไทยกลุ่มหนึ่งซึ่งเริ่มสามารถเข้าแทนที่ชาวญี่ปุ่นในตำแหน่งหน้าที่ทางด้านการทดลองและให้การอบรมต่าง ๆ¹⁶

ถึงแม้ว่าโครงการนี้จะประสบผลสำเร็จดีในระยะแรก แต่ก็ไม่ทำให้เกิดความก้าวหน้าในการผลิตผ้าไหมอย่างจริงจัง ผู้สนับสนุนที่ผิดหวังต่างโทษความล้มเหลวที่เกิดขึ้นจาก “ความเกียจคร้านอย่างน่าประหลาดใจ” ของกสิกรผู้ปฏิเสธที่จะทำการผลิตผ้าไหม¹⁷ และบางคนถึงกับเสนอให้มีการบังคับกสิกรให้ทอผ้าหรืออย่างน้อยให้มีการกระตุ้นด้วยการงดเว้นการเกณฑ์แรงงานแก่ผู้ที่ยินยอมทำตามคำแนะนำของกระทรวง¹⁸ ในความเป็นจริงแล้ว ความล้มเหลวที่เกิดขึ้นอาจมาจากปัจจัยอื่น ๆ เช่น โรคของต้นหม่อนบางอย่างที่ยังไม่สามารถกำจัดได้ประการหนึ่ง แต่ที่สำคัญมากกว่านั้นคงจะเป็นความจริงที่ว่า ผ้าจากต่างประเทศมีราคาถูกกว่าและคุณภาพดีกว่า หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* แสดงความเห็นใจต่อผู้ผลิตผ้าไหมที่มักพบว่า “ได้รับรายได้ไม่พอกับค่าใช้จ่าย” และสรุปว่า “ยังไม่ถึงเวลาที่จะจัดตั้งอุตสาหกรรมผลิตไหมอย่างแท้จริงในเขตอำเภโคราช”¹⁹

ถึงแม้ว่าเป้าหมายเบื้องต้นจะล้มเหลว แต่โครงการผลิตผ้าไหมนี้ก็ได้กลายเป็นฐานที่กระทรวงเกษตรฯ จะกระโดดเข้าสู่การทดลองทางด้านการเกษตรที่กว้างขวางยิ่งขึ้น พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ทรงสนพระทัยในการผลิตพืชผลอื่น ๆ นอกเหนือจากไหม ต่อมาจึงมีการขยายขอบเขตความสนใจของกรมไหมโดยเปลี่ยนชื่อเป็น กรมเพาะปลูก²⁰ จากความสนใจในเรื่องดังกล่าวและในฐานะที่ทรงเป็นเจ้ากรมเพาะปลูกและรองเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์จึงทรงร่างเค้าโครงของสิ่งที่เห็นว่าจะ

เป็นทางเลือกสำหรับการพัฒนาการเกษตรที่รัฐบาลสามารถจัดทำได้ ในจดหมายถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ในปี 2447²¹ ทรงยกตัวอย่างประสบการณ์ของรัฐบาลญี่ปุ่นและอินเดียเป็นหลักฐานแสดงว่า เราจำเป็นต้องมีการวางแผนและใช้ความพยายามดำเนินการหลายต่อหลายปีก่อนที่จะสามารถจัดวางโครงการที่เหมาะสมได้ อย่างไรก็ตาม ในขั้นต้น ทรงเสนอว่า รัฐบาลจะต้องเลือกระหว่างแนวความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับบทบาทของรัฐบาลสองแนวทางว่าจะเป็นไปได้ในแนวทางใด แนวทางแรก รัฐบาลให้ความช่วยเหลือด้านการเกษตรและการค้าโดยทางอ้อมเท่านั้น ยกตัวอย่างเช่น รัฐบาลสามารถออกกฎหมายและระเบียบที่จะอำนวยความสะดวกแก่การผลิตและการค้าเช่น กำหนดมาตรฐาน ตวง วัด ที่ได้มาตรฐาน หรือการจัดนิทรรศการการเกษตรเพื่อเป็นเวทีที่จะกระจายข้อมูลที่เป็นประโยชน์เกี่ยวกับผลิตผลและวิธีการใหม่ ๆ หรือรัฐบาลอาจออกพระราชบัญญัติสงวนลิขสิทธิ์ที่มีผลบังคับเพื่อสนับสนุนการพัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้และกรรมวิธีการผลิตใหม่ ๆ ทางเลือกแนวที่สองคือ ให้รัฐบาลเข้ามาเป็นผู้นำโดยตรงในการพัฒนาการเกษตรและการค้า ยกตัวอย่างเช่น รัฐบาลสามารถจัดตั้งฟาร์มทดลองเพื่อพัฒนาเทคนิคการผลิต พัฒนาเมล็ดพันธุ์พืชที่มีคุณภาพสูงให้ชาวนาได้ดู รัฐบาลอาจวางโครงการด้านปศุสัตว์เพื่อผลิตสัตว์แรงงานและค้นคว้าการรักษาโรคสัตว์ต่าง ๆ และจัดตั้งโรงเรียนและวิทยาลัยการเกษตรเพื่อให้ความศึกษาเกี่ยวกับกรรมวิธีใหม่ ๆ แก่กสิกรและเจ้าหน้าที่ โดยที่พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตระหนักดีถึงขีดความสามารถที่จำกัดของรัฐบาล ท่านจึงเสนอให้มีการผสมผสานทางเลือกทั้งสอง นั่นคือ รัฐบาลควรจะเริ่มมาตรการช่วยเหลือทางอ้อมได้ทันที โดยในขณะเดียวกันก็เตรียมเพื่อจะเข้าไปมีบทบาทโดยตรงให้มากขึ้นในเวลาต่อไป สิ่งนี้จะเกี่ยวข้องไปถึงการส่งนักศึกษาไปต่างประเทศเพื่อศึกษาวิชาการเกษตร และการเริ่มเก็บข้อมูลทางสถิติอื่น ๆ เกี่ยวกับสถานะในท้องถิ่นที่จะเป็นรากฐานของโครงการต่าง ๆ ในอนาคตได้

แผนงานของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์โดยหลักใหญ่ใจความแล้วก็เป็นกรอัยำจุดยืนที่สมเด็จพระราชบิดา คือ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงยึดถือเมื่อห้าปีที่แล้ว นั่นคือ รัฐบาลสามารถและควรจะขยายเขตของกิจกรรมแห่งรัฐ โดยเพิ่มเติมหน้าที่ที่มีมาแต่เดิม ซึ่งได้แก่ การปกครอง ยุติธรรม และการคลังด้วยโครงการที่มีผลโดยตรงต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐบาลไม่ควรจะพอใจเพียงที่จะทำการปฏิรูปสถาบันซึ่งดำเนินงานทางด้านเศรษฐกิจ แต่ควรจะเข้าไปร่วมให้มากและโดยตรงกับการดำเนินงานพัฒนาเศรษฐกิจนั้น ๆ ด้วยตนเอง

เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้เขียนบันทึกแนะนำข้อเสนอของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์อย่างพึงพอใจ และได้ทูลเกล้าฯถวายต่อรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับความคิดริเริ่มเหล่านี้โดยทั่วไป แต่ทรงรับสั่งเสริมว่าการวางแผนงานอย่างเฉพาะเจาะจงลงไปเป็นสิ่งจำเป็นมากที่จะทำให้ความคิดเหล่านั้นกลายเป็นนโยบายที่ใช้การได้²² ในช่วงห้าปีต่อมา พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์พยายามจะดำเนินตามคำแนะนำของสมเด็จพระราชบิดา ทรงใช้เวลาอย่างมากกับการวางแผนงานของแปลงทดลอง 2 แห่งในราชบุรีและนครปฐม แต่ทั้งสองแห่งก็ไม่สามารถพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางการทดลองการเกษตรที่ถาวรได้²³ ทรงประสบความสำเร็จในการขยายโรงเรียนช่างไหมให้เป็นโรงเรียนเกษตรในปี 2449 มากกว่า และขยายหลักสูตรให้มีการทดลองและมีรายวิชาเกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกทุกชนิด สองปีต่อมาโรงเรียนเกษตรได้รวมโครงการอบรมของกรมชลประทานและกรมสำรวจเข้ามาด้วย และจึงได้รู้จักกันในนามของ “โรงเรียนเกษตร”²⁴ แต่ความหวังสำหรับก้าวต่อไปในด้านการทดลองและการค้นคว้าทางการ

เกษตรต้องลดลงอย่างมากเมื่อพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ทิววงศ์ในปี 2452 เมื่อพระชนมายุเพียง 27 พรรษา²⁵ ในระยะสี่ปีต่อมา เรื่องราวของโรงเรียนได้รับการบันทึกน้อยมาก มีการให้ประกาศนียบัตร 19 รายและส่งผู้สำเร็จการศึกษา 5 คนไปเรียนต่อต่างประเทศ แต่ในปี 2455 โรงเรียนนี้ถูกยุบรวมเข้าอยู่ในโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงที่หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ระบุว่า “ทำความแปลกใจไม่น้อยให้แก่ผู้ที่เชื่อว่าหลวงมีความพยายามอย่างจริงจังที่จะพัฒนาการเกษตร”²⁶

การให้ผลสรุปที่ค่อนข้างมีดমনของหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ไม่ได้มีสาเหตุมาจากความล้มเหลวของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ในการจัดตั้งศูนย์ทดลอง และจากการที่ความสำคัญของโรงเรียนเกษตรถูกลดลงแต่เพียงอย่างเดียว ช่วงระยะเวลา 6 ปีตั้งแต่การจัดตั้งโรงเรียนในปี 2449 จนถึงเวลาที่ถูกยุบรวมเข้ากับโรงเรียนข้าราชการพลเรือนในปี 2455 เป็นช่วงเวลาที่ปัญหาหนักสำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร และการที่ *The Bangkok Times* มองในแง่ร้ายก็เป็นผลมาจากความล้มเหลวของรัฐบาลในการที่จะกำหนดนโยบายระยะยาวสำหรับการพัฒนาการเกษตรเพื่อตอบโต้กับสภาวะผลผลิตถดถอย ถึงกระนั้น สภาวะถดถอยที่เกิดขึ้นก็ยังมีส่วนช่วยให้เกิดความเคลื่อนไหวอย่างมากและเพิ่มความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของการเกษตรกรรม เราจะหันมาพิจารณาปฏิกิริยาของรัฐบาลที่มีต่อสภาวะผลผลิตถดถอยในช่วงปี 2448 - 2455 ในตอนต่อไป

ปฏิกิริยาของรัฐบาลต่อสภาวะความถดถอยของผลผลิตทางการเกษตร : การประชุมและบันทึกเสนอแนะ

ในขั้นแรก รัฐบาลพยายามหามาตรการเพื่อบรรเทาสภาวะขาดสนโดยเร่งด่วน โดยนัยเดียวกับที่รัฐบาลในสมัยก่อน ๆ กระทำ รัฐบาลนี้ได้ส่งข้าราชการออกไปควบคุมดูแลการสร้างหรือรื้อถอนเขื่อนชั่วคราวตามเส้นทางที่สำคัญเพื่อควบคุมแหล่งน้ำบางแห่งไว้²⁷ รัฐบาลได้ทดลองแจกจ่ายข้าวเปลือกและข้าวสาร²⁸ และให้ยกเว้นและลดอากรค่านาแก่ชาวนาในเขตที่ถูกกระทบกระเทือน²⁹ ดังที่เราได้กล่าวไว้ในบทที่ 4 มาตรการเหล่านี้จัดอยู่ในประเภทของงานซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่าเป็นแบบฉบับของการปกครองแต่โบราณ นั่นคือ มีลักษณะเป็นการตอบโต้ที่มุ่งหวังจะบรรเทาและควบคุมความยุ่งยากเมื่อเกิดขึ้น นอกเหนือจากมาตรการเหล่านี้ กระทรวงเกษตรฯ ในตอนนั้นได้หันมาส่งเสริมให้มีการสนับสนุนโครงการใหม่ ๆ และให้มีการยอมรับแนวความคิดและวิธีการที่จะป้องกันทุกภิกขภัยเช่นนั้นไม่ให้เกิดขึ้นอีกในอนาคต สิ่งที่เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความเอาใจใส่ของรัฐบาล ได้แก่ จำนวนการประชุมและบันทึกต่าง ๆ ที่ทำขึ้นเพื่อแก้ปัญหาสภาวะผลผลิตตกต่ำ และในย่อหน้าต่อ ๆ ไปนี้จะเห็นได้ชัดขึ้นว่า บัดนี้ รัฐบาลได้ถือเป็นหน้าที่สำคัญที่จะเข้าไปจัดการในเรื่องเศรษฐกิจให้มากขึ้น ผู้เขียนเชื่อว่า ไม่มีมาตรการการปฏิรูปทางเศรษฐกิจประการใดที่บัญญัติขึ้นในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองที่จะไม่เคยได้รับการกล่าวถึงในช่วงที่เกิดภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจนี้

เราได้เคยกล่าวถึงขุนนางหนุ่มสามคนที่ได้รับแต่งตั้งให้ออกไปทำการสำรวจบริเวณรังสิตในปี 2449 และได้กล่าวถึง “รายงานกรรมการตรวจไต่สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต” ซึ่งเขาร่วมจัดทำขึ้น³⁰ เรื่องเฉพาะหน้าที่ต้องทำการสำรวจคือ จำนวนคนงานชาวอีสานที่มีน้อยมากในปีนั้น แต่จากการ

สำรวจทำให้เขารู้ไปถึงปัญหาที่กว้างขวางมากกว่า รวมทั้งเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของที่ดินกับผู้เช่า ผลกระทบจากภาษีที่ดิน โรคของสัตว์และสถานะของแหล่งน้ำ ได้มีการเรียกประชุมเสนาบดีเพื่อพิจารณาเรื่องดังกล่าวและที่ประชุมได้สรุปว่า หัวใจของปัญหาคือ ความเสื่อมโทรมของแหล่งน้ำในเขตสัมปทาน มีคำสั่งให้กระทรวงเกษตรฯจัดการซ่อมแซมและขุดลอกคลองในเขตนั้นใหม่³¹ ถึงแม้ว่าจะมีการจัดดำเนินการในเรื่องนี้ไปบ้าง แต่แวน เดอร์ ไฮเดและเจ้าหน้าที่ผู้อื่นของกระทรวงเสียเวลาในช่วง 2 ปีต่อมา ในการที่จะบังคับให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามยอมรับผิดชอบต่องานที่จะต้องทำหรือมิฉะนั้นก็พยายามจะโอนงานไปให้แก่กรมทอน้ำ ในที่สุดงานจึงดำเนินไปได้เพียงเล็กน้อย คลองก็คงยังโทรมลงไปและการหามาตรการแก้ไขขั้นท้ายสุดถูกเลื่อนออกไปจนกว่าสัมปทานของบริษัทจะสิ้นสุดในปี 2457³²

ในอีก 3 ปีต่อมาหลังจากการสำรวจในปี 2449 รัฐบาลเริ่มเอาใจใส่อย่างจริงจังกับสภาพภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจ ในเดือนกรกฎาคม 2452 ขาวนาในเขตรังสิตจำนวน 37 คนได้ยื่นฎีกาต่อรัฐบาลเพื่อขอขมเงินไปใช้จ่ายจนกว่าจะถึงฤดูเพาะปลูกใหม่³³ ซึ่งเจ้าพระยาวางษาอนุประพัทธ์รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ คนใหม่ผู้ซึ่งในความเป็นจริงก็ทำหน้าที่แทนเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ซึ่งเจ็บกระเสาะกระแสะ ถือเป็นโอกาสที่จะแสดงความคิดเห็นของตนเกี่ยวกับสถานะการเกษตรต่อรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาวางษาฯ เริ่มด้วยการวิเคราะห์ปัจจัยต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดสถานะถดถอยทางเศรษฐกิจ ซึ่งเราได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 7 ใจความของเรื่องที่ว่าผู้มีจุดเด่นพิเศษเฉพาะที่แสดงความเชื่อที่คล้ายคลึงกับผู้ปกครองอาณานิคมของประเทศเพื่อนบ้านในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ว่า ความยากจนของชาวนามีสาเหตุมาจากความโง่เขลาและขาดความมัธยัสถ์ของชาวนาเอง เจ้าพระยาวางษาฯ เห็นด้วยกับคำแนะนำให้จัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรซึ่งจะทำให้ชาวนามีโอกาสได้ใช้สถาบันออมทรัพย์ แต่เขาเตือนว่า ธนาคารเหล่านี้ยังไม่ควรพิจารณาให้เงินกู้จนกว่าชาวชนบทจะรู้จักประหยัดมากขึ้น นอกจากนั้น เจ้าพระยาวางษาฯ ยังสนับสนุนการออกระเบียบเกี่ยวกับการใช้แรงงานในการเกษตร การแต่งตั้งเจ้าพนักงานเกษตรกรประจำจังหวัดต่าง ๆ เพื่อรวบรวมสถิติและรายงานถึงสถานะของท้องถิ่น การจัดตั้งแปลงทดลองในภาคต่าง ๆ โครงการปศุสัตว์ และที่แน่นอนที่สุดคือ การชลประทาน³⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับสิ่งที่พระองค์เรียกว่า “แผนงาน” ของเจ้าพระยาวางษาฯ และโปรดให้นำแผนงานเหล่านี้ไปอ่านและอภิปรายในที่ประชุมเสนาบดีในเดือนสิงหาคม 2452 รัชกาลที่ 5 ทรงรับสั่งกับเจ้าพระยาวางษาฯเป็นการส่วนพระองค์ว่า เป็นการเริ่มต้นที่ดี แต่การส่งเสริมมาตรการเหล่านี้ต้องการความร่วมมือจากกระทรวงหลายกระทรวง ทรงแนะนำให้เจ้าพระยาวางษาฯ ทำงานร่วมกับเสนาบดีกระทรวงอื่น ๆ ในการจัดทำข้อเสนอที่เป็นขึ้นเป็นอัน³⁵ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการประชุมอภิปรายเกี่ยวกับ“แผนงาน”นี้

ในเดือนต่อมา ข้าหลวงเทศาภิบาลทั้ง 18 มณฑลมาประชุมประจำปีรวมกันที่กรุงเทพฯ และได้ใช้เวลาอย่างมากในการพิจารณาเรื่องสถานะของการเกษตร ข้าหลวงทั้งหมดได้เข้าประชุมร่วมกับเจ้าพระยาวางษาฯ และรับฟังการวิเคราะห์ถึงภาวะเศรษฐกิจถดถอยและวิธีการแก้ไขในขณะนั้น บรรดาข้าหลวงพร้อมที่จะดำเนินการตามข้อเสนอแนะเพียงข้อเดียว คือ ข้อเสนอที่เกี่ยวกับการรวบรวมข้อมูลทางการเกษตร ซึ่งจะเป็นรากฐานให้แก่การตัดสินใจต่อไป ด้วยความเห็นชอบจากข้าหลวงเทศาภิบาล กระทรวงเกษตรฯจึงได้รับอนุมัติให้แต่งตั้งข้าหลวงเกษตรใน 3 มณฑลคือ กรุงเทพฯ ภูเก็ต และนครชัยศรี ส่วนข้าหลวงเทศาภิบาลของอีก 15 มณฑลจะร่วมให้ความช่วยเหลือในการเก็บข้อมูลเท่าที่จะทำได้ เพื่อให้กระ-

ทรงเกษตรมีข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรทางการเกษตรของชาติ สภาวะของผลผลิต และอื่น ๆ อย่างสมบูรณ์³⁶ ในทำนองเดียวกับที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเคยแนะนำไว้ในทศวรรษ 2433 และที่พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ทรงสนับสนุนในปี 2447 ได้มีการตกลงว่า นโยบายที่ถูกต้องเกี่ยวกับการพัฒนาการเกษตรยังไม่สามารถจัดทำได้จนกว่าจะได้ข้อมูลทั้งหมดนี้ไว้ในมือ

ปีที่ผ่านไประหว่างการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ปี 2452 กับ 2453 เป็นปีที่นำความผิดหวังในแง่ของการพัฒนานโยบายทางการเกษตร ในเดือนธันวาคม 2452 กระทรวงเกษตรจัดการประชุมร่วมกับกับเจ้าของที่ดินและชาวนาในเขตรังสิต แต่ข้อที่สามารถเพิ่มเติมในการวิเคราะห์โดยทั่วไปเกี่ยวกับสาเหตุของภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจมีเพียงว่า ผุงข้างป่ายังคงมารบกวนชาวนาในบางแห่ง ในรายงานการประชุมที่ทูลเกล้าถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาวงษาฯ กล่าวอ้างถึงโครงการพื้นฐานของเขาพร้อมกับเสนอความเป็นไปได้ที่จะจัดตั้งสมาคมทำนา เจ้าพระยาวงษาฯ อธิบายในลักษณะค่อนข้างเลื่อนลอยว่า สมาคมนี้อาจจะเป็นเสมือนพาหนะที่รัฐบาลใช้เพื่อสนับสนุนการปรับปรุงวิธีการผลิต ดังเช่นการใช้ปุ๋ย และการเพาะปลูกด้วยเมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพสูง แต่สมาคมนี้อาจไม่มีหน้าที่ด้านการเงินหรือการให้กู้ยืม³⁷ รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นด้วยกับแนวความคิดโดยทั่วไปของเจ้าพระยาวงษาฯ อีกครั้งหนึ่ง แต่ทรงชี้ว่าแนวความคิดเหล่านี้ยังคงมีลักษณะเบื้องต้นอยู่ และทรงเร่งให้เจ้าพระยาวงษาฯ จัดทำข้อเสนอแนะที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมโดยร่วมมือกับกระทรวงที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ³⁸

เจ้าพระยาวงษาฯ ได้ดำเนินการคืบหน้าไปเล็กน้อยในเรื่องนี้เมื่อทูลเกล้าถวายฎีกาของชาวนาจากรังสิตอีกใบหนึ่งในเดือนมกราคม 2452 ในจดหมายนำเสนอเจ้าพระยาวงษาฯ ทูลว่า ได้เคยกล่าวถึงประเด็นต่าง ๆ ทั้งหมดแล้วในหนังสือกราบบังคมทูลก่อนหน้านี้และได้กราบทูลถวายรายงานเพิ่มเติมว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ให้คำมั่นว่ากระทรวงมหาดไทยเห็นชอบด้วยกับคำแนะนำต่าง ๆ รัชกาลที่ 5 ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาตอบเจ้าพระยาวงษาฯ โดยทันทีว่า ไม่ควรจะพอใจเฉพาะแต่ในเรื่องที่ได้กราบบังคมทูลมาแล้ว และในเรื่องที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วยเท่านั้น ทรงกล่าวสั่งสอนต่อไปเกี่ยวกับข้อปฏิบัติทางการปกครองและทรงอธิบายแก่เจ้าพระยาวงษาฯ ว่า เป็นการง่ายที่จะได้รับความเห็นด้วยในเรื่องแนวความคิดโดยทั่วไปมากกว่าที่จะได้รับความเห็นสนับสนุน मदว่าจะช่วยสนับสนุนข้อเสนอแนะเฉพาะอย่างจริงจัง และถ้าเจ้าพระยาวงษาฯ หวังที่จะให้ความคิดที่ยังเลื่อนลอยอยู่เป็นจริงขึ้นมา ก็จำเป็นในขั้นแรกที่จะต้องนำความคิดดังกล่าวเสนอต่อคณะเสนาบดี โดยอ้างเหตุผลสนับสนุนที่น่าเชื่อถือและอย่างละเอียดถึงข้อดีและความเป็นไปได้ในเชิงปฏิบัติ ทรงยกตัวอย่างว่า เสนาบดีกระทรวงการคลังอาจจะไม่มีข้อขัดแย้งต่อความคิดของเจ้าพระยาวงษาฯ แต่เขารู้ว่า ถ้าจะนำความคิดนั้นมาปฏิบัติ เขาจะต้องรับผิดชอบในการหาเงินมาใช้จ่าย ดังนั้น การที่เสนาบดีกระทรวงการคลังเห็นชอบกับความคิดโดยทั่วไป อาจเป็นคนละเรื่องกับการที่เขาจะให้คำมั่นสัญญาว่าจะช่วยทำให้เป็นผลสำเร็จ³⁹

จนถึงเดือนกันยายนต่อมา เจ้าพระยาวงษาฯ ก็ยังมีได้มีแผนงานที่แน่นอนและไม่ประสบความสำเร็จในการนำข้อเสนอแนะที่สำคัญมาปฏิบัติ ถึงกระนั้นบรรยากาศก็คงพร้อมสำหรับการดำเนินกิจกรรมที่สำคัญ เป็นต้นว่า ในการเปิดนิทรรศการการเกษตรที่กรุงเทพฯ เมื่อเดือนเมษายน 2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสให้ความสำคัญมากต่อการปรับปรุงการเกษตร

“เราควรที่จะพยายามบำรุงกลีกรวมและพาณิชย์การให้เจริญขึ้น เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความสมบูรณ์ ความสมบูรณ์เป็นที่ตั้งแห่งกำลัง กำลังย่อมเป็นที่ตั้งแห่งอำนาจ”⁴⁰

และในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเดือนกันยายน 2453 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้วางแนวทางที่มีลักษณะสร้างสรรค์โดยการตั้งคำถามว่า “ถึงเวลาแล้วหรือยังที่เราต้องถือว่าความช่วยเหลือในด้านการศึกษาของราษฎรคือการปลูกข้าวและพืชผลอื่น ๆ เป็นหน้าที่สำคัญของการปกครองท้องถิ่น” พระองค์ทรงตอบคำถามของพระองค์เองโดยการอ้างพระบรมราชาบาทของรัชกาลที่ 5 และประกาศนโยบายทางการเกษตรอื่น ๆ ที่เราได้อ่านมาแล้ว ดังจะเห็นจากพระราชดำรัสต่อไปนี้

“ด้วยเหตุว่าการปกครองบ้านเมืองเป็นใหญ่อยู่ในการ 2 อย่าง คือ อย่างที่ 1 รักษาความสงบเรียบร้อยให้มีอยู่ในเมือง อย่างที่ 2 บำรุงกำลังบ้านเมืองให้เจริญ การทำมาหากินของราษฎรเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง”⁴¹

ข้าหลวงเทศาภิบาลได้อภิปรายถึงปัญหาและวิธีการแก้ไขปัญหาและวิธีการเดียวกับที่เคยเป็นที่ถกเถียงในปีก่อนหน้านี้อ และเจ้าพระยาวงษาฯ ก็ได้กล่าวถึงความกระตือรือร้นที่จะจัดตั้งสมาคมทำนาซึ่งในตอนนั้นท่านพูดถึงโดยใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษว่า โซไซตี้และกิลด์ (Society and Guild) และซึ่งบัดนี้ท่านมีความเห็นว่าอาจจะทำหน้าที่ให้คุ้มกันด้วย⁴² ไม่มีการดำเนินการอย่างใดต่อข้อเสนอแนะนี้และตามข้อเท็จจริง ข้อเสนอแนะประการเดียวที่ได้รับความสนใจเป็นพิเศษคือ ข้อเรียกร้องให้มีการกระจายการผลิตทางการเกษตร การกระจายการผลิตจะทำให้การพึ่งพาสินค้าขาเข้าลดน้อยลงและยังลดความเสี่ยงทางด้านดินฟ้าอากาศและด้านการตลาด ดังนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงตกลงว่า หน้าที่สำคัญของโครงการเก็บข้อมูลที่ได้จัดทำตั้งแต่ปี 2452 ควรจะเป็นการสำรวจความเป็นไปได้ของการผลิตพืชผลประเภทที่สองในภาคต่าง ๆ เป็นที่ตกลงกันว่า รัฐบาลควรจะทำไปให้ไกลกว่ามติในปี 2452 ที่ให้มีการแต่งตั้งข้าหลวง-เกษตร 3 คน บัดนี้รัฐบาลจะเริ่มแต่งตั้งเจ้าหน้าที่การเกษตรไปยังทุกอำเภอในราชอาณาจักร แต่เนื่องจากมีอำเภออยู่ประมาณ 400 อำเภอ⁴³ กระทรวงมหาดไทยจึงรับที่จะสั่งให้พนักงานประจำอำเภอช่วยรวบรวมข้อมูลที่จำเป็นและส่งรายงาน จนกว่าจะมีทุนพอที่จะแต่งตั้งพนักงานการเกษตรประจำอำเภอต่อไป⁴⁴ สำหรับนโยบายนอกเหนือจากนี้ ข้าหลวงเทศาภิบาลแนะนำให้เลื่อนการวางนโยบายแน่นอนออกไปจนกว่าจะได้รับรายงานสภาวะการเกษตรและขีดความสามารถจากทุกๆ ส่วนของประเทศเสียก่อน เจ้าพระยาวงษาฯ ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานต่อรัชกาลที่ 5 ว่าจะมีการจัดตั้งคณะกรรมการอันประกอบด้วยตัวแทนจากกระทรวงมหาดไทย โยธาธิการ การคลัง เจ้าหน้าที่ส่วนภูมิภาค และกระทรวงเกษตรฯ ให้มีหน้าที่พิจารณารายงานต่าง ๆ เพื่อกำหนดนโยบายทางด้านการศึกษา⁴⁵ อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานว่า มีการจัดตั้งคณะกรรมการดังกล่าวขึ้นในประวัติของกระทรวงเกษตรฯ เรื่องนี้อาจจะเป็นเพราะความสับสนทางการปกครองอันเนื่องมาจากรัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคตและต่อมาก็มีการเปลี่ยนแปลง⁴⁶

ลักษณะแนวโน้มนั้นในปี 2452 และ 2453 ที่มีแต่การเสนอมาตรการแก้ไขโดยทั่วไปและการเลื่อนการพิจารณานโยบายออกไปจนกว่าจะได้ข้อมูลเพิ่มเติมนั้นยังคงดำเนินต่อมาในรัชกาลใหม่ ในเดือนธันวาคม 2453 เจ้าพระยาวงษาฯ ได้ยกแนวความคิดที่โปรดปรานมากว่าอย่างอื่นอีกครั้งใน “บันทึกเรื่องเศรษฐกิจ

ของประเทศ”⁴⁷ และเพื่อเป็นการตอบโต้ต่อปัญหาที่ถาพขึ้นในที่ประชุมเสนาบดีในเดือนต่อมา เจ้าพระยาวงษา ได้ออก “เมมโมแรนด์ที่จะแก้ไขการทำงานที่เสื่อมทรามอยู่ให้กลับเจริญดีขึ้น” ซึ่งประกอบด้วยการนำ ข้อเสนอเก่า ๆ มาปรับปรุงใหม่⁴⁸

ถึงตอนนี้ ยุคของการประชุมและออกบันทึกจะมาถึงจุดจบอันไม่แน่ชัด ปัญหาทางด้านเอกสาร ในข้อที่ว่า เอกสารรัชกาลที่ 6 มีลักษณะพร้อมมูลน้อยกว่าเอกสารรัชกาลที่ 5 นั้น ทำให้เรามีจากกล่าวสรุป ประเด็นดังกล่าวนี้ได้ แต่อย่างน้อยที่สุดก็มีข้อบ่งชี้ว่าความสนใจของรัฐบาลต่อปัญหาการเกษตรในระยะ นี้ลดน้อยลง ที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ปี 2454 ได้ละเลยปัญหาการเกษตรอย่างเห็นได้ชัด ตรงกันข้ามกับ ปี 2452 และ 2453 ซึ่งรายงานการประชุมของเหล่าข้าหลวงเทศาภิบาลที่กระทรวงเกษตรฯ ได้รับการพิมพ์ เผยแพร่ สำหรับในปี 2454 ไม่เป็นที่แน่ชัดว่ามีการประชุมเช่นนั้นหรือไม่ เอกสารที่มีอยู่ประกอบด้วย จดหมายเชิญจากกระทรวงเกษตรฯ แต่ในจำนวนคำตอบที่กระทรวงได้รับ มีคำตอบปฏิเสธมากกว่า คำตอบรับ⁴⁹

ความสนใจของรัฐบาลต่อปัญหาด้านการเกษตรที่ลดน้อยลงเกิดขึ้นในปีแรกของรัชกาลใหม่และ ในที่สุดท้ายของช่วงสภาวะการผลิตด้อย เราจะเลื่อนการพิจารณาถึงความสัมพันธ์อย่างไม่เป็นทางการ ระหว่างสองเหตุการณ์นี้ไว้ในช่วงหลังของบทนี้ โดยจะหันมากล่าวถึงกิจกรรมของรัฐบาลที่นอกเหนือจาก การประชุมและการออกบันทึกต่าง ๆ

การจัดนิทรรศการการเกษตรและวารสาร “ประกอบสิกรรม”

ถึงแม้ว่าการประชุมและการออกบันทึกเสนอแนะดังกล่าวมีผลในด้านที่ก่อให้เกิดการปฏิบัติงาน อย่างจริงจังเพียงเล็กน้อย แต่กระทรวงเกษตรฯก็ได้พยายามเผยแพร่ความคิดเห็นและขยายการอภิปราย เกี่ยวกับเรื่องการเกษตรในช่วงที่ผลผลิตตกต่ำ โดยใช้วิธีการ 2 วิธี วิธีแรก ได้แก่ การจัดนิทรรศการ ระหว่างปี 2449 - 2454 ดังที่เราได้ทราบแล้วว่า พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ได้ทรงเคยเสนอว่า การจัด นิทรรศการสามารถถือเป็นการให้ความช่วยเหลือทางอ้อมที่รัฐบาลให้แก่การกสิกรรมลักษณะหนึ่ง อย่างไร ก็ตาม นิทรรศการที่จัดครั้งแรกหลังจากฤดูเพาะปลูกปี 2449 เป็นงานของเอกชน ซึ่งได้แก่ งานของ ม.ร.ว.สุวพรรณธน์ สนิทวงศ์ที่ได้จัดขึ้นที่ชัยภูมิ ม.ร.ว.สุวพรรณธน์อธิบายในจดหมายถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ว่า เขาเชื่อมั่นว่าคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ข้าวที่เพาะปลูกในเขตรังสิตสามารถปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างมาก ได้ ดังนั้นเขาจึงเชิญชาวมามาร่วมประกวดเมล็ดพันธุ์ข้าว โดยให้มีคณะกรรมการทั้งที่เป็นพ่อค้าและชาวนา ร่วมตัดสินในไร่รางวัลแก่เมล็ดพันธุ์ข้าวที่ดีที่สุด ม.ร.ว.สุวพรรณธน์ส่งตัวอย่างเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ดีที่สุดให้ แก่กระทรวงเกษตรฯ โดยเสนอว่า กระทรวงสามารถขอความร่วมมือจากข้าราชการระดับท้องถิ่นต่าง ๆ ให้ช่วยรวบรวมเมล็ดพันธุ์เหล่านี้มาทำการทดลองปรับปรุงและแจกจ่ายให้แก่ชาวนา⁵⁰ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ตอบว่า กรมกสิกรรมของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์จะได้ใช้ตัวอย่างเมล็ดพันธุ์เหล่านี้ในโครง การทดลอง แต่ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าได้ดำเนินการเช่นนั้นหรือไม่⁵¹

แม้ว่าจะไม่มีความคืบหน้าในการเลือกสรรเมล็ดพันธุ์ข้าวและโครงการทดลอง แต่ความคิดในการ จัดนิทรรศการก็ได้รับความนิยมนามากอย่างน้อยก็ในช่วงสั้น ๆ เอกสารของทางราชการกล่าวไว้ว่า

“เพื่อที่จะปรับปรุงข้าวของประเทศสยามให้สามารถแข่งขันกับข้าวชนิดอื่น ๆ ในตลาด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดให้มีการแสดงนิทรรศการข้าวขึ้นในปี พ.ศ. 2451 ที่เมืองธัญบุรี โดยหวังว่าจากการนำข้าวพันธุ์ต่าง ๆ มาเปรียบเทียบกัน ชาวนาจะสามารถเลือกสรรข้าวชนิดที่เป็นที่ต้องการมากที่สุด และจะได้เลิกปลูกข้าวที่ด้อยคุณภาพกว่าต่อไป”⁵²

นิทรรศการครั้งนี้ใหญ่กว่าการประกวดเมล็ดพันธุ์ข้าวของ ม.ร.ว.สุวพรรณธร์ สนิทวงศ์ในปีที่ผ่านมา มีการเชิญผู้เข้าประกวดจากอำเภอทุกอำเภอในมณฑลกรุงเทพฯ มีชาวนา 324 คน นำข้าวชนิดต่าง ๆ กว่า 500 ชนิดมาแสดง⁵³

ในปี 2452 รัฐบาลจัดนิทรรศการครั้งใหญ่ขึ้นในบริเวณวัดแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ นอกเหนือจากการประกวดเมล็ดพันธุ์ข้าวแล้ว ยังมีการแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาใหม่ ๆ มีผู้มาชมนิทรรศการนี้มาก เฉพาะวันแรกกว่า 20,000 คน ซึ่งตามรายงานกล่าวว่าประกอบด้วยชาวนารายย่อยเป็นส่วนใหญ่⁵⁴ จากความสนใจที่ได้รับนี้ทำให้รัฐบาลตกลงใจวางโครงการจัดนิทรรศการการเกษตรประจำปีเป็นครั้งแรกในปี 2453 ซึ่งจะยิ่งใหญ่กว่าที่แล้ว ๆ มา งานมหกรรมนี้มีขึ้นในเดือนเมษายน โดยในพิธีเปิดมีทั้งกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสุนทรพจน์ของเจ้าพระยาวงษา-นุประพัทธ์ คณะกรรมการตัดสินร่วมประเมินข้อดีข้อเสียของพืชชนิดต่าง ๆ จำนวนมากที่ส่งมาจากทุก ๆ ภาคของประเทศ ชาวนาที่ทันสมัยจัดแสดงวิธีใช้เครื่องจักรกล บริษัทการค้า นำสินค้ามาแสดงและเพื่อเป็นการณรงค์เผยแพร่ให้มีการเพิ่มประเภทของผลผลิตภายในครอบครัว กระทรวงเกษตรฯ ได้แจกจุลสารให้คำแนะนำเกี่ยวกับการเลี้ยงเป็ดไก่แก่ชาวนา⁵⁵ มีผู้มาเที่ยวงานนับเป็นหมื่น ๆ คน ซึ่งทำให้กระทรวง-เกษตรฯ ตั้งความหวังในการจัดนิทรรศการครั้งที่สองต่อไปในปี 2454

การจัดนิทรรศการในปี 2454 มีแบบฉบับเดียวกับปีก่อนหน้านั้น แต่ทั้งจำนวนผู้มาแสดงและผู้ชมลดน้อยลง เจ้าพระยาวงษาฯ ให้เหตุผลเป็นทางการว่า ความสนใจที่ลดน้อยลงเนื่องจากเวลาที่จัดตรงกับระยะเวลาที่ประเทศกำลังไว้ทุกข์ให้แก่รัชกาลที่ 5⁵⁶ แต่โดยส่วนตัวแล้ว ท่านกราบทูลพระบาท-สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า รู้สึกไม่แน่ใจว่า ความสนใจของประชาชนต่องานประจำปีจะคุ้มกับค่าใช้จ่ายของทั้งรัฐบาลและเอกชนหรือไม่ รัฐบาลตัดสินใจออกประกาศว่าการจัดนิทรรศการระดับภูมิภาคจะยังคงมีต่อไปทุกปี แต่นิทรรศการระดับชาตินั้นหลายปีจึงจะมีสักครั้งหนึ่ง “ก็จะไม่ทำให้เห็นว่ารัฐบาลทำการถอยหลัง เริ่มแล้วกลับจืดจางไป หรือคิดจะเลิกเสียทีเดียว เป็นการงดชั่วคราวเพื่อเตรียมการให้เรียบร้อยบริบูรณ์ยิ่งขึ้น นอกจากนั้นการแสดงสิ่งของและสัตว์ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ นั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ควรจะจัดให้มีการแสดงขึ้นตามมณฑลแต่ละมณฑลหรือหลายมณฑลกันแล้วแต่จะเป็นได้”⁵⁷ แต่ไม่ว่าความตั้งใจในครั้งแรกจะเป็นเช่นไร ก็ไม่มีทั้งนิทรรศการระดับชาติและระดับภาคเกิดขึ้นในปีต่อ ๆ มา ความสนใจและความสนับสนุนซึ่งครั้งหนึ่งเคยได้รับ ลดลงระหว่างปีสุดท้ายของสภาวะเศรษฐกิจถดถอย ถ้ามองย้อนหลังกลับไปจะเห็นได้ชัดว่า แบบแผนของการเพิ่มขึ้นและลดลงซึ่งเห็นได้จากประวัติของนิทรรศการเหล่านี้เกิดขึ้นควบคู่กับการเปลี่ยนแปลงความสนใจของรัฐบาลในปัญหาการเกษตรในช่วงเวลาเดียวกันนี้ การเพิ่มปริมาณในการจัดนิทรรศการเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับช่วงที่การประชุมและการทำบันทึกเสนอแนะมีความถี่มากขึ้น และหลังจากปี 2453 ทั้ง 2 เหตุการณ์ก็ค่อย ๆ ลดลงพร้อม ๆ กัน

ไม่นานนักหลังจากที่มีการจัดนิทรรศการครั้งสุดท้ายในปี 2454 และไม่นานนักก่อนที่เจ้าพระยา
วงษาฯ จะเสนอไม่ให้มีการจัดนิทรรศการประจำปีอีกต่อไป กระทรวงเกษตรฯ ได้ทดลองดำเนินวิธี
ที่ 2 ซึ่งมุ่งหวังจะเพิ่มความสนใจในการพัฒนาการเกษตร นั่นคือ การออกวารสารประจำเดือนชื่อ *ประกอบ
กสิกรรม*⁵⁸ วารสารนี้ในหลาย ๆ ด้านคล้ายคลึงกับวารสาร *เทศาภิบาล* ซึ่งออกโดยกระทรวงมหาดไทย
โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับการกสิกรรมและการค้าแก่ข้าราชการและราษฎรที่มีการศึกษา
ยกตัวอย่างเช่น เพื่อแก้ไขข้อติเตียนที่ดีขึ้นบ่อย ๆ ว่า ชาวนาไม่สามารถรู้ข้อมูลเกี่ยวกับราคา จึงมักตก
เป็นเหยื่อของพ่อค้าคนกลาง วารสาร*ประกอบกสิกรรม*จึงได้พิมพ์รายงานของราคาและสภาวะการผลิตในทุก ๆ
ฉบับ เป็นที่หวังว่า ข้าราชการที่ได้รับวารสารนี้จะนำข้อมูลดังกล่าวเผยแพร่ต่อชาวนาในเขตของ
ตน⁵⁹

นอกเหนือจากการเผยแพร่ข้อมูลที่เป็นประโยชน์แล้ว *ประกอบกสิกรรม* ยังถูกใช้เป็นเวทีซึ่ง
กระทรวงเกษตรฯ หรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าพระยาวงษาฯ สามารถเผยแพร่ความคิดเห็นและข้อเสนอ
แนะ ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือเหตุบังเอิญก็ตาม *ประกอบกสิกรรม* จะมาแทนที่การประชุมและการออก
บันทึก ซึ่งเคยเป็นวิธีที่ใช้เพื่อจุดประสงค์นี้ และไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่า หน้ากระดาษของวารสารจะกล่าวย้าถึง
ประเด็นและข้อโต้แย้งต่าง ๆ ที่เคยมีอยู่ในการประชุมและบันทึกดังกล่าว เป็นต้นว่า ในบทความ
เรื่อง “ความอึดตะคัดขัดสนของราษฎรในประเทศสยามเทียบกับต่างประเทศ”⁶⁰ เจ้าพระยาวงษาฯ กลับย้ำความ
เห็นแบบผู้อุปถัมภ์ของเขาที่ว่าสภาวะของชนบทจะรุ่งเรืองกว่านี้ถ้าชาวไทยหมั่นมัธยัสถ์และขยันเหมือน
เพื่อนบ้านชาวจีนและญี่ปุ่น และในอีกบทความหนึ่ง เจ้าพระยาวงษาฯ กล่าวสนับสนุนการจัดตั้งเครือข่าย
ของไร่ทดลองทั่วประเทศ เป็นต้น⁶¹ แต่โดยทั่วไปแล้ว วารสารจะให้น้ำหนักในการกล่าวถึงปัญหาการกระจาย
การผลิตในทางเศรษฐกิจมากกว่าหัวข้ออื่นใด

ในเดือนกันยายน 2454 อันเป็นระยะที่ความทุกข์เข็ญซึ่งเกิดจากความแห้งแล้งในฤดูที่ผ่านมามี
มากที่สุด วารสาร *ประกอบกสิกรรม* นำคำบรรยายซึ่งเจ้าพระยาวงษาฯ บรรยายแก่นักศึกษาในโรงเรียน-
กสิกรรมลงพิมพ์ซ้ำ ท่านอ้างว่า ความสับสนซึ่งเป็นผลมาจากภาวะเศรษฐกิจด้อยปรากฏในเขตอำเภอ
รังสิตมากกว่าในที่อื่น ๆ เพราะชาวนาที่นั่นได้กลายเป็นผู้เชี่ยวชาญในการปลูกข้าวโดยเฉพาะไป ในทางตรง
กันข้าม ชาวนาในเขตเพาะปลูกข้าวอื่น ๆ เช่น อยุธยาและปราจีนบุรี ได้รับความทุกข์ชาน้อยกว่า เพราะ
มักจะปลูกพืชผลมากกว่า ซึ่งรวมทั้งฝัก ถั่ว และข้าวโพด และยังใช้เวลาในการหาปลาและหาของ
ป่าอีกด้วย⁶² สามเดือนต่อมา วารสารตีพิมพ์บทความของ ม.ร.ว.สุวพรรณศรี สนิทวงศ์ ซึ่งแนะว่า ชาวนา
สามารถกระจายการผลิตโดยการปลูกมันสำปะหลังในฤดูแล้ง ทั้งนี้ไม่เพียงแต่มันสำปะหลังจะเป็นอาหาร
เสริมเพื่อเพิ่มเติมในฤดูที่ข้าวให้ผลน้อยเท่านั้น แต่ชาวนายังสามารถลดรายจ่ายที่เป็นเงินสดโดยการใช้สวน
ของพืชนี้มาทำเชื้ออีกด้วย⁶³

นอกเหนือจากการสนับสนุนให้มีการกระจายการผลิตของชาวนาครอบครัวหนึ่ง ๆ ให้มากขึ้น
แล้ว วารสาร *ประกอบกสิกรรม* ยังสนับสนุนให้ประชาชนช่วยซื้อของของไทย สนับสนุนอุตสาหกรรมในประเทศ
และให้หลีกเลี่ยงการพึ่งพาสินค้าต่างประเทศ ยกตัวอย่างเช่น มีการลงประกาศต่อไปนี้ในเดือนกรกฎาคม
2455 ซึ่งอาจจะเป็นครั้งแรกที่มีการแสดงออกของความรู้สึกชาตินิยมด้านเศรษฐกิจในที่สาธารณะ

“ประเทศไหนที่ใช้ผ้าถุง? ประเทศไทย คนไทยทำผ้าถุงใช้เองหรือไม่? ไม่ได้ทำ ทำไมต่างประเทศไม่เคยใช้ผ้าถุงผลิตและส่งเข้ามาขายในประเทศไทย? คนไทยไม่สามารถทำให้องเช่นกันหรือ? เราสามารถทำได้ แต่คนไทยไม่ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อุตสาหกรรมทอผ้าจึงล้มละลายและมีเพียงจำนวนน้อยที่ยังคงทำอยู่ แต่ปัจจุบันรัฐบาลตัดสินใจให้ความช่วยเหลือกิจการนี้ ที่กรมกสิกรรมมีผ้าถุงไหมสวย ๆ ผ้าเช็ดหน้า และเสื้อผ้าอื่น ๆ ทั้งหมดทำด้วยไหมไทยและทอโดยช่างฝีมือหญิงไทย ขายในราคาไม่แพง ต้องการสิ่งทำได้ ขอเชิญทุกท่านไปที่กรมกสิกรรม กระทรวงเกษตรฯ”⁶⁴

สองสามเดือนต่อมา วารสาร “มีความยินดีที่จะแจ้งว่า มีสินค้าชนิดใหม่เกิดขึ้นในประเทศไทยแล้ว นั่นคือ ไม้กวาด”⁶⁵ ข่าห้วงเกษตรของมณฑลพิษณุโลกได้สนับสนุนให้มีการประดิษฐ์สินค้าชนิดนี้ และหน่วยงานของรัฐบาลได้ซื้อไปเป็นจำนวนกว่า 6,000 ค้ำ

“แต่การผลิตไม้กวาดจะก้าวหน้าหรือไม่ (ประกอบกสิกรรมสรุป) ขึ้นอยู่กับว่า เราทุกคนจะให้ความช่วยเหลือดีแค่ไหน ถ้าเราสนับสนุน ท่านจะแน่ใจได้ว่า จะมีความก้าวหน้าอย่างน่าพอใจ และนอกเหนือจากนั้น เราจะสามารถตัดความจำเป็นต้องพึ่งพาสินค้าที่นำเข้า”⁶⁶

เราได้ชี้ให้เห็นในตอนต้นของบทนี้ว่า ความพยายามของรัฐที่จะฟื้นฟูอุตสาหกรรมผ้าไหมประสบความสำเร็จล้มเหลวในที่สุด และไม่มีหลักฐานว่า การสนับสนุนของรัฐบาลต่ออุตสาหกรรมไม้กวาดได้รับผลตอบแทนที่ดีกว่าหรือไม่ ความสนใจของกระทรวงเกษตรต่ออุตสาหกรรมเหล่านี้ และความสนใจในปัญหาการกระจายการผลิตโดยทั่วไป ดูจะมีอยู่ไม่นานไปกว่าวารสารประกอบกสิกรรม ซึ่งหยุดการพิมพ์ไปอย่างเงิบ ๆ ในปี 2456 ไม่มีการให้เหตุผลในตอนนั้น แม้ว่าในปีต่อ ๆ มา มีการพูดเป็นนัยว่า เรื่องราวส่วนใหญ่ในวารสารเป็นที่รู้จักกันว่าไม่ตรงกับสภาพทางเกษตรกรรมของไทย⁶⁷ เราจะกลับมาพิจารณาความล้มเหลวของ ประกอบกสิกรรม ในแง่ที่เป็นส่วนหนึ่งของความสนใจที่ลดลงของรัฐบาลต่อปัญหาทางด้านการเกษตรในตอนหลัง

การดำเนินการตามนโยบายด้านการเกษตร

เราได้เห็นแล้วว่า มีการใช้เวลาอย่างมากไปกับการอธิบายเรื่องสถานะของการกสิกรรมในช่วงเศรษฐกิจถดถอย นอกจากนั้น กระทรวงเกษตรฯ ยังได้ใช้นิเทศการและวารสารประกอบกสิกรรม เป็นแหล่งเผยแพร่แนวความคิดและหาเสียงสนับสนุน บัดนี้ เราต้องหันมาพิจารณาผลงานของกระทรวงในการนำเอาพื้นฐานเหล่านี้มาช่วยพัฒนาให้เกิดนโยบายที่เป็นแก่นสารและสามารถนำไปปฏิบัติได้

ในช่วงที่เจ้าพระยาวิฆานูประพัทธ์รักษาการเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ นั่นคือจวบจนกระทั่งถึงเดือนเมษายน 2455 ได้ประสบความสำเร็จจริง ๆ เพียงครั้งเดียวในการทำให้การปฏิรูปที่เสนอไว้เป็นผลขึ้นมา ผลงานนี้ประกอบด้วย การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่การเกษตรระดับมณฑลและระดับท้องถิ่นที่ต่ำลงมา ตั้งแต่ทศวรรษ 2433 มีบุคคลต่าง ๆ ได้แนะนำว่า การวางนโยบายที่สมจริงไม่สามารถจะกระทำได้จนกว่าจะมีข้อมูลที่สมบูรณ์เกี่ยวกับสภาพของท้องถิ่นนั้น ๆ ดังนั้น การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่การเกษตรระดับ

ท้องถิ่นในช่วงหลังปี 2452 จึงเป็นก้าวสำคัญก้าวแรกอันนำไปสู่การวางนโยบายทางการเกษตรที่สร้างสรรค์ การดำเนินการตามข้อเสนอแนะของข้าหลวงเทศาภิบาลในปี 2453 ที่ว่า ควรมีเจ้าหน้าที่การเกษตรอยู่ประจำในทุก ๆ อำเภอไม่ประสบผลสมบูรณ์จนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่สอง แต่ข้าราชการของกระทรวงเกษตรในจังหวัดต่าง ๆ ก็มีการขยายมากพอสมควรในปี 2452 มีการแต่งตั้งข้าหลวงเกษตร 3 คน และในปีต่อมาอีก 4 คน⁶⁸ การขยายตัวของเครือข่ายของข้าราชการเหล่านี้เป็นเรื่องยากที่จะศึกษา แต่การดูการโยกย้ายบุคลากรในกระทรวงเกษตรฯ ในปี 2459 พอจะช่วยให้เราเห็นภาพได้บ้าง การปกครองมณฑลอยุธยา ซึ่งดูเหมือนจะเป็นแบบฉบับของเขตการเกษตรที่สำคัญ ๆ บัดนี้ได้มีการตั้งกองเกษตรขึ้นซึ่งมีข้าราชการประจำ 4 คน ทำหน้าที่ดูแลการทำงานของเกษตรจังหวัดที่อยู่ใน 4 จังหวัด (ลพบุรี สระบุรี อ่างทอง และสิงห์บุรี) ของมณฑลอยุธยา⁶⁹ หน้าที่ของข้าราชการเหล่านี้ในสองทศวรรษต่อมาที่ยากที่จะประเมินเช่นกัน เท่าที่เห็นได้ชัดจากหลักฐานที่มีอยู่ มีเพียงว่า พวกเขาได้เริ่มให้ภาพพจน์ที่ถูกต้องเกี่ยวกับสถานะทางการเกษตรของท้องถิ่นแก่รัฐบาล⁷⁰

ในขอบเขตที่สอง กระทรวงเกษตรภายใต้การนำของเจ้าพระยาวงษา สนับสนุนให้มีการกระจายการผลิตทางการเกษตร และให้ปรับปรุงความสามารถในการผลิตเพื่อให้เลี้ยงตัวเองได้อย่างจริงจัง เราได้ตั้งข้อสังเกตไว้แล้วว่า วารสาร *ประกอบกิจการ* จะผูกมัดตัวเองกับการสนับสนุนสินค้านาชนิดที่ผลิตในประเทศ ผลผลิตบางอย่างที่วารสารและผู้ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการเกษตรอื่น ๆ แนะนำ ได้แก่ ถั่วเหลือง งา ยาสูบ ผลไม้ และผักชนิดต่าง ๆ⁷¹ ในจำนวนนี้ พืชผลที่กระทรวงเกษตรฯ ให้ความสนใจมากที่สุดคือ ฝ้าย

ในปี 2454 กระทรวงเกษตรฯตีพิมพ์เอกสารจำนวนหนึ่งเกี่ยวกับการปลูกฝ้ายและส่งไปให้แก่ข้าราชการในต่างจังหวัดเพื่อแจกจ่ายแก่ชาวนา⁷² และในปีต่อมาได้แจกจ่ายเมล็ดพันธุ์ฝ้ายซึ่งซื้อมาจากประเทศกัมพูชาให้แก่เกษตรกรที่สนใจ⁷³ เอกสารและเมล็ดพันธุ์ได้รับการแจกจ่ายไปทั่วในเขตภาคกลางของประเทศ แต่ต่อมารัฐบาลตกลงใจฟังความสนใจไปที่มณฑลพิษณุโลก ซึ่งอยู่ตอนเหนือสุดของที่ราบภาคกลางเป็นพิเศษ ฝ้ายเคยเป็นพืชหลักของเมืองพิษณุโลกในครั้งหนึ่ง แต่ได้เสื่อมลงเมื่อประสบการแข่งขันจากต่างประเทศ⁷⁴ ในปี 2453 กระทรวงเกษตรฯ เริ่มรับรายงานเกี่ยวกับการปลูกฝ้ายในพิษณุโลก และในขณะเดียวกันก็ได้ซื้อเครื่องจักรจากญี่ปุ่นเพื่อตั้งโรงงานปั่นฝ้ายขึ้นเอง⁷⁵ รัฐบาลเข้าไปมีบทบาทเต็มทีในท้องถิ่น โดยซื้อฝ้ายจากผู้ผลิตนำมาปั่นเพื่อทั้งขายและเพื่อทำให้ได้เมล็ดมาแจกจ่ายให้กับเกษตรกรไว้เพาะปลูกต่อไป ในระยะ 2-3 ปีต่อมา นักศึกษาวิชาการเกษตรได้ถูกส่งไปศึกษาการปลูกฝ้ายในต่างประเทศ มีการจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวอเมริกันมาดำเนินการไร้ทดลองที่พิษณุโลก และมีการวางโครงการสร้างโรงงานปั่นฝ้ายที่ใช้เครื่องจักรกล⁷⁶

โครงการขั้นสุดท้ายนี้ชี้ให้เห็นว่า อย่างน้อยในระยะยาวรัฐบาลอาจสนใจไม่เพียงแต่ในการผลิตฝ้ายดิบ แต่ในการพัฒนาอุตสาหกรรมการทอผ้าภายในประเทศด้วย อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานว่า กระทรวงเกษตรฯได้ตกลงใจกำหนดนโยบายที่ครอบคลุมทั้งการปลูกฝ้ายและการทอผ้าในแนวหนึ่งแนวใด และไม่ปรากฏหลักฐานว่า รัฐบาลเห็นว่ากิจการทั้งสองสามารถพึ่งซึ่งกันและกันและมีอิทธิพลต่อกันและกันอย่างใด แต่โดยทั่วไปดูเหมือนว่า กระทรวงเกษตรฯมุ่งความสนใจไปที่การปลูกฝ้ายมากกว่าการทอผ้า

ในระยะหนึ่ง ผู้ลงทุนเอกชนก็มีความกระตือรือร้นกับช่องทางในการพัฒนาอุตสาหกรรมฝ้าย ในกรณีนี้เห็นได้ชัดว่า ความสนใจอยู่ที่การผลิตฝ้ายดิบมากกว่าผ้าสำเร็จรูป มีรายงานในปี 2453 ว่ามีการตั้งบริษัทญี่ปุ่นขึ้น เพื่อวิจัยเกี่ยวกับความเป็นไปได้ในการผลิตฝ้ายดิบให้แก่โรงงานทอผ้าของญี่ปุ่น⁷⁷ และในปี 2456 มีผู้แทนจากบริษัทยามาโมโตะมาเมืองไทย เพื่อซื้อฝ้ายทั้งหมดเท่าที่มีส่งไปญี่ปุ่น เพื่อทดลองคุณภาพและความแข็งแรงทนทาน⁷⁸ ยังมีบริษัทร่วมไทย-จีนในนามของ “ห้างจำหน่ายฝ้ายดำเหมิง” จำหน่ายฝ้ายที่ผลิตในกาญจนบุรี⁷⁹ และอย่างน้อยก็มีพ่อค้าเอกชนอีกหลายรายที่ซื้อฝ้ายในพิษณุโลกแข่งกับเอเย่นต์รัฐบาล

หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ได้สังเกตพัฒนาการเหล่านี้และทำนายอย่างพอดิบพอดีไว้ในปี 2456 ว่า แนวโน้มในการสั่งซื้อผ้าฝ้ายเข้าประเทศอาจจะต้องเปลี่ยนกลับกันในไม่ช้า⁸⁰ อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงความรุ่งเรืองในระยะสั้น ๆ ของฝ้ายต้องสิ้นสุดลง ตามข้อมูลที่ได้รับการเผยแพร่กล่าวว่า ฝ้ายเป็นเหยื่อของสภาวะสับสนทางการค้าระหว่างประเทศ ซึ่งมีสาเหตุมาจากสงครามโลกครั้งที่ 1 การปลูกฝ้ายเพิ่มขึ้นในช่วงก่อนสงครามแต่ผู้ผลิตต้องขาดทุนอย่างมากเมื่อไม่สามารถขายผลผลิตได้ในปี 2458 แม้ว่าราคาของฝ้ายจะกลับดีขึ้นมาหลังสงครามเลิกแล้ว แต่ถึงตอนนี้ผู้ผลิตหมดกำลังใจจากสภาวะขาดทุนที่ผ่านมาและไม่เต็มใจที่จะเสี่ยงกับกิจการทำไร่ฝ้ายอีก⁸¹ อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงว่า อุตสาหกรรมฝ้ายดิบได้เริ่มเสื่อมลงอยู่แล้วแม้แต่ในช่วงก่อนสงคราม ตั้งแต่ปี 2453 กระทรวงเกษตรฯ ได้เรียกร้องให้กงสุลไทยในเมืองท่าต่าง ๆ ของโลกส่งรายงานเกี่ยวกับตลาดฝ้ายต่างประเทศ และจากปฏิกริยาอันไม่ยินดียินร้ายที่ได้รับ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณภาพของตัวอย่างฝ้ายไทยที่ดีหรือสถานการณ์ทั่วไปของการค้าฝ้ายก็ดี ควรจะเห็นได้ชัดแล้วว่า ผู้ผลิตชาวไทยไม่สามารถจะแข่งกับผู้ผลิตต่างประเทศได้⁸²

ในพิษณุโลก ผู้ผลิตได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลในการรับซื้อฝ้าย แต่กสิกรในเขตอื่นพบในไม่ช้าว่า เขาไม่สามารถขายผลผลิตได้ ในการรายงานเรื่องที่คุณเหมือนจะเป็นแบบฉบับของสภาพการณ์ในปี 2455 ข้าหลวงเกษตรมณฑลอยุธยาอธิบายเกี่ยวกับการขยายตัวอย่างช้า ๆ ของการทำไร่ฝ้ายดังนี้

“เมื่อได้ออกแนะนำแล้ว มีปัญหาที่ราษฎรตั้งข้อคำถามอยู่ว่า เมื่อทำได้มากแล้ว ใครจะเป็นผู้ซื้อ ถ้าเมื่อมีผู้รับซื้อแล้ว การปลูกฝ้ายคงจะเจริญได้เร็ว”⁸³

ในเขตอื่น ๆ เช่น ในจังหวัดระยองตามชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ กสิกรที่ทำตามคำแนะนำของรัฐบาลและปลูกฝ้ายไว้มากต้องประสบกับการขาดทุนอย่างใหญ่หลวง ข้าหลวงประจำจังหวัดระยองบ่นในปี 2456 ว่า การสนับสนุนให้มีการปลูกฝ้ายก่อนที่จะมีการสำรวจตลาดและความต้องการเป็นผลร้ายต่อกสิกรในเขตของเขามากและทำลายความเชื่อถือของประชาชนต่อรัฐบาล⁸⁴ เห็นได้ชัดว่า ฝ้ายก็เช่นเดียวกับไหม ที่ยังไม่สามารถแข่งขันกับผลผลิตจากต่างประเทศได้ และเมื่อคำนึงถึงความสนับสนุนอันจำกัดที่รัฐบาลให้แก่อุตสาหกรรมประเภทใหม่นี้ จึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจว่า ความพยายามในการกระจายการผลิตต้องล้มเหลวลง

โดยสรุป อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงการทำงานของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กระทรวงเกษตรฯ ประสบความสำเร็จในการดำเนินการปฏิรูปที่สำคัญหนึ่งอย่างคือ การแต่งตั้งเจ้าพนักงานการเกษตรประจำ

จังหวัด และล้มเหลวในอีกหนึ่งอย่างคือ การพัฒนาอุตสาหกรรมฝ้าย นอกเหนือจากสองขอบข่ายงานนี้แล้ว ได้มีความพยายามเพียงเล็กน้อยที่จะดำเนินการตามคำแนะนำอีกเป็นจำนวนมากที่มีขึ้นในระหว่างปีที่เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอย ไม่มีการจัดดำเนินการตามโครงการจัดตั้งไรทคอง⁸⁵ การตัดสินใจที่สำคัญ ๆ เกี่ยวกับงานชลประทานถูกเลื่อนออกไป แม้ว่าจะมีโครงการเล็ก ๆ เช่น การซ่อมคูคลองและสร้างฝายเก็บน้ำ ไม่มีผลงานจากข้อเสนอแนะสำหรับโครงการในเรื่องการปศุสัตว์ กฎหมายแรงงาน การสหกรณ์ เงินกู้ และเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของกับผู้เช่าที่ทำกิน⁸⁶

เราอดใจไม่ได้ที่จะเน้นถึงความแตกต่างระหว่างจุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้กับความสำเร็จจริง ๆ ของรัฐบาลในช่วงเวลาเหล่านี้ กล่าวอย่างกว้าง ๆ ที่สุด รัฐบาลไม่เคยยอมรับความรับผิดชอบที่จะเข้าจัดการกับการปรับปรุงการเกษตรโดยตรง ซึ่งทั้งรัชกาลที่ 5 พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต่างกรรมต่างวาระต่างก็คิดว่ารัฐบาลควรจะมีบทบาทโดยตรง กล่าวอย่างเฉพาะลงไป ก็คือ รัฐบาลมิได้นำข้อเสนอแนะจำนวนมากในช่วงภาวะเศรษฐกิจถดถอยมาปฏิบัติ ทักษะดังกล่าวอาจจะมีได้ให้ความสำคัญของการปฏิบัติงานขั้นแรกที่กระทำไปมากนัก ที่จริงแล้วกระทรวงเกษตรฯมีผลงานมากในด้านการศึกษาข้อมูล ซึ่งจะเป็พื้นฐานในการวางนโยบายที่สัมฤทธิ์ผลได้ในโอกาสต่อไป กับทั้งยังได้เริ่มงานในการให้ข้อมูลแก่ประชาชนที่มีการศึกษาให้ตระหนักถึงความต้องการความช่วยเหลือโดยตรงต่อการกสิกรรมและเศรษฐกิจโดยทั่วไป นอกจากนั้น ในการจัดดำเนินงานด้านต่าง ๆ ที่ได้กระทำลงไป รัฐบาลก็สามารถทำให้ประชาชนสนใจข้อเสนอแนะทางนโยบาย และทางเลือกทั้งหมดเท่าที่ได้มีการอธิบายโต้แย้งกันและที่มีการจัดดำเนินการในบางส่วน

คงจะเป็นการดีที่สุดที่จะนำนโยบายการเกษตรของรัฐบาลในระยะเวลาเหล่านี้มาพิจารณาเป็นส่วนหนึ่งของการเติบโตและการปฏิรูปของรัฐบาลที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและอย่างมากในพุทธศตวรรษที่ 24 และพุทธศตวรรษที่ 25 กระทรวงเกษตรฯในตอนนี้มีความกระฉับกระเฉงในการปฏิบัติงานมากกว่าปางก่อนอย่างปราศจากข้อกังขา แต่ในขณะที่เดียวกันกระทรวงฯก็ยังขาดเงินทุน บุคลากร และอาจจะขาดการวางปรัชญาของรัฐบาลที่ถูกต้อง ซึ่งจะช่วยให้รัฐบาลชุดต่อ ๆ มาสามารถรับเอานโยบายที่เอจจริงเอจจังมาปฏิบัติได้มากขึ้น หากพิจารณาอย่างกว้าง ๆ เช่นนี้ เราสามารถชี้ให้เห็นถึงความประจวบเหมาะระหว่างความเอาใจใส่ของรัฐบาลต่อการเกษตรที่เพิ่มขึ้นมากระหว่างปี 2443 - 2455 ในด้านหนึ่งกับจุดที่การเกษตรเจริญสูงสุดและต่อมากลายเป็นสภาวะเศรษฐกิจถดถอยในช่วงเวลาเดียวกันในอีกด้านหนึ่งถึงแม้ว่าจะมีความขัดแย้งกันอย่างเห็นได้ชัด แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่า ความสนใจของรัฐบาลเพิ่มขึ้นเนื่องจากสภาวะความเจริญรุ่งเรืองและความเสื่อมดังกล่าว ช่วงเวลาทั้งสองทำให้เกิดปัญหาที่แตกต่างกันออกไป ในระยะที่การเกษตรกรรมเจริญรุ่งเรือง รัฐบาลเอาใจใส่ที่จะช่วยอนุเคราะห์ให้เกิดการเจริญเติบโตต่อไป ซึ่งโครงการหลักได้แก่ การปรับปรุงที่ดิน การชลประทาน และการออกโฉนดที่ดิน ในช่วงสภาวะเศรษฐกิจถดถอย ความกังวลเปลี่ยนไปสู่ปัญหาที่ว่า ทำอย่างไรจึงจะให้การเกษตรกรรมยืนอยู่ได้ด้วยตัวเอง และแผนการที่เสนอดังเช่นการกระจายการผลิตและโครงการทดลองทางการเกษตร ต่างป่งซึ่งถึงการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของเศรษฐกิจการเกษตร แทนที่จะเป็นการขยายตัวแต่เพียงอย่างเดียวดังนั้น แม้ว่ายุคที่การเกษตรกรรมเจริญรุ่งเรืองและถดถอยจะทำให้พุ่งความสนใจไปยังปัญหาที่ต่าง

กัน ความจริงก็ยังคงเป็นว่า ทั้งสองกรณียังผลให้เกิดความเอาใจใส่ของรัฐบาลต่อการเกษตรกรรมเพิ่มขึ้น

หลังจากปี 2455 ดังที่เราได้กล่าวแล้วว่า ความสนใจของรัฐต่อปัญหาการเกษตรลดลง และความเอาใจใส่ต่อเศรษฐกิจการเกษตรอย่างกว้างขวางไม่สามารถกลับสู่ระดับเช่นที่เคยเป็นในช่วงปี 2443 - 2455 ได้อีก จนกระทั่งเกิดวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจที่สำคัญครั้งต่อมา นั่นคือ ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 2473 ในช่วงระหว่างทศวรรษ 2453 ถึงทศวรรษ 2463 ได้มีผลงานที่สำคัญอยู่บ้าง เช่น การเริ่มต้นตั้งสหกรณ์ของชาวนา⁸⁷ และการก่อสร้างตามโครงการชลประทานที่สำคัญของรัฐบาลเป็นครั้งแรกระหว่างปี 2459 - 2465⁸⁸ แต่โดยส่วนรวมระดับความสนใจแตกต่างโดยสิ้นเชิงจากที่เคยเป็นมาในทศวรรษก่อนหน้านั้น ในทำนองเดียวกับการที่เศรษฐกิจการค้าข้าวกลับสู่ระดับการขยายตัวอย่างเชื่องช้า ๆ แบบเดิม ความสนใจของรัฐบาลต่อสภาวะการเกษตรก็กลับเข้าสู่ระดับเดิม และการอภิปรายถกเถียง ซึ่งเคยมีอยู่อย่างกว้างขวางก็กลับเข้าสู่แวดวงที่แคบลง

นโยบายทางการเกษตรของรัฐในช่วงเวลาเหล่านี้เป็นเรื่องน่าสนใจ ทั้งนี้เนื่องจากความสดใหม่แห่งความคิดและการอภิปรายถกเถียงที่เป็นไปอย่างกว้างขวาง นอกจากนั้นนโยบายเหล่านี้ยังมีความสำคัญในด้านข้อสรุปท้ายสุด นั่นคือ ให้การพัฒนาการเกษตรเป็นไปเช่นเดียวกับทศวรรษที่ผ่านมา โดยรัฐบาลเข้าไปยุ่งเกี่ยวโดยตรงเพียงเล็กน้อย ถ้ามีการวางนโยบายที่ให้ความช่วยเหลือโดยตรงแก่การเกษตร และถ้ารัฐบาลมีมรรควิธีที่จะดำเนินนโยบาย ก็อาจช่วยชดเชยการขาดแคลนเงินทุนและแรงงาน ซึ่งเราได้ให้ความเห็นว่าเป็นอุปสรรคกีดขวางการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ ดังที่เราได้ชี้ให้เห็นในตอนต้นของบทนี้ว่า ตั้งแต่ทศวรรษ 2433 แล้วที่รัฐบาลสยามได้รับการวิจารณ์ว่าเพิกเฉยในการให้ความช่วยเหลือในการพัฒนาการเกษตร และความเพิกเฉยดังกล่าวถือกันว่าเป็นสาเหตุให้ความเจริญเติบโตเป็นไปอย่างช้าเมื่อเทียบกับเศรษฐกิจการค้าข้าวในประเทศพม่า ประเด็นนี้สามารถนำมากล่าวซ้ำได้อีกสำหรับทศวรรษ 2453 และทศวรรษ 2463 และในระยะสองทศวรรษนี้ พม่าก็ยังคงผลิตข้าวได้มากกว่าประเทศไทยต่อไป เราอาจกลับมาพิจารณาผลสืบเนื่องของแนวทางการเจริญเติบโตและพัฒนาการที่แตกต่างกันออกไปอีกในบทสรุป

เชิงอรรถบทที่ 8

¹Gordon, "Economic Development," p. 293.

²ที่จริงแล้ว แต่เดิมา กระทรวงเกษตรามีหน้าที่รับผิดชอบอยู่ 7 ประการคือ

(1) สนับสนุนการขยายการตั้งถิ่นฐานและการเพาะปลูกในพื้นที่การเกษตร (2) ดำเนินการใช้มาตรการชั่วคราวในการควบคุมแหล่งน้ำเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการในแต่ละปี (3) คอยสอดส่องดูแลและให้ความช่วยเหลือในการแก้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ที่ใช่เป็นแรงงาน (4) ปกครองดูแลที่ดินที่พระราชทานให้แก่บุคคลและสถาบันศาสนา (5) เก็บภาษีที่ดิน (6) ตัดสินกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดิน และ (7) แต่งตั้งข้าราชการเพื่อทำหน้าที่เหล่านี้

แต่เห็นได้ชัดว่ากระทรวงเกษตรส่วนใหญ่จะให้ความสนใจกับ เรื่องการเก็บภาษีและการตัดสินกรณีพิพาท ดู เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ, หน้า 35-36; และ กระทรวงเกษตรรา, ประวัติกระทรวงเกษตรรา, หน้า 11-12.

³เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 36-37.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-40. เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ ยังชี้ให้เห็นด้วยว่า กระทรวงเกษตรราต้องการให้ผู้เก็บภาษีที่ดิน (ข้าหลวงกรมนา) รายงานเกี่ยวกับสภาวะเศรษฐกิจของท้องถิ่น และส่งข้อเสนอแนะว่ารัฐบาลจะช่วยเหลือในการขยายการกสิกรรมได้อย่างไร ดังจะเห็นตัวอย่างในบทที่สองว่า ข้อเสนอแนะครั้งแรกสุดให้มีการขุดคลองและปรับปรุงที่ดินบนฝั่งตะวันตกได้รับการนำเสนอโดยเจ้าพนักงานเก็บภาษีที่ดิน

⁵เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 40-42. นอกจากนั้น ในปี 2435 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงการเลือก เมล็ดพันธุ์พืชการทดลองซึ่งได้จัดทำขึ้น และความตั้งใจของท่านที่จะพัฒนาและแจกจ่าย เมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพสูง ดู กชช. ร.5 กษ.3.1/1, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, วันที่ 6 พฤษภาคม 2435 จดหมายกราบบังคมทูลฉบับนี้ไม่ได้มีการดำเนินการต่อ และดูเหมือนว่าไม่มีผลงานเกิดขึ้นจากแผนการนี้

⁶ดูบทที่ 2.

⁷กชช.กส.: กรมคลอง: 1,1, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์, 26 พฤศจิกายน 2442, รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวเสริมว่า พระองค์ทรงหวังให้กระทรวงเกษตรราและกระทรวงธรรมการทำหน้าที่อย่างขยันขันแข็ง เป็นพิเศษในเรื่องที่สาม อันได้แก่การปรับปรุงประเทศ

⁸กชช. 5 กษ. 10/1, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์, 30 มิถุนายน 2443; และพระวิสุตรเกษตรศิลป์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 29 มิถุนายน 2443, เอกสารเกี่ยวกับนายเจริญทั้งหมดมาจาก همینที่และจาก กชช.5 กษ.10/2.

⁹กชช. ร.5 กษ.10/1, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์, 25 กุมภาพันธ์ 2453.

¹⁰ กชช. ร.5 กษ.10/1, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 31 สิงหาคม 2444, และที่ประชุมเสนาบดี, 5 กันยายน 2444.

¹¹ กชช. ร.5 กษ.10/2, E.Schneegan กราบทูล กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ, 28 ธันวาคม 2444.

¹² กชช. ร.5 กษ.10/2, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบทูล สมเด็จเจ้ากรมหมื่นสมมตอมรพันธ์, 20 มกราคม 2444 ในช่วงท้ายเป็นลายพระราชหัตถเลขาที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชวินิจฉัยไว้

¹³ กชช. ร.5 กษ.10/2, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 28 เมษายน 2445 พร้อมด้วยพระราชวินิจฉัย.

¹⁴ มีการพูดถึงแรงคลใจในเรื่องนี้ใน เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 236-265; Barnett, *Annual Exhibition*, pp.28-30; และ Graham, *Siam*, vol.I, p.354.

Ingram, *Economic Change...*, pp.113-118. ได้กล่าวถึงเรื่องไทยเช่นกัน แต่มุ่งความสนใจไปที่การทอผ้ามากกว่าโครงการของรัฐที่จะส่งเสริมความก้าวหน้าของอุตสาหกรรมผ้าไทย

¹⁵ ดูเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 265-269; และกระทรวงเกษตรราธิการ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 70-71.

¹⁶ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 269-283; และกระทรวงเกษตรราธิการ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 72-73. ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับอุตสาหกรรมไหมและโครงการของรัฐอยู่ในเอกสาร กชช. ร.5 กษ. 10/1 มีรายงานขนาดยาวโดยพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ในปี 2448; และเอกสาร กชช. กระทรวงเกษตร: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 11, 256, พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์, "กรมเพาะปลูกยื่นรายงานประจำปีศก 126," 9 พฤศจิกายน 2451; รายงานของ Dilock, *Die Landwirtschaft in Siam*, pp.182-185; Gerini, *Siam*, pp.151-156; และ "Editorial", *BT*, 22 Feb.1902, p.5; "Agriculture in Siam," 9 Sept.1902, p.15; "Agriculture in Siam," 13 June 1903, pp.7-8; "Editorial", *BT*, 27 Nov. 1908, p.1.

¹⁷ Graham, *Siam*, vol.II, p.89.

¹⁸ "ตามเสด็จประพาสเมืองเหนือ," ประกอบกสิกรรม, ปีที่ 1 ฉบับที่ 9 (มีนาคม 2454), หน้า 886-889.

¹⁹ "The Agriculture Experiment," *BT*, 16 Jan.1913, p.24; กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 120-121, สรุปว่า ในฐานะที่เป็นงานอาชีพหลักการผลิตไหมไม่ให้ผลกำไร ดังนั้นการผลิตไหมสามารถกระทำได้แต่อาชีพรอง

²⁰ กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 73-74.

²¹ กชช.ร.5 กษ.10/3, พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์, 26 ตุลาคม 2447.

²² กชช.ร.5 กษ.10/1, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 12 พฤศจิกายน 2447; และพระราชดำรัสตอบถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 26 มกราคม 2447.

²³ เรื่องสวนในนครปฐม ดู FA32/1, "Report on the Royal Experimental Garden, Phrapatom for the Year Ending 31st March 1906" โดย R.H.Chubb; และกระทรวง เกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 73-74; สำหรับสวนในราชบุรี ดูเอกสาร กชช.กษ.: กรมเพาะปลูก, น.: 7,163.

²⁴ เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 188-191; และกระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 74.

²⁵ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์เสด็จทิวงคตด้วยโรคไข้โรค ดู "Death of the Prince of Pichai," *BT*, 12 Nov.1909; "Scientific Agriculture," *BT*, 24 Aug.1912, p.5; และ Graham, *Siam*, vol.I, pp.354-355.

²⁶ "Agricultural School," *BT*, 24 Aug.1912, p.7.

²⁷ ยกตัวอย่างในเรื่องการควบคุมแหล่งน้ำ ในปี 2454 เมื่อชาวนากำลังประสบกับสภาวะแห้งแล้ง เป็นปีที่สองติดต่อกัน กระทรวงเกษตรฯมีแผนที่จะสร้างเขื่อนชั่วคราวเพื่อเก็บน้ำไว้ในที่นาให้นานที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ดูเอกสารใน กชช.กส.: กรมเพาะปลูก: 29,587, โดยเฉพาะรายงานของเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์กราบทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 21 กันยายน 2454.

²⁸ ในฤดูเก็บเกี่ยวปี 2454 และ 2455 ซึ่งสถานการณ์ค่อนข้างจะยากลำบากเป็นพิเศษ กระทรวงเกษตรฯ เข้าควบคุมสำรวจจำนวนข้าวในแต่ละท้องถื่น และจัดตั้งโครงการแจกจ่ายข้าวในหลายแห่ง กระทรวงจะขายข้าวให้แก่ผู้ที่มีกำลังซื้อ และให้ยืมสำหรับผู้ที่มีช่องทางว่าจะใช้คืนได้ แต่จะแจกจ่ายข้าวให้กับคนเจ็บและคนชรา นอกจากนี้ยังจ่ายข้าวเป็นค่าตอบแทนแรงงานสำหรับงานโยธาซึ่งใช้ชาวนาที่ทำงานได้แต่ยากจน กระทรวงยังได้ฉวยโอกาสนี้เผยแพร่เมล็ดพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพสูงโดยเก็บรวบรวมเฉพาะเมล็ดพันธุ์ที่ดีที่สุดมาแจกจ่าย

เอกสารที่มีข้อมูลเกี่ยวกับงานสงเคราะห์นี้อยู่ใน กชช.กส.: กรมเพาะปลูก: 26, 512; 26, 514; 29, 585; 29, 587; 30, 588 และ 30, 591.

²⁹ ยกตัวอย่างข้อมูลเอกสาร เช่น เรื่องการยกเว้นภาษีในมณฑลอยุธยาที่อยู่ใน เอกสารต่อไปนี้: กชช.ร.5 กษ.3.2/33, พระยาศรีสทเทพ กรามบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 2 มกราคม 2449 ยกเว้นภาษีจำนวน 11,094.75 บาท จากที่ 14,777 ไร่; สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กรามทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มกุฎราชกุมาร, 26 ตุลาคม 2450 ยกเว้นภาษีจำนวน 178,254 บาท จากที่ 220,936 ไร่; สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กรามบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 2 กันยายน 2451 ยกเว้นภาษีจำนวน 28,128 บาท จาก 47,539 ไร่; และจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กรามบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 24 สิงหาคม 2452 ยกเว้นภาษีจำนวน 333,118.66 บาท จากที่ 399,276 ไร่

ที่ดินในเขตอยุธยาส่วนใหญ่เป็นนา "รูโละ" ซึ่งในที่ดินเหล่านี้ การยกเว้นภาษีจะทำให้ได้กำไรเมื่อได้รับพระบรมราชานุญาต ดังนั้น การยกเว้นภาษีจึงมีเอกสารหาได้ง่ายในเขตรังสิตซึ่งประเมินว่าเป็นนา "ฟางลอย" ซึ่งในกรณีนี้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นมีอำนาจที่จะให้ยกเว้นภาษี ผลก็คือไม่มีเอกสารในกองจดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องกับการยกเว้นภาษี ซึ่งอาจจะมิขึ้นในบริเวณนี้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม เห็นได้ชัดว่า อย่างน้อยในช่วงสภาวะถดถอยทางการผลิตระยะแรก รัฐบาลไม่เห็นด้วยกับการงดเว้นภาษี

ใน กชช. ร.5 กษ.3.2/35, ที่ประชุมเสนาบดี, 20 กันยายน 2450, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้เสนอสิ่งที่ได้รับความเห็นชอบจากเสนาบดีคนอื่น ๆ ว่า ที่ดินในเขตสัมปทานเป็นของเจ้าของที่ดินที่ร่ำรวย จึงไม่ควรมีการเวนภาษีถึงแม้ว่าจะได้รับการร้องทุกข์มาก็ตาม

นอกเหนือจากการยกเว้นภาษีที่ดิน รัฐบาลยังจัดประเมินที่ดินในเขตต่าง ๆ ใหม่เพื่อจัดความเหลื่อมล้ำที่เกิดจากประกาศพระราชบัญญัติการเก็บภาษีใหม่ปี 2448 ในการประเมินใหม่เกือบทั้งหมด ทำให้มีการเก็บภาษีน้อยลง ดู กชช. ร.5 กษ. 3.2/35, สมเด็จพระยาตราพระราชานุภาพ กรมบังคับบัญชา รัชกาลที่ 5, 1 พฤษภาคม 2451; และ "The Agricultural Outlook," *BT*, 31 May 1911, p.18.

³⁰ กชช. ร.5 กษ.3.1/11, "รายงานกรรมการตรวจไต่สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต ร.ศ.125." ดูความเห็นของ ม.ร.ว.สุพรรณธ สนิทวงศ์ เกี่ยวกับรายงานนี้ในจดหมายขูลสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, 10 พฤษภาคม 2449 ในแฟ้มเดียวกัน

³¹ กชช. ร.5 กษ.3.1/10, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กรมบังคับบัญชา รัชกาลที่ 5, 22 พฤษภาคม 2449 (มีสำเนาที่ 2 ใน กชช.กษ.: กรมคลอง: 24, 524).

³² กชช.กษ.: กรมคลอง: 24, 524, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 22 พฤษภาคม 2449; วัน เดอร์ ไฮเด ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ, 15 มิถุนายน 2449; วัน เดอร์ ไฮเด กราบขูลพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์, 22 กุมภาพันธ์ 2450; และ กชช. ร.5/1. น.41.1/204, Van der Heide, "Note on the Improvement of the Rangsit Canal System," 20 กุมภาพันธ์ 2450; พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, "เรื่องบริษัทขุดคลอง" ใน กชช. ร.6 กษ.5/4-11 แสดงความอัศจรรย์และสับสนในความสัมพันธ์ระหว่างบริษัทกับรัฐบาล ที่จริงแล้ว บริษัทได้จัดการขุดคลองบ้างเล็กน้อย ดู กชช.กส.: ข้ำหลวงเกษตร: 1, 9, พระยาวิเศษโกชนา ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, 15 มีนาคม 2452.

³³ ดูหน้า 168.

³⁴ กชช.ร.5 กษ.3.1/12, เจ้าพระยawangษาประพัทธ์ กรมบังคับบัญชา รัชกาลที่ 5, 18 สิงหาคม 2452, โดยเฉพาะหน้า 8-15 (สำเนาอยู่ใน กชช.กส.: กรมเพาะปลูก, ม.: 15,332)

³⁵ กชช.ร.5 กษ. 3.1/12, ที่ประชุมเสนาบดี, 20 สิงหาคม 2452; และ กชช.กส.: กรมเพาะปลูก: 15,332, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยawangษา, 21 สิงหาคม 2452.

³⁶ กชช.ร.5 กษ. 10/5, เจ้าพระยawangษา กรมบังคับบัญชา รัชกาลที่ 5, วันที่ 11 ตุลาคม 2452; และ "รายงานการประชุมกระทรวงเกษตรฯ กับข้าราชการเทศาภิบาลหารือเรื่องราชการในกระทรวงเกษตรฯ, 27 กันยายน ร.ศ.128," [จดหมายถึงเจ้าพระยawangษา ได้รับการคัดลอกลงในหนังสือ พระราชหัตถเลขาธิการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ (กรุงเทพฯ, 2507), หน้า 6-8. และรายงานการประชุมมีอยู่ใน เทศาภิบาล ปีที่ 8 ฉบับที่ 44 (พฤศจิกายน 2452)

³⁷ กช. ร.5 กษ.3.1/12, เจ้าพระยาวงษา กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, วันที่ 23 ธันวาคม 2452; และ กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14,319, "รายงานการประชุมชาวนา;" "Editorial," *BT*, 6 Jan.1910, p.17, ลงตีพิมพ์รายงานการประชุมและตีความว่า เป็นหลักฐาน แสดงความจริงจังของกระทรวง เกษตราในการรับผิดชอบค้ำปัญหา เศรษฐกิจ

³⁸ กช. ร.5 กษ.3.1/12, รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาวงษา, 25 ธันวาคม 2452.

³⁹ กช. ร.5 กษ.3.1/12, ฎีกาของชาวนา 57 คน, 24 มกราคม 2452; บันทึกรายงาน เจ้าพระยาวงษา กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 2 มีนาคม 2452; และพระราชหัตถเลขาตอบจาก รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยาวงษา, 6 มีนาคม 2452 (เอกสารทั้ง 3 ฉบับมีสำเนาอยู่ใน กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 14,319 ด้วย)

⁴⁰ สำเนาของพระราชดำรัสอยู่ในหนังสือ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการ, หน้า 21-24; และเจ้าพระยาวงษา, ประวัติ..., หน้า 66-70.

⁴¹ "รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลที่กระทรวง เกษตรา," เทศาภิบาล ปีที่ 10 ฉบับที่ 58 (มกราคม 2452), หน้า 251.

⁴² กช. ร.6 กษ.1/5, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, วันที่ 9 ธันวาคม 2453, มีสำเนาอยู่ใน กช. กส.: ส.บ.: 37,795 ในหนังสือ รายงานประจำปี ของ กระทรวง เกษตรา, หน้า 338 ก็มีการกล่าวถึงการประชุมนั้นเช่นกัน

⁴³ ประเทศไทย, กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ 2454 (กรุงเทพฯ, 2455).

⁴⁴ "รายงานการประชุมเทศาภิบาล," เทศาภิบาล (มกราคม 2453), หน้า 260-265; กระทรวง เกษตรา, รายงานประจำปี, หน้า 341; และ กช. ร.6 กษ.1/5, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 6, 9 ธันวาคม 2453, หน้า 1.

⁴⁵ กช. ร.6 กษ.1/5, เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 6, 9 ธันวาคม 2453, หน้า 3.

⁴⁶ กระทรวง เกษตรา, ประวัติกระทรวง เกษตรา, หน้า 91-92.

⁴⁷ เอกสารทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษอยู่ใน กช.กส. 13: กรมเพาะปลูก: 22,450.

⁴⁸ กช.กส.13: กรมเพาะปลูก: 22,449, "เมม เมอร์แรนดัม แก้ไขการทำหน้าที่เสื่อมทราม อยู่ให้กลับเจริญดีขึ้น," 31 มกราคม 2453.

⁴⁹ ไม่มีรายชื่อผู้เข้าร่วมประชุม แต่มีรายชื่อผู้ที่ได้รับเชิญและผู้ที่ยังคงอยู่ใน กช.กส.: กรมสารบรรณ: 45,936.

⁵⁰ กช. ร.5 กษ.10.1/2, ม.ร.ว.สุวพรรณธ สนิทวงศ์ ถึง เจ้าพระยา เทเวศร์, 16 มกราคม 2443.

⁵¹ กช. ร.5 กษ.10.1/2, ที่ประชุมเสนาบดี, 11 กุมภาพันธ์ 2449; และพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึง เจ้าพระยา เทเวศร์, 13 กุมภาพันธ์ 2449.

⁵²Barnett, *Annual Exhibition*, p.1. Barnett กล่าวถึงปีที่จัดนิทรรศการในปี 2450 ผิดไป เป็นปี 2451 หนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* กล่าวชมเชยรัฐบาลในการจัดนิทรรศการ แต่มองในลักษณะที่แตกต่างออกไป ในบทบรรณาธิการฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2450 หน้า 21 กล่าวว่า กระทรวงเกษตรฯ "ได้รับการชกแจงให้ทำในสิ่งที่มีความสำคัญที่นำไปใช้ได้"

⁵³ กชข. ร.5 กษ.10.1/2, พระยาสุภมนัยวินิต กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 17 กุมภาพันธ์ 2450; และพระยาศรีสุนทรโวหาร กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, 1 มีนาคม 2450; ดู กระทรวงเกษตรฯ, รายงานประจำปี, หน้า 148-153 ด้วย

⁵⁴ กระทรวงเกษตรฯ, รายงานประจำปี, หน้า 178-184; และ "The Rice Exhibition," *BT*, 13 March 1909, p.7.

⁵⁵ เกี่ยวกับนิทรรศการปี 2453 ดู Barnett, *Annual Exhibition*; เจ้าพระยาวงษา, ประวัติ..., หน้า 74-75; และกระทรวงเกษตรฯ, รายงานประจำปี, หน้า 262-308.

⁵⁶ เกี่ยวกับนิทรรศการปี 2454 ดู กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 74-86; กระทรวงเกษตรฯ, รายงานประจำปี, หน้า 382-436; และ "ข่าวการแสดงนิทรรศการและพานิชการ ณ ศาลาปทุมวัน ร.ศ.130," ประกอบกิจการ ฉบับที่ 1, หน้า 1-13.

⁵⁷ กชข.กต.: กรมสารบรรณ: 45, 943, เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 6, 22 มิถุนายน 2454; และพระราชหัตถเลขาตอบ, 7 ตุลาคม 2454.

⁵⁸ กชข. ร.6 กษ.1/8, เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 6, 19 พฤษภาคม 2454; และพระราชหัตถเลขาตอบ, 6 มิถุนายน 2454.

⁵⁹ ยกตัวอย่างเช่นในวารสารฉบับแรก (กรกฎาคม 2454) มีข้อมูลเกี่ยวกับระดับน้ำฝน ความลึกของแม่น้ำ ราคาข้าว และสัตว์ที่เป็นโรคและตายสำหรับเดือนมีนาคม 2453 หอจะสันนิษฐานได้ว่า ข้อมูลเหล่านี้ได้มาจากข้าหลวงเทศาภิบาลตามข้อตกลงให้ความช่วยเหลือในการรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ให้แก่กระทรวงเกษตรฯ

⁶⁰ "ความอึดตะคักขัดสนของราษฎรในประเทศไทย เทียบกับต่างประเทศ," ประกอบกิจการ, ปีที่ 1 ฉบับที่ 6 (ธันวาคม 2454), หน้า 549-562.

⁶¹ "ตามเสด็จประพาสเมืองเหนือ," ประกอบกิจการ ปีที่ 1 ฉบับที่ 9 (มีนาคม 2455), หน้า 880-886.

⁶² "เล็กเซอร์สนามของเสนาบดี," ประกอบกิจการ ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 (กันยายน 2454), หน้า 230-241.

⁶³ "ว่าด้วยมันเทศ มันสำโรง มันสำปะหลัง," ประกอบกิจการ ปีที่ 1 ฉบับที่ 6 (ธันวาคม 2454), หน้า 571-588.

⁶⁴ "ฝ้านุ่งไทย," ประกอบกิจการ ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (กรกฎาคม 2454), หน้า 49 และในปีที่ 2 ฉบับที่ 2 (สิงหาคม 2455), หน้า 101. (หมายเหตุ: ไม่สามารถตามค้นฉบับที่แท้จริงได้-บรรณาธิการแปล)

⁶⁵ "ไม้กวาดมณฑลพิษณุโลก," ประกอบกสิกรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 3 (กันยายน 2455), หน้า 162-163. (หมายเหตุ: ไม่สามารถค้นคืนฉบับจริงได้ แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ-บรรณาธิการแปล)

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 163, ในตอนนั้น ไทยสั่งซื้อไม้กวาดจากประเทศจีน

ยังมีโฆษณาอื่น ๆ ในวารสารที่มีลักษณะ "สนับสนุนชื่อของไทย" เช่นนี้ เป็นต้นว่า บริษัทยาสูบสยามแนะนำให้ผู้อ่าน "สนับสนุนสินค้าไทย: ผลประโยชน์ต่อไทยคือผลประโยชน์ต่อท่าน" ดู ประกอบกสิกรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 (สิงหาคม 2455), หน้า 1, (หมายเหตุ: ไม่สามารถตามค้นคืนฉบับที่แท้จริงได้-บรรณาธิการแปล)

⁶⁷ กช.กส.: รายงาน: 20,369, "รายงาน..., 2466," หน้า 19-21, แม้แต่ในวารสารฉบับแรกฉบับเดียว เราอาจชี้ให้เห็นถึงบทความต่าง ๆ ที่ได้รับการพิจารณาว่าไม่จำเป็นสำหรับชาวเขาหรือแม้กระทั่งสำหรับข้าราชการ เช่นบทความ "Tree Food" แปลจากหนังสือ *Tropical Agriculturalist*; "Papaya Rubber as an Item of Trade," "Monetary Matters" คัดและแปลจากหนังสือของ Franklin A.C. Miknon และบทสัมภาษณ์ Thomas Edison คัดมาจาก *Cosmopolitan Magazine*.

⁶⁸ กช. ร.6 กษ.3/2, เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 6, 17 เมษายน 2454.

⁶⁹ กช.กส.: ส.บ.: 69,1412, "ทำเนียบข้าราชการกระทรวงเกษตร พ.ศ.2459."

⁷⁰ รายงานหลายฉบับที่ได้รับการรวบรวมจากพนักงานเกษตรประจำท้องถิ่น ตลอดถึงมี 2475 อยู่ในท้องคมนาเขต ส่วนใหญ่จะอยู่ภายใต้หัวข้อ กช.กส.: รายงาน และ กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน.

สถิติที่รวบรวมโดยเจ้าพนักงานที่นำมาใช้เป็นพื้นฐานภาคการเกษตรในประเทศไทย ดู Ministry of Finance, *Statistical Yearbook of Thailand* (Bangkok, 1961).

⁷¹ กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 23,467, ขุนกระยาหารบริบูรณ์, "คำพูดแนะนำการเพาะปลูก," 29 มกราคม 2453; กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 20,365, 5 กรกฎาคม 2453, หน้า 6-7; กช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 50,1165, ข้ำหลวงเกษตรพิษณุโลก ถึง กระทรวงเกษตรฯ, 3 ตุลาคม 2454; กช. ร.5 ก.10/1, นายโตยามะ ถึง รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 11 กุมภาพันธ์ 2445, หน้า 3-4; กช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 34,748, มณฑลกรุงเก่า, "งานมี...2455," และ "The Cultivation," *BT*, 30 August 1907, p.4.

⁷² กช.กส.: กรมเพาะปลูก: 22,452, เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ กราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี, 4 สิงหาคม 2454.

⁷³ กช.กส.: ข้ำหลวงเกษตร: 3,68, "สำเนาข้อประชุมเมืองสระบุรี," 5 มีนาคม 2454; และ "Cotton in Siam," *BT*, 4 Nov.1913, p.15.

⁷⁴ กจช.กส.: กรมสารบรรณ: 74,743, Graham, "Inspection Notes," pp.5-6.

⁷⁵ วิจารณ์การเหล่านี้มีอยู่ในเอกสาร กจช.กส.: กรมเพาะปลูก: 47,1091; กจช.กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 44,1011; และ กจช.กส.: กรมเพาะปลูก: 47,1090.

⁷⁶ แผนการจัดตั้งไร่และโรงงานอยู่ในเอกสาร กจช.กส.: กรมเพาะปลูก, ช.: 47,1091; ดู เจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 52-54 กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 90-91; "Cotton in Siam," *BT*, 31 Oct.1913, p.2; "Editorial", *BT*, 31 Oct. 1913, p.1.

⁷⁷ "Cotton Enterprise in Siam," *BT*, 29 Dec. 1910, p.18.

⁷⁸ กจช.กส.: กรมเพาะปลูก, บ.: 47,1094, กระทรวงมหาดไทยถึงข้าราชการส่วนท้องถิ่น-แบบจดหมาย, " 15 พฤศจิกายน 2456.

⁷⁹ "Notes from Kanburi District," *BT*, 7 June 1913, p.6.

⁸⁰ "Cotton Growing in Siam," *BT*, 21 Aug. 1913, pp. 22-23.

⁸¹ เจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์, ประวัติ..., หน้า 54; กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 91; และ Graham, *Siam*, vol. II, pp. 28-31.

⁸² กจช.กส.13: กรมเพาะปลูก, บ.: 47,1089.

⁸³ กจช.กส.13: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 37,748, "งบบี...2455," หน้า 4, เจ้าหน้าที่ในเขตอื่น ๆ ก็มีความเห็นคล้ายคลึงกัน ดู กจช.: 47,1088 ที่น่าสนใจคือ ในปี 2466 มีข้อเสนอว่า รัฐบาลควรพยายามบังคับโดยผ่านทางกองทะเบียนที่ดินให้ชาวนาปลูกต้นจากล้อมรอบที่ดิน ข้อเสนอนี้ได้รับการคัดค้านโดยอ้างถึงข้อบังคับที่คล้ายคลึงกันที่จะให้มีการปลูกฝ้ายให้มากขึ้น ซึ่งก็ล้มเหลวไปแล้ว ข้าราชการที่ไม่กระตือรือร้น เขียนว่า "ข้าพเจ้าเกรงว่าจะเหมือนกับปัญหาเรื่องฝ้ายและแนะนำให้รัฐบาลปล่อยให้แรงผลักดันจากตลาดเป็นเครื่องชี้ว่าพืชชนิดใดควรจะปลูกที่ไหนจะดีกว่า," ดู กจช.กส.: ร.น.: 20, 369, "รายงาน...เพาะปลูก, 2466," หน้า 13.

⁸⁴ กจช.กส.: กรมเพาะปลูก: 47 1093, ข้าหลวงประจำจังหวัดระยอง, "ความเห็นเรื่องเพาะปลูกฝ้าย," 6 กรกฎาคม 2456, ในปี 2457 เจ้าหน้าที่ในมณฑลอุดรตอบโต้ข้อเรียกร้องให้มีการทดสอบความเป็นไปได้ที่จะปลูกฝ้ายที่นั่น โดยชี้ว่าราคาฝ้ายที่สถานีรถไฟที่ใกล้เคียงที่สุดยังถูกกว่าค่าใช้จ่ายที่ชาวนาจะต้องใช้ในการส่งฝ้ายดิบไปยังสถานีเดียวกัน ดู กจช. กระทรวงเกษตรฯ: กรมเพาะปลูก: 47 1094.

⁸⁵ กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 88-90.

⁸⁶ การอภิปรายครั้งแรกเกี่ยวกับสิ่งที่อาจเรียกได้ว่า การปฏิรูปที่ดินซึ่งเน้นเรื่องการเข้าถือครองที่ดินใหม่ มากกว่าการแบ่งสรรกรรมสิทธิ์ในที่ดินตามเขตที่มีการตั้งหลักแหล่งแล้ว มีอยู่ใน กชช. ร.5 กษ. 3.1/11, "รายงานกรมการตรวจไต่สวน...", หน้า 9-12; และรายงานของ ม.ร.ว. สุวพรรณ สนิทวงศ์ กราบพล สมเด็จพระยามหาราชราชานุภาพ, 10 พฤษภาคม 2449, หน้า 7.

⁸⁷ ความกังวลในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าด้วยเรื่องปัญหาการให้เงินกู้ทางการเกษตรและข้อเสนอแนะว่าการจัดตั้งสหกรณ์อาจเป็นหนทางแก้ไข ปรากฏอยู่ในเอกสาร กชช.กส.: กรมเพาะปลูก: 20, 372, W.J.Archer, "Memorandum on the Establishment of the Agricultural Bank of Egypt," 6 Jan. 1909; และหม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์ กราบพล กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์, มกราคม 2442; ดู "บัญชีเหนือที่นา," เทศาภิบาล, ปีที่ 13 ฉบับที่ 73 (เมษายน 2445), หน้า 10; "Editorial," *BT*, 25 Sept. 1909, p. 5; และ 4 Oct. 1909, p. 11. ตามเอกสาร กชช. กษ.: ล.น., ส.: 1, 1, "การกำหนดหน้าที่และระเบียบการกระทรวงพาณิชย์" ไม่บ่งวันที่กล่าวว่า ความคิดเกี่ยวกับการจัดตั้งสหกรณ์เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่รัฐบาลไม่สามารถวางโครงการให้เป็นที่พอใจ อุปสรรคสำคัญได้แก่ความเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องของหลักประกันที่จะขอจากสมาชิก Ingram, *Economic Change...*, หน้า 68 กล่าวอย่างสั้น ๆ เกี่ยวกับบ่อเกิดและการพัฒนาขั้นแรกของงานสหกรณ์ รายละเอียดมากกว่านี้มีอยู่ในรายงานความก้าวหน้าซึ่งพิมพ์เป็นรายงานประจำปีในทศวรรษ 2463.

⁸⁸ กชช. ร.6 กษ. 4/2, พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กราบบังคมพล รัชกาลที่ 6, 13 มกราคม 2454. ดู กรมชลประทาน, *Report...benefits which have already accrued*, p. 9; กระทรวงเกษตรฯ, ประวัติกระทรวงเกษตรฯ, หน้า 124-126; และ Department of Commerce and Communication, *Irrigation in Siam*, pp.9-12.

บทที่ 9

บทสรุป : การขยายตัวภายใต้แบบแผนที่กำหนดไว้แล้ว

ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 2473 มีผลกระทบอย่างร้ายแรงต่อเศรษฐกิจประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยก็ไม่ได้ขายน่าดี ไม่ต้องสงสัยเลยว่าภาวะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งนี้เป็นสัญญาณบ่งบอกการสิ้นสุดของยุคสมัยหนึ่งของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของภูมิภาคนี้ และนี่เป็นเหตุผลที่ผู้เขียนเลือกที่จะปิดท้ายการศึกษานี้ด้วยการอภิปรายเกี่ยวกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำที่เกิดขึ้นในประเทศไทย แต่ก่อนที่จะทำเช่นนั้น เราต้องกลับมาพิจารณาอย่างสั้น ๆ ถึงพัฒนาการของภาคเศรษฐกิจข้าวและนโยบายของรัฐบาลในช่วง 2 ทศวรรษระหว่างช่วงภาวะเศรษฐกิจถดถอย ปี 2448-2455 กับช่วงเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 2473

ระบบเศรษฐกิจไทยประสบกับความผันผวนหลายต่อหลายครั้งระหว่างทศวรรษ 2453 ถึงทศวรรษ 2463 บางช่วงเป็นผลจากสภาวะทางธรรมชาติภายในประเทศ ดังเช่นน้ำท่วมในปี 2450 พายุภัยภายในปี 2452 และ 2463 และสภาวะดินฟ้าอากาศที่เกือบจะดีเยี่ยมซึ่งให้ผลผลิตที่ดีในกลางทศวรรษ 2463 ในช่วงเวลาอื่น ๆ มีสาเหตุมาจากสภาวะการตลาดระหว่างประเทศ เช่น ความต้องการสินค้าข้าวที่พุ่งขึ้นอย่างรวดเร็วหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ซึ่งทำให้จำเป็นต้องห้ามส่งข้าวออกขายต่างประเทศ เราไม่สามารถกล่าวถึงพัฒนาการต่าง ๆ เหล่านี้อย่างละเอียดได้¹ เราทำได้เพียงการเน้นประเด็นสำคัญว่า ในท่ามกลางสภาวะขึ้น ๆ ลง ๆ ดังกล่าว เนื้อหาในการเพาะปลูก ผลผลิต และปริมาณการส่งออกได้ขยายตัวอย่างน่าประทับใจ กระนั้นก็ตามประเด็นที่มีความสำคัญพอ ๆ กันก็คือ การขยายตัวดังกล่าวนี้มีน้อยกว่าการเติบโตที่เกิดขึ้นในทศวรรษที่ 2423, 2433 และต้นทศวรรษ 2443 ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 7 ว่าระหว่างปี 2423/27 ถึง 2448/52 ปริมาณสินค้าออกเพิ่มขึ้นกว่า 4 เท่า และมีมูลค่าเพิ่มกว่า 8 เท่าระหว่างปี 2448/52 ถึง 2468/72 ปริมาณสินค้าออกเพิ่มขึ้นต่ำกว่า 2 เท่าในขณะที่มูลค่าสินค้าออกเพิ่มขึ้นมากกว่า 2 เท่าเล็กน้อย²

ระหว่างทศวรรษ 2453 ถึงทศวรรษ 2463 ลักษณะที่สำคัญทางเศรษฐกิจยังคงเป็นเรื่องการขาดแรงงานและเงินทุน ซึ่งส่งผลให้เทคนิคในการเกษตรกรรมเป็นแบบใช้แรงงานและทุนน้อย สิ่งเหล่านี้ทำให้อัตราการขยายตัวทางเกษตรกรรมเชิงซ้าลง อย่างไรก็ตาม ถ้าจะมองในแต่ละเขต เราจะพบความเปลี่ยนแปลงที่เริ่มต้นเกิดขึ้นในทศวรรษ 2463 และ ทศวรรษ 2473

ปัญหาการขาดแรงงานที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องปรากฏให้เห็นในรูปความวิตกกังวลอย่างกว้างขวางในจังหวัดอุษรยาว่าแรงงานอีสานอาจลี้เลที่จะไปหางานด้านเกษตรกรรมทำ ภายหลังจากเกิดอุทกภัยครั้งร้ายแรงในปี 2460³ ในบริเวณแถบคลองรังสิตในช่วงฤดูการเก็บเกี่ยว 2463 ก็มีความหวาดเกรงเหมือนกันว่า

“...การเก็บเกี่ยวให้ทันเวลาคงลำบากเพราะเกษตรกรต้องพึ่งแรงงานพวกลาว ซึ่งลงมารับจ้างทำนาในอำเภอนี้เป็นประจำทุกปีเป็นหลัก ในปีนี้เท่าที่ผ่านมายังไม่มีแรงงานพวกนั้นมาถึง...”⁴

แต่การขาดแคลนแรงงานในปี 2463 มีความแตกต่างอย่างมากกับปีก่อน ๆ เท่าที่ผ่านมา ทั้งในช่วงเศรษฐกิจดกดอระหว่างปี 2448-2455 และภายหลังอุทกภัยในปี 2460 การที่พวกแรงงานอีสานไม่อพยพลงมารับจ้างทำนา ถูกมองว่าเป็นเพราะสภาวะทางเกษตรกรรมในภาคกลางของประเทศ กล่าวคือ การที่ผลผลิตในภาคกลางไม่ดี และผลผลิตมีราคาต่ำในปีดังกล่าว ทำให้ทางอีสานเชื่อว่าพวกเขาจะไม่ได้ค่าตอบแทนที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม การที่ไม่มีแรงงานจากอีสานดูเหมือนจะเกี่ยวพันกับสภาวะในอีสานเอง แม้ว่าจะมีคำอธิบายใน 2 ลักษณะที่แตกต่างกัน คำอธิบายอันหนึ่งก็คือ ผลผลิตในอีสานในปี 2462 เลวเสียจนกระทั่งคนหนุ่มสาวทั้งหลายในท้องถิ่นนั้นจำเป็นต้องอยู่บ้านระหว่างฤดูการเก็บเกี่ยวในปี 2462 เพื่อช่วยครอบครัวหาเลี้ยงชีพไปวัน ๆ การที่ครอบครัวไปทำงานในภาคกลางอาจทำให้ครอบครัวอดอยากได้⁵ คำอธิบายที่ขัดแย้งอีกอันหนึ่งกล่าวว่า ผลผลิตในปี 2463 ในอีสานนั้นดีเสียจนกระทั่งสามารถดูดซับแรงงานส่วนเกินส่วนใหญ่ ขณะที่พวกที่เหลือสามารถหางานสร้างทางรถไฟสายใหม่ ๆ โกลี ๆ บ้านของพวกเขา⁶ นอกจากนี้ ได้มีการทดลองแก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานภายในปีนั้น ดังปรากฏในรายงานในปลายฤดูการเก็บเกี่ยวว่า

“...ปัญหาแรงงานได้รับการแก้ไขดีขึ้นอย่างมาก ชาวนายใหญ่ได้ให้ชาวนาย่อยซึ่งเก็บเกี่ยวมาของตนเสร็จแล้ว และครอบครัวที่พ่ายเรือต้องมาจากอุษรยาเพื่อมารับจ้างในการนี้เก็บเกี่ยวผลผลิตให้ทันโดยให้ค่าจ้างตั้งแต่ 3.50-4.50 บาทต่อไร่...”⁷

เป็นที่เห็นได้ชัดว่าการเกษตรกรรมในภาคกลาง ยังคงต้องพึ่งอยู่กับแรงงานลาวที่มาตามฤดูกาล ยกตัวอย่างเช่น ในปี 2475 รีจินัล เลอเมย์ (Reginald le May) ได้กล่าวถึง “พวกแรงงานอพยพที่ลงมาอยู่ที่ราบภาคกลางเพื่อรับจ้างทำนา”⁸ และแม้กระทั่งช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ชาวนาไทยภาคกลางได้ใช้แรงงานคนอีสานจำนวนมาก แม้ว่าจะเป็นการจ้างให้ทำงานเป็นอย่าง ๆ มากกว่าการจ้างเหมาตลอดฤดูก็ตาม⁹ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเริ่มในทศวรรษ 2463 นั่นคือ ในขณะที่ชาวอีสานถูกดึงดูไปสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ทั้งในอีสานและต่อมาในเขตเมืองทั่วประเทศ¹⁰ แต่ชาวนาในภาคกลางบางคนพบว่า พวกเขาสามารถเพาะปลูกเก็บเกี่ยวในที่แปลงเล็ก ๆ และต้องหารายได้เพิ่มด้วยการรับจ้างเป็นแรงงานจ้างรับจ้าง ดังนั้น เมื่อประชากรในภาคกลางของประเทศไทยเพิ่มขึ้นและกระจายตัวกันไปทำงานในอำเภอที่ต้อง

การแรงงาน ระบบเศรษฐกิจจึงพึ่งแรงงานอีสานน้อยลง แนวโน้มเช่นนี้ได้พัฒนาไปมากยิ่งขึ้นในทศวรรษ 2473 เมื่อราคาข้าวตกต่ำมีผลให้ชาวนาภาคกลางสามารถจ่ายค่าจ้างแรงงานอีสานได้น้อยลง¹¹

เราอาจศึกษาปัญหาการขาดแรงงานในแง่มุมที่แตกต่างกันออกไป ด้วยการแสดงให้เห็นว่า แม้จะมีการเพิ่มขึ้นของประชากรและการขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูก แต่ที่ดินที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกจำนวนมากในภาคกลางยังคงรกร้าง โขลงช้างยังคงก่อกวนพวกชาวนาที่ตั้งรกรากอย่างบางตาในบริเวณชายฝั่งตะวันออกบางแห่ง¹² ในปลายปี 2468 ข้าราชการคนหนึ่งในอำเภอหนองเสือ จังหวัดชัยภูมิให้ข้อสังเกตว่า “การทำนามีผู้ทำมากกว่าก่อน แต่ยังไม่เต็มเนื้อที่มีที่รกร้างมากกว่าที่ทำ”¹³ ที่ดิน 715,000 ไร่ในชัยภูมิมียี่ 140,000 ไร่ หรือราว 20% ในปี 2474 ที่ยังไม่ได้ถูกนำไปใช้เพาะปลูก¹⁴ ในช่วงทศวรรษ 2463 ยังคงมีที่ดินดีเหมาะสมสำหรับเพาะปลูกข้าวจำนวนมากบนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา¹⁵ แม้ว่าจะยังมีที่ดินเหลืออยู่จำนวนมาก เอฟ.เฮช. ไกลส์ (F.H. Giles) ชาวอังกฤษผู้มีความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับเศรษฐกิจไทยกว่า 30 ปี แสดงความวิตกกังวลในปี 2473 เกี่ยวกับ “สภาพความแออัดที่เกิดขึ้นในตำบลที่ผลิตข้าวได้ดีที่สุดหลาย ๆ ตำบล”¹⁶ จากการสำรวจภายใต้การควบคุมแนะนำของไกลส์พบว่า การเพิ่มจำนวนประชากรมีผลให้มีการขอยื่นที่นาออกเป็นแปลงเล็ก ๆ และการเพิ่มขึ้นของจำนวนครัวเรือนทำให้พวกเขาไม่สามารถผลิตผลผลิตส่วนเกินจากการบริโภคที่สามารถนำไปขายในท้องตลาดได้มากมาย ดังนั้น จึงดูเหมือนว่า ในราวปี 2473 ภาวะที่มีที่ดินอย่างเหลือเฟือเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรค่อย ๆ สลายไป แต่การเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเฉพาะในบางตำบลเท่านั้น และคงจะเป็นในตำบลเหล่านี้เองที่ผู้มีแรงงานส่วนเกินเหลือเฟือมากพอที่จะเข้าแทนที่แรงงานชาวอีสานในการทำนาในภาคกลางขณะนั้น¹⁷

ตลอดช่วงเวลาจนกระทั่งทศวรรษ 2473 เราได้เห็นสัญญาณเบื้องต้นที่แสดงถึงคุณภาพที่กำลังเปลี่ยนแปลงไประหว่างที่ดินกับแรงงาน และด้วยเหตุดังนั้นจึงไม่น่าประหลาดใจว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเหล่านี้ เทคนิคในการเกษตรกรรมยังคงเป็นแบบใช้แรงงานและทุนน้อย ในปี 2473 มีความห่วงใยอย่างเห็นพ้องต้องกันเกี่ยวกับการขยายตัวของระบบการทำนาหว่านทดแทนการทำนาค้ำซึ่งยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง¹⁸ แม้กระทั่งในปี 2475 เมื่อภาวะเศรษฐกิจตกต่ำยังผลให้ชาวนาต้องขยายการผลิตเพื่อชดเชยกับราคาที่ตกต่ำลง ดินแดนส่วนใหญ่ยังคงใช้เทคนิคในการทำนาแบบใช้แรงงานและทุนน้อย ลูเซียน แฮงค์ส์ (Lucien Hanks) รายงานว่า ชาวบ้านบางคนริมคลองแสนแสบในช่วงเวลานี้ได้เปลี่ยนไปใช้เทคนิคการทำนาค้ำ แต่ชาวบ้านในตำบลรังสิตยังคงทำนาหว่านอยู่ต่อไป¹⁹ ซึ่งทำให้ข้าราชการเกษตรรู้สึกอัดอั้น ข้าราชการคนหนึ่งในจำนวนนี้กล่าวในปี 2473 ว่า “ชาวนาค้นหนึ่ง ๆ ทำนาในเวลานี้กว้างใหญ่เกินกำลังตัว”²⁰

การที่เทคนิคการทำนาแบบใช้แรงงานและทุนน้อยยังคงใช้กันอยู่ ไม่เป็นเพียงผลกระทบจากการขาดแคลนแรงงานอย่างต่อเนื่องเท่านั้น แต่เป็นผลมาจากการขาดแคลนเงินทุนอีกด้วย และขณะนี้เราจะหันมาพิจารณาลักษณะของภาคเศรษฐกิจข้าวลักษณะที่สามที่ดำรงอยู่ ในเรื่องนี้ผู้เขียนคิดว่ามีความจำเป็นที่จะต้องรื้อฟื้นการตีความที่เป็นที่ยอมรับกันเกี่ยวกับบทบาทอันจำกัดของเงินเชื่อในภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยสักเล็กน้อย ทศนะจะทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ “ในบริเวณส่วนใหญ่ของสยาม เงินจำนวนจำกัดที่ชาวนาสามารถหยิบยืมได้จากเพื่อนหรือญาตินั้น เพียงพอแล้วสำหรับการหักล้างพงพอนที่ว่างเปล่า หรือการขยายเนื้อที่เพาะปลูกของตน”²¹ เงินทุนที่มีให้ชาวนานั้นเพียงพอที่จะใช้ถางรกถางพงเพื่อนำที่ดินมาใช้เพาะปลูก แต่ก็ดูเหมือนจะ

ประจักษ์ชัดว่า หากเงินทุนที่จะนำมาใช้มีมากเพียงใด การเพาะปลูกย่อมจะขยายตัวได้มากเพียงนั้น ดังนั้น ในขณะที่บางคนมองว่า การขยายตัวของภาคเศรษฐกิจข้าวเกิดขึ้นโดยอาศัยสินเชื่อการเกษตรแต่เพียงเล็กน้อย บางคนกลับมองว่า ถ้ามีการให้สินเชื่อมากขึ้น การขยายตัวของเศรษฐกิจจะเร็วกว่าที่เป็นอยู่

ดังที่เราได้กล่าวไว้ในบทก่อน ๆ เงินทุนที่ใช้ไปในการพัฒนาที่ดินฝั่งตะวันออกเฉพาะช่วงที่เศรษฐกิจรุ่งเรือง มีมากกว่าเงินทุนที่ใช้ไปในการพัฒนาการเกษตรในเขตอื่น ๆ ปรากฏจนกระทั่งทศวรรษ 2473 การลงทุนดังกล่าวเห็นได้อย่างชัดเจนในบริเวณเขตสัมปทานรังสิตจากการใช้ทุนของทั้งบริษัทเอง ผู้เก็งกำไรและเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ แม้ว่าชาวนาเอกชนและผู้เช่าที่นาซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการพัฒนาฝั่งตะวันออกได้กู้ยืมและนำเงินจำนวนมากไปใช้ แต่ก็เป็นการลงทุนขนาดเล็กกว่ากันมาก จากตัวอย่างเช่น ในปี 2433 ชาวนากลุ่มหนึ่งจำนวน 18 คน จำต้องมีหนี้สินเพื่อนำเงินไปใช้ในการหักล้างค่างงและปลูกพืชในแปลงที่อยู่ติดกันในทางตอนใต้ของตำบลรังสิต “กับพวกข้าพเจ้าทั้งนี้เป็นคนจนขัดสน พวกเขาทวนเล่าถึงอดีตว่า บางคนก็ขายตัว และกู้ยืมผู้มีชื่อ คนละ 40-80 บาทบ้าง บางคนมีสิ่งของก็ขาย-จำหน่ายเอาเงินไปซื้อเครื่องมือใช้สอยต่าง ๆ ในการทำนา และซื้อกระบือบ้าง”²² อีก 2-3 ปีต่อมา พระยามหาโยธา (นกแก้ว) แสดงความเศร้าสลดใจต่อชาวนาจำนวนมากในคลองประเวศบุรีรมย์ที่ต้องตกเป็นหนี้เนื่องจากการทำนาไม่ได้ผลถึง 2 ฤดูติดต่อกัน ทำให้ชาวนาต้องกู้หนี้ยืมสินด้วยการเอานาไปจำนองและยอมเสียดอกเบี้ยสูงถึง 67% ต่อปี²³

ดังที่เราได้เห็นแล้วว่า ในภาคกลางของประเทศไทย ยกเว้นฝั่งตะวันออก ชาวนาส่วนใหญ่อาศัยเงินทุนที่ได้จากการกู้ยืมจำนวนน้อยในการขยายการเพาะปลูกของตน อย่างไรก็ตามเป็นที่แน่ชัดแล้วว่ามีสถาบันที่ค่อนข้างซับซ้อนที่ให้สินเชื่อแล้ว อาทิเช่น ชาวนาสามารถซื้อสินค้า หรือขอยืมเงินจากนายทุนเงินกู้ได้โดยทำสัญญายอมเป็นทาสสินไถ่ (อย่างน้อยก็จนถึงทศวรรษ 2433) โดยเอาทรัพย์สินที่ดินจำนอง หรือโดยการให้สัญญาว่าจะขายพืชผลให้เจ้าหนี้เป็นรายแรก(ตกข้าว) ยิ่งไปกว่านั้น พวกเขาไม่เพียงแต่สามารถจำนองที่นาเท่านั้น แต่ยังขายฝากได้อีกด้วย ซึ่งในกรณีนี้ผู้ให้สินเชื่อจะไม่เพียงแต่ได้รับดอกเบี้ยเท่านั้น แต่ยังสามารถใช้ประโยชน์จากที่ดินจนกว่าจะมีการชำระเงินกู้ อีกด้วย²⁴ การที่มีการถือปฏิบัติเช่นนี้ อยู่และการมีหลักฐานที่แสดงว่าวิธีการเช่นนี้กระทำกันอย่างกว้างขวางในฝั่งตะวันออก แสดงให้เห็นว่าพวกเขาเต็มใจและกระตือรือร้นที่จะก่อหนี้สินเพื่อนำไปใช้ในการขยายการเพาะปลูก สิ่งเหล่านี้ทำให้จำเป็นต้องสรุปว่า การที่ไม่มีการลงทุนมากไปกว่านั้นเป็นเพราะเหตุผลง่าย ๆ คือ ไม่มีเงินทุนเพียงพอ ดังที่เจ้านายของไทยองค์หนึ่งทรงกล่าวไว้ในปี 2451 ว่า “การขาดแคลนสินเชื่อในสยามเป็นอุปสรรคสำคัญที่สุดต่อความก้าวหน้าทั้งหมด”²⁵ และจริง ๆ แล้วการขาดแคลนสินเชื่อประกอบกับการขาดแคลนแรงงานมีผลให้ระบบเศรษฐกิจไม่สามารถที่จะเติบโตอย่างรวดเร็วเท่ากับในช่วงเศรษฐกิจรุ่งเรืองได้

ก่อนที่จะหันกลับมาพิจารณาโยบายของรัฐบาลระหว่างทศวรรษ 2453 ถึงทศวรรษ 2463 เราอาจตั้งข้อสังเกตสั้น ๆ ว่า ในขณะที่แบบแผนการเศรษฐกิจพื้นฐานเปลี่ยนแปลงไปเล็กน้อย แบบแผนทางสังคม 2 ประการที่สำคัญยังคงดำรงอยู่ตลอดช่วงเศรษฐกิจตกต่ำเช่นกัน อย่างแรกคือ แบบแผนของการตั้งถิ่นฐานในชนบทที่ยังคงมั่นคงถาวร และความสงบสุขในชนบทยังไม่ถูกรบกวน ชาวนาบนฝั่งตะวันออกยังมีความผูกพันอย่างหลวม ๆ กับที่นาของตนเท่านั้น ดังจะเห็นได้จากเมื่อเกิดอุทกภัยในปี 2460 ชาวนา

เขานาทางฝั่งตะวันออกหลายคนจำเป็นต้องอพยพออกไป²⁶ การเคลื่อนย้ายเช่นนี้เกิดขึ้นในปีแห่งความรุ่งเรืองอีกด้วย เจ้าหน้าที่ได้บันทึกในปี 2466 ว่า ประชากรในตำบลต่าง ๆ ในเขตชัยภูมิและอุบลราชธานีมีจำนวนขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ต่อไป ในบางตำบล “ผู้มาใหม่... ได้เข้ามาทำนาในที่ถูกละทิ้งไปแล้ว” ในขณะที่ตำบลอื่น “บางคนละทิ้งนาเนื่องจากน้ำท่วม...”²⁷ เนื่องจากไม่มีโครงการพัฒนาฝั่งตะวันตกหรือดินแดนอื่น ๆ ในภาคกลางของประเทศทำให้ไม่มีการอพยพไปสู่ดินแดนห่างไกลครั้งละมาก ๆ เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นในทศวรรษ 2433 และต้นทศวรรษ 2443 อีก แน่ละ อาชญากรรมยังคงมีอยู่และกักโจรยังคงรังควานชาวนาเป็นครั้งเป็นคราวตลอดมา²⁸ แต่พวกโจรเหล่านี้ไม่สามารถคุกคามผู้คนถึงขนาดอยู่นอกเหนือการควบคุมของเจ้าหน้าที่ปกครองท้องถิ่นเหมือนอย่างที่เคยทำในทศวรรษ 2433 ได้อีกต่อไป

อย่างที่สอง การขยายตัวทางเศรษฐกิจในอัตราต่ำทำให้เกิดการแบ่งแยกงานตามเชื้อชาติ ระหว่างคนไทยที่รับราชการ กับคนจีนที่ประกอบธุรกิจ การแบ่งแยกนี้ยังคงอยู่ แม้จะดูเหมือนว่า แรงกดดันให้คนไทยเป็นข้าราชการนั้นอ่อนลง อันที่จริงหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร อดีตข้าราชการผู้ชอบเป็นอิสระพยายามชักจูงชายหนุ่มที่ยังขึ้นแข็งให้สนใจอาชีพเกษตรกรรม ท่านได้แสดงความเห็นตั้งแต่ทศวรรษ 2463แล้วว่า การรับราชการนั้นไม่ใช่อาชีพที่มีอนาคตสำหรับคนหนุ่มสาวอีกต่อไป

“ถึงเวลาแล้ว ที่ผู้ที่ได้รับการศึกษาส่วนใหญ่ถ้าไม่ทั้งหมด ต่างรู้สึกว่ระบบราชการชักอืดแอ เราจะทำอย่างไรกับลูกชายของเรา? พวกเขาถ้าถึงจะมีการศึกษาก็กว่าที่พวกเราหลายคนมี แต่จะไม่มีโอกาสเหมือนพวกเราจะได้อำนาจราชการดี ๆ แต่ก่อนนั้น ตำแหน่งราชการมีมากเมื่อเทียบกับจำนวนของผู้ที่ได้รับการศึกษา แต่เดี๋ยวนี้ตรงกันข้าม”²⁹

แม้ว่าการชักจูงให้คนเข้าสู่การราชการอาจลดน้อยลง แต่ไม่มีหลักฐานว่า วงการธุรกิจสามารถดึงดูดคนไทยได้มากขึ้น รีจินัล เลอเมย์ (Reginald le May) นักสังเกตการณ์ผู้รอบคอบและเคยอาศัยอยู่ในเมืองไทยมานาน ตั้งข้อสังเกตไว้ในปี 2469 ว่า เมื่อหลายทศวรรษที่ผ่านมา “การค้าทำได้ง่ายกว่ามาก”³⁰ เมื่อเทียบกับขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าแปลกใจเลยว่า เมื่อศูนย์กลางตลาดเกิดขึ้นและเจริญรุ่งเรืองตามเส้นทางรถไฟที่สร้างขึ้นใหม่ในภาคอีสานในทศวรรษ 2463 นั้น ผู้ประกอบการส่วนใหญ่เป็นคนจีน ดังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งข้อสังเกตไว้ว่า “เพราะไทยเรายังไม่ค่อยจะทำและทำไม่เป็นเสียด้วย”³¹ ดูเหมือนว่า โอกาสที่มีในทศวรรษ 2453 และทศวรรษ 2463 ไม่สามารถเทียบได้กับทศวรรษ 2433 และทศวรรษ 2443 ซึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวที่ก้าวไปช้า และนี่คือเหตุผลที่ทำให้การแบ่งเชื้อชาติยังคงมีอยู่

ท้ายที่สุด เราอาจมาดูที่นโยบายทางการเกษตรของรัฐบาลในทศวรรษ 2453 และทศวรรษ 2463 และอาจบันทึกสั้น ๆ ได้ว่า นโยบายนั้นมีการขยายตัวเช่นกัน แต่ในขอบเขตจำกัด ซึ่งกำหนดไว้ตั้งแต่ปี 2455 ประการแรก รัฐบาลได้พัฒนาการเก็บข้อมูลและให้บริการอย่างมาก กระทรวงเกษตร-การยังไม่สามารถแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ในระดับอำเภอได้ แต่ก็สามารถขยายเจ้าหน้าที่ได้ในระดับจังหวัด³² ยิ่งกว่านั้นในปี 2463 รัฐบาลได้ตั้งกระทรวงพาณิชย์แยกออกไปต่างหาก เพื่อทำหน้าที่ด้านเศรษฐกิจโดยทั่วไปของกระทรวงเกษตรฯ ในปีเดียวกันนี้ ได้มีการก่อตั้งสภาเผยแพร่พาณิชย์ขึ้น ซึ่งประกอบขึ้นด้วยตัวแทนจากกระทรวงและกรมที่เกี่ยวข้อง รับผิดชอบเกี่ยวกับการให้คำแนะนำโครงการสหกรณ์

การนำระบบการขังดวงวัดที่มีมาตรฐาน และออกวารสารชื่อ *The Record* ออกเป็นรายปักษ์ตั้งแต่ทศวรรษ 2463 และทศวรรษ 2473 ซึ่งให้ข้อมูลอย่างมากมายเกี่ยวกับสภาวะทางเศรษฐกิจโดยทั่ว ๆ ไป³³

ความก้าวหน้าในการทดลองทางการเกษตรก็มีบ้างเหมือนกัน ในปี 2458 กระทรวงเกษตรฯได้เวนคืนที่ดินแปลงหนึ่งในบริเวณคลองรังสิต และภายในช่วงทศวรรษต่อมาศูนย์สาธิตเทคนิคการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ก็ได้เติบโตมาเป็นนาทดลองเต็มรูปแบบ ราวกลางทศวรรษ 2463 มีการส่งตัวอย่างข้าวจากจังหวัดต่าง ๆ เพื่อทดลองปลูก และนำมาพัฒนาพันธุ์ ศูนย์กลางแหล่งที่สอง ตั้งอยู่ในอยุธยาเพื่อทำการทดลองข้าวพันธุ์ลอยเหนือน้ำ ที่ปลูกกันในบางอำเภอในอยุธยา³⁴ นาทดลองแห่งที่สามอยู่ที่บางกอกน้อยมุ่งความสนใจเรื่องปุ๋ย ไม่ได้สนใจเรื่องข้าว แต่สนใจพวกผลไม้ ถั่ว ยาสูบ ข้าวโพด ฝ้าย และกาแฟ³⁵

โครงการสหกรณ์เติบโตในช่วงเวลานี้ด้วยเหมือนกัน แม้ว่าจะก้าวหน้าน้อยกว่าในปี 2469 สิทธิหลังจากที่มีโครงการนี้ขึ้นมา สามารถตั้งสหกรณ์ได้เพียง 77 แห่ง โดยมีสมาชิกทั้งสิ้น 1,414 คน³⁶ บันทึกรายการกรมทนต์น่าประหลาดใจมากกว่า ผลงานที่เด่นที่สุดคือโครงการป่าสักได้ซึ่งเป็นแผนงานที่วางขึ้นเพื่อให้ประโยชน์กับฝั่งตะวันออก แม้กระนั้นก็ยังเป็นโครงการที่เล็กกว่า “สภามหาสมุทร” ที่เสนอโดยแวน เดอร์ ไฮเด ³⁷

โครงการที่กล่าวมาทั้งหมด อันที่จริงก็ไม่มีอะไรใหม่มากไปกว่าสิ่งที่เคยเสนอมานี้แล้วตั้งแต่ปี 2453 สำหรับนักสังเกตการณ์ร่วมสมัยเป็นที่เห็นได้ชัดว่า สิ่งที่ได้ทำไปนั้นน้อยมากจนไม่มีผลอย่างสำคัญต่อภาคเศรษฐกิจข้าว เมื่อนานโยบายการเกษตรมาพิจารณา เซอร์เอ็ดเวิร์ด กุก (Edward Cook) ที่ปรึกษาด้านการเงินได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับนโยบายการเกษตรในปี 2469 ว่า “หากรัฐบาลกำลังใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวดในการสร้างความมั่นคงในการสนับสนุน และในการปรับปรุงเกษตรกรรม อันเป็นกิจการพื้นฐานของความอยู่รอดของชาติ ก็เป็นเรื่องที่ไม่สู้ขัดเจนนัก”³⁸ สองปีต่อมากรุงสุโขทัยของอังกฤษสังเกตเห็นว่า รายได้ของประเทศที่เพิ่มขึ้นจากการปฏิรูปภาษีศุลกากรนั้นไม่สมดุลกับรายจ่ายที่เพิ่มขึ้นในงบประมาณปี 2471 เขาวิจารณ์งบประมาณนี้ว่า “อนุรักษ์อย่างระมัดระวัง” และอธิบายว่า “เป็นอีกครั้งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความล้มเหลวที่จะผลักดันให้การพัฒนาเร็วขึ้น”³⁹

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ กษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์องค์ที่ 7 ในราชวงศ์จักรีได้ทรงแสดงความห่วงใยต่อข้อสังเกตเหล่านี้อย่างผูกพัน เมื่อเศรษฐกิจตกต่ำเกิดขึ้นในช่วงปลายปี 2473 สภาเผยแพร่พาณิชย์ได้ตั้งคณะอนุกรรมการขึ้นหลายคนเพื่อศึกษาปัญหาเศรษฐกิจด้านต่าง ๆ คณะอนุกรรมการชุดหนึ่งถูกแต่งตั้งให้ศึกษา “สถานะของธุรกิจข้าวภายในประเทศในปัจจุบัน” ในการเตรียมตัวสำหรับการประชุมครั้งแรกเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ได้เสนอบันทึกรายยาว 17 หน้า กล่าวถึงเรื่องที่ต้องสำรวจและดำเนินการ มีการหยิบยกปัญหาเกี่ยวกับเทคนิคการเพาะปลูก การคัดเลือกเมล็ดพืช หนี้สินในชนบท การค้าและการสีข้าว เป็นต้น โดยสรุปก็คือ เป็นปัญหาพื้นฐานที่เคยถูกยกขึ้นมาและถูกเพิกเฉยไปเป็นเวลานานน้อยกว่า 3 ทศวรรษมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงอ่านบันทึกนี้อย่างรอบคอบ และทรงเขียนบันทึกไว้ที่ขอบกระดาษด้วยพระองค์เอง ทรงเห็นด้วยกับประเด็นสำคัญ ๆ ที่ถูกหยิบยกขึ้นมา และทรงพระทัยที่การสำรวจและการปฏิบัติงานถูกผัดผ่อนมาเป็นเวลานานเช่นนี้ ดังเช่นข้อเสนอที่ว่าผลผลิตต่อไร่อาจเพิ่มขึ้นด้วยการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งพระองค์ทรงมีปรารถนาว่า

“...ควรจะทำมา 20 ปีแล้ว ที่ไม่ได้คิดในเรื่องเหล่านี้เป็นของประหลาดมาก อาจจะเรียกว่าเป็น *criminal neglect of an obvious duty* ข้าพเจ้าต้องการมานานแล้ว แต่เท่าที่ทำมาแล้วเป็นอย่างเล็กน้อย เต็มที่...”⁴⁰

อีกครั้งหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ไม่อาจทรงเข้าพระทัยว่า เหตุใดจึงไม่มีการสำรวจอย่างรอบด้านถึงความสัมพันธ์ระหว่างชวานากับพ่อค้าคนกลางมาก่อน ทรงเพิ่มเติมว่า

“...ข้าพเจ้าก็มีความคิดเหมือนกัน เพราะควรจะกระตุ้นให้คิดเสียมานานแล้ว ปัญหาเรื่องนี้พูดกันมาตั้ง 20 - 30 ปีแล้ว แต่ยังไม่มีการคิดทำอะไร แปลกมาก”⁴¹

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงแสดงความเสียพระทัยต่อไปอีกว่า ที่รัฐบาลต้นตัวที่จะเข้าดำเนินการในขณะนั้น เป็นเพราะเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจตกต่ำเท่านั้น พระองค์ทรงเกรงว่าอาจจะสายเกินไปกว่าที่จะแก้ไขสภาวะอันเลวร้ายนี้⁴²

สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ประเพณีของการให้ความสนใจ สลับกับการไม่ลงมือกระทำที่สืบเนื่องต่อกันมา 30 ปีนั้น ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงแม้แต่น้อย แม้ว่าจะได้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำขึ้นแล้วก็ตาม ทั้งรัฐบาลในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และรัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญหลังปี 2475 ได้อุทิศเวลาอย่างมากในการถกเถียงอย่างกระตือรือร้นเกี่ยวกับนโยบายเกษตรกรรม มีการเปลี่ยนแปลงบุคลากร มีการตั้งคณะกรรมการ มีการจัดการเกี่ยวกับกระทรวงใหม่ ก่อนและหลังเดือนมิถุนายน 2475 รัฐบาลดูจะสนใจฟังข้อเสนอที่ไปไกลกว่าโครงการสหกรณ์ ดังเช่นการประกาศเลื่อนการชำระหนี้ของเกษตรกร หรือการให้รัฐบาลเข้ารับภาระหนี้แทนด้วยการออกพันธบัตรระยะยาวให้แก่เจ้าหน้าที่ แต่ในที่สุด รัฐบาลทั้ง 2 ระบบได้ปฏิเสธข้อเสนอที่ให้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างถึงราก และได้ตกลงใจเลือกแผนการขยายสหกรณ์อย่างค่อยเป็นค่อยไปแทน⁴³ มีการอภิปรายถึงว่า รัฐบาลควรมีบทบาทในการค้าข้าวอย่างมากหรือไม่ บางพวกหวังว่า รัฐบาลควรจะต้องขยับงานเกี่ยวกับขี้ผึ้งทองถิ่น สร้างสิ่งอำนวยความสะดวกในการขนส่งทางเรือ และขจัดพวกพ่อค้าคนกลางออกจากวงการค้าข้าว และอีกครั้งหนึ่งที่แทบไม่มีการทำอะไรเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้⁴⁴ และดังที่คาดหมายได้ รัฐบาลทั้งสองใช้เวลาเป็นอย่างมากในการอภิปรายเกี่ยวกับการกระจายการผลิตและการทดลองทางการเกษตร แต่ประสบความสำเร็จน้อยในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2⁴⁵

เจมส์ แบกเซอร์ (James Baxter) ที่ปรึกษากระทรวงการคลังของรัฐบาลใหม่มิได้รู้สึกประทับใจนโยบายการเกษตรของรัฐบาลในปี 2477 มากไปกว่าที่ปรึกษากระทรวงการคลังคนก่อนเคยรู้สึกในปี 2469 เขาทราบถึงการถกเถียงอย่างกว้างขวางในเรื่องโครงการเศรษฐกิจต่าง ๆ แต่ก็ยังคงตั้งข้อสังเกตว่า

“...ที่จริงแล้ว นับแต่มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลในมิถุนายน 2475 ก็ไม่มีการดำเนินการอะไรเลยยกเว้นแต่การขยายการสร้างถนน ทางรถไฟและงานชลประทาน และการเพิ่มจำนวนสหกรณ์ แต่ไม่มากนัก รัฐบาลใหม่เพียงแต่ดำเนินโครงการที่รัฐบาลเก่าริเริ่มขึ้นโดยไม่ได้ริเริ่มอะไรใหม่เลย”⁴⁶

ทั้งการตกต่ำทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนรัฐบาลในปี 2475 มิได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขั้นรากฐานในนโยบายการเกษตรของรัฐบาล ดังนั้น จึงเป็นการง่ายที่จะติดตามความต่อเนื่องของนโยบายหลังทศวรรษ

2463 และสืบต่อมายังช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ อย่างไรก็ตามก็ดี เราต้องหันกลับไปพิจารณาช่วงปลายทศวรรษ 2463 และศึกษาผลกระทบโดยตรงของการตกต่ำทางเศรษฐกิจที่มีต่อภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย

ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย

ในประการแรก ผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจตกต่ำวัดได้จากผลกระทบที่มีต่อราคาสินค้าออกนับตั้งแต่ปี 2470 และ 2471 แล้ว ที่ตลาดการค้าข้าวซบเซาลง อันเป็นผลมาจากความยุ่งยากทางการเมืองในประเทศจีนและเงินดอลลาร์ฮ่องกงมีค่าลดลง⁴⁷ แต่ราคาข้าวเริ่มทรุดฮวบลงอย่างมากในปี 2473 และตกลงเรื่อย ๆ ใน 4 ปีต่อมา ลงมาต่ำสุดในปี 2477 เหลือต่ำกว่า 40% ของราคาก่อนที่จะเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ⁴⁸ ปริมาณสินค้าออกยังคงอยู่ในระดับเดิมตลอดทศวรรษ 2473 แต่เมื่อภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ตามมาด้วยสงครามโลกครั้งที่ 2 ความระส่ำระสายทางการค้าระหว่างประเทศ ทำให้สินค้าออกลดจำนวนลงอย่างฮวบฮาบ จนกระทั่งหลังสงครามโลกที่ราคาปริมาณข้าวส่งออกกลับคืนสู่ระดับเดิม และในที่สุดก็สูงและมากกว่าระดับที่เป็นอยู่ในทศวรรษ 2463

ผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจตกต่ำที่มีต่อชนบทของไทยปรากฏอย่างชัดเจนจากรายงานของข้าราชการ 3 จังหวัดในปี 2475⁴⁹ ซึ่งได้บรรยายสภาพการณ์ในจังหวัดภาคกลาง อันได้แก่ อ่างทอง ลพบุรี และพิษณุโลก และระบุว่า รายได้ในชนบทตกต่ำลงอย่างมากเจ้าของโรงสีและคนกลางให้ราคาได้เพียง 1/3 - 1/2 ของราคาข้าวก่อนหน้าเศรษฐกิจตกต่ำ⁵⁰ ในจังหวัดอ่างทองประมาณว่าชาวนาในปี 2475 ขายข้าวได้เฉลี่ยราว 125 บาท ซึ่ง 2 ปีก่อนหน้านั้นสามารถขายได้ถึง 400 บาท

ชาวนามีปฏิกริยาในหลายรูปแบบ บางคนเก็บข้าวของตนไว้ รอให้สถานการณ์กลับสู่สภาพปกติ แต่ท้ายที่สุด พวกเขา ก็จำเป็นต้องขายข้าวหลังจากที่ราคาข้าวยิ่งลดลง คนอื่น ๆ หารายได้อื่นมาแทนขายได้ประจำด้วยการทำงานในช่วงที่ว่างในวัฏจักรการทำนา ข้าราชการลพบุรีรายงานว่า “เมื่อเลิกระดุนาแล้ว ราษฎรไม่มีใครได้อยู่ว่างอย่างปรกติ”⁵¹ พวกเขาทำสวนผัก สานตะกร้าไปขาย และหางานรับจ้างทำ ชาวนาอ่างทองก็พยายามหาแหล่งรายได้จากหลาย ๆ ทาง และลดการพึ่งพาการทำนาที่ไม่แน่นอนนั้น แต่ความพยายามของพวกเขาไม่ได้ผลตอบแทนที่ดีนัก ชาวนาที่ปลูกพืชผลเพื่อการบริโภคเอง และจักสาน ตะกร้า ทอผ้า และประดิษฐ์เครื่องใช้ต่าง ๆ ใช้เอง สามารถลดค่าใช้จ่ายเป็นเงินสดได้ระดับหนึ่ง แต่เนื่องจากความตกต่ำทางเศรษฐกิจครั้งนี้ได้แพร่ไปทั่ว ทำให้กิจกรรมดังกล่าวไม่ได้ทำเงินให้เขาได้มากนัก ราคาของพืชผลที่ไม่ใช่ข้าว รวมทั้งถั่ว ข้าวโพด งา น้ำตาล และแดงโม ตกลงเหลือระหว่าง 15% ถึง 67% ของราคาในระดับปกติ ผ้าชะม้านี้ที่บางคนทอเพื่อขาย ราคาตกลงจากผืนละ 3 บาทเหลือเพียง 1.25 บาท รวมทั้งค่าจ้างสำหรับงานประเภทช่างไม้ทั่วไปและช่างทำเกวียนบรรทุกข้าว ก็ตกลงมาเช่นกัน ชาวนาไม่สามารถจ่ายเงินสำหรับงานเหล่านี้ได้อีกต่อไป⁵²

รายได้ที่ลดลงได้รับการชดเชยบางส่วนจากการที่รายจ่ายที่จำเป็นลดลง ยกตัวอย่างเช่น ภาษีที่ดินลดลง 20% ในปี 2475 และต่อมาลดลง 30% ในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ชาวนารายใหญ่พบว่า ชาวนารับจ้างเรียกร้องค่าแรงเพียง 40 - 50% ของค่าจ้างที่เคยได้ ที่จังหวัดอ่างทองมีการคะเนว่า ค่าใช้จ่าย

ในการทำนาลดลง 50 – 62% และค่าใช้จ่ายภายในครัวเรือนทั่ว ๆ ไป ลดลง 50% จากระดับปกติ แต่ถึงอย่างไร รายจ่ายก็ลดน้อยกว่ารายได้ ชาวนา “โดยทั่วไป” ซึ่งเคยได้รับกำไรสุทธิระหว่าง 15 – 105 บาทในปลายทศวรรษ 2463 ในขณะที่พวกเขาจะต้องขาดทุน 5 – 45 บาทต่อปี⁵³

นอกจากการลดการใช้เงินสดในการซื้อของด้วยวิธีปลูกและทำสิ่งของต่าง ๆ ที่แต่ก่อนเคยซื้อจากตลาดเอง ชาวนาหลายคนหาวิธีแก้ปัญหารายได้ลดลงด้วยการตัดกิจกรรมทางศาสนาและพิธีกรรม มีรายงานว่า งานแต่งงาน งานเผาศพ งานบวช และอื่น ๆ ถูกจัดแบบง่าย ๆ หรือมีเงินนั้นก็เลื่อนไปจัดในปีที่มีรายได้ดีกว่านี้⁵⁴ ครอบครัวอื่น ๆ จำต้องขายสมบัติมีค่าของตนโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทอง เพชร พลอย และเครื่องประดับต่าง ๆ ทองมักเป็นการเก็บออมรูปแบบเดียวของชาวนา โดยซื้อเก็บไว้ในครอบครัวในปีที่ได้รายได้ดี และในขณะนั้นชาวนากลับต้องนำทองออกขาย เพื่อช่วยให้เขาผ่านช่วงเศรษฐกิจตกต่ำไปได้⁵⁵

ความวิตกกังวลเกี่ยวกับหนี้สินในชนบทเป็นไปอย่างกว้างขวางในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ⁵⁶ แต่จากหลักฐานที่มีอยู่แสดงให้เห็นว่า หนี้สินเหล่านี้ไม่ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วหรือเกือบจะไม่เพิ่มขึ้นเลย ในด้านหนึ่งนั้นการเปลี่ยนแปลงแบบแผนตามปกติของการทำงานและการใช้จ่าย ดังที่อธิบายไว้ข้างต้น ทำให้ชาวนาสามารถจัดการให้รายได้เพียงพอกับรายจ่าย ในอีกด้านหนึ่งพวกเขาจำเป็นต้องปรับตัวเองให้เข้ากับภาวะการประหยัด อย่างน้อยที่สุดก็ในบางส่วน อย่างไรก็ตาม แม้ชาวนาบางคนอาจเต็มใจที่จะก่อหนี้สิน แต่ก็มีเจ้าหน้าที่น้อยรายมากที่ถ้าไม่เต็มใจให้กู้เงินก็ไม่สามารถให้กู้ได้ พวกนายทุนเงินกู้เหล่านี้ต่างก็มีปัญหาเกี่ยวกับเงินทุน และไม่เต็มใจที่จะปล่อยเงินกู้ที่ไม่มีหลักทรัพย์ค้ำประกัน ยิ่งไปกว่านั้น ในขณะที่พวกเขาเล็งเลที่จะรับที่ดินไว้ค้ำประกันเงินกู้ แต่พอใจที่จะรับทองซึ่งสามารถนำไปขายได้อย่างแน่ ๆ แทน⁵⁷ ด้วยเหตุผลเดียวกันนี้ การเปลี่ยนมือเป็นเจ้าของที่ดินมีไม่สูงนัก อย่างน้อยก็ในช่วงปีแรก ๆ ของภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ นายทุนเงินกู้ที่รับจำนองที่นาในช่วงทศวรรษ 2463 มาในขณะนี้ ไม่เต็มใจที่จะรับจำนองที่นาดังเคย ทั้งนี้เพราะราคาที่นาลดลงต่ำกว่าเงินต้นอย่างมาก และส่วนมากแล้วไม่สามารถจะแปรที่นา มาทำกำไรได้ ดังนั้น เจ้าหน้าที่ส่วนมากจึงจำต้องพอใจกับการได้รับดอกเบี้ยเป็นครั้งเป็นคราวและไม่ครบถ้วน อันที่จริง ในภาวะที่ราคาที่ดินตกต่ำที่อ้างทอง ลูกหนี้บางคนถึงกับคะยั้นคะยอให้นายทุนเงินกู้ยัดที่นาที่เขาจำนองไว้เพื่อที่เขาจะได้ไม่ต้องใช้หนี้⁵⁸

ในขณะที่ชาวนาลดการใช้จ่ายเงินสด ร้านค้าและตลาดในภาคกลางของประเทศไทย ต่างก็รู้สึกผลกระทบของเศรษฐกิจตกต่ำด้วยเช่นกัน หลายแห่งประสบกับการขายตกต่ำลงถึง 80% และบางแห่งจำเป็นต้องเลิกกิจการ ในตลาดเมืองอ่างทอง ร้านค้า 5 แห่งต้องปิดตัวเองลงในปี 2475 และผู้ประกอบการที่ได้ก่อสร้างศูนย์กลางตลาดใหม่ ๆ ก็ไม่ได้รับผลตอบแทนจากการลงทุนของตน⁵⁹

อย่างไรก็ดี ควรที่จะชี้ให้เห็นว่า มีชาวนาบางส่วนหันกลับไปดำเนินชีวิตแบบพึ่งตนเอง แม้จะมีความกลัวว่า “ชาวนาจำนวนมากกำลังลดการเพาะปลูกเนื่องจากพืชผลมีราคาต่ำ”⁶⁰ แต่การผลิตยังคงมีอยู่ต่อไป อันที่จริงชาวนาหาหนทางที่จะชดเชยราคาผลผลิตต่ำด้วยการเพาะปลูกมากขึ้น⁶¹ ดังนั้น ตามรายงานเหล่านี้ ชาวนาไทยได้ผ่านภาวะการตกต่ำทางเศรษฐกิจ ด้วยการทำงานหนักกว่าเดิม เพื่อสร้างผลผลิตส่วนเกินที่สามารถขายได้จำนวนมากขึ้น และด้วยการใช้เวลาที่เคยเป็นเวลาพักผ่อนในการผลิตสิ่งของและทำงานที่จะช่วยให้พวกเขาสามารถลดการใช้จ่ายเงินในการซื้อหาผล

แต่ละการปรับตัวต่าง ๆ นี้ ต้องการการเสียสละอย่างมาก และดังเช่นที่เกิดขึ้นในช่วงเศรษฐกิจถดถอยระหว่างปี 2448 - 2455 ชาวนาไม่รังรอที่จะเปิดเผยปัญหาของตนด้วยการยื่นคำร้องและฎีกาต่อรัฐบาล เป็นที่แน่ชัดว่า รัฐบาลได้รับคำร้องจากชาวนามากกว่าที่มีเก็บอยู่ในกองจดหมายเหตุในปัจจุบัน⁶² แต่คำร้องที่มีอยู่เหล่านั้นให้ภาพที่แตกต่างจากที่ได้จากรายงานที่กล่าวข้างต้น⁶³ คำร้องทั้งหมดแสดงความกังวลกับจำนวนหนี้สินที่ก่อไว้ และพวกเขาได้รายงานถึงกรณีต่าง ๆ ที่เจ้าหน้าที่ที่ดินที่จำนองไว้ พ้อคัดค้านกลางถูกวิจารณ์ว่าเป็นผู้ได้ส่วนแบ่งจากกำไรซึ่งลดลงนั้นมากเกินไป ผู้ยื่นคำร้องหวังว่ารัฐบาลจะหาทางลดหย่อน ไม่เพียงแต่ด้วยการลดภาษีที่ดินเท่านั้น แต่ด้วยการประกาศจะลดการชำระหนี้ การให้สินเชื่อของรัฐบาล และการจัดตั้งองค์การของรัฐเพื่อทำการค้าแทนพ่อค้าคนกลางเอกชน

การประเมินเนื้อหาของคำร้องเหล่านี้เป็นเรื่องยาก เมื่อพิจารณาหลักฐานอื่น ๆ ที่ปรากฏ ผู้เขียนคิดว่าจะเป็นการดีที่สุดที่จะพิจารณาคำร้องเหล่านี้ในฐานะที่มาจากคนกลุ่มน้อยที่ไม่เหมือนผู้อื่น พวกนี้อาศัยอยู่ในบริเวณส่วนใหญ่ของฝั่งตะวันออกที่มีการผลิตเพื่อการค้าอย่างมาก ดังนั้น จึงให้ภาพภาคกลางของประเทศไทยโดยส่วนรวมที่น่าเชื่อถือน้อยกว่ารายงานที่กล่าวไว้ข้างต้น⁶⁴ การตีความแนวโน้มนี้ได้รับการสนับสนุนจากรายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจในชนบทของไทยโดยนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันชื่อ เจมส์ เอ็ม. แอนดรูส์ (James M. Andrews) ในปี 2476⁶⁵ แอนดรูส์พบว่า “การที่ราคาพืชผลตกต่ำ...ทำให้รายได้ที่เป็นเงินสดของประชาชนลดลงอย่างมาก” “แต่รายได้ที่ลดลงนี้ไม่ได้มีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อชาวชนบท”⁶⁶ เพราะชาวภาคกลางสามารถลดรายจ่ายของตนได้ พวกเขา

“...หาเงินได้ โดยเฉลี่ยมากกว่าที่ใช้จ่ายสำหรับการผลิตและการดูแลรักษาในปี 2476 ดูเหมือนว่าในทศวรรษ ๆ นับจากปี 2472 ไม่ได้เป็นเช่นนี้ ความเชื่อของเราที่ว่าในชนบทสยามมีแนวโน้มที่จะตัดค่าใช้จ่ายให้พอดีกับรายได้ที่ลดลงซึ่งเป็นผลมาจากราคาข้าวราคาต่ำนั้นถูกต้อง”⁶⁷

ทำนองเดียวกัน การสำรวจของแอนดรูส์ได้ให้ความเห็นว่า หนี้สินและการเปลี่ยนมือเจ้าของที่ดินไม่ใช่ปัญหาหลัก แม้ว่าเขาจะได้สะท้อนคำเตือนที่อยู่ในรายงานจากอังกอร์ ลพบุรี และพิษณุโลกว่า ถ้าสถานการณ์ยังคงเป็นแบบนี้อยู่ นายทุนเงินกู้ไม่มีทางเลือกอื่นใดนอกจากยึดที่นาที่จำนองไว้⁶⁸

การเติบโตอย่างช้า ๆ และอย่างรวดเร็ว :

เปรียบเทียบภาคกลางของไทยกับพม่าตอนล่าง

ดังที่เราได้ชี้ให้เห็นแล้วในบทที่ 8 ผู้สังเกตการณ์ร่วมสมัยมีแนวโน้มที่จะประเมินภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยโดยเปรียบเทียบกับภาคการเติบโตที่รวดเร็วกว่าในพม่าตอนล่าง ทั้งนี้อย่างน้อยที่สุดก็เป็นการเปรียบเทียบโดยแอบแฝง ยกตัวอย่างเช่น ข้อวิพากษ์วิจารณ์การดำเนินบทบาทอย่างระมัดระวังของรัฐบาลไทยมีข้อสมมติว่า ผู้ปกครองอาณานิคมของอังกฤษสมควรแก่การยกย่อง ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ในพม่าพื้นที่การเพาะปลูก ผลผลิตข้าวและข้าวที่ส่งออกขายต่างประเทศนั้นมีมากกว่าไทยถึง 2-3 เท่า⁶⁹ ถึงตอนนี้ผู้เขียนต้องการที่จะอธิบายสาเหตุที่อยู่เบื้องหลังความแตกต่างอันสำคัญนี้ให้กระจ่างและต้องการกล่าวอย่างสั้น ๆ ถึงผลสืบเนื่องด้วยเช่นกัน

การศึกษาเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ทำได้ค่อนข้างง่าย โดยอาศัยงานของ ไมเคิล อาดาส (Michael Adas)⁷⁰ ซึ่งศึกษาเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับข้าวของพม่าตอนล่างอย่างละเอียดเมื่อไม่นานมานี้ ก่อนอื่นอาดาสได้ชี้ให้เห็นสภาพที่คล้ายคลึงกันของทั้งพม่าและไทย

“...บางทีตัวกำหนดที่สำคัญตัวเดียวของพัฒนาการทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ซึ่งเกิดขึ้นและได้สร้างความเจริญรุ่งเรืองทั่ว ๆ ไปในบริเวณพม่าตอนล่างในปลายกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 ก็คือ การที่มีที่ดินให้บุกเบิกใหม่มาก”⁷¹

เป็นความจริงที่ว่า บริเวณพรมแดนที่ภาคเศรษฐกิจข้าวของพม่าขยายไปถึงนั้นกว้างขวางกว่าไทยทั้งในปีก่อนที่จะเริ่มต้นมีการขยายตัวนั้น ดินแดนเหล่านี้ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ยิ่งกว่าอาณาบริเวณของไทย แต่ประเด็นสำคัญมีอยู่ว่าพรมแดนพม่าให้ผลผลิตมากกว่าและตั้งถิ่นฐานตลอดบริเวณมากกว่าไทยแล้วตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2433 และยิ่งชัดเจนมากขึ้นในทศวรรษ 2473 ผู้เขียนใคร่ขอโต้แย้งว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เป็นผลจากข้อเท็จจริงที่ว่าระบบเศรษฐกิจพม่าสามารถแสวงหาปัจจัยการผลิตจากต่างประเทศ ไม่ว่าจะเงินหรือแรงงานได้ง่ายกว่าระบบเศรษฐกิจไทย

จวบจนกระทั่งทศวรรษท้าย ๆ กลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 การขยายตัวทางเศรษฐกิจสองประเทศส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับทรัพยากรของประชาชนภายในประเทศและรัฐบาลแต่ละประเทศ อาจเป็นไปได้ว่า การลงทุนจำนวนมากกว่าของรัฐบาลอังกฤษมีผลต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจของพม่าอย่างรวดเร็ว ในช่วงปีเหล่านี้ รัฐบาลอาณานิคมลงทุนอย่างมากดังเช่นในงานระบายน้ำและสร้างคันดิน ซึ่งทำให้ชาวนาสามารถนำดินดอนสามเหลี่ยมของแม่น้ำอิรวดีมาใช้ในการเพาะปลูกได้⁷² เราได้เห็นแล้วว่า ในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 รัฐบาลไทยไม่ได้ลงทุนในโครงการเกี่ยวกับงานสาธารณะที่คล้ายคลึงกันนี้แต่อย่างไร ปล่อยให้มันเป็นหน้าที่ของผู้ประกอบการเอกชนซึ่งมีทรัพยากรอันจำกัดเป็นผู้ดำเนินการเอง

หลังจากนั้นประมาณต้นปี 2433 เกษตรกรพม่าเริ่มพึ่งพาเงินต่างชาติทั้งจากอังกฤษและอินเดียมากขึ้น เงินทุนที่หลั่งไหลเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจพม่านี้ผ่านทางนายทุนเงินกู้ชาวอินเดีย ซึ่งส่วนใหญ่มาจากวรรณะกษัตริย์ในอินเดียได้ ไมเคิล อาดาส กล่าวว่

“...เงินทุนที่นำไปลงทุนของพวกวรรณะกษัตริย์รวมทั้งหมดนั้น มีบทบาทอย่างสำคัญในการเร่งรัดการเติบโตทางเศรษฐกิจของพม่าตอนล่างในทศวรรษท้าย ๆ ของกลางพุทธศตวรรษที่ 24 - กลาง 25 ในราวต้นทศวรรษ 2443 เห็นได้ชัดว่า เงินทุนของพวกวรรณะกษัตริย์มีความจำเป็นต่อการขยายตัวต่อไป และเพื่อดำรงรักษาไว้ซึ่งระดับและอัตราการพัฒนาที่ประสบความสำเร็จมาแล้ว...”⁷³

ความแตกต่างระหว่างพม่ากับประเทศไทยนั้นเห็นชัด การที่ประเทศไทยไม่มีเงินต่างชาติอย่างเปรียบเทียบได้นี้ ทำให้เศรษฐกิจไทยขยายตัวได้เร็วเพียงเท่าที่เงินทุนพื้นเมืองจะอำนวยเท่านั้น นั่นก็คือสามารถก้าวไปได้ช้ากว่าพม่าเป็นอย่างมาก

การที่เศรษฐกิจของพม่าขยายตัวอย่างต่อเนื่องยังคงขึ้นอยู่กับปัจจัยการผลิตจากต่างชาติ ประเภทที่สอง นั่นก็คือ แรงงานอีกด้วย ตลอดช่วงทศวรรษ 2423 การตั้งถิ่นฐานและการเพาะปลูกในพม่าตอน

ล่าง โดยส่วนใหญ่แล้วเกิดจากพวกที่อพยพมาจากดินแดนที่แห้งแล้งทางตอนเหนือของพม่า ชาวเหนือที่อพยพมาเหล่านี้มีทั้งผู้ตั้งถิ่นฐานและแรงงานรับจ้างตามฤดูกาล ทั้งนี้เพราะในระยะแรก ๆ นั้น พม่าตอนล่างมีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างเบาบาง การอพยพของผู้คนเมื่อเปรียบเทียบกับของไทยนั้นมีขนาดใหญ่โตกว่ามาก การอพยพนี้ถึงจุดสูงสุดในทศวรรษ 2433 ในช่วงสองทศวรรษต่อมา การอพยพอย่างถาวรนี้เอาแน่ไม่ได้มากขึ้น ขึ้น ๆ ลง ๆ ตามผลผลิตแต่ละปีทั้งทางตอนเหนือและบริเวณสามเหลี่ยมลุ่มแม่น้ำ เราได้กล่าวแล้วว่า ในทศวรรษ 2463 และทศวรรษ 2473 การใช้แรงงานอีสานที่มาตามฤดูกาลในภาคกลางของไทยเริ่มลดลงด้วย ปัจจัยที่เป็นเหตุให้การอพยพภายในประเทศลดลงนี้มีความคล้ายคลึงกันทั้งในประเทศไทยและประเทศพม่า ในด้านหนึ่งนั้น การที่ภาคเศรษฐกิจข้าวไม่สามารถให้ออกาสของดั่งที่เคยให้ในช่วงที่เศรษฐกิจรุ่งเรือง ทำให้ “แรงดึงดูด” ให้นกอพยพลดน้อยลง ส่วนในอีกด้านหนึ่งนั้นแล้ว การพัฒนาเศรษฐกิจส่วนภูมิภาคก็ลด “แรงผลักดัน” ให้นกอพยพไปทำงานที่ก่อดอกออกผลมากกว่าเดิม ทำให้การย้ายถิ่นน้อยลงด้วย⁷⁴ อย่างไรก็ตาม การลงทุนต่างชาติได้ก่อให้เกิดความแตกต่างระหว่างระบบเศรษฐกิจไทยกับพม่าอย่างสำคัญ ในขณะที่การอพยพภายในประเทศของพม่าลดลง ในทศวรรษ 2433 กรรมกรอินเดียจำนวนมากได้เข้ามาทดแทนความขาดแคลนนี้ ขออ้างอิงเขียนของอาดาฮีคังนี้

“...พวกเจ้าของที่ดินซึ่งแต่ก่อนเคยพึ่งแรงงานรับจ้างตามฤดูกาลที่มาจากบริเวณแห้งแล้ง เพื่อช่วยในการเพาะปลูก กลับหันมาจ้างชาวอินเดีย เพื่อเพาะปลูกและ/หรือเก็บเกี่ยวผลผลิตของตนเพิ่มขึ้น หากการอพยพภายในประเทศของแรงงานรับจ้างชาวพม่ายังคงลดลงมากเพียงใด ก็ยังต้องพึ่งแรงงานรับจ้างชาวอินเดียที่อพยพมาจากต่างประเทศมากขึ้นเพียงนั้น ทั้งนี้เพื่อสนองตอบความต้องการแรงงานที่มีมากขึ้น อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของภาคปลูกข้าว และการเติบโตของอุตสาหกรรมแปรรูปข้าวและการค้าข้าวเพื่อเป็นสินค้าออก...”⁷⁵

สาเหตุที่เป็นปัจจัยการผลิตจากต่างชาติทั้งทุนและแรงงานมิให้ใช้ในพม่า แต่ไม่มีให้ใช้ในประเศไทยนั้นไม่ชัดเจนแต่อย่างใด กระนั้นก็ตาม อาจเป็นไปได้ว่า การหลั่งไหลของเงินทุนและแรงงานเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางภูมิศาสตร์ระหว่างพม่ากับอินเดียและความสะดวกในด้านบริหารการปกครอง และการส่งเสริมที่ได้รับจากรัฐบาลอาณานิคมอังกฤษที่ปกครองประเทศทั้งสองร่วมกันอยู่ เมื่อมีการหลั่งไหลของเงินทุนและแรงงานเข้ามาอย่างมั่นคงแล้ว นอกจากนี้ เมื่อการเคลื่อนย้ายเงินทุนและแรงงานเกิดขึ้นครั้งหนึ่งแล้วจึงหะจะโคนของการเคลื่อนย้ายก็อาจเป็นตัวกำหนดอีกตัวหนึ่ง เงินทุนและแรงงานนั้นง่ายแก่การเคลื่อนย้ายตามแบบแผนที่มีอยู่แล้วมากกว่าที่จะเคลื่อนย้ายตามแบบแผนใหม่ ประเด็นสำคัญที่เราจะกล่าวถึงก็คือ ไม่ว่าสาเหตุจะเป็นอะไรก็ตาม ปัจจัยเงินทุนและแรงงานจากต่างประเทศเหล่านี้ทำให้ภาคเศรษฐกิจข้าวของพม่าขยายตัวอย่างรวดเร็วมากกว่าภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย ซึ่งยังคงพึ่งเงินทุนและแรงงานภายในประเทศอยู่⁷⁶

โชคร้ายของพม่าที่ว่า การที่พม่าสามารถหาเงินทุนและแรงงานต่างชาติได้นั้น ไม่ได้ให้ผลดีกับประเทศเท่ากับการที่สถิติผลผลิตและการส่งออกเพิ่ม อาดาฮีคังกล่าวไว้ว่า ตราบเท่าที่ยังมีที่ดินให้บุกเบิกได้ในบริเวณพม่าตอนล่างต่อไป เกษตรกรพม่าก็ยังคงมั่งคั่งต่อไปได้ แต่ “เมื่อที่ดินถูกบุกเบิกหมดแล้ว ศักยภาพและการปกป้องที่เคยให้แก่ชนชั้นชาวนาชาวไร่ก็สิ้นสุดลงด้วยเช่นกัน”⁷⁷ อาดาฮีคังได้พบว่า ปี 2450 เป็นปีที่แบ่ง

ยุคสมัยแห่งการเปิดพรมแดนออกจากยุคสมัยแห่งการปิดพรมแดน หลังจากปี 2450 แล้วการขยายตัวในการเพาะปลูกเกิดจากการพึ่งพาแรงงานและเงินทุนต่างชาติเพิ่มขึ้น จำนวนประชากรที่มีมากขึ้นเริ่มก่อแรงกดดันจนใกล้ขีดจำกัดของกำลังการผลิตในภูมิภาคนั้น และการแข่งขันทางเศรษฐกิจของกิจการข้าวในทุกด้านก็เพิ่มขึ้นด้วย ในขณะที่สภาพการณ์ต่าง ๆ ไม่เอื้อต่อชาวนาผู้เช่าและชาวนาขนาดเล็ก เจ้าที่ดินเรียกเก็บค่าเช่าสูงขึ้น นายทุนเงินกู้บีบบังคับมากขึ้น และชาวนาขนาดใหญ่จ่ายค่าแรงต่ำกว่าเดิม⁷⁸ ดังที่อาคาสบรยายไว้ว่า

“...แบบแผนอย่างเก่าได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนมือเจ้าของกรรมสิทธิ์ที่ดินและหนี้สินเพิ่มขึ้นอย่างมาก การเช่านามีความหมายและบทบาทใหม่ ที่ดินและงานที่จะมีให้ทำนั้นหายากมากขึ้น รวมทั้งการแข่งขันระหว่างชาวอินเดียกับพม่าก็เข้มข้นมากขึ้นทุกที...”⁷⁹

ความตึงเครียดที่เพิ่มขึ้นยังคงถูกบดบัง หรืออย่างน้อยที่สุดไม่ถูกสังเกต ภายใต้อประกายแสงของตัวเลขผลผลิตและการค้า เพียงแต่เผยออกมาให้เห็นอย่างชัดเจนในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ เมื่อ “ยุคแห่งความรุ่งโรจน์และความชื่นชมอย่างเห็นได้ชัด หลีกทางให้แก่ทศวรรษแห่งความขัดแย้งและความระส่ำระสาย”⁸⁰ เท่านั้น การที่เกษตรกรพม่าผูกพันตัวเองกับเศรษฐกิจแบบพาณิชยกรรมมากกว่าทำให้พวกเขาสามารถลดการพึ่งพิงรายได้ที่เป็นเงินสดและกลับไปสู่สภาพการพึ่งพาตนเองก่อนได้น้อยกว่าชาวนาไทย ความข้อนี้น่าจะเห็นได้โดยชัดเจนยิ่งกว่ากรณีชาวนาผู้เช่าที่ไม่มีที่ดินของตนเองและชาวนารับจ้าง แต่ก็ เป็นจริงสำหรับผู้ที่มีส่วนร่วมในทุกระดับของภาคเศรษฐกิจข้าวด้วยเพียงแต่แตกต่างกันในด้านขนาดเท่านั้น ในท้ายที่สุด ความยุ่งเหยิงทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกี่ยวพันอย่างยิ่งกับการจลาจลทางเชื้อชาติและการขบถต่ออาณานิคม ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของภาพของพม่าในทศวรรษ 2473 และทศวรรษ 2483⁸¹

ในตอนหนึ่ง อาคาสได้เสนอความเห็นที่ ทูตต่างชาติไม่ใช่สิ่งสำคัญอย่างสิ้นเชิงสำหรับการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจข้าวของพม่า อาคาสกล่าวว่า ถ้าไม่มีทุนต่างชาตินี้ “การเติบโตก็ยังคงเกิดขึ้น แม้ว่าอาจจะช้ากว่าและในขอบเขตที่แคบกว่า...”⁸² ในกรณีของแรงงานต่างชาติก็คงอาจกล่าวได้ในทำนองเดียวกันและผู้เขียนคิดว่าประเด็นของอาคาสได้รับการพิสูจน์ว่าจริง โดยใช้ไทยเป็นกรณีศึกษา ประเทศไทยได้ผ่านหัวเลี้ยวหัวต่อของการพัฒนาทางเศรษฐกิจในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เช่นเดียวกับพม่า แต่เนื่องจากไทยหาทุนและแรงงานต่างชาติได้โดยจำกัด ระบบเศรษฐกิจไทยภายหลังช่วงเวลานี้จึงไม่สามารถธำรงไว้ซึ่งอัตราการขยายตัวในระดับเดียวกับที่เกิดขึ้นในยุคแห่งความรุ่งโรจน์ได้ ข้อที่ต่างจากพม่าก็คือ ประเทศไทยเข้าสู่ทศวรรษ 2473 ด้วยสภาพทางเศรษฐกิจที่พัฒนาไปอย่างช้า ๆ และสามารถที่จะดูดซับความเสียหายที่เกิดจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้ดีพอสมควร ตัวอย่างเช่น จนถึงปี 2469 ข้าราชการคนหนึ่งบรรยายภาวะการเช่านาบนฝั่งตะวันออกไว้ดังนี้

“...ส่วนท่านที่มีนามากแต่คนเช่านามีน้อยหรือ ไม่มีผู้เช่า ผู้เช่าก็มีโอกาสเลือกหาเช่าได้ตามชอบใจ ถ้าผู้เช่ามีความเดือดร้อนก็ยกไปหาเช่าที่อื่น เพราะมีที่ว่างอยู่มากมาย ผู้เช่าบางรายไม่ต้องเช่าก็ทำได้ เมื่อทำแล้วก็อพยพไปเสีย เจ้าของนาก็ไม่ทราบ เพราะเจ้าของนาอยู่ไกล ครั้นเมื่อเจ้าของนาต้องเสียค่าสนามแทนผู้ทำนาจึงจะทราบว่ามีคนเช่าทำ... โดยไม่ได้รับอนุญาต...”⁸³

ชาวนาไทยในสภาพดังกล่าวเห็นได้ชัดว่าสามารถฝ่าข้ามกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้ง่ายกว่าชาวนาเช่าพม่า ซึ่งในทศวรรษ 2463 ต่างแข่งขันกันเองและแย่งกันเช่านา ที่เห็นได้ชัดเจนอีกอย่างคือ ความสงบและความมั่นคงของสังคมชนบทไทย ซึ่งยังคงมีอยู่ตลอดทศวรรษ 2473 และทศวรรษ 2483 เป็นผลอย่างน้อยก็ส่วนหนึ่งจากสภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเช่นนี้⁸⁴

จะเป็นประโยชน์หากเราจะก้าวไปจากทัศนภาพของทศวรรษ 2473 สักพัก และหันมาพิจารณาสิ่งที่เรากล่าวมาแล้วเกี่ยวกับภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยและพม่า ในขอบเขตที่กว้างกว่าสักเล็กน้อย ดังที่อาคาสได้เขียนเกี่ยวกับพม่าไว้ว่า สำหรับ *“ภาวะต่ำทางเศรษฐกิจไม่ได้เป็นสาเหตุ แต่เป็นเพียงตัวเร่งวิกฤติการณ์ในชนบทที่กำลังเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนทศวรรษ 2473”*⁸⁵ เบื้องหลังวิกฤติการณ์อันยาวนานนี้ดูเหมือนว่า เงินทุนและแรงงานต่างชาติ ซึ่งได้รับความสะดวกจากรัฐบาลอาณานิคมและมีผลทำให้เศรษฐกิจเติบโตอย่างน่าประทับใจในช่วงแรก ๆ ได้กลายเป็นปัจจัยที่เกินความสามารถที่สังคมพื้นเมืองจะรับได้ การเติบโตทางเศรษฐกิจนั้นน่าประทับใจจริง ๆ แต่ไม่มากไปกว่าผลที่ทำให้เกิดความไม่สมดุลทางเศรษฐกิจและสังคม สภาพของความไม่สมดุลดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ซึ่งรัฐบาลอาณานิคมได้ทำให้แบบแผนและระบบพื้นเมืองที่มีอยู่ก่อนเสียหาย เมื่อกล่าวถึงเรื่องนี้ก็ถึงภาคเศรษฐกิจข้าวในอินโดจีนของฝรั่งเศส ซึ่งแม้ว่าจะแตกต่างจากกรณีพม่าและไทย ในอินโดจีน เงินทุนฝรั่งเศสจำนวนมากถูกใช้ไปในการเปิดที่นาในอำเภอบริเวณทรานส์ซัค ซึ่งหลังจากอยู่ในฐานะที่เป็นดินแดนบุกเบิกมาได้ 2-3 ทศวรรษ ต่อมาก็ได้กลายเป็นดินแดนที่หนี้สินรุงรังมีการเปลี่ยนกรรมสิทธิ์เจ้าของที่ดินสูงและการก่อความไม่สงบในท้ายที่สุด⁸⁶ เราอาจจะกล่าวอย่างผ่าน ๆ ถึงกรณีความไม่สมดุลทางเศรษฐกิจที่อาจรู้จักกันดีที่สุดที่สุดในเอเชียอาคเนย์ นั่นคือ กรณีที่เกิดในเกาะชวาซึ่งอยู่ห่างไกลออกไป ภาคเศรษฐกิจการส่งออกของชวาพัฒนาตามเส้นทางที่แตกต่างไปจากประเทศไทย พม่า และอินโดจีนอย่างมาก ในด้านหนึ่งนั้นชวาไม่มีอะไรที่จะนำไปเปรียบเทียบกับสภาพทางภูมิศาสตร์ของประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ ในอีกด้านหนึ่ง ชาวนาชวาถูกดึงเข้าไปอยู่ในระบบการผลิตที่สลับซับซ้อน พวกเขาทำการเพาะปลูกทั้งอ้อยสำหรับการส่งขายเป็นสินค้าออก และข้าวสำหรับการบริโภคภายในครอบครัวเป็นส่วนตัว เว้นเสียจากความแตกต่างเหล่านี้แล้ว ประเด็นสำคัญดังที่ คลิฟฟอร์ด เกิร์ตซ (Clifford Geertz) ได้แสดงให้เห็น ก็คือ นโยบายเศรษฐกิจของฮอลันดาได้สร้างผลกระทบอย่างเสียหายต่อความสมดุลระหว่างแรงงาน เงินทุน และที่ดินภายในประเทศ *“ความเสื่อมถอยทางการเกษตร”* (Agricultural involution) เป็นคำที่เกิร์ตซใช้บรรยายสภาวะความไม่สมดุลในชวา และเขาได้ชี้ว่าโอกาสที่จะฟื้นตัว ถ้าหากจะมีก็ไม่มากนัก⁸⁷

ประเทศไทยได้พัฒนาไปในแนวทางที่แตกต่างออกไป การที่เศรษฐกิจเติบโตช้า ทำให้ประเทศไทยได้หลีกเลี่ยงความไม่สมดุลทางสังคมและเศรษฐกิจ แต่ดูเหมือนว่ารัฐบาลสมควรจะได้รับคำนิยามจากสิ่งนี้น้อยมาก การดำเนินนโยบายเศรษฐกิจอย่างระมัดระวังของรัฐบาลไม่สามารถนำมาใช้เป็นข้ออ้างในทางที่ดีสำหรับการเติบโตที่ดำเนินไปอย่างช้า ๆ และราบเรียบกว่า แต่การที่ภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยได้รับแรงงานสนับสนุนส่วนใหญ่จากปัจจัยภายในประเทศ ทำให้ภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยไม่ใช่แหล่งที่มาของความวุ่นวาย แต่เป็นฐานที่ค่อนข้างแข็งแกร่งที่ใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจภายหลังสงครามโลก ในระยะยาว ภาคเศรษฐกิจข้าวของไทยได้รับการพิสูจน์แล้วว่า เป็นแหล่งรายได้ที่เป็นบ่อเกิดของสวัสดิการของปวง-

เจกชน⁸⁸ และเป็นป่อเกิดของการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งมีความมั่นคงมากกว่าระบบเศรษฐกิจที่พึ่งการส่งออกของประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ซึ่งในช่วงเวลาที่ตกเป็นอาณานิคมนั้น ระบบเศรษฐกิจถูกเร่งให้เติบโตอย่างรวดเร็วหรือหว่า โดยอาศัยเงินทุนและแรงงานจากต่างประเทศแต่เติบโตได้ภายในช่วงเวลาอันสั้น

เชิงอรรถบทที่ 9

¹ ไม่มีการศึกษาอย่างสมบูรณ์เกี่ยวกับวิวัฒนาการเหล่านี้ ข้อมูลพื้น ๆ มีอยู่ใน Graham, *Siam*, vol. II, p. 103 และในรายงานปีต่าง ๆ ของกรมการค้าต่างประเทศของอังกฤษ อินแกรมกล่าวถึงปัญหาบางประการอย่างคร่าว ๆ เช่น การควบคุมข้าวหลังสงครามโลกใน *Economic Change...*, pp. 156-157. เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่ใน "The Rice Control 1919-21," *The Record*, vol. I (June 1921), pp. 4-10. ข้อมูลเกี่ยวกับน้ำท่วมจำนวนมากในปี 2460 มีใน กชช.ร.6 ม. 3.4/15, กชช. กส.: กรมเพาะปลูก: 55, 1286 และ แฟ้มอื่น ๆ ความต้องการข้าวของต่างประเทศหลังสงคราม และสถาบันควบคุมข้าว เป็นเอกสารอยู่ใน กชช. 6ก. 8/1-3; FA 37/16 และ FA 37/18

² ตัวเลขเหล่านี้ได้จากการเฉลี่ย 5 ปี ใน Ingram, *Economic Change...*, p. 38. และเป็นสินค้าออกจากทั่วประเทศไม่เฉพาะแต่ในภาคกลางของไทยเท่านั้น แต่ไม่มีตารางเปรียบเทียบผลผลิตทั้งหมด จาก *Statistical Yearbook* (1927-28), p.432 ผลผลิตทั้งหมดในปี 2449 และ 2451 ประมาณ 43,250,000 ทอน ในปี 2469 เพิ่มขึ้นกว่า 2 เท่าเล็กน้อย ถึง 87,000,000 ทอน

³ กชช. ร.6 ม. 3.4/15, พระยาโบราณฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 27 มกราคม 2462, หน้า 24-25.

⁴ กชช. กส.: กรมสารบรรณ: 96, 2068; C.D. Gee, "Crop Report Rangsit Area to Cover Period August 18th to October 23rd," p. 4.

⁵ กชช. กษ.: 88, 1832, ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบล ถึง พระยาชัยศสมบดี, 27 ธันวาคม 2463.

⁶ กชช. กส.: กรมสารบรรณ: 96, 2068, Gee, "Crop Report..." p. 4.

⁷ กชช. กส.: กรมสารบรรณ: 96, 2068, Gee, "Crop Report...December, 1920".

⁸ Le May, *Economic Conditions*, p. 4.

⁹ กรมแรงงาน, การศึกษา...เรื่องการอพยพ, หน้า 21, 24, 29.

¹⁰ ยกตัวอย่างเช่น ในปี 2469 พระศรีพิชัยบริบาล, ตระเวณอีสาน, หน้า 1-5, กล่าวถึงความก้าวหน้าในอีสานโดยเฉพาะตามเส้นทางรถไฟซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จ ในปี 2471 พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร (กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) กล่าวถึงความก้าวหน้าสิ่งเดียวกันนี้ในจดหมาย กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ใน กชช.ร.7 พ. 5.2/3; และในการประชุมของกรรมการสภาเผยแพร่งานพิมพ์ เมื่อวันที่ 18 มิถุนายน 2473 (ดู กชช. พ.7/10) ความสำคัญของเส้นทางรถไฟใ้กับการชูดึงอีกครั้งว่า ดูเหมือนว่าในขณะนั้นชาวอีสานสามารถขายข้าวของตนในตลาดการค้าส่งออก และพวกเขาคงเลิกอพยพลงมาทำงานในภาคกลาง.

¹¹ ชาวานส่วนใหญ่ที่ผู้เขียนสัมภาษณ์เห็นพ้องกันว่าคนงานอีสานไม่ได้ลงมาทำงานในภาคกลางในสมัยรัชกาลที่ 7 (2468-2478) ข้อมูลจากเอกสารสัมภาษณ์: S.Ch.L. (129); สัมภาษณ์: Ch.Q.N. (24, 29, 63); สัมภาษณ์: Ch.B.Th. (12). สัมภาษณ์: H.S.Q. (16) บ่งว่าคนงานอีสานเหล่านี้ยังคงอพยพลงมาเป็นจำนวนมาก ๆ เรื่อยมาจนสงครามโลกครั้งที่ 2

¹² กชช. กส.: กรมสารบรรณ: 96, 2068, Gee ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 10 มีนาคม 2468.

¹³ กชช. กส.: กรมสารบรรณ, รายงาน: 15, 245, พระยามลการุณรักษ์ ถึง เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, 19 พฤศจิกายน 2468, หน้า 6-7.

¹⁴ กชช. กส.: รายงาน: 31, 579, ขุนอิทธิเบียมกิจ ถึง พระยาสุรินทภักข์, 14 มกราคม 2473.

¹⁵ กชช. ร.7 ม. 4.1/11, "บันทึกย่อรายงานข้าหลวงตรวจราชการมณฑลนครชัยศรี," 28 ธันวาคม 2469, หน้า 4; และ กชช. ร.7 ร.ล. 20.6/59, พระยาวิบูลธรรมิเนต กราบมิ่งมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 14 พฤษภาคม 2475.

¹⁶ กชช. ร.7 พ. 8.1/1, รายงานโดยพระยาอินทรมนตรี (F.H. Giles), 1 มิถุนายน 2475, หน้า 5-6.

¹⁷ เฟิงอ้าง, ใจลส์ชี้ให้เห็นว่า อยุธยามีคนแดนที่มีผู้นอนอยู่ค่อนข้างแออัด แรงงานที่มาแทนชาวอีสานในปี 2468 ก็กล่าวกันว่ามาจากอยุธยา

¹⁸ เฟิงอ้าง, หน้า 2.

¹⁹ Hanks, *Rice and Man*, pp. 121-122; และ กชช. กษ.: จ.ส.: 16, 264, ประชุมสภาแพรวพาวินัย, 29 เมษายน 2475, หน้า 5.

²⁰ กชช. ร.7 พ.7/10, รายงานประชุมสภาแพรวพาวินัย, 16 มิถุนายน 2473, หน้า 5.

²¹ Adas, "Agrarian Development, p. 169 ใช้อ้างอิงใน Ingram, *Economic Change...*, pp. 65-66.

²² กชช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 88, 3911, มะพิบและผู้ร่วมลงนาม 17 คน ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 13 สิงหาคม 2439.

²³ กชช. ร.5 กษ. 39/9, พระยามหาโยธา กราบขูล กรมหมื่นมดีศรฯ, 7 กรกฎาคม 2442. ตัวเลขที่เขาขมาไม่ชัดเจนนัก เดิมทีเดียวเขาเขียนไว้ว่า ดอกเบี่ยสูงถึง 0.75 เกวียน ต่อเงิน 80 บาท ถ้าในปี 2442 ข้าว 1 เกวียน ราคา 71 บาท 0.75 เกวียนจะเท่ากับ 53.25 บาท หรือ 66.6% ต่อเงิน 80 บาท พระยามหาโยธาเพิ่มเดิมนอีกว่า ขณะนี้การกู้เงินคิดอัตราดอกเบี้ยเป็นข้าว 0.5 เกวียน ต่อเงิน 80 บาท คิดเป็น 44.4% ในขณะที่เดียวกันถ้าจ่ายดอกเบี้ยเป็นเงินสดจะเป็นเงิน 18-24 บาท หรือ 22.5-30% คอปี

²⁴ พฤติกรรมเกี่ยวกับการตกข้าวของชาวนามีการอธิบายและแสดงความวิตกกังวลไว้ใน กชช. กส.: กรมเพาะปลูก, รายงาน: 22, 446, เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบมิ่งมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 17 พฤศจิกายน 2454, หน้า 7.

มีการพูดถกเถียงกัน เกี่ยวกับการขายฝักในทศวรรษ 2453 ในแง่ของการปฏิรูปกฎหมายเก่าเกี่ยวกับเรื่องนี้ซึ่งมีอายุ 30 ปีแล้ว ดู กชช. ร.5 กษ. 4.1/5, สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 กรมหมื่นนครสวรรค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 20 ตุลาคม 2439. ในปี พ.ศ. 2443 ได้มีการแก้ไขถ้อยคำในกฎหมายใหม่ โดยประกาศออกมาเป็น "ประกาศเรื่อง จำนำและขายฝักที่ดิน ร.ศ. 118," ร.ก.บ., 18 มีนาคม 2443, หน้า 700-701; และ ป.ก.ป.ศ., เล่มที่ 17, ตอน 1, หน้า 199-201.

²⁵ Dilock, *Die Landwirtschaft*, p. 71.

²⁶ กชช. ร.6 ม. 3.4/15, พระยาโบราณราชธานินทร์ กรมหมื่นนครสวรรค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 24 มกราคม 2462, หน้า 13-16, 24-25.

²⁷ FA 18/11, "Monthon Ayuthia Revenue Officer's Report...31 July 2468," p. 4.

²⁸ ดูตัวอย่าง, สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 กรมหมื่นนครสวรรค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, ประวัติเจ้าพระยา-ยมราช (ปั้น สุขุม), (กรุงเทพฯ, 2504), หน้า 171; และ Great Britain, *Siam, Annual Report*, 1922, pp. 17-18.

²⁹ *Farm and Home: An Introduction to the Idea of Agriculture as a Means of Livelihood Other Than in Government Service*, prepared by "Bangbert Farm" p. 1. สำเนาอยู่ใน FA 37/39.

³⁰ กชช. ร.7 พ.8/4, Le May, "Memorandum," 1 Jan. 1929, p.5.

³¹ กชช. ร.7 พ. 5.2/3, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ถึง กรมพระกำแพงเพชรฯ, 16 กรกฎาคม 2471; และกรมพระกำแพงเพชรฯ กรมหมื่นนครสวรรค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 13 กรกฎาคม 2471.

³² กชช. ร.7 ก. 1/2, "ร่างแจ้งความกระทรวงเกษตรฯ," มีบัญชีรายชื่อข้าราชการเกษตรในระดับท้องถิ่นทั้งสิ้น 42 คน ที่เป็นจำนวนภายหลังนโยบายคุณภาพในต้นรัชกาลที่ 7 ขณะนั้นมีข้าราชการเกษตรประจำอยู่ใน 6 จังหวัดของมณฑลอยุธยา ทั้งในปี 2459 มีประจำเพียง 4 จังหวัดเท่านั้น ความต้องการที่จะขยายหน่วยงานต่อไปและเพื่อยุติการพึ่งพาเจ้าหน้าที่ระดับท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทยและการคลังปรากฏว่าอยู่ใน กชช. กส.: สบ. รน.: 16, 282, "รายงานประจำปีกรมเพาะปลูก พ.ศ. 2464"; และใน กชช. กษ.: รายงาน: 20, 369, "รายงานประชุมข้าราชการกรมเพาะปลูก," 19-20 ตุลาคม 2466.

³³ Thailand, Ministry of Commerce and Communication, *General View of the Government and Administration of Siam* (Bangkok, 1926), pp. 33-35; "A Survey of the Resources of Siam with a Review of the Foreign Trade and Commerce of the Country during the Reign of H.M. Rama VI (1910-1925)," *The Record*, no. 20 (April 1962), p. 2.

³⁴ กช. กษ.: ลน., ส.: 5, 18: 6-7, Gee, "Report on Agricultural Science and Seed Selection," 3 Feb. 1931; กช. กษ.: ลส.: 14, 217, "ประวัติ เดิมกระทรวง เกษตร;" กระทรวง เกษตรฯ, ประวัติกระทรวง เกษตรฯ, หน้า 121, 143-144; และ "The Use of Fertilizers," *The Record*, vol. 9, no. 34, p. 134.

³⁵ กช.กส.: กรมสารบรรณ, รายงาน: 16, 282, "รายงานประจำปีกรม เพาะปลูก พ.ศ. 2464;" กช. กษ.: ลส.: 14, 217, "ประวัติ เดิมกระทรวง เกษตรฯ,;" และกระทรวง เกษตรฯ, ประวัติกระทรวง เกษตรฯ, หน้า 143-144.

³⁶ Thailand, Ministry of Commerce and Communications, Department of Co-Operative Societies, *Cooperative Movement in Siam* (Bangkok, 1926). ดูรายงานความก้าวหน้าแต่ละปีใน *The Record* ความอึดอัดต่อการขยายตัวช้ามีระบายนอยู่ใน FA 28/7, Le May To Hall Patch, 30 ธันวาคม 2473, แต่ความกระตือรือร้นของรัฐบาล ที่มีอยู่อย่างต่อเนื่องปรากฏใน กช. กษ.: รน.: 20, 369, "รายงาน...เพาะปลูก, 2466," หน้า 8-9.

³⁷ Royal Irrigation Department, *Report on the Benefits Which Have Already Accrued*. ข้อมูลที่เกี่ยวข้องมีอยู่ใน กช. 6ก. 4/2 และ กช. กษ.: ร.น.: 21, 388, C.D. Gee, "Report on the South Prasak Canal to the End of the Year 2464 B.E.," 31 May 1923.

³⁸ FA 37/39 บันทึกโดย E.M. Cook ในเดือนมิถุนายน 2469 สมควรที่จะตั้งข้อสังเกตว่า คุกได้ตั้งข้อสังเกตนี้ในขณะที่เขียนวิจารณ์ลงในจุลสาร *Farm and Home* (ดูเชิงอรรถที่ 29) ซึ่งเขียนโดย ม.จ.สิทธิพร ซึ่งได้เริ่มต้นทดลองการเกษตรเป็นการส่วนตัวในที่ดินที่บางเปิดและพิมพ์วารสารการเกษตรชื่อ กสิกร ที่ต่อมารัฐบาลให้ความสนใจ แม้ว่าความคิดของ ม.จ.สิทธิพรจะตรงกับผู้ที่สนับสนุนท่าน เช่น เจ้าพระยาวงษาขุนประพัทธ์ในทศวรรษ 2443 และคนอื่น ๆ ในเวลาต่อมา แต่ ม.จ. สิทธิพรติดตามเรื่องเหล่านี้อย่างกระตือรือร้นมากกว่าคนอื่น ๆ และกระทำตามความสามารถส่วนตัวจนกระทั่งเข้าร่วมงานกับรัฐบาลในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ เกี่ยวกับ ม.จ.สิทธิพร ดู บทความของและเกี่ยวกับ ม.จ.สิทธิพร กฤดากร (พระนคร, 2514); Sithiporn Kridakara, et al, *Some Aspects of Rice Farming in Siam* (Bangkok, 1970); และ Benjamin A. Batson, "M.C. Sithiporn Kridakara Memorial Volume," *JSS*, vol. 61, part 1 (January 1973), pp. 302-309. บทความหลายบทจากวารสาร กสิกร ถูกคัดต่อและแปลใน *The Bangkok Times* เช่น *BT*, 29 Nov. 1930, ลง "บทคัดย่อ," บทบรรณาธิการจาก กสิกร ฉบับเดือนกุมภาพันธ์ ถึง 6 คอลัมน์

³⁹ FO 371/13264, Walilow to Chamberlain, 22 March 1928.

⁴⁰ กช. ร.7 พ. 8.1/1, "Memorandum of Procedure Suggested by the Minister of Lands and Agriculture for Consideration of the Members of the First Meeting," 1 Sept. 1930. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความเห็นเป็นภาษาไทยยกเว้นวรรค "criminal neglect of an obvious duty" ที่ทรงเขียนเป็นภาษาอังกฤษ

⁴¹ เพิ่งอ้าง, หน้า 16.

⁴² กช. กษ.: ลส.: 14, 217, "พระราชบัญญัติประกอบเรื่องวิธีดำเนินการสำหรับที่จะยกเลิกเงินกู้เรื่องข้าว," 12 กันยายน 2473. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงวิจารณ์รัฐบาล เรื่องความล้มเหลวในการตอบสนองต่อทัศนคติที่ไม่ใช่มาจากฝ่ายรัฐบาล พระองค์ทรงบันทึกว่า ได้มีการเสนอให้กระทำการต่าง ๆ มากมาย ซึ่งปรากฏอยู่ในสื่อมวลชนมานานแล้ว

⁴³ ช่วงก่อนรัฐบาล 2475 ดูเอกสารใน กช. กษ.: ลส.: 16, 264, โดยเฉพาะ "รายงานการประชุมสภาเผยแพร่พาณิชย์," 29 เมษายน 2475; "Rough Outline of Organization of an Agricultural Credit Institution," n.d.; และ กช. กษ.: ล.น., ส.: 5, 18: 4-5, "บันทึกโครงการสำหรับตั้งสหกรณ์ 800 สมาคม ภายใน 5 ปี พ.ศ. 2475-77;" เอกสารเกี่ยวกับช่วงหลังรัฐบาล 2475 อยู่ใน FA 37/98.

⁴⁴ เกี่ยวกับช่วงเวลาก่อน 2475, ดูเอกสารเช่น FA 32/9, "Phya Joduk's plan;" กช. ร.7 พ. 8.1, เจ้าพระยาพลเทพ กราบขูล กรมพระกำแพงเพชร, 31 มกราคม 2474; กช. กษ.: ล.น., ส.: 5, 18: 5-6, "Resolutions Regarding Exporters, Recommendations;" กช. กษ.: ลส.: 16, 264, พระองค์เจ้าบุรฉัตร ถึง เจ้าพระยามหินทร, 14 พฤษภาคม 2475, "Outline of Proposal Undertaking for Storing and Transporting of Paddy," คริสเตียน เซ็น พูล พระองค์เจ้าบุรฉัตร, 10 พฤษภาคม 2475; และรายละเอียดการประชุมของกรมการสภาเผยแพร่พาณิชย์, 29 เมษายน 2475; หลังช่วงเวลา 2475 ดู FA 37/98, "Establishment of Silos for the Storage and Transport of Paddy;" FA 37/104, "Subject: Organization for the Storage and Transport of Paddy (Silos)."

ในช่วง 2481 รัฐบาลได้เข้ามายุ่งเกี่ยวในการค้าข้าวด้วยการตั้งบริษัทข้าวสยามจำกัดแข่งขันกับพ่อค้าและเจ้าของโรงสี ดู FO 371/23592, Crosby to Foreign Office, 1 Dec. 1938; และ Ingram, *Economic Change...*, pp. 73-74.

⁴⁵ Great Britain, *Siam, Annual Report*, 1931, pp. 3-5 รายงานแผนการทดลองที่ตีความหวังไว้อย่างสูง; และ Great Britain, *Report on Economic and Commercial Conditions in Siam* (London, 1937), p. 18 ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า โครงการหลัง 2475 มีเป้าหมายจะขยายการปลูกฝ้ายนั้นล้มเหลวส่วนใหญ่

⁴⁶ FA 37/91, Baxter, "Economic Policy," 28 มีนาคม 2477, หน้า 1.

⁴⁷ กช. ร.7 พ. 7/10, "รายงานประชุมสภาเผยแพร่พาณิชย์," 18 มิถุนายน 2473, หน้า 1-2; กช. 7 พ. 8.1/1, พระยาพิพิธสมบัติ, "เรื่องเก่าสยาม," 5 กรกฎาคม 2473; และ กช. 5.7 ม. 1.3/193 (47), พระองค์เจ้าบุรฉัตรฯ กราบมิ่งมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 26 กรกฎาคม 2473; Adas, "Agrarian Development," p. 474 มีข้อสังเกตเกี่ยวกับภาวะการตลาดขบเซาในปลายทศวรรษ 2463 ในพม่าอีกด้วย

⁴⁸ Ingram, "Thailand's Rice Trade," pp. 121-122. สำหรับสภาวะการค้าทั่ว ๆ ไป ช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ ดู FO 371/19370, *Siam, Annual Report*, 1934; FO 371/20302, *Siam, Annual Report*, 1935; FO 371/23592, "Report on Economic Conditions in

Siam Based on the Siamese Custom's Figures for the Siamese Year B.E. 2480 (1937-8) and Taking Cognisance of Conditions Prevailing at the End of March, 1939;" Great Britain, Department of Overseas Trade, *Report on Economic and Commercial Conditions in Siam* (London, 1939), pp. 10-11; และ กช. กษ.: ล.น., ส.: 6, 20-1, "Exports of all Rice from Siam During the Last 30 years (B.E. 2443-73)."

⁴⁹ รายงานทั้งสามอยู่ใน กช. ร.7 พ. 13/5, "ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจซึ่งกระทบกระเทือนถึงฐานะความเป็นอยู่ของชาวนาในจังหวัดอ่างทอง," ไม่ระบุวันเวลา (สำเนาฉบับที่ 2 อยู่ใน กช. กษ.: ล.น., ส.: 6, 23: 2); "การที่ราคาตกต่ำกระทบถึงฐานะของชาวนาในจังหวัดลพบุรีหรืออย่างไรบ้าง," ไม่ระบุวันเวลา (สำเนาฉบับที่ 2 อยู่ใน กช. กษ.: ล.น., ส.: 16, 266); และ "การตกต่ำแห่งการเศรษฐกิจซึ่งกระทบกระเทือนถึงฐานะของชาวนาในจังหวัดพิษณุโลก" ไม่ระบุวันเวลา เอกสารทั้งสามเขียนโดยข้าราชการในโครงการชุมชนสหกรณ์ แต่ไม่ระบุชื่อ

⁵⁰ กช. ร.7 พ. 13/5, "ความตกต่ำ...อ่างทอง," หน้า 2-6, 9-10 จัดบันทึกว่า ราคาตกจากระหว่าง 60-80 บาท มาเป็นระหว่าง 24-26 บาทต่อเกวียน; "การที่...ลพบุรี," หน้า 5-6 บอกว่าราคาตกลงจากระหว่าง 60 และ 75 เป็น 20 และ 26 บาทต่อเกวียน; และ "การตก...พิษณุโลก," หน้า 1-2 บ่งว่าราคาตกลงจาก 40 บาท เป็น 14 บาทต่อเกวียน

ในเดือนธันวาคม 2474 เจ้าของโรงสีให้ราคาข้าวขึ้นเยี่ยม 52-55 บาทต่อเกวียน ของโรงสีซึ่งก่อนหน้านี้ 1 ปี สามารถขายได้เกวียนละ 75-80 บาท พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร เสนาบดีเกษตรและคมนาคม ให้บันทึกตัวเลขเหล่านี้ และแสดงความเห็นเกี่ยวกับผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับชาวนาว่า "ค่าใช้จ่ายในการขนส่งข้าวเปลือกจากนาโรงสียังเหมือนเดิม...ความตกต่ำทั้งหมดไม่ว่าอย่างไรก็ตามจะตกหนักอยู่กับชาวนา" ดู FA 28/34, พระองค์เจ้าบุรฉัตรฯ ถึง Hall Patch, 18 ธันวาคม 2474, หน้า 1. ในเดือนถัดมาราคาข้าวตกอย่างรวดเร็ว กศราคารายที่คนกลางสามารถให้ชาวนาได้ต่ำลงด้วย

⁵¹ กช. ร.7 พ. 13/5, "การที่... ลพบุรี," หน้า 5-6.

⁵² กช. ร.7 พ. 13/5, "ความตกต่ำ...อ่างทอง," หน้า 2-6.

⁵³ เพิ่งอ้าง, หน้า 6-11, 15.

⁵⁴ กช. ร.7 พ. 13/5, "การตก...พิษณุโลก," หน้า 1-4.

⁵⁵ กช. ร.7 พ. 13/5, "ความตกต่ำ...อ่างทอง," หน้า 13-14.

⁵⁶ ดู ตัวอย่างเช่น เอกสารใน FA 37/98 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง "Agricultural Indebtedness: Report of the Sub-Committee of the Economic Council," 30 May 1933. และ "Memorandum: Settlement of Rural Debts in the Provinces by Reconciliation or Conversion, and the Establishment of a Central Bank and Cooperative Societies to Finance Farmers," 15 Dec. 1932; and *Siam, Annual Report, 1934*, pp. 27-28; Carle C. Zimmerman, *Siam, Rural Economic*

Survey, 1930-31 (Bangkok, 1931), pp. 195-224; และ James M. Andrews, *Siam, Second Rural Economic Survey, 1934-35* (Bangkok, 1935), pp. 293-370.

ทั้งสองเล่มนี้แย้งว่า แท้จริงแล้วหนี้สินในชนบทไม่ใช่ปัญหาใหญ่ในช่วงภาวะ เศรษฐกิจตกต่ำ

⁵⁷ กจช. ร.7 พ. 13/5, "ความตกต่ำ...อ่างทอง," หน้า 12; "การตก...พิษณุโลก," หน้า 4-5; และ "การที่...ลพบุรี" หน้า 6-7.

⁵⁸ กจช. ร. 7 พ. 13/5, "ความตกต่ำ...อ่างทอง," หน้า 12-13, กล่าวว่าเมื่อข้าวยาก ได้ 80 บาทต่อเกวียน ที่นามีราคา 200 บาทต่อไร่ ในขณะที่ข้าวยากได้ 25 บาทต่อเกวียน ราคาที่นา ตกต่ำลงมากกว่านั้นเหลือ 10 บาทต่อไร่ รายงานกล่าวว่าในปี 2473 เกษตรกรจำนวนหนึ่งต้อง สูญเสียที่นาเพราะไม่สามารถใช้หนี้ได้ แต่นับจากนั้นพวกเขาหันมาเต็มใจที่จะยกที่นาที่จำนองไว้ในขณะที่ เจ้าหนี้ไม่รู้ลี้คดีใจ

"การตก...พิษณุโลก" หน้า 5 รายงานตัวอย่างหนึ่งว่า ที่ดินผืนหนึ่งราคาในทศวรรษ 2463 ราคา 600 บาท ถูกริบขายทอดตลาดด้วยราคาเพียง 100 บาท และ "การที่...ลพบุรี" หน้า 7 ระบุว่าราคาตกลง 20-30% ของราคาในทศวรรษ 2463 อย่างไรก็ดี เป็นเพราะการโอนที่นา ส่วนใหญ่ไม่ได้กระทำกันที่สำนักงานทะเบียนที่ดิน ดังนั้นจากรายงานกล่าวว่าทำให้เป็นไปได้ที่จะ ทราบจำนวนที่แน่นอนของการสูญเสียที่นาอัน เป็นผลมาจากการที่ไม่สามารถชำระหนี้สินได้

⁵⁹ กจช. ร.7 พ. 13/5, "การตก...พิษณุโลก," หน้า 5-6; "การที่...ลพบุรี," หน้า 7; และ "ความตก...อ่างทอง" หน้า 14.

⁶⁰ FA 28/34, พระองค์เจ้าบุรฉัตรฯ ถึง Hall Patch, 8 Dec. 1931.

⁶¹ กจช. ร.7 พ. 13/5, "การตก...พิษณุโลก," หน้า 5-6; "ความตก...อ่างทอง," หน้า 4; และ "การที่...ลพบุรี" หน้า 5 และ Hanks, *Rice and Man*, pp. 121-122.

ระดับการส่งออกคงอยู่อย่างเดิมในช่วง เศรษฐกิจตกต่ำ สินค้าขาออกในปี 2475/76 และ 2476/77 น้อยกว่าสินค้าออกในปี 2470/71 แต่พอถึงปี 2477/78 ก็เพิ่มสูงกว่า เพียงช่วง ความระส่ำระสายในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่สินค้าออกลดลงอย่างชวชวมและช่วงนี้เองที่ ชาวนาได้หันกลับไปสู่วิถีแบบพึ่งตนเองอย่างเดิม มีสถิติใน Ingram, "Thailand's Rice Trade," pp. 121-122.

⁶² กจช. กษ.: ลส.: 16, 264, พระองค์เจ้าบุรฉัตรฯ ถึง เจ้าพระยามหินทร, 14 พฤษภาคม 2475.

⁶³ ข้าพเจ้าเห็นคำร้องหรือรายงาน 10 ฉบับ ที่เซ็นชื่อโดยชาวนาที่อาศัยอยู่ในจังหวัดภาคกลาง คืออ่างทอง กรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา ลพบุรี มีนบุรี นครนายก นนทบุรี และสมุทรปราการ เป็นจำนวน 8,000 คน ดู กจช. กษ.: ลส.: 16, 264, พระยาวิบูลย์ธรรมพิเนต กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 4 มีนาคม 2475. กจช. ร.7 รล. 20.5/25 ซึ่งมีคำร้องจากฉะเชิงเทรา; กจช. ร.7 รล. 20.5/25; พระยาวิบูลย์ธรรมพิเนต กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, 14 มีนาคม 2475; กจช. กษ.: ล.น., ส.: 6, 23:2 เกี่ยวกับคำร้องจากอ่างทอง, 11 พฤษภาคม 2475 และ FA 37/98 ดัดข่าวจาก BT, 16 July 1934.

⁶⁴ผู้ลงนามในคำร้องเพียง 1,626 คนเท่านั้นที่ไม่ได้มาจากจังหวัดทางฝั่งตะวันออกซึ่งตรงข้ามกับกว่า 6,300 คน ที่อาศัยอยู่บนฝั่งตะวันออก รวมทั้งมีคำร้องฉบับหนึ่งที่ลงนามโดยชาวนาทางฝั่งตะวันออก 5,000 คน นำสงสัยว่าอาจจะได้รับการสนับสนุนและจัดตั้งโดยหน่วยงานบางส่วนของรัฐบาลที่สนใจที่จะสนับสนุนการเรียกร้องเพื่อนโยบายบางอย่างโดยเฉพาะ ดูข่าวคัดจาก *BT*, 16 July 1934, ใน FA 37/98

⁶⁵Andrews, *Siam*, Second....

⁶⁶*Ibid.*, p. 1.

⁶⁷*Ibid.*, p. 219.

⁶⁸*Ibid.*, p. 293, 320-324.

⁶⁹Gordon, "Economic Development," pp. 291-293; กช. กษ.:ภ.พ.บ.: 22, 449, เจ้าพระยาวงษาอนุประสิทธิ์, "เมมเมอเรนดัมที่จะแก้ไข," หน้า 5-6; กช. 7 พ. 8.1/1, รายงานโดยพระยาอินทรมนตรี (F.H. Giles), 1 กรกฎาคม 2493, หน้า 14-15; C.J. Robertson, "The Rice Export from Burma, Siam and French Indo-China," *Pacific Affairs*, vol. 9, no. 2 (June 1936), pp. 243-245; Wickizer and Bennett, *Rice Economy*, pp. 314-317.

⁷⁰Adas, "Agrarian Development," การศึกษาที่เป็นประโยชน์อื่น ๆ รวมทั้ง Cheng Siok-Hwa, *The Rice Industry of Burma, 1852-1940* (Kuala Lumpur, 1968); และ John S. Furnivall, *An Introduction to the Political Economy of Burma* (Rangoon, 1938)

⁷¹Adas, "Agrarian Development," p. 362.

⁷²เพราะว่าพม่ามีฝนตกแต่ละปีมากกว่าประเทศไทย น้ำท่วมจึงเป็นปัญหาใหญ่กว่าเมื่อเปรียบเทียบกับปัญหาความแห้งแล้ง ดังนั้นงานระบายน้ำจึงมีความสำคัญมากกว่าการทศน้ำเพื่อการขยายการผลิต; Gordon, "Economic Development," pp. 291-293; และ Graham, *Siam*, vol. II, pp. 108-109 ได้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทที่เข้มแข็งกว่าในเรื่องนี้ของรัฐบาลอังกฤษ

⁷³Adas, p. 533.

⁷⁴Adas, pp. 314-340; Cheng, pp. 113-117.

⁷⁵Adas, p. 344.

⁷⁶ความอัศจรรย์เกี่ยวกับการขาดแคลนแรงงานในประเทศไทย สามารถอ่านได้ตามหน้าหนังสือพิมพ์ *The Bangkok Times* ในตอนต้นปี 2432 หนังสือพิมพ์ดังกล่าวว่า "จำนวนคนงานสยามเพื่อการเพาะปลูกและปรับปรุงประเทศมีไม่เพียงพอ" และบทความจำนวนหนึ่งก็เขียนในเชิงอภิปรายถึงความต้องการที่จะนำแรงงานอินเดียมาด้านแรงงานจีนที่อพยพเข้ามา ยกตัวอย่างบทความเรื่อง "The Labor Question in Siam," *BT*, 14 Aug. 1889, p. 3-4; และ "Our Labor Supply," *BT*, 4 Nov. 1890, p. 2.

⁷⁷ Adas, p. 363. ความรุ่งโรจน์ก่อนหน้านี้ดู Adas, pp. 202-203, 316.

⁷⁸ Adas, pp. 420-422.

⁷⁹ Adas, p. 316.

⁸⁰ Adas, p. 363.

⁸¹ ความข้อนี้นี้ได้ปฏิเสธความสำคัญของปัจจัยอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัจจัยด้านการเมืองที่มีต่อความรุ่งรวยในทศวรรษ 2473 ที่ชัดเจนที่สุดคือ การปกครองแบบอาณานิคมโดยชาวต่างประเทศ และสังคมที่ประกอบด้วยชนหลายเชื้อชาติ ปัจจัยทั้งหมดนี้เอื้อต่อการเกิดของขบวนการชาตินิยมพม่าในช่วงปีเหล่านี้

⁸² Adas, p. 533.

⁸³ กษ. กส.: กรมบัญชาการ: 20, 687, พระยามลลภราช ทูล หม่อมเจ้าอุคมดิเรกลาภ, 19 สิงหาคม 2469, หน้า 8.

⁸⁴ ดังที่ได้กล่าวแล้วในเชิงอรรถที่ 81 ข้างต้นว่า เป็นการไม่ฉลาดที่จะเพิกเฉยต่อความสำคัญของปัจจัยการเมือง นั่นคือ ความต่อเนื่องทางการเมืองและการบริหารของไทย ซึ่งแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 และไม่ได้ถูกปกครองอย่างอาณานิคม เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความสงบ และความมั่นคงในประเทศไทย

⁸⁵ Adas, p. 422.

⁸⁶ Pierre Gourou, *Land Utilization in French Indochina* (Washington, 1945); Charles Robequain, *The Economic Development of French Indo-China* (London, 1944); C.J. Robertson, "The Rice export...", และ Norman G. Owen, "The Rice Industry of Mainland Southeast Asia 1850-1914," *JSS*, vol. 59, part 2 (July 1917), pp. 75-143.

⁸⁷ Clifford Geertz, *Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley and Los Angeles, 1963).

⁸⁸ อาคาสสรุปว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจลาจลและการกบฏในพม่าในทศวรรษ 2473 ไม่ได้กระทำการฉ้อโกงโดยความเดือดร้อนอย่างถึงที่สุด เพราะว่าไม่มีใครคอยยาก ทุกคนยังมีอาหารและที่พักอาศัย แม้กระนั้นก็ตาม สวัสดิการก็ลดลงอย่างเห็นได้ชัด และการตกต่ำนี้เกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ:

ในทศวรรษแห่งความรุ่งเรืองในกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ขนขึ้นที่ทำการเกษตรได้เกิดความคาดหวังในมาตรฐานความเป็นอยู่และระดับการบริโภคที่สูง รวมทั้งการเลื่อนสถานะ ในทศวรรษช่วงเปลี่ยนผ่าน (เช่น ทศวรรษ 2453 และ ทศวรรษ 2463) ความเป็นจริงทางเศรษฐกิจสังคม ไม่สามารถตอบสนองความคาดหวังดังกล่าวได้มากยิ่งขึ้นทุกที เมื่อถึงยามภาวะเศรษฐกิจตกต่ำการจัดการทางเศรษฐกิจสังคมซึ่งครั้งหนึ่งเคยนำความรุ่งเรืองมาไว้กับเกษตรกรพม่าไม่สามารถเอื้ออำนวยเช่นนั้นได้อีกต่อไป

บรรณานุกรม

แหล่งข้อมูลจากกองจดหมายเหตุ

แหล่งข้อมูลที่สำคัญที่สุดของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ คือ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่กรุงเทพฯ การอ้างอิงข้อมูลจากจดหมายเหตุทั้งหมด เริ่มด้วยการใช้อักษร “กจช.” ตัวอักษรและตัวเลขที่ตามมา หมายถึง เอกสารตามหมวดหมู่ทั้งสี่ที่กองจดหมายเหตุเก็บรักษาไว้ ได้แก่

1. เอกสารตั้งแต่ปีต้น ๆ ของรัชกาลที่ 5 มีสำเนาและเก็บไว้ในแฟ้มขนาดใหญ่ที่แบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ เอกสารต่าง ๆ จะระบุตามเวลาที่บ่งไว้ในแฟ้มขนาดใหญ่ ตามจำนวนตัวเลขและหน้าที่ปรากฏภายในแฟ้ม ดังเช่น “กจช.จ.ศ.: 1236-66, หมายเลข 13, หน้า 16-19” หมายถึง เอกสารเลขที่ 13 หน้า 16-19 ในแฟ้มที่เก็บเอกสาร ปี จ.ศ. 1236-66 (พ.ศ. 2417-47)

2. เอกสารประมาณหลังปี 2428 รัฐบาลเริ่มใช้หนังสือสำคัญในการโต้ตอบ และการเก็บบันทึกเอกสารทั้งหมดที่พิจารณาแล้วเห็นว่ามีความสำคัญพอ จะถูกส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอ-พระเนตร ผ่านทางราชเลขาธิการ ณ ที่นี้ เอกสารต่าง ๆ จะถูกรวบรวมและจัดหมวดหมู่ตามรัชกาลและกระทรวง ซึ่งกองจดหมายเหตุแห่งชาติยังคงยึดถือแบบอย่างการจัดหมวดหมู่ตามนี้ ในการอ้างอิง “กจช.5กษ. 3.1/11” เลข 5 หมายถึง รัชกาลที่ 5 และ กษ. หมายถึงกระทรวงที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งตัวเลขที่บ่งบอกแฟ้มและลำดับที่ในหมวดหมู่ทั่วไป ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยของผู้เขียน ผู้เขียนได้ศึกษาเอกสารจากรัชกาลที่ 5, 6 และ 7 และจากกระทรวงต่าง ๆ ที่ผู้เขียนอ้างอิงถึงด้วยตัวย่อต่าง ๆ เหล่านี้

กษ. กระทรวงเกษตราธิการ

กค. กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

ม.	กระทรวงมหาดไทย
น.	กระทรวงนครบาล
พ.	กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม
รล.	กรมราชเลขาธิการ
ต.	กระทรวงต่างประเทศ
ย.	กระทรวงยุติธรรม
ยธ.	กระทรวงโยธาธิการ
บ.	เบ็ดเตล็ด

3. ในช่วงเวลาเดียวกันนี้มีจดหมายโต้ตอบ บันทึกรายงานจำนวนมากในกระทรวงเกษตรธิการ ซึ่งไม่ได้รับพิจารณาว่ามีความสำคัญเพียงพอที่จะถวายให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตร เอกสารในลักษณะนี้ได้รับการเก็บรักษาและจัดระเบียบโดยกระทรวง มากกว่าโดยกรมราชเลขาธิการ เอกสารเหล่านี้ถูกย้ายมาไว้ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาตินับตั้งแต่ปี 2513 4 เรื่อยมาหลายปี และยังไม่ได้มีการจัดหมวดหมู่อีก ในปัจจุบัน เอกสารเหล่านี้ไม่ได้จัดหมวดหมู่ตามรัชกาล แต่แยกตามกรม กอง หน่วยงาน ภายในกระทรวงเกษตรธิการ ในเชิงอรรถ ผู้เขียนได้อ้างถึงเอกสารเหล่านี้ด้วยคำ “กช.กษ.” ส่วนตัวหนังสืออื่น ๆ เป็นตัวย่อของหมวดหมู่ที่แยกแยะไว้ดังต่อไปนี้

บัญญัติ.	กรมบัญชาการกลาง
บ.ช.ค.	บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม
ก.ค.	กรมคลอง
ก.ท.	กรมทะเบียนที่ดิน
ข.ก.	กองข้าหลวงเกษตร
ล.น.,ส.	เลขานุการ สภาเผยแพร่พาณิชย์
ล.ส.	เลขานุการ ประชุมเสนาบดี
น.ก.	หนังสือเก่า
พ.ป.,บ.	กรมเพาะปลูก, เบ็ดเตล็ด
พ.ป.,ฉ.	กรมเพาะปลูก, กองข้าหลวงออกโฉนด
พ.ป.,พ.ป.	กรมเพาะปลูก, แผนกการเพาะปลูก
พ.ป.,ร.น.	กรมเพาะปลูก, รายงาน
ร.น.	รายงาน
ส.บ.	สารบรรณ
ส.บ.,ร.น.	สารบรรณ, รายงาน
ท.,บ.	แผนกการทะเบียนที่ดิน, เบ็ดเตล็ด

เชิงอรรถที่เขียนว่า “กช.กษ.:ก.ค.:2,25” หมายความว่าถึง เอกสารของกระทรวงเกษตรธิการ ซึ่งเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุยังไม่ได้จัดหมวดหมู่ใหม่ เกี่ยวกับ กรมคลอง (ซึ่งต่อมาเป็นกรมทน้ำ และกรมชลประทาน ตามลำดับ) ตัวเลขบ่งบอกเพิ่มในหมวดทั่วไป

4. เอกสารเหล่านี้คล้ายกับเอกสารในประเภทที่ 3 ผิดแต่ว่าเป็นเอกสารจากกระทรวงนครบาล ในปี 2515 เอกสารของกระทรวงนครบาลในลักษณะนี้มีให้ค้นได้เฉพาะในรัชกาลที่ 5 เท่านั้น เอกสารเหล่านี้มีตัวย่อว่า “กชช 5/1 น.” ตามด้วยตัวอักษรและตัวเลขสำหรับจำแนกรายละเอียด

กองจดหมายเหตุแห่งชาติใช้เวลาหลายปีในการขยายและจัดระเบียบเอกสารของตนเองใหม่ ดังนั้นระบบการจัดหมวดหมู่ที่อ้างอิงไว้เหล่านี้ อาจมีการเปลี่ยนแปลง เพราะผู้เขียนได้ทำงานวิจัยในปี 2515 และ 2516

หนังสือพิมพ์และวารสาร

เทศาภิบาล, พระนคร: กระทรวงมหาดไทย, รายเดือน, พ.ศ. 2449-.

ประกอบสิกรรม, พระนคร: กระทรวงเกษตรราชการ, รายเดือน, พ.ศ. 2455-56.

ราชกิจจานุเบกษา, พระนคร: รายสัปดาห์, พ.ศ. 2401-02, 2417-22, 2431-.

วารสารอยุธยา, อยุธยา: รายเดือน, พ.ศ. 2510-.

The Bangkok Times, Bangkok: weekly, 1887-90; semi-weekly, 1891-94; thrice weekly, 1894-95; daily, 1896-1941.

The Bangkok Times Weekly Mail, Bangkok: weekly, 1897-1941.

Siam Repository, Bangkok: quarterly, 1869-74.

Siam Weekly Advertiser, Bangkok: weekly, 1869-86.

หนังสือและบทความ

1. แหล่งข้อมูลภาษาไทย

การคลัง, กระทรวง. กรมสรรพากร. *เรื่องกรมสรรพากรนอก*. พระนคร, 2505.

ก้านนยศ, (นามแฝง). “คูลัมน์ ก้านนยศ.” *วารสารอยุธยา*, เล่มที่ 2, ฉบับที่ 7 (กรกฎาคม 2512). หน้า 20-25 และ 51-52.

กิจจา วัฒนสินธุ์. “ทำไมคนไทยจึงไม่ชอบค้าขาย.” *เราต่างเป็นห่วงอย่างเดียวกัน*. หนังสือที่ระลึกงานฌาปนกิจศพนายกันซิง โชติกเสถียร. พระนคร, 2516. หน้า 65-73.

เกษตร, กระทรวง. *ประวัติกระทรวงเกษตร*. พระนคร, 2500.

_____. *รายงานประจำปี กระทรวงเกษตรราชการ ตั้งแต่เดือนกันยายน ร.ศ.118 ถึงเดือนมีนาคม ร.ศ. 130*. พระนคร, ร.ศ.130.

เกษตร, กระทรวง. กรมกสิกรรม. *อนุสรณ์วันสถาปนากกรมกสิกรรมครบรอบ 60 ปี*. พระนคร, 2506.

เกษตร, กระทรวง. กรมการข้าว. *รายงานจำนวนโรงสี และอาคารเก็บข้าว 2499*. พระนคร, 2500.

ขจร สุขพานิช. “กรุงศรีอยุธยาราชธานีแต่โบราณ.” *วารสารอยุธยา*, ปีที่ 3 ฉบับที่ 6 (มิถุนายน 2513).

_____. “ฐานันดรไพร่.” พิมพ์ซ้ำใน *มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย*. พระนคร, 2514. หน้า 111-162.

- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* เล่ม. พระนคร: กุรุสภา, 2503-04.
- _____. *พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ*. พระนคร, 2476.
- จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5*. พระนคร, 2444.
- _____. *พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีใน* *ประกาศ ร.ศ.128*. พระนคร, 2474.
- _____. *พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี และเรื่องจังหวัดปราจีนบุรี*. พระนคร, 2503.
- _____. *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสด่านน้ำมะขามแต้ว. และพระราชกระแสเรื่องจัดการทหาร* *มณฑลกรุงเทพในรัชกาลที่ 5*. พระนคร, 2493.
- _____. *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา จดหมายเหตุเสด็จประพาสแหลมมลายู และเสด็จประพาส* *ต้นในรัชกาลที่ 5*. พระนคร, 2514.
- ดำเนิน เลขะกุล. “ปัญหาชาวจีนในประเทศไทย.” หนังสือที่ระลึกงานฉาปนกิจศพนายกันซิง โชติก-
เสถียร. พระนคร, 2516. หน้า 25-39.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกรมพระยา. *ความทรงจำ*. พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506.
- _____. *นิทานโบราณคดี*. พระนคร: โรงพิมพ์ศิลปบรรณาการ, 2513.
- _____. *ประวัติสังเขป เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)*. พระนคร: กุรุสภา, 2504.
- _____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*. พระนคร, 2511.
- _____. “เรื่องลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ.” พระนคร, 2470. พิมพ์ซ้ำใน
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. *หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย*. พระนคร,
2514. หน้า 47-75.
- _____. “เรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้น.” *เรื่องก่อนประวัติศาสตร์และประมุขนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. พระนคร:
โรงพิมพ์บรรณาการ, 2514.
- _____. และกรมหมื่นพิทยลาภ. *ประวัติเจ้าพระยามรราช (บัน สุขุม)*. พระนคร: กุรุสภา, 2504.
- _____. และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา). *เทศาภิบาล*. พระนคร, 2503.
- เดช บุนนาค. “ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน.” *สังคมศาสตร์ปริทัศน์*, ปีที่ 5, เล่มที่ 1 (มิถุนายน 2510). หน้า
78-86.
- ตรี อมาตยกุล. *ประวัติเมืองสำคัญ*. พระนคร: แพร่พิทยา, 2513.
- _____. *เมืองทองของไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: แพร่พิทยา, 2513.
- ถัด สีหศักดิ์สินทวงศ์ ชุมสาย. *โชคชะตาในชีวิตที่พอใจ*. พระนคร: กุรุสภา, 2508.
- ไทยพาณิชย์, ธนาคาร. *ที่ระลึกวันเปิดสำนักงานใหม่ ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด, 19 สิงหาคม 2514*. พระนคร,
2514.

- ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา (สนั่น เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา). “ปาฐกถาเรื่อง “สยามกับพาณิชย์” ” แสดงในปี 2475; พิมพ์ซ้ำใน *เราต่างเป็นห่วงอย่างเดียวกัน*. หนังสือที่ระลึกงานฉาปนกิจศพ นายกันซิง โชติกเสถียร. พระนคร, 2516. หน้า 40-64.
- นนทบุรี, จังหวัด. *จังหวัดนนทบุรี*. พระนคร: อุดมการพิมพ์, 2500.
- โบราณนุราบุรี, พระยา (ผล เดชะคุปต์). *ตำนานกรุงเก่า*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2450.
- โบราณราชธานินทร์, พระยา (ผล เดชะคุปต์), ผู้รวบรวม. *ระยะทางเสด็จประพาสลำน้ำแม่ น้ำน้อยและแม่น้ำใหญ่ มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครสวรรค์*. พระนคร, 2504.
- ประวัติ วรรณสาร. *ประวัติบุคคลสำคัญในทางการค้า*. พระนคร, 2499.
- พลกุล อังกินันท์. *บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร, 2515.
- พัฒนศักดิ์ (นามแฝง). “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระบิดาแห่งกฎหมายไทย.” *บทบันทึก*, เล่มที่ 25 ตอน 3 (สิงหาคม 2511). หน้า 477-513.
- พาณิชย์, กระทรวง. *สมุดรำลึกเนื่องในงานวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงพาณิชย์*. พระนคร, 2486.
- พิชิตปรีชากร, สมเด็จฯ กรมหลวง. *ประชุมพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร*. พระนคร, 2493.
- พิสิฐ เจริญวงศ์. “การปกครองสมัยอยุธยา.” *รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี*. พระนคร: CURSUA, 2510. เล่ม 1, หน้า 181-205.
- ภิรมย์ภักดี, พระยา (บุญรอด ภิรมย์ภักดี). *ประวัติกำเนิดอุตสาหกรรมเบียร์ในประเทศไทย*. พระนคร: CURSUA, 2506.
- _____. *ประวัติพระยาภิรมย์ภักดี*. พระนคร: CURSUA, 2506.
- มงกุฎเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ*. พระนคร, 2507.
- มหาดไทย, กระทรวง. กรมที่ดิน. *อนุสรณ์วันพิธีเปิดอาคารใหม่ในกรมที่ดิน*. พระนคร, 2511.
- _____, _____. *อนุสรณ์วันสถาปนากรมที่ดินครบรอบ 60 ปี*. พระนคร, 2505.
- มหาดไทย, กระทรวง. กรมแรงงาน. *การศึกษาข้อเท็จจริง เรื่องการอพยพของพลเมืองในประเทศไทย*. พระนคร, 2508.
- ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา. *ประวัติเจ้าพระยาพงษ์พิพัฒน์*. พระนคร: CURSUA, 2506.
- รัฐมนตรี, คณะ. “ผู้บริหารราชการแผ่นดินสมัยอดีต,” ใน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และคณะ, *เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค 2*. พระนคร, 2505.
- _____. *เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์*. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3, แก้ไขปรับปรุงใหม่โดยกรมศิลปากรจากงานที่ได้รวบรวมในชั้นแรกโดย สมเด็จฯ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร, 2512.
- ลาวณิชย์ โชตามระ. “ขุนนางพ่อค้า.” *หนังสือพิมพ์หอการค้าไทย*. ปีที่ 16 ฉบับที่ 7 (กรกฎาคม 2505). หน้า 57-63.

วงษาอนุประพัทธ์, เจ้าพระยา (ม.ร.ว.สท้าน สนิทวงศ์), ผู้รวบรวม. *ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ*. พระนคร, 2484.

วิจิตรวาทการ, หลวง. “คำสอนเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย.” ในสำนักนายกรัฐมนตรี. *วิจิตรวาทการอนุสรณ์*. พระนคร, 2505. เล่ม 1. หน้า 33-180.

วิชัย เสวะมาตย์. *การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: สถาบันพัฒนา-บริหารศาสตร์, 2510.

วิเชียร กุลตัน. “ทำไมคนเชื้อชาติอื่นจึงมีอิทธิพลเหนือเศรษฐกิจการค้าของประเทศไทย.” *เราต่างเป็นห่วงอย่างเดียวกัน*. หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายกันซิง โชติกเสถียร. พระนคร, 2516. หน้า 104-20.

วิสุทธิ เกษตรศรี, พระ (ชำ ศรีคุปต์). *บันทึกความจำเรื่องการออกโฉนดที่ดินสมัยแรก*. พระนคร: วิชาณพณิชย์, 2503.

ศรีพิชัยบริบาล, พระ (สวัสดิ์ ปัทมดิลก). *เรื่องตะเวณอีสาน พ.ศ. 2469*. พระนคร, 2514.

ศิลปากร, กรม. *ประชุมพงศาวดาร 81 ภาค*. พระนคร, 2457-2510; สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507-_____. *มอญที่เกี่ยวกับไทย*. พระนคร, 2512.

สงวน อั่นคง. *สิ่งแรกในเมืองไทย*. พระนคร: แพร์พิทยา, 2502

สมคิด ศรีสิงห์. “การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท วิทยาลัยการศึกษาระธานมิตร*, 2514.

สมสวัสดิ์ ชวนชัยสิทธิ์. “การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท วิทยาลัยการศึกษาระธานมิตร*, 2515.

สังข์ พัฒโนทัย. “ประวัติเมืองพระประแดง และสมุทรปราการ.” พระนคร, 2478; พิมพ์ซ้ำในหนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพหลวงไววิชิต. พระนคร, 2504.

สิทธิพร กฤดากร, หม่อมเจ้า. *บทความของและเกี่ยวกับ ม.จ.สิทธิพร กฤดากร*. พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา (เจิม แสงชูโต). *ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี*. 4 เล่ม. พระนคร: กุรุสภา, 2504.

แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. *ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3*. พระนคร: มิตรนาการพิมพ์, 2515.

อนุฆานราชชน, พระยา (ยง เสฐียรโกเศศ). *การศึกษาประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*. พระนคร: คลังวิทยา, 2515.

_____. *เรื่องเลิกทาสในรัชกาลที่ 5*. พระนคร, 2499.

อูษุทยา, จังหวัด. *จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. พระนคร: อุดมการพิมพ์, 2500.

อรัญ เอี่ยมอรุณ. “การจัดเก็บและการใช้จ่ายเงินภาษีบำรุงท้องที่.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 2504.

2. แหล่งข้อมูลภาษาตะวันตก

- Adas, Michael Peter. "Agrarian Development and the Plural Society in Lower Burma, 1852-1914," Diss. Wisconsin, 1971.
- _____. "Imperialist Rhetoric and Modern Historiography: The Case of Lower Burma before and after Conquest." *Journal of Southeast Asian Studies*, III, no.2 (Sept. 1972). 175-92.
- Akin Rabibhadana. *The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1782-1873*. Cornell Univ. Southeast Asia Program Data Paper No. 74. Ithaca, N.Y., 1969.
- Andrews, James M. *Siam, Second Rural Economic Survey, 1934-35*. Bangkok: Bangkok Times Press, 1935.
- Antonio, J., comp. *Guide to Bangkok and Siam*. Bangkok: Siam Observer Press, 1904.
- Anuman Rachathon (Anuman Rajadhon), Phraya. *The Life of the Farmer in Thailand*. Trans. by William J. Gedney. Yale Univ. Southeast Asia Studies, Translation Series. New Haven, 1955.
- Backus, Mary, ed. *Siam and Laos as Seen by our American Missionaries*. Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1884.
- Bacon, George B. *Siam the Land of the White Elephant: As it Was and Is*. New York: Charles Scribner's Sons, 1889.
- Bangkok Times. *The Directory for Bangkok and Siam for 1892*. Bangkok: Bangkok Times Press, 1892.
- _____. *The Directory for Bangkok and Siam, 1898*. Bangkok: Bangkok Times Press, 1898.
- _____. *The Directory for Bangkok and Siam, 1931*. Bangkok: Bangkok Times Press, 1931.
- Barnett, J. C. *Report of the First Annual Exhibition of Agriculture and Commerce*. Bangkok: Ministry of Agriculture, 1910.
- Barton, Thomas Frank. "Growing Rice in Thailand." *The Journal of Geography*, 59, no. 4 (April 1960). 153-64.
- Black, J.S. "Journey Round Siam." *The Geographical Journal*, 8, no. 5 (Nov. 1896). 429-48.

- Bock, Carl. *Temples and Elephants: The Narrative of a Journey of Exploration through Upper Siam and Lao*. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1884.
- Bowring, Sir John. *The Kingdom and People of Siam*. 2 vols. London: John W. Parker and Son, 1857.
- Bunnag, Tej. "The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915." Diss. Oxford 1968.
- Carter, A. Cecil, ed. *The Kingdom of Siam*. New York: G.P. Putnam's Sons, 1904.
- Charnvit Kasetsiri. "The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries." Diss. Cornell 1973.
- Cheng Siok-Hwa. *The Rice Industry of Burma, 1852-1940*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1968.
- Child, Jacob T. *The Pearl of Asia*. Chicago: Donohue, Henneberry and Co., 1892.
- Crawfurd, John. *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*. 1838; rpt. Oxford in Asia Historical Reprints. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1967.
- deYoung, John E. *Village Life in Modern Thailand*. Berkeley: University of California Press, 1963.
- Dilock, Prinz von Siam. *Die Landwirtschaft in Siam: Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte des Königreichs Siam*. Leipzig, 1908.
- Donner, Ernest. "Rapport No. 6." Royaume de Belgique. *Recueil Consulaire*. Brussels, 1890. LXXI, 109-86.
- Fisher, Charles A. "Some Comments on Population Growth in South-East Asia, with Special Reference to the Period Since 1830." C.D. Cowan, ed., *The Economic Development of South-East Asia*. London: George Allen and Unwin, Ltd., 1964. 48-71.
- Fistié, Pierre. *Sous-Développement et Utopie au Siam: Le Programme de réformes présenté en 1933 par Pridi Phanomyong*. Paris: Mouton and Co., 1969.

- Geertz, Clifford. *Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia*. Berkeley: University of California Press, 1963.
- Gerini, G.E. *Siam and its Productions, Arts, and Manufactures*. Hertford, England: Stephen Austin and Sons, Ltd., 1912.
- Gordon, Robert. "The Economic Development of Siam." *Journal of the Society of Arts*, 39, no.1998 (March 6, 1891). 283-98.
- Graham, W.A. *Second Annual Report of the Bangkok Revenue Department, for the Year 118*. Bangkok: Ministry of Local Government, 1900.
- _____. *Siam: A Handbook of Practical, Commercial, and Political Information*. 1st. ed. London: Alexander Moring, 1912; 3rd ed. 2 vols. London: Alexander Moring, 1924.
- Great Britain, Department of Overseas Trade. *Report on Economic and Commercial Conditions in Siam*. London, 1937 and 1939.
- Great Britain, Foreign Office. *Commercial Report from Her Majesty's Consul-General in Siam* (title varies). London, 1870, 1880-85.
- _____. *Siam, Annual Report*. London, 1907, 1909-11, 1913-14, 1919-20, 1922-38.
- Hanks, Lucien M. "Bang Chan and Bangkok: Five Perspectives on the Relation of Local to National History." *Journal of Southeast Asian History*, 8, no.2 (Sept. 1967). 250-56.
- _____. *Rice and Man: Agricultural Ecology in Southeast Asia*. Chicago: Aldine Atherton, 1972.
- Hobsbawm, Eric. *Bandits*. London: Ebenezer Baylis and Son, 1969.
- Ingram, James C. *Economic Change in Thailand 1850-1970*. Stanford: Stanford University Press, 1971.
- _____. "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources." C.D. Cowan, ed, *The Economic Development of South-East Asia*. London: George Allen and Unwin, Ltd., 1964. 102-26.
- Janlekha, Komol O. "A Study of the Economy of a Rice Growing Village in Central Thailand," Diss. Cornell 1955.

- Leckie, Charles Stuart. "The Commerce of Siam in Relation to the Trade of the British Empire." *Journal of the Society of Arts*, 42, no. 2168 (June 8, 1894). 649-60.
- le May, Reginald. *The Economic Condition of North East Siam*. Bangkok: Ministry of Commerce and Communications, 1932.
- Lingat, R. *L'Esclavage privé dans le vieux Droit siamois*. Paris: Domat-Montchrestien, 1931.
- "Monograph on Sugar in Siam." *The Record*, 1, no. 3 (Jan. 1922). 6-17.
- Mouhot, Henri. *Travels in the Central Parts of Indo-China (Siam), Cambodia, and Laos, During the Years 1858, 1859, and 1860*. 2 vols. London: John Murray, 1864.
- Owen, Norman G. "The Rice Industry of Mainland Southeast Asia 1850-1914." *Journal of the Siam Society*, 59, pt. 2 (July 1971). 75-143.
- Pallegoix, Jean Baptiste. *Description du royaume thai ou siam*. 2 vols. Paris, 1854.
- Robertson, C.J. "The Rice Export from Burma, Siam and French Indo-China." *Pacific Affairs*, 9, no.2 (June 1936). 243-53.
- Rudivoravan. *The Treasured One: The Story of Rudivoravan Princess of Siam*. New York: E.P. Dutton and Co., 1957.
- Sanitwongse, Dr. Yai Suvabhan. *The Rice of Siam*. Bangkok, 1927.
- Sharp, Lauriston, et al. *Siamese Rice Village: A Preliminary Survey of Bang Chan, 1948-49*. Bangkok, 1953.
- Siam Observer. *The Siam Directory, R.S. 129 (1910)*. Bangkok: Siam Observer Press, 1910.
- Sithi-Annual, Paul. *Finance and Banking in Thailand: A Study of the Commercial System, 1888-1963*. Bangkok: Thai Watana Panich Press, 1964.
- Skinner, G. William. *Chinese Society in Thailand: An Analytical History*. Ithaca: Cornell University Press, 1957.
- Smith, Samuel J. *Brief Sketches of Siam from 1833 to 1909*. Bangkok: Bangkokolem Press, 1909.

Smyth, H. Warington. *Five Years in Siam from 1891 to 1896.*

2 vols. London: John Murray, 1898.

_____. *Notes of a Journey on the Upper Mekong, Siam.*

London: John Murray, 1895.

A Survey of the Resources of Siam with a Review of the Foreign Trade and Commerce of the Country during the Reign of H.M. Rama VI (1910-1925). rpt. from *The Record*, no.20 (April 1926).

Textor, Robert B. *From Peasant to Pedicab Driver: A Social Study of Northeastern Thai Farmers who Periodically Migrated to Bangkok and Became Pedicab Drivers.* Yale Univ. Southeast Asia Studies, Cultural Report Series No. 9. New Haven, 1961.

Thailand, Ministry of Agriculture, Royal Irrigation Dept. *Administration Report of the Royal Irrigation Department of Siam. For the Period 2457 B.E.-2468 B.E. (1914-15)-(1925-26).* Bangkok: Bangkok Times Press, 1927.

_____. *Project Estimate for Works of Irrigation, Drainage and Navigation to Develop the Plain of Central Siam.* 4 vols. Bangkok: Bangkok Daily Mail Press, 1915.

_____. *Report of the Royal Irrigation Department, Siam. On the benefits which have already accrued to the State by Irrigation Works already completed, and what benefit may be expected from Works still to be undertaken.* Bangkok, 1929.

Thailand, Ministry of Commerce and Communications. *General View of the Government and Administration of Siam.* Bangkok: Bangkok Times Press, 1926.

_____. *Irrigation in Siam.* rpt. from *The Record*, no. 15 (Jan.1925). Bangkok: Bangkok Times Press, 1926.

_____. *The Rice Industry of Siam.* Bangkok, 1926?.

_____. Dept. of Co-operative Societies. *Co-operative Movement in Siam.* Bangkok, 1926?.

Thailand, Ministry of Finance, Dept. of Commerce and Statistics. (later National Statistical Office). *Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam.* Title varies. 1961-.

- Van der Heide, J. Homan. "The Economical Development of Siam during the Last Half Century." *Journal of the Siam Society*, 3, pt. 2 (1906). 74-101.
- _____. *General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley*. Bangkok: Ministry of Agriculture, 1903.
- Vincent, Frank, Jr. *The Land of the White Elephant: Sights and Scenes in South-Eastern Asia*. New York: Harper and Bros., 1874.
- Wickizer, V.D., and Bennett, M.K. *The Rice Economy of Monsoon Asia*. Stanford: Stanford University Press, 1941.
- Wilson, Constance Maralyn. "State and Society in the Reign of Mongkut, 1851-1868: Thailand on the Eve of Modernization." Diss. Cornell 1970.
- Wira Wimoniti. *Historical Patterns of Tax Administration in Thailand*. Bangkok: Institute of Public Administration, Thammasat University, 1961.
- Wright, Arnold, and Breakspear, Oliver T., eds. *Twentieth Century Impressions of Siam*. London: Lloyd's Greater Britain Publishing Co., Ltd., 1908.
- Wyatt, David K. *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*. New Haven: Yale University Press, 1969.
- Young, Ernest. *The Kingdom of the Yellow Robe*. 3rd ed. London: Archibald Constable and Co., Ltd., 1907.
- Zelinsky, Wilbur. "The Indochinese Peninsula: A Demographic Anomaly." *Far Eastern Quarterly*, 9, no.2 (Feb. 1950). 115-45.
- Zimmerman, Carle C. *Siam, Rural Economic Survey, 1930-31*. Bangkok: Bangkok Times Press, 1931.

สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย

พ.ศ. 2423-2473

หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงธุรกิจข้าวในช่วงปี 2423-2473 และดินแดนภาคกลางของไทย ซึ่งมีการเติบโตและการพัฒนาธุรกิจเกี่ยวกับข้าวที่สำคัญที่สุด โดยผู้เขียนได้ทำการวิจัยจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ที่สำคัญรวมทั้งการพูดคุยกับชาวนาสูงอายุในหมู่บ้านหลายแห่งในภาคกลาง

เนื้อหาแบ่งออกเป็น 9 บท คือ เศรษฐกิจและสังคมชนบทสยาม กลางพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25, การปรับปรุงที่ดินโดยเอกชนและรัฐ, การตั้งถิ่นฐานในเขตชานเมืองและกรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินในช่วงทศวรรษ 2433, ปัญหาเกี่ยวกับอาชญากรรมและการปล้นสะดม, ปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แรงงาน และทุน, คนไทยและคนจีนในระบบเศรษฐกิจแบบเปิดกว้าง, ภาวะเศรษฐกิจถดถอยระหว่างปี 2448-2455, การทดลองเล่นกับการดำเนินกิจกรรม พ.ศ. 2443-2455 และ การขยายตัวภายใต้แบบแผนที่กำหนดไว้แล้ว

เดวิด บรูซ จอห์นสัน

ผู้แต่ง

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม

ชัญญะ วงษ์วิภาค

ชวลีพร พงศ์สุพัฒน์

ญาดา ประภาพันธ์

คณะผู้แปล

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม

บรรณาธิการแปล

ISBN 974-571-241-8